

T. C.
ATATÖRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YATKSEK KURUMU TÜRK
TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. DİZİ — Sa. 29 a

HAREZMŞAHLAR DEVLETİ
TARİHİ
(485-618/1092-1221)

2. Baskı
Prof. Dr. İBRAHİM KAFESOĞLU

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA
1984

i R I N D E K I L E R

ONSÖZ		»- 3
	1. KAYNAKLAR (5-21)	j- 8 8-
A. MiinŞeat Mecmuaları		17 >7
B. Vakayinameler		17- 18
C. Edebi Kaynaklar.....		18
D. Seyahatnameler ve Hatıralar		19- 20
E. Kitabeler		21
Tetkikler		
Kisaltmalar.....		

II. SULTAN SANCAR'IN OLİ'MİTİNE KADAR HAREZMŞAHLAR

(23 - 72)

A. İran, Irak ve Orta Asya Ahvaline Umumi Bir Bakış..	23- 30
B. Harezmi'nin Ehemmiyeti ve Harezmişahlara Kadar Olan Durumu	30- 38
C. Harezmişahlar'ın Soyu Mes'alesi.....	38- 44
D. Harezmişahlar - Biiyuk Sel'uklu İmparatorluğu Mücadelesi. Harezmişah Atsız	44- 65
E. Atsız ve Oğuzlar.....	65- 72

III. HAREZMŞAHLAR DEVLETİNİN TEŞEKKOLÜF : İL ARSLAN VE SULTAN ALAU'D-DİN TEKİŞ (73 - 122)

A. İl Arslan ve Batı Siyaseti.....	73- 80
B. İl Arslan'ın Doğu Siyaseti	80- 84
C. Harezmişahlar Devletinde Kardeş Kavgası: Alai'd-din Tekiş - Sultanşah Mücadelesi	84- 91
D. Karahitaylar ve Kıpçaklar.....	91-101
E. Horasan'ın İlhaki ve Mazenderan'ın Tabiiyeti.....	101-108
F. Irak'da Vaziyet	108-113
G. Alai'd-din Tekiş - Sultanşah Mücadelesinin Sonu... 113-122	

IV. HAREZMŞAHLAR İMPARATORLUCU { 123 - 222 } 589—614/1193—1217

A. Irak Sel'uklu Devletinin Yıkılışı. İran'ın İlhaki. Halife-Harezmişahlar Mücadelesinin Bajlaması	123-144
--	---------

B. Sultan Tckij'in Olunni. Sultan Muhainincd Harezm- «ah	144->47
C. Gurlular'la Miicadlc. Horasan Savajlari.....	147 ⁴¹ 55
D. Giirganc Muharebesi vc Horasan'in Istirdadi.....	156-161
E. Gur'un vc Mazcndcran'in Fabiiyetc Alinmasi	161-166
F. tmparatorlugun Geyirdifti Biiyiik Sarstntt.....	166-180
G. Mazcnderan'm tlhaki.....	180-182
H. Maveraiinnchir'in tlhaki.....	182-187
t. Karahanhlar'in vc Karahuaylar'in Sonu	187-193
J. Gurlu Devlctinin Sonu.....	193 ¹⁹ ^
K. Kirman, Sicistan'in vc Umtnan Dcnizinc Kadar Olan Bblgcnin linparatorlu^a Baglanmasi.....	«96-199
L. Irak-i Accm'in Fethi. Fars'm vc Azerbaycan'm Tabii- yetc Alinmasi	199-205
M. Harezm\$ahlar Imparatorlugunun 1\$ Durumu	205-214
N. Halife - Harezmjah Ihtilafinm Had Dcdrcsi: Escda- bad Donti\$u.....	214-222

V. HAREZMJJAHLAR IMPARATORLUGUNUN YIKILISİ. MOCOL

ISTt LAS I (223-285)

614—618/1217— 1221

A. Harezm\$ah - Gu^liik Mucadclesi	223-229
B. Harezm\$ahlar - Mogol Miinasebctlcrcinin Ba\$langici...	229-235
C. Harezm\$ah'in Cengiz ile Bozu\$masi Scbeblcri.....	236-246
D. Mogollar'a Kar\$e Miidafaa Tcdbirleri.....	246-253
E. Mogol Istilasi. Maveraiinnehir'in Zapti.....	253-268
F. Giirganc'in Sukutu.....	268-275
G. Sultan Muhammed Harezm\$ah'm Ka<p\$e vc Oliimii. 275-285	
NETICE	286-292
BIBLIYOGRAFYA	293-296
İNDEKS	297-315

L u t f c n d i i z c 1 t i n i z :

s. _____ st. dogrusu
43 a\$. 6 Mugisii'd-din Mahmud
76 a\$. 12 Ciircan

Karine ilc anlaşilabilecek bir ka\$ vanlişi luzum
goriilmemistir.

gostcrilmesinc

O N S O Z

Anuştigin-ogullari larafından kurulan son Harezmi- Şahlar devletinin, Ortogag Turk-Islam devletleri ile mukayese edilirse, miistecna bir mevki oldugu gorulur. Hemen soyliyelim ki, bu istisna onun XIII. asir başında 50k parlak bir devir yaşa- masından ileri gelmiyor. Yalnız on beş yıl gibi kısa bir zaman için değil, daha uzun müddet devam eden Şa' Őaali imparator- luklar kurmak bir 50k hancdanlara nasip olmuş bir keyfiyettir. Harezmişahlar için, diğer İslam-Türk devletlerine nazaran, aynlık teşkil eden bazı hususlar vardır ki, bunlar arasında, onun bir İslam sınır devleti olması, gelişmesi esnasında geçirdiği istihaleler ve ordusunun teşekkül tarzı birinci planda yer alır.

Anuştigin bir kole idi. Fakat o, mecbur Selguklulara tam sadakat ve hizmet yoluyla, valisi bulunduğu, iktisadi ve dini bakımlardan pek muhim mevkide olan, *Harezmi*'i kendi ailesinde muhafaza etmesini bilen bir evlada (Kutbi'd-din Muhammed), bu da, aym itaat giginde yurimekle beraber, istiklal ve mudahalesiz hukiimranlık fikrini Őiar edinen ve hudut vilayetinden bir devlet çıkarmak gayesine ulaşmak için imkansız denebilecek Şartlar altında son nefesine kadar galışan bir oğul (Atsız)a sahip olmuştur. II Arslan zamanında devlet, tabiri c&izse, rişide erişmişdir. Bu intikal devresini takip eden Alai'd-din Tekiş, silâlenin en mümtaz siması olarak temayüz ediyor. Yirmi yıla yakın, taht iddiası olup rakip komşu hükümetler tarafından desteklenen, kardeşi Sultanşah ile uğraşmak zorunda kalmasına rağmen Sultan Tekiş, başta müvazenede politikası olmak üzere, zekâ, cesareti ve muntazam idari teşkilatıyla devletini imparatorluk haline irfak etmiş ve İslam dinini yayma gayretlerinde gayri-muslim Türk boylarını kazanmak gibi mes'ut neticelere ulaşarak, bu atılğan ve zinde kuvvetlerden 90k kudretli bir ordu çıkarmıştır. Sultan Alai'd-din Tekiş zamanında; sivil idaresiyle, iyi teşkilatlanmış ordusu ile ve bunlarla müvazi olarak inkişaf ettirilmiş bulunan ilmi ve irfan hayatıyla Harezmişahlar devletinin en olgun gagi

ONSOZ

oldugunda Şiiphe yoktur. Bir yandan, islamiyot doguda uzuu z.unandan beri durakladtgt malum simvlarau a?ip *Hazar-Aral* Őimallerine vo *Yedisu* Őarktna dogru goliŐirkon, digor tarafta cski Scl^uklu imparatorlugu topvaktarmda yor vcr kondini gbstercn vo her zaman tofrika unsuru olan “tavaif-i mviluk”, movkilcrini tok dc birakiyor, Iran vo Mavovaiinnohir halki tok bir muslii- man hukiimdar omvinde toplanmaga baŐlanuŐ bulunuyordu. *Horawn* zabt olunarak imparatorlugun ana unsuru haline sokulnuŐ, \tdztnderdn ilhak odilmi?, Irak Scl^uklu dcvleti yilulnuŐti. Teşkilat aksaksiz, ordu miikcmmel, *Harezmi* iscYakm dogu do simal vo Uzak-sark arasmda birinci simf ticarct merkezi idi. Oylo bir dovlot teşekkul otmiŐti ki, siyasi, askeri ve iktisadi yonlerden her imkana malikti.

Fakat, Sultan Tekiş'in siyasi goriiş ve idarc kabiliye- tinden mahrum oglu Muhammod Harezmişah bu avan- tajlardan laviki ile istifade edemedi. Babasi tarafmdan kurulan ve annesi Terken Hatun'un tedbirleri ve ihtimami sayesinde meveudiyetini idame eden ordu ile ust-xiste parlak zafcrler kazanmak, ulkcler zabtctmckle beraber, siir'atle geniŐliyen imparatorlugun idarcisini tanzimden ve onu degiŐen Şartlara uydurmaktan aciz kaldi. Asker dogrudan dogruya asil hamisi Terken Hatun'un otoritesi altina girdi. Ayni zamanda, Emi- rii'l-mu'minin olanHalifc En-Nasir lidinillah ile miinasebet- lerini diizenlemek Şoyle dursun, bilakis son dcrccede girift du- ruma getiren magrur Sultan Muhammed, bu haliyle Suriye ve Misir'i zabt ve Qin'i fethederek dhan fatihligi peşinde idi. O sirada Asya'da Mogol Imparatorlugu kuruldu ve Harezmi- sah'm yersiz ve hesapsiz politikasi neticesinde Cengiz Han islam diinyasina saldirdi. XII. asir boyunca tedricen gelişip XIII. asir baŐinda tarihin en saglam islam teŐekkullerinden biri olmaga namzed Harezmişahlar Dcvleti daha baŐlan- giŐta bir darbede yikilip gitti. Sultan Muhammed basiretsizligi ile kendi hanedanmi tarihten sildi ve musliimanhgm Asya iŐle- rine dogru kuvvctle inkiŐaf eden belirtilerini yok etti. Hem bir Turk imparatorlugu ortadan kalkti, hem islamm Şarktaki yildizt sondii. Mamafih bu neticenin tahassuliinde Sultan Muhammed tek amil degildir. Bunda onun muhteris validesi ile, diinyevi

hiikumarhk cmeJlcri besleyen Halite En-Nasir'in rolü biiyiik olmuştur.

Harezmsahlar tarihinde, bir igtimai hcı'ctin doguşu ve devict organizasyonu halinde scrpilişi scbcplcriyle, şahsi ihtiraslarının oyuncagi olan zimamdarların mensup bulunduk- lan ccm'iyctin gaye ve hakiki menfaatlerini hiçe sayarak keyfi ve mahdut harckctleri yuziinden ugradıkları aci akibeti, reali- tedcn habersiz ve itidalden uzak bir devict reisinin serencammi okumak kabildir. Hakikaten bu devict; teşekkiili, yukselişi, g6kuşii ve bu csnada gcgirdigi safhalarla, diinyanm herhangi bir ycrinde herhangi bir hey'et-i igtimaiyenin terakki, teali ve inkiraz scbeplerini en agik şckilde gdstercn delillercle dolu muazzam bir ibret levhasi mahiyctindedir.

Bu tetkikimizde idari teşkilat ve Harezmsah Muhammed'in bliimiinii takip eden Sultan Celalii'd-din'in on yilhk macerah devri harig bırakılmıştır. Esasen Harezmsahlar devletinin ig teşki!ati, ufak-tefek farklarla, Biiyiik Selguklu Imparatorlugun- dakinin aym olduğu gibi, Celalii'd-din zamam da imparator- lugun mukadderatmda tc'sirli hig bir unsuru ihtiva etmez. Uzun mesaiye miitcvakkif olan kiiltiir hareketlerinin incelenmesi ise. siyasi hadisatin iyice belirmesini takiben gerçektecek bir tetkik mevzuudur ki, ileride onu da ele almak ve işlemegi kendimiz için şercfli bir vazife biliriz.

*

**

Bu eseri meydana getirirken biiyiik yardımlarını gordii- giim muhterem hocam Prof. Miikrimin Halil Yman; ile aziz arkadaşıım Prof. Dr. Osman Turan'a, kitabın hazir- lamşmda bana yardımlarını esirgememiş olan muhterem Prof. Ahmet A t e ş'e, cserin bastinlması hususunda naziz şahsima kargrusn-u teveccuhlerini miışahede ettigim Ttirk Tarih Kuru- munun muhterem başkam Ord. Prof. şemseddin Gunaltay ile Kurumun muhterem Başsekreteri Ulug 1 g d e m i r 'e derin teşckkurlerimi sunarım.

I. KAYNAKLAR

*

Harezmsahlar tarihine ait elde kafi miktarda kaynak mevcuttur. Biz bunlann hemen hexncn hepsinden-tabii daha ziyade siyasi tarih ccphesinden ve liizumu kadar da i\$ idare yoniinden-istifadeye <jahstik. Sonralari, kompilasyon tarikiyle yazilmis ikinci elden umfimi tarihlerin bazi mihim muta'larim da, bunlann ana kaynaklarla mukayesesi, mlilyenet gosteren noktalarmm tesbiti ve telfiki bakimindan, kullandik. Bugiin zayi bulunduklan i\$in goriilmesine imkan olnuyanlann¹ di\$inda faydalandigimiz ana kaynaklan: *Miinjeat Mecmualart*, *Vakayi- ndmeler*, *Seyahatnameler* ve *hatiralar*, *Edebi eserler*, *Mesk&kdt* ve *Kitabeler* olmak uzere 5 bolim halinde miitalaa cdebiliriz.

A) Miin\$eat Mecmualari:

1- *Ebkdril'-Ejkdri fVr-Resdil ve'l Ef'ar*: Harezmsah Atsiz zamamndan itibaren Alai'd-din Teki\$'in Harezmsahligi ba\$- lanna kadar Harezmsahlar In\$a Divam'nin ba\$mda bulun- mu\$ olan me\$hur Re\$idu'd-din Vat vat² a ait in\$a ornekleri

* Maksadimiz umhmiyetle deger ve kiymetleri malum eserleri teferrua- tiyle te\$rih ve tavsif degil, sadece faydalanmamizm sebeplerini a'iklamak oldugundan burada bizce ehemmiyetli husClisayetlerini kayitla iktifa ■ ettik.

¹ Harezmjahlar tarihine dair dogrudan dogruya veya bilvasita malu- mati ihtiva edip Mien kayip eserler arasmda: Muhammed-i Payizi'nin *\$a- hanfahname*'si, Seyyid Sadr ii'd-din-i Nisaburi'nin *Tarih-i HarezmjahVsx*, Ebh'l-Hasan-i Beyhaki (Ibn Findik) nin *Afejarib ii't Tecarib'i*, Muhammed b. Muhammed b. Arslan i'l- Harezmi'nin *Harezmi Tarihi*, \$ihab ti'd-din Siih- reverdi'nin *Risalet it'l-Asimiyye*'si, \$ihfilr-i Nis&buri'nin risaleleri hakkmda bk. F. Koprulii, Isl. Ans. *Harizmifahlar* mad.

Bunlara il&ve olarak Ermeni muverrihi Vanagan HoVannes'in tarihi zikredilebilir. Bu kayip Ermeni tarihinden nakiller yapan Genceli Kiragos'un eserindeki Mogollar fasli ise 1220 den sonraya Sittir (bk. Hrant D. Andre- asyan: *Turk tarihine dear Ermeni kaynaklan*, Edebiyat Faktiltesi Tarih Der- gisi I, in, 115).

⁴ Hayati ve eserleri hakkmda bk. *Hadaik ii's-Sihr ft Dekayik i'f-\$i'r*. Tahran 1308 \$emsi. N&\$ir Abbas Ikbali'nin mukaddimesi.

mocmnasidir. Dort kisnn uzorine 40 arap^a vo Inrs^a iru'ktup \ 0 kasidcv i ihtiva edon bn ir.oomuanm tstanbul kiitiiphanelc- rindo miitoaddit niishalari vardir. Tam vo iyi bir niishasi Istanbul Oniversite Kiituphanesi ya/.malart arasmdadir³. Bir <jok mcdhivele vo ihvaniyyat (husus i moktuplar\ dan ba\$ka mosela *Cend Fetihndmesi* gibi siyasi vosikalar da burada movcuttur. Mocmua ne?rodilmemi?tir.

2- *Ardisul-Havdtir ve Xefdisu'n-Jsevdid*: Ro\$id Vatvat'm in\$a brnoklorinin on zcngin kolloksiyonu olup 25 i arap^a 25 i fars^a 50 mektuptan b;i?ka, miinderocali \$c\$itli bir 90k muhabcrat burada toplanmi\$tn\ Yesikalarm oksorisini civar hiikiimdarlara yazilan moktuplar\ vo cevapnamelori\n surotlori te?kil cttigi i\$in bu mocmua Harezmi?ahlar siyasi tarihinin en belli ba\$h kaynaklarmdan biridir. Vakayinamelerde bo? birakilnn? uzun yillar vukuatmi bu moktuplar\ vo yardimiyle az-^ok aydmlatmak miimkiin olmaktadır. *Araisii'l-Havatir'm* tarn vo iyi bir niishasi Fatih kiitiiphanesindedir '. Tamami ne?redilmemi?tir⁵.

3- *Umde'tii'l-Bulega ve Udde*tii l-Fuseha*: Re?id Vatvat'm diger bir miinseat mecmuasi. 3 kisim iizere 25 arapga ve 5 farsga mektup, 25 arapga ve 25 fars\$a kasideden miirekkep olup bu miin\$in\ nin ktitiiphanelerimizdeki ba?ka mecmualarmda bulunmiyan bazi siyasiyazilarmi muhtevidir. Es'ad Ef., ve bilhassa Ayasofya niishalari muntazamdır⁶. Ne\$redilmemi\$tir.

4- *Miinfeat-i Re^idii'd-din Vatvat*: Nur-i Osmaniye kiitiiphanesinde bulunan⁷ bu eserin bir kısmi aym miellifin diger mun\$eatlarmdan toplanmi? ise de i\$inde bilhassa Atsiz devrine ait bir ka\$ tahrirat vardir ki az yayilmi? kiymetli vesikalardir. Ne\$redilmemi?tir.

5- *Et- Tevessii ila't-Teressii*: Sultan Alai'd-din Teki\$'in ln\$a

³ Nr. F Y 424.

⁴ Nr. 4074.

⁵ Bu meemuada buiunan muhaberattan bazilari ajagida zikredecegi- miz *Leningrad Mtin}eat Mecmuasi*'nda meveut olup oradan Barthold tara- findan faydalanilmi? ve fragmanlar halinde *Turkestan* adh eserinin rus^a- sma ilave ciltte yayinlanmi\$tir. Daha tafsilat i\$in bk. M, Altay Koymen, *Oguz Istilasi*, 567-610.

* Ayasofya, nr. 4150, Es'ad Ef. nr. 3302.

⁷ Nur-i Osmaniye, nr. 4294.

Div&m reisi Bah&ii'd-din Muhammed b. Miieyyedi'I-Bagdadi'-nin inşa ornckleri mecmuasidir. Bizzat miinşi tarafından cemcdilmiŝ olan ve başta farisi inşa hakkında bir mukaddime ile sonda alclumum mektuplaşma usullerini gostren numunler- den başka:

a) Fermanlar, menijurlar, ahidnameler ve fetihnameler.

b) Etraftaki hiikiimdarlara yazılan mektuplar.

c) Miellifin, devrin ilcri gelcnlerine ve dostlarına gon- dcrdigi mektuplar olmak iizere uş bolliimdc devrin siyasi muha- bcrati bir araya toplarimiŝtir. Bu mecmuada, yukardaki *Ardis- ii'l-Havdlir* gibi, Sultan Alaii'd-din Tckiş devrinin bir 50k, hassaten Harezmişahların Kankli-Kipşak Tiirk boylan ile miinasebctlerine dair orijinal ve son derece kiymetli malumati muhtevi vesikalar bulunmactir ki, bunlar sayesinde zamanin tarihi vukuati ile hadiselerin sebeplerini ve ceryan tarzlanm takip ctmek imkan iŝinc girmiştir. Mevcudiyeti uzun zamandan beri malum ve hatta inşa uslubu bakımmdan Osmanlı munŝilerini bile cezbedecek kudrette olan *Et-Tevevul ild't-Teressiil*⁸ tarn olarak neşredilmiştir ⁹.

6- *Leningrad Miinjeat Mecmuasi*: Harezmişahlar devri tarihi vesikalarmm en zengin kolleksiyonudur. Yegane niishast Leningrad'dadir. 78 'i Reşid Vatvat'in, 17 'si *Atabe'tti'l-Ketebe* sahibi Muntecibii'd-din Bedi'in kaleminden <pkmiŝ olup, 7 tanesi muhtelif muelliflere ait bulunan, 47 sinin de muharriri tayin edilemeyen ve başta Harezmiŝahlat- devleti (78 vesika) ve Biyyik Selguklu Imparatorlugu (35 vesika) olmak iizere Kirman Selguklulari, Gazneliler ve Saffarilere ait muha- bcrati ihtiva eden bu 149 vesikanm ilk tavsifi vaktiyle Baron Victor Rosen tarafından yapilmiŝti¹⁰. Son zamanlarda Docent

⁸ Meseli *Mun^eat-1 Feridun* ifcy'deki hiikumdarlar arasi mektuplarin- dan bazilarimn, has isimler degijtirilmek suretiyle, *Et-Tevevul'den* kopya edildiği Prof. Miikrimin H. Yananŝ tarafından isbat olunmuŝtur. Bk. Turk Tarih Enciimci Mec. nr. 2 (79), nr. 4 (81).

* *Et-Tevevul ild 't-Teressiil*. Inŝa ve te'lif: Bahiiii'ddin Muhammed b. Mucyyedi'l-BagdadJ. Nşr. mukabele ve tashih: Ahmed Behmeny&r. Tah- ran, 1315 ŝ.

¹⁰ V. Rosen: *Les Alanuscrits persons de l'Instint des langues orientales*. Petersburg (t886), 146-159.

Dr. Melunet Altay K by men İccimuinm tam bir foto-kopisini elde etmege muvafak olmuş vo bilumum vosikalan ayn ayn tetkik ve diger yerlerde movent surotloriylo mukayoso edcrck csasli şekilde tanumiştir.¹¹

7- *Atabe'li'l-Ketebe*: Sultan Sancar'ın tınŞa Divam rcisi Muevycdii'd-clevle Mimtooibu'd-din Bedi'in imjalan mecmua- sı¹². Biiyiik Solyuklu İmparatorlugu tçŞkilati bakunmdan fev- kalade oheimniyotli clan bu moenuia dahili idarcyc ait 36 menŞuru (aynca 60 tano hususi mektup vardir) i^ine almakla beraber dovlotlor arasi siyasi muhabcrati ihtiva ctmcz. Bu itibarla £aliŞmalannuz esnasinda kali derecede faydalanmak munikiin olamanuŞur.

B) Yakayinamciler:

Harczm ilkcisinin Sol^uklulara intikali zamanina ait en mevsuk kaynagirmz Şuphesiz EbtYI-Fazl-i Bcyhaki (dim. 1077)- nin *Tarih-i BeyhakTsidh*¹³. Bundan vc AnuŞtigin Ogullannm daha baŞlangicmda Harezme'e ait bir iki hadisenin aydmlatilmasinda Şerefi'z - Zaman-i M c r v e z i'nin *Tabdyi'ii'l - Hayavan*'mdan¹⁴ istifade ettik. HarezmŞahların Buyiik Sel<juclu İmparatorlugu ve Sultan Sancar'ın olumunden sonra, Irak SelŞuklu devletiyle munasebetleri hususunda faydalandigimiz kaynaklardan ilki İmadi'd-clin-i İsfahan i (dim. 1201)'nin Blindari (i226 daber- hayatti) tarafmdan *ubdatu n-Nusra ve NuhbatiCn-Usra* adi ile

¹¹ Bk. M. Altay Koymen: Sel^uklu Devri kaynaklarına dair arajtirma- lar I, *Biiyuk Selfuklu devrine Hit Muscat Mecmualan* (Ankara Dil ve Tarih- Cografya Fak. Dergisi VIII, sayi 4, 537-634)-

Burada tertiplenen tabloya gore, *Leningrad Mecmuasindaki* 88 vesika- mn baŞka yerde kopyasi mevcuttur degildir. M. Altay Koymen mevzuumuzu ilgilendiren ve ba?ka yerlerde bulunmiyan vesikaların foto-kopilerini istifa- demize sunmak lutfunda bulunmujtur.

¹² NŞr.: Muhammed Kazvini (yalnz mukaddime) ve Abbas İkbali: *Kitab-i Alabetii'l-Ketebe* (Mecmua-i Muraselat-i Divan-i Sultan Sancar), Tahran, 13^9 Ş.

¹³ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hiiseyin-i Beyhaki: *Tarih-i Beyhaki*. NŞr. Dr. Gani vc Dr. Feyyaz, Tahran 1324. 5. Ebit'l-Fazl-i Beyhaki hak- kindaki bk. Barthold, İsl. Ans. *Beyhaki* mad.

¹⁴ Şercfu'z-Zaman ve cserinin chemmiyeti hakkında bk. F. Koprulu, İsl. Ans. *Avfi* mad.

ihhtisar ettigi Scl^uklu Tarihidir ¹⁶. Biyyuk Scl^uklular ve daha ziyade Irak Scl^uklularn hakkında birinci dercedec chemmiyetli bir kaynak olan bu eserin, 1194 scncsinde Sultan Tekiş Harezm- şah tarafmdan yikilan Irak Sejhuklularn dahili nizamma dair verdiği bol malzeme ilc, tetkiklerimize bilvasita biyyuk yardimt olmuştur. Kcza Irak Sejhuklularn ana kaynaklanndan olup 1202 dc Anadolu Sel^uklu hiikiimdari Giyasii'd-din Kcyhusrev b. K1119 Arslan namina yazilan *RdhaCus-Suddr ve AyetiTs-Surtir*¹⁶ da son dcecc kiymetli materyalle doludur. Mtiellifi Ravendi Azcrbaycan Atabcyleri ailesinin hakim bulunduğu Irak-i Accm ahvalini, bu aile ile Selguklu hanedani mensuplanm miinase- bctlerini ve Irak-i Acem'in Harezm ordulan tarafmdan işgalle- rini, bu arada vukubulan miicadeleleri, Irak iimerasmin ve halkin durumunu şahsi miışahedelerine miisteniden eserinde kaydetmek suretiyle hadisatin ig yiiziinu aydm bir şekilde goz- lerimiz online sermege muvaffak olmuştur. Irak Se^uklu dev- letinin son yillan ve bu devletin inkiraz buluşuyla muvazi olarak Harezm askerlerinin Irak'daki vaziyetleri, Sultan Te- kiş'in siyaseti ve karakteri bu eser sayesinde 90k daha miikem- mel şekilde belirmiş bulunmaktadir.

Irak Se^uklularn ortadan kalkmasiyle neticelenen Sultan Tugrul-Harezmşah Tekiş miicadelesine dair diğer iki mii- him kaynaktan biri Ebu Hamid Muhammed b. Ibrahim tarafmdan, Zahiru'd-din-i Nisaburi'nin Se^uknamesi'nin deva- mi olarak yazilan risaledir ki, Z^~* *Hamid* adiyle meşhur

olup Reşidii'd-din'in *Cdmi'u't- Tavdrih'mdt* miinderictir. Risale Sultan Tugrul'un son yillanm, yaptigi savaşlan giinii guniine tesbit etmektedir ¹⁷. Diğer de Utbi Tarihinin fars9aya miiter-

¹⁸ Tiirk^eye terclime ve n;r. *Horasan ve Irak Selfuklulari Tarihi*. Tiirk- 5eye ^eviren: Kivameddin Burslan (Tiirk Tarih Kurumu yayinlarmdan, seri II, nr. 4) Istanbul 1943. Imadii'd-din-i Isfahan! hakkında: Isl. Ans. *Imadiiddin* mad.

¹⁸ *The R&hat -us-Sudur wa Ayat-us-surur*, Being a history of the Saljhqs. By Muhammad ibn Ali ibn Sulayman ar-Rawandl. Edited with notes, glossary and indices, By Muhammad Iqbal, GMS. new series II, 1921.

¹⁷ *Ebu Hamid*, Ismail Afşar tarafmdan Mecelle-i Mihr (sayı 2, 1313 şcmsb de neşcdilmiştir. Biz dogrudan dogruya *Cdmiii't- Tavarih'tcn* istifade ettik.

eimi Nasih-i Cerbazckani'nin kncdi *Tarih-i Vemini' Terçiimesi* no ilave cttigi kismidir. 1206 da Irak-i Accnvd c Semsii'd-dm Aydo^mus'un hakimiyeti sirasmda yazdnnş clan bu ilave, Harczm-Şahlar bakimmdan mihim kavitlan muhtevi olup it; durumun takibi itibarivle *Rd/uuu's-Sudiiir*'un bir devaini mahiyetindedir¹⁸. Koza Buytik Sel^uklu tarihinin ana kaynaklarmdan olan, 1225 ten sonra vazilmi?. *Alibdrii'd-Devleti's-Sel(ukinedc* ¹⁹ tetkikimizc yarayan umumi malumattan başka Harezmişahlarla ilgili ori- jinal kayitlar vardir. Cemalu'd-din Ibn Vasil'tn *Miiferric'ii'l- K'urtib* adh Eyyubiler tarihi do bizim bakunimizdan bir ka\$ mihim kaydi ihtiva ediyor^{m>}. L'zorinde durdugumuz devirdeki Harczmşahlarla ilgili Bagdad hadiseleri, kisa olarak, Ibnii'l-Cevzi (olm. 1200) nin *El-Muntazam'mdar* ve bunun torunu Sibtebnii'l-Cevzi (dim. 1257) nin *Mir atu z-Z°man* adh csorinde ²¹ bulundugu gibi Halife En-Nasir li-Dinillah ve hilafet vczirleri-Harczmşah- lar miicadeleleri hakkmda i bnii't-Tiktaka'mn *Kitdbii'l-Fahri* diye taninan *Munya't ii'l-Fuzela'<nnda*. ²² (tc'lifi, 1301) vc Hin-

¹⁹ Nur-i Osmaniye. nr. 3089. British Museum niishasmdan tahjiye edilerek njr. Abdii'l-Hiiseyin Neva!: *Hatime-i Terçiime-i Tarih-i Temini*, Mecelle-i Yadigar, sayi 4, Tahran 1323 ř.

¹⁹ Sadrii'd-dinii'l-Huseyni : *Alibarii'd Devleti's-Selfukiyye*. TiirkŞeye- geviren : Necati Liigal (Tiirk Tarih Kurumu yayinlanndan, seri II, nr. 8) Ankara 1943.

¹⁹⁶ Ibn Vasil: *Muferric ii'l-Kurub fi Ahbar-i Miiluk-i Beni Eyyub* Molla Qelcbi (Siileymaniye ktb), n. 119.

²⁰ Ebu'l-Fercc Abdu'r-Rahman Ibnu'l-Cevzi: *El-Munlazam fi Tarih-i Miiluki'l-Vmem*. Haydarabad tab'i, cilt, IX-X, 1359.

²¹ Faksimile nsr. *Mir'at az-zaman* (A. H. 495-654). By şams ad-Din Abu l'Muzaffer Yusuf ben Qizughlu ben Abdallah. (A Facsimile reproduction of manuscript no 136 of the Landberg Collection of Arabic manuscripts belonging to Yale university). Edited with introduction, by James R. Jewett, Chicago, 1907.

Kutb ti'd-din Yunini (olm. 1326) versiyonu: Topkapu, Ahmed III c. XIV, nr. 2907.

²² Fransizca terçiimesi: *Al-Fakhri* Histoire des dynasties musulmanes (632-1258 de J. C.). Avec des protegomenes sur les principes du gouveme- ment. Par Ibn at-Tiqtaqa. Txaduit de l'Arabe et annot<5 par Emile Amar (Archives marocaines, XVI). Paris 1910.

du-Şah-i Nahcivani'nin *Tecdribii's-Selef* (tc' lifi, 1324) inde²³ tamamlayıcı bilgi vardır.

Ibn Findîk (olm. 1170) in *Tarih-i Beyhak*²⁴ 'i ile 1053- 1325 (445-725) arasında te' lif edilen *Tarih-i Sistan' & Beyhak* ve havalisiyle *Sistan'a*. ait mevzuumuzla alakalı haberciler mevcuttur.

Taberistan'a ait iki kaynağımız, yalnız bu ilkeye hakim olan siilalelerin tarihi itibarıyla değil, aynı zamanda Harezmi- Şahlara bu mintikadaki savaşlar ve icraatı hakkında 90k civarındaki detaylı bilgi ihtiva etmektedir. Bunlardan biri, İsfahbed Hüsamî'd-devle Erdeşir (olm. 1205) e yakın devreye mensup İbn İsfendiyar tarafından 1216 da te' lif edilen iki ciltlik *Tarih-i Taberistan*²⁶ olup, bilhassa son cildin tunc kısmında Harezmişahlar, Horasan ve Irak ile ilgili pek önemli ve tafsilatlı bilgiler vardır. Diğerleri de, te' lif tarihi 90k civarında olan (1476 da), Zahirî'd-dinü'l-Mar'âşî'nin *Tarih-i Taberistan u Mazenderan* adlı eseridir²⁷. Tetkikimize mevzu devir bakımından esas itibarıyla İbn İsfendiyar'a dayanan ve daha muhtasar olan bu eser İbn İsfendiyar'ın aslı basılıncaya kadar birinci derecede kaynak olarak kullanılmakta idi.

Kirman hadiselerine dair Harezmişahlarla muasir kaynak Efdalî'd-din-i Kirmanî'nin *Beddy'i'l-Ezman* adlı eseridir. 1209 da te' lif edilmiştir.²⁸ Bizim nokta-i nazarımızdan aynı miiellifin 1188 de yazılan *İkdu'l-Uld li-Mevkif VI-Ala'sindan* daha fazla bilgileri ihtiva eden bu eser, aynı mintikaya dair diğer

²³ Hindu-Şah Sancar b. Abdullah Sahibi Nahcivani: *Tecdribii's-Selef. Der Tevarih-i Hulefa ve Viizerd-i i;an*. NŞr. Abbas İkbâl. Tahran 1313. §.

²⁴ *Tarih-i Beyhak*. nŞr. Ahmed Behmenyar. Tahran 1317 §. Zahir u'd-din Ebu'l-Hasan-i Beyhaki ve eserleri hakkında bk. F. Köprülü, Isl. Ans. *Beyhaki* mad.

²⁶ *Tarih-i Sistan* NŞr. Melik u'Ş-Şu'ara Bahar, Tahran 1314 §.

²⁸ Baha u'd-din Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar: *Tarih-i Taberistan*, I-II, nrj. Abbas İkbâl, Tahran 1320 §.

²⁷ Scyyid Zahir u'd-din b. Scyyid Nasir i'd-din i'l-Mar'âşî: *Tarih-i Taberistan u Ruyan u Mazenderan*. NŞr. B. Dorn, St. Petersburg, 1850.

²⁸ Efdalî'd-din Ebu H&mid Ahmed b. H&mid-i Kirmanî: *Beddy'u'l-Ezman It Vakayi-i Kirman* yahut *Tarih-i Efdal*. NŞr. Dr. Mehdi Beyani, Tahran 1326 §.

k.iMi.igunu Nasirii'd-din-i Kirmuni'nin *Simla l-Uld'smin* mehzalanndandir ²⁹. 1315-1320 (715-720) yillannda to'lif edilen vc sbvledigimiz gibi *Reddjiii'l-man'*dan bir \$ok nakillcr yapan *Simta' l-Uld'xun* ba\$ taral'lan, yani Karalutay sultanlan bahsinc kadar clan kismr, bizc faydali olnm?tur. Vine Al'dalii'd-din-i Kir man i tarafmdan *Redd vi ii' l - m an'* a zeyl olarak yazilan vc 602-612 (1205-1215') villari vekayiini ihtiva oden *El-Muzdf* adli eser mevzuumuz bakinundan pek kiymetli bir kaynaktir ^{29b}.

Harezmsahlarm Mavcrainnchirlic alakalannin vc *Buhara* vc *Semer kand* hadisclcrinc mudahelclcrinin aydmlanmasi baki- mindan Ner\$ahi'nin, bizc XII. asrin ikinci yansmda (574/ 1178) Mu hamed b. Zufer tarafindan ilavcli farstja tercii- mesi kalan *Tdrih-i Buhara si*³⁰ ile Muhammedii'I-Semer kand i'nin *Sindbddname'si* ³¹ bazi mu'talar sunmakta vc Kara- hanlilara dair kronolojik tashihe imkan vermektedir.

Harezmsahlar tarihinin cn ehemmiyetli kaynaklarindan biri \$uphsiz Nesevi'nin *Siratii's-Sullan CcldlVd-dimdxr* ³². Anu\$- tigin ogullarmm son miimessili Celalu'd-din Harezmsah'in *Inf a Divam* reisi olan vc Nuru'd-din Miin5i diye de amlan Nesevi, gen^liginc vatam *Xesa'da*. vc o civardaki malikanele- rinde iken Sultan Muhammed Harezmsah'in biitiin icraatina \$ahit olmu\$, onun vezirleriyle, devlet erkanmdan ^ogu ve ilcri

⁻³ Nasir u'd-din Miin5i-i Kirmani: *Simt u'l-Uld li'l-Hazreti 'l-Ulya, der Tarih-i Karahitdiyan-i Kirman*. N?r. Abbas Ikbal, Taht-i nazar-i Allame-i mrhuin Muhammed Kazvini, Tahran 1328 \$.

^{29b} Afdalii'd-din-i Kirmani : *El-Muzdf ila Beddyii'z-Zaman fi vakayi-i Kirman*, Vatikan kiidiphanesinde mevut tek niishadan ne?reden: Abbas Ikbal, Tahran, 1331 \$.

³⁰ Ne\$r. *Description topographique el historique de Boukhara*. Par Mohamad Nerchakhy, suivie de textes relatifs a la Transoxianc, texte persan, publiec par Charles Schefer (Publications de l'Ecole des langues orientales vivantes) III. serie, vol. XIII, Paris 1892.

³¹ Muhammed b. Ali 'l-Zahiri 's-Semer kandi: *Sindbddname*. Mukad- dime ve ha?iyclerlc ne?reden: Ahmet Ate? (Istanbul Oniversitesi yaytnla- rindan) Istanbul 1948.

³³ Metin n\$Sr. ve fransizcaya terctimesi: O. Houdas: *Hisloire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Kharezm*. Par Mohammed en-Nesawi (Publications de l'Ecole des langues orientales vivantes) III. serie vol. IX, texte Arabe, Paris 1891; vol. X, traduit de l'Arabc, 1895.

gelen kumandanlarıyla tamşmiş bir zatti. Sultan Celali'd-din'in hiil terciimsinc hasrettigi biyyik eserinin baş kısmında Harezm-gahlarm idari, askeri durumlan; Muhammed Harezmşah, Valide Sultan Terken, imparatorlugun dahili vaziyeti ve sair hususlarda vcrdigi izahat 50k muhim ve kiymetlidir. Burada, biitin Orta-şarki kaplamış olan koca imparatorlugun o kadar ani yikihş sebeplerini en miişahas şekilde gormek kabildir. Muellif, Sultanm ve Harezmşahlar devletinin kuwet ve zaaf- larmi hi<j bir muhakemc ve istidlale liizum bırakmiyacak dcrc- ccdc a?iklikle ve tenkidi bir gorii? işindc aksettirebilmiştir.

Nesevi'nin kitabından sonra Harezmşahlar hakkında mo- nografik mahiyette ve kaynak olmak bakımmdan *Siratti's-Sultan Celali'd-din* kadar ehemmiyetli diger eser Ata Melik-i Ciivey- ni'nin³³ 1260 da te'lif ettiği meşhur *Tarih-i Cihan-gufay'dir*³⁴. Muellif, Harezmşahlar devrinde ilmi ve kulturii ile tanmmış ve aym zamanda Sultan Tekiş zamanndan beri Harezmşahlar nezdinde itibar sahibi yiksek bir aileye mensup idi. Dedesi şemsii'd-din Muhammed, Sultan Muhammed Harezmşah ve oğlu Celalu'd-din'in *Istifa Divam* reisliğini yapmişti. Mogol isti- lasından sonra da babası ve kendisinin miihim idari vazifelerde bulunduğu malumdur. Bu itibarla gerek Mogollara gerekse Harezmşahlara dair verdigi malumat, ge^mi? hadiselerde goze Şarpan bazı miibayenetlere ragmen, en mcvsuk haberlerdir. 0? ciltten miirekkep *Cihan-gii^ay*'in ikinci cildi dogrudan dog- ruya Harezmşahlar tarihi oldugu gibi, son cildin tsmali'lerden bahseden kisimlerinde olduk\$a, fakat Mogollara tahsis edilen ilk cildinde, Harezmşahlar hakkında hayli bol malumat vardır.

Cengiz imparatorlugunun teşekkiiu safhalarini her tiirlii tasannudan uzak bir şekilde nakleden, Mogol tarihinin ana kaynagi *Gizli Tarih* (yazılışı, 1240)³⁵ de, islam iilkelerinin isti- lasi hakkında pek az malumat bulunmakla beraber, Harezm-

³³ Ciiveyni ve eseri hakkında: F. Kopriilii, tsl. Ans. *Ciiveyni* mad.

³⁴ Mirza Muhammed b. Abd i'l-Vahhab-i Kazvini tarafından onsoz, notlar ve haşiyelerle nşr. *Tarih-i Cihan-gufay*, GMS. XVI, 1, 2, 3. 1912-1937.

³⁵ Hajiyeli ve izahli olarak tiirkge terciimesi: Manghol-un Niuşa Tob- Şa'an. *Mogollann gizli Tarihi*. Prof. E. Haenisch'in almanca ve S. Kozin'in rus^a terciimesini Mogolca ash ile kar\$Ua\$tırıp dilimize Şeviren: Dr. Ahmed Temir (Turk Tarih Kurumu yayınlarından, seri, II, nr. 13). Ankara 1948.

Şuhk\ır bukmundan, arap vo tars kaynaklariyle nmkayose surc- tiyle bazi problomlerin hallinc yaravacak kiymelli haberlor bulunmaktadir. Vino Mogol tarihinin kaynaklarmdan olup ReŞidu'd-din Fazlullah (dim. 1318^ baŞkanligmda bir hoy'ct tarafından kalomo alman *Cdmiii't-Tavdrih'in* I. cildi ³⁰, kisinen *Cihdn-giifav'a* dayaiunasma ragmen bizim nokta-i naz.a- nnnzdan chemmiyetli bir merci'dir. Bundaii baŞka Cihan- gii^ay'a ve Camiu't-Tovarih'e musteniden yazilan iakat aym zamanda bazi an'anolorin de ilavo odilmiŞ bulundugu, Ebfl'l- Gazi'nin *Strere-i Turk* adh eserinden (tc'lifi, 1663) ³⁷ fayda- landik.

Ilk eld on kaynak olan umu mi vckayinameler arasmda birinci mevkii Şiiphesiz Ibnu'l-Esir'in *El-KdmilU fvt- Tiirih* i to'lifi, 1230)1 iŞgal odor³⁸. Ortatjag tarih^ileri arasmda cid- diyoi ve tarafsizhgi ilo meŞhur, vc iŞledigimiz devirle muasir olan Ibnu'l-Esir hadiselerin miihim bir kisirum dogrudan dogruya muŞahidlerinden nakletmiŞ, daha oski zamanlara ait hadisatin dogrulugunu tahkike ŞahŞmiŞ vc hallinc muvaffak olamadigi miibayenetleri cserincd ayrica zikrctmiŞtir. Umumi islarn tarihi bakimindan ohemmiyeti aŞikar olan *El-Kamil'n* HarezmiŞahlar mevzuunda sihhat vc saglamligi uzerinde soz soylemck her halde zaid bir iŞ olur. Bundan sonra cn mevsuk vakayiname- lcrden biri Minhacii'd-din-i Cuzcani'nin *Tabakat-i JVASiri'* sidir³⁹. Escrini 1260da Hindistan'da yazan Cuzcani 1220 sira- larinda, yani Harczmsahlar devlctinin yikiŞimn hemen arife- sinde vc Mogol istilasinin baŞlangicmda Horasan'da bulunu-

³⁶ *Cami ii'l-Tavarih* I, 1317 (717) den kalma en cski niishasi, Topkapu, Revan K6Şkii, nr. 1518 dedir. Bu eserin digcr bir kopyasi Hafiz Ebru diye ma'ruf Abdullah b. Lutfullah'in 1417 de te'lif ettiği *£ubda't u't-Tevarih* adit umumi tarihin i<;indedir (Damad Ibrahim Pa?aa, nr. 919).

³⁷ NŞr. ve fransizca tercumesi: Aboul-Ghazi Behadour Khan: *Histoire dec Mogols et des Talaies*. Publiee, traduitc ct annotee par Lc Baron Desmai- son, Tome II, Traduction. St. Petersburg 1874.

Turk Şeceresi. Qagatay sivesinden TiirkiyeŞivesine nakleden Dr. Riza Nur, Istanbul 1925.

³⁸ Ibn ii'l-Esir hakkında bk. isl. Ans. *Ibniil Esir* mad.

El-Kdmil Ji 't-Tarih'in son tab'i (Mistr 1356) ndan faydalandik.

³⁹ Ebu Omer Minhac ii'-din Osman b. Sirac id'-din i'l-Cuzcani ve cseri hakkında bk. F. Kopriilu, Isl. Ans. *Cuzcani* mad.

yordu. Digcr larih kilaplannda oldugu gibi, rakamlarda vc hadiselcrin naklinc bazi mubalagalar olmakla beraber, *Taba- kat-i NdsirVnin* cn saglam kaynaklarimizdan oldugu tebcyytin ctmi;tir. Mcgliur mufessir Kadi Beyzavi'nin *Nizdmii't-Tavdrih*⁴⁰ adh umuml tarihi hacmen pck kugiik vc, 1227 dc yazilmiş olma- sina ragmen, o devir hakkmda verdiği malumat son dcrecedc mahduttur. Suryani miicliifi Bar Hcbraeus (dim. 1286) un iki ciltlik buyiik kroniki* *Makhtebharmth ^abhne*, bizim bakimi- mizdan bazi noktalarda *El-Kdmil'c* dayanmakla beraber, Mogol istilasi cihctindcn olduktja mufassal haberleri muhtevdir⁴¹. Ayiu miicllifin arapga kaleme aldiği *Tdrih-i Muhtasarii'd-Diivel*⁴² in tiirk<jeye terciime edilen boliimunde Harezmsahlara temas eden kisim pek azdir. Mehazimiz olan umumi tarihler arasinda *Cdmiii't-Tavdrih'm* II. cildi ayrica zikre deđer⁴³. Diinya tarihini işinc alan bu cserde Harezmsahlara da geniş sahifeler ayrilmiş bulunmaktadir. Birinci elden umumi tarih serisinde yukarda zikredilcn *Mir'dtii'z-Taman'* 1 da ilave ctmek lazimdir⁴⁴.

Ikinci elden umumi tarihlere gelince, bunlar; tetkik mevzuumuz olan devir bakimindan ehemmiyetli olarak Muvaffaku'd-din Abdii'l-Latifi'l-Bagdadi'nin risalesin- den bazi parşalari eserine dercedcn şemsti'd-din Muhammedii'z Zohebi (olm. 1348) nin *Tdrihi'l-Isldm'i*^{44,1} ilc yeganc niishasiLc-

Tabakat-i Ndsiri nşr. VV. Nassau Lees ve Mevlevi Hadim Htiseyin Ab- dulhayy, Calcutta 1864.

¹⁰ Kadi Nasir ii'd-din Ebil Sa'id Abdu'llah u'l-Beyzavi: *Nizam u'i-Te- vaiili* nşr. Hakim Seyyid şcms ullah Kadiri, Haydarabad.

⁴¹ Gregory *Abu'l Faroe Tarihi*. Siiryaniceden ingilizceye şeviren: E. A. W. Budge. Turk^cye ^eviren Omer Riza Dogrul (Tiirk Tarih Kurumu ya- yinlarindan seri II, nr. it) Ankara I, 1945, II, 1950.

⁴² Ebulfercc-Ibnulibri: *Tarih-i Muhtasaruddiivel*. Turkşeye şeviren: şerefeddin Yaltkaya, Istanbul 1941.

⁴³ Cami' u't-Tcvarih II, Topkapu Ahmed III, nr. 2935 (Tarih u'l-Alem).

⁴⁴ Bu devirle şagdaş tarihi, etnografik vc ansiklopedik cserlerden olan Fahr ii'd-din Mubarekşah'in ku?uk kitabmda (te' lifi, 1206): *Ta'rikh-i Fakh- ru'd-din Afubdrakshdh*. E. Denison Ross, London 1927; Hasan-i Nizami'nin *Tdc ii'l-Mesdir* (te' lifi, 1205) indc, Fahrii'd-din-i Razi (olm. 1209) nin *Cami' ii'l-Ulum*'unda ve Mogollar devrinin muahhar ehemmiyetli bir kaynakı olan *Ravzat ii'l- Cenndt*"da maalescf hi<; malumat yoktur.

^{44»} şcmsu'd-din Zehcbi: *Tdnhii'l-Isldm*. Ayasofya, n. 3015.

u>

H AREZN İŞ AH I .AR TARİHI

ningrad'da bulundugu işiü istitade edmedigimiz Eberkuhi' nin eserinden nakiller yapan *Cdmiii't-Tavdii/i-i Haseni* (tc'lifi, 143i)*³ istisna odilirsc; vukandan bcri adi ge\$en kayuaklarm yal- nu birinden veya bir ka^mdan ahnmiş takai bazan Ivatali kopyc edilmiş bir takım main mat kmntdarim ihtiva etmektedirler. Interlude yanh\$ vc uydurma haber sunanlar da yok degildir. Gdz- den genirdigimiz bir nok eserler arasmda bize mukayese, tashih ve mubayenetleri tesbit imkanim verenler sirasiyle \$unlardır; Ibnu'l-Amid (olm. 1273): *El-Mecmihi l-Miibarek*⁴⁸. Mu- hammed b. Ebu Bekr-i şebankarei: *Meatum' l-Ensab* (tc'lifi, *335)⁴⁷- Hamdullah Miistevfi-i Kazvini (dim. 1350): *Td- rih-i Güzidc*■⁴⁸, aym miellif: *^afe manic* Anonim *Tdrih-i Al-i Scicuk* (tc'lifi, 13G3)⁵⁰, Takiyti'd-din Ahmedi'l Makrizi (olm. 1442): *Es-Siiluk*⁵¹, Ibn Arab\$ah (dim. 1450): *Fakiha- tu'l-Hulefd*», Bedrii'd-din Ayni (olm. 1451): *Jkdu'l-Ciimdn*^M, şems ii'd-din Muhammcdu'l-Musevi: *Esahhii't-Tavdrih* (te'- lifi, 1451) Mirhond (olm. 149B): *Ravzatu's-Safa*^{oh}, Hond- mir (dim. 1535): *Habibii's-Siyer*⁵⁶, nihayet Osmanli tarih- nisi Miineccim Başı Derviş Ahmed Efendi'nin *Sahdijii'l-Ahbdn* (te' lifi, 1681)⁵⁷.

⁴⁸ Hasan b. şihab id'-din-i Yezdi: *Cam? ii't-Tavarih-i Haseni*, Fatih, nr. 4307.

⁴⁸ Laleli, nr. 2002.

⁴⁷ *Meant? u'l-Ensab fi- 'l-Tarih*. Yenicami' nr. 909.

⁴⁸ Faksimile n?r. Ed. G. Browne. GMS, XIV, 1910.

⁴⁸ 75 bin beyitlik. Manzum. Tiirk-Islam eserleri miizesi, nr. 2042.

⁸⁰ N?r. (fotokopi ve tiirk^e terciimesi bir arada): Feridun Nafiz Uzluk (Anadolu Selguklulari giinunde Mevlevi bitikleri, nr. 5) Ankara 1952.

⁵¹ *Kilab ii's-Suluk li-Ma'rifet-i Diivel-i l-Miiluk*. Nşr. M. Mustafa Zi- ada, Kisim I, ciiz 1. Kahirc 1934.

⁸² Cengiz Han kisminin tiirk?eye terciimesi: Miiderris şerefeddin, Dariilfiinun Edebiyat Fakultesi Mec. IV, sayi 1 Istanbul 1925.

⁸³ Veliyeddin Ef. nr. 2374-2396.

⁸⁴ Turhan Sultan, nr. 224.

⁸⁸ Hindistan tab'i (Luknow), 1308 (1891). Yalmz Harezmsahlar kismi: Defr^mery, *Sultans du Kharezm*, Paris 1840.

⁸⁸ Hindistan tab'i (Bombay), 1273.

⁸⁷ şair Nedim ba\$kanligindaki hey'et tarafmdan yapilan tiirk^e ter- ciimesi c. II Istanbul 1285.

C) Edebi kaynaklar:

Bunların başında hiç şüphesiz Reşidu'd-dm Vatv&t'in miinşcat mecmuaları bahsinde tanittigimiz *Ebkdrî'l-Efkdr*, *Umdelî'l-Bulega*, *Miinjeat-i ReŞidVs* gelir. Bu mecmualarda Harczmşahlar hukiimdarları hakkında kasideler, medhiyeler vardır. Kcza *Rdhatus-Sudur*, *Cihdn-giifay* gibi eserlerlc bunlardan faydalanan ikinci cldcn kaynaklar da yer yer muasir gairlerin tarihi kiymcti h&iz kit'a ve rubailcriyle suslenmiştir. Vatvat'm mu&sin olan şirvanlı şair Hakani'nin Harezmsahlar i'in yaz- digi kasideler bu arada zikredilmclidir^M. Fakat yalnız Harezmsahlar bakımından değil, o asırlann edebi hareketlerini, mum- taz edip ve şairlerini tanıtın en muhim eser Muhammed Avfi'- nin *Liibdbu' l-Elbdb* (te'lifi, 1221) dır.⁵⁹ XIII. asır başlannda Horasan, Harezms, Maveraiinnehir, Taberist&n ve İran'ı do- laşmış, devrin ileri gelen simalarıyle tamşmış, resmi vazifeler almış olan miellifin diger meşhur eseri *Gdmii'l-Hikdyal* da⁶⁰ mevzuumuz itibariyle bazı muhim kayıtları ihtiva etmektedir.

D) Seyahatnameler ve hatıralar:

Avfi'nin zikrettiğimiz eserlerinden başka, bu sahada birinci mevkii Yakutu'l Hamevi (dim. 1229) nin pek meşhur *Mu'cemii'l-Biildn*⁶¹ adh coğrafi eseri işgal eder. Asrm biyyuk seyyahi olup Mogol istilasının hemen arifesinde Harezms ve Maveraiinnehiri ziyaret ederek mişahedelerini bu eserine kay- deden Yakut belli başlı kaynaklarımızdan biri olmuştur. Bu- nun kadar ehemmiyetli ve mufassal olmamakla beraber Zeke- riya-i Kazvini (dim. 1283) nin *Asdr u'l-Bildd'mda*.⁶² da bazı muhim kayıtları vardır. Mogolların batı seferinde Gengiz Han ile birlikte Maveraiinnehire gelen Qinli seyyah Yehlii Ch'u- ts'ai'in *Semrkand* ve *Harezms'e* dair verdiği kısa malCimat ehem-

⁵⁸ Bk. Ahmed Ate?: tsI. Ans. *Hakant* mad.

⁵⁹ *Lubab ii'l-Elbab* I, nŞr. E. G. Brown, (Persian historical textes, vol. IV) Leide-London 1906 (Mukaddime ve hâjiyeler: Mirza Muhammed Kazvini). II, E. G. Brown (Pers. hist. text. vol. II), Leide-London, 1903.

⁶⁰ Nilşalan ^oktur. Biz Üniversite kutiphanesi (F Y 595) den istifade ettik. Avfi'nin hayatı ve eserleri hakkında bk. F. Kopriilu: Isl. Ans. *Avfi* mad.

⁶¹ *Mu'cem ii'l Bulddn* n?r. 6 cilt hilinde (Son cilt indeks): F. Wiisten- feld, Leipzig 1924 (2. tab'i).

* *As&T ii'l-Bildd ve Ahbar ii'l-lbdd* (II) nŞr. F. Wustenfelf, Gottingen, 1848.

lit

11 AREZMŞAHLAR I'ARTİLİ

irmetlidir⁶³. Sultan Muhammed Havczmşah'm maiyetinde bukuiup ommla bivlikto Mogollar dniindcn kaşan cdebiyat tarih^isi şemsu'd-din Muhammed b. Kays-i Riizi, *El-Mu'- cem ft Meavv-i Efari'l-Acem* uuvault eserinin mukaddimcsinde bazt eutcrsan hatnaUmm naklotmcktedir⁶⁴. Bagdadh tabib Muvafaku'd-din Abdu'l-I.atif (dim. 1 • >3i)⁶⁶, Muhammed Harczmşalvin Mtstr vc Suriyc iizorindeki emelleri hakkmdamu- him izahat venniş, Mogollara dair bazt muşahcdeleriylc, Cen- giz vc Harcznvjab ordulanndaki stratejik ayriliklar bahsinde şayan-t dikkat goruşlerini kaydetmiştir^{6c}.

E) Harezivjahlar zamanmdan kalma kitabc, ihtimal şid- dctlı Mogul tahrıbatı delayisiylc, dikkati şckcek derecede az- dtr^{6c}. Sultan Tekiş devrinden itibaren gittikşe artan Harczm- şahlar meskukatına dair *British Museum kataloglarında*. ve *Amsterdam kolieksiyonlarında*. hayli malumat bulunmaktadir⁸⁸.

Baştan beri saydığımızt eserlerdcn başka tiirkşe kelime ve has isimlerdeki hususiyetlerin tayini işin Kaşgarlı Mahmud'- un *Divanu Lugati'tTurk'unden*⁶⁹, bazt hal terciimcleri işin Ibn Ebi Usaybia'nın *Ujunii' ı-Enbd'smda.n* ve Ibn Hall.i- kan'in *Vefeyatu'l-A'yd'n'mda.n*.⁷⁰ istifade edilmiştir.

⁸³ Tiirkge terciimesi. W. Eberhard: *Turkiston Seyahatndmesi* (Belleten, VIII/29(i944), 137-142).

⁸¹ Nşr. Muhammed b. Abd i'l-Vahhab-i Kazvini-Miiderris Radavi, Tahran 1314 ş.

⁸⁵ Hal terciimesi ve eserleri icin bk.: tbn Ebi Usaybi'a, *Uyun u-lEnbd fi Tabakat il-Etibbd*, II, Misir (1299), 201-213.

⁸⁸ Muvaffak ii'd-din'den nakiller yalniz Zehebi'nin *Tank ii'l-Isldm* (Aya- sofya, nr. 3015) inda bulunuyor: 127a v d. 131a v d. Buradaki malumatın bir kısmı yani Muvaffak u'd-din'in seyahati ve Mogollara dair notlan Josef von Somogyi tarafından ncsredilmijtir : *Ein arabisclier Bericht iiber die Tataren in "Td'rih al-islam" von az za-^ahabi*, Der Islam XXIV (1937) s. 104-130.

⁸⁷ Bk. *Repertoire chronologique d'ipigraphie Arabe*, Tome IX, Le Caire 1937*

⁸⁸ Bk. *Catalogue of oriental coins in the British Museum*, London II, 1876, III. >877-

Monnaies antiques el orientales Collections dc M. Geo. B. Bleazbi, de M. Th. Straus, de M. Ith. J. Michael. Amsterdam, Janvier, 1913.

⁸⁹ Besim Atalay tarafından son cildi indeks olmak iizere 5 cilt b&linde neşr ve terciimesi: (Turk Dil Kurumu yayınlanndan) Ankara 1939*1943-

⁷⁰ Ibn Hallikan: *Vefeyydl ii'l-A'yd'n* I-III, Misir 1299.

Bir taraftan İran Scl^uklularmi ortadan kaldinirken, diger taraftan Karahitaylar ve Mogollar gibi, gayri miislim kiitle- lcrle olum- kahm miicadelesine girişen ve ileride tafsilatiyle anlattigimiz iizerc, nihayct maglup olmasi ve yikilmesi, XIII. asrin ilk yansmda Doguda normal bir gelişme \$igma girmekte olan Tiirk-Isl&m kultiiirunun dc sonmesini inta\$ cden Harezmi- şahlar devltine dair, kuşuk meselelerin halline ma'tuf bir ka\$ makalccik istisna edilirse, monografik mahiyette bir tetkik ya- zilmami? ve bu mtihim imparatorlugu Tiirk tarihi zaviyesinden dikkate alan toplu bir araştirma yapilmamiştir. D'Ohsson ve Howorth'dan itibaren zamanimizda R. Grousset'nin eserlerine kadar Harezmişahlar hakkında doldurulan sahifeler, meseleyi sadece Mogollarla al&kasi nisbetinde ele almaktadır. Bunlar arasında, gerek bir kisim kaynaklann tamtilmasi, gerekse Harezmişahların Maveraiinnehir munasebetleriyle imparator- lugun son gunleri bakımından Barthold'un *Turkestan down to the Mongol invasion* adh kitabi bilhassa zikre deger. Ancak burada da, Harezmişahlar baştan başa bir kiil olarak miitalaa edilmiş olmayip, Harezmişahlarla alakah 50 sahifelik boliumun başhgmdan da (Karahitaylar ve Harezmişahlar) anlaşılacagi iizere, bu devletin yalnız bir safhasi işlenmiş, geri kalan taraf- landan kısa ve pek sathi bir şekilde bahsedilmiştir. Binae- naleyh Barthold'un bu eseri de Harezmişahlan umumi heyeti ile ortaya koyamamaktadır.

Biz, tarihimizde buyiik ehemmiyetini belirtmege \$alişti- gimiz Harezmişahlar devletinin mebedinden başlayarak —Sultan Celalu'd-din haric— yikihncaya kadar biitiin safahati, elde mevcut bilumum kaynaklara ve tarihi vesikalara dayanarak tesbite gayret ettik. Bununla beraber, Harezmişahlar imparatorlugu dahilindc vuku bulan edebi hareketlere, dini ve tasav- vufi cercyanlara, iktisadi faaliyetlere liizumu kadar yer vereme- dik. Bunun sebebi, zikredilen sahalarda henüz kafi derecede olgun ve tatminkar tetkik yapilmamiş olmasidir. Filhakika, ken- di zamanlannda olsun, daha sonraki devirlerde olsun, biyyiik tesirlcr yaratmış olan mesela, Zemahşeri, Fahrii'd-din-i Razi, Mecdii'd-din-i Bagdadi gibi şohretli mutasawif ve tefsirciler, ve daha bir 50k edib ve şairler hakkında miitehassislan tarafın- dan monografiler neşrcdilmeden Harezmişahlar Imparatorlu-

fcunun kiiltur hayatma girmek miimkun olamazdi. Harezm- Şahlann idari ve askeri teşkilati umumiyetle BUyilk Selçuklu teşkilatından farksiz olup, bu hususta U\l. Ans. *Harizmjahlar* maddesinde kafi bilgi verilmi? bulunmaktadir.

Neticc olarak, viicuda getirdigimiz bu cserlc dUnya tarih literaturundeki biyyiik bir boşlugun doldurulduğu kanaatini izhar cderken, eserde goriilecek noksanlann alakahlarca ikma- linin en samimi dileklerimizden oldugunu bclirtmek isteriz.

METİNDE gOK SIK ZIKREDİLEN ESERLERİN ADLARI
AŞAGIDAKI ŞEKİLDE KISALTILMIŞTIR.

Zubdatii'n-Nusra	<i>/(jib. N.</i>
Ahbarii'd-Devle't i's-Selşukiyye	<i>Ahb. D. S.</i>
Rahatu's-Sudfir.....	<i>Rah. S.</i>
El-KamilU fi't-Tarih	<i>Kdm. T.</i>
Siratu's-Sultan Celali'd-din	<i>Sir. S. C.</i>
C&mi'u't-Tevarih	<i>Cam. T.</i>
Gizli Tarih	<i>Giz. T.</i>
Cihan-guşay	<i>Cih. G.</i>
Leningrad Miinşeat Mecmuası.....	<i>Len. Miin, J.</i>
Araisu'l-Havatir	<i>Ara. Hv.</i>
Et-Teveşsiil ila't-Teveşsiil	<i>Tvs. Trs.</i>
Tabakat-i Nasiri	<i>Tab. Na.</i>
Lubabu'l-EI-bab	<i>Lub.</i>
Mu'cemii'l-Buldan	<i>Muc. B.</i>
Cami'ii'l-Hikayat	<i>Cdm. Hk.</i>
Terciime-i Tarih-i Yemini.....	<i>Trc. T. T.</i>
Tarih-i Giizide	<i>Tar. Gti.</i>
Ravza'tu's-Safa	<i>Rav. S.</i>
Habibii's-Siyer	<i>Hab. S.</i>
Encyclopedic de l'Islam	<i>Encycl. de ITsl.</i>
İslam Ansiklopedisi	<i>Isl. Ans.</i>
Turkestan... (Barthold)	<i>Turks.</i>

I

*

>

II.
SULTAN SANCAR'IN OLUMUNE KADAR
HAREZMŞAHLAR

485-552/1092-1157

A) *Iran, Irak ve Orta Asya* ahvaline umumi bir bakiş:

Anuştigin ogullari Harezmsahlari tarihini tedrici şe- kilde takip edebilmek, onun tçşekkiliinden itibaren yukseliş ve \$6kuş safhalanni vazih surette kavrayabilmek ve komşu hii- kumetler miivacehesinde Harezmsahlarm siyasi-tarihi roliinii agxk^a gorebilmek için ewela, Harezmsahlarin da bagli bulun- dugu Biiyiik Selşuklu Imparatorlugu sultaru Sancar devrinin umumi g6riiniişii ile bu imparatorlugun civar devletlerle miina- sebetlerine bir goz atmak faydalı olacaktır. Sultan Sancar'in oliimiinc kadar devam eden ve tctkikine giriştigimiz Harezmsahlilar tarihinin ilk safhasim goz online serecek olan bu fasilda 1141 *Katavan* meydan muharebesi, 1153 Oguz Isyam gibi, hadiselerin yeni ceryanlar almasma sebep olan tarihi vakialar vardir ki, bu vakialar dolayisiyle Anuştigin ogullanmn siyaseti de yeni ve\$heler almiş ve gorecegimiz iizere Sancar'm oliimiin- den sonra vaziyet biisbiitiin degişmiştir. Şimdi Biiyiik Sel^uklu Imparatorlugunun siyasi hayatında esasli tahawiillere dogru ilk ddnim noktası ve Sancar hakimiyetinde a\$ilan ilk gedik olması hasebiyle ehemmiyetli bulunan Katavan cengine y&ni 1141 yilma kadar umumi durumu gozden ge^irelim:

Sancar, Selguklular devletine altun \$agi yaşatan Impara- tor Melikşah'in hayattaki ogullanndan en ku^iigii idi. Melik- şah'in 1092 de oliimii iizerine ogullan arasında patlak veren taht kavgalan sirasmda biiyiik kardeş Berkyaruk (1093-1104) Anadolu ile Suriye'nin Imparatorluktan aynlmasim onleyemedi ise de, bir 90k miicadeleler sonunda Iran'da hakimiyeti sagla- maga muvaffak oldu. Berkyaruk, kanşiklikten bilistifade o za- man Horasan'da istiklal ilam ile kardeşi Bori-bars'i ortadan kaldirarak h&kimiyet kurmuş olan amcası Melik Arslan Argun

ilir savaşmak lazim goldigini anlamiş ve biradcri Sancar'ı bir ordu, ve ona Atabcy tayin ettiği Emir Kamae ilo birliktc Hora- san'a gbndermişti. Fakai bu yolda ikon Arslan Argun *Merv'*- de bir kolcsi tarafmdan olduriildu (.190/1097)*. Saucar'm arka- smdan Horasaiva varan Sultan Berkyaruk hi^ bir zorlukla kar- şdaşmaksizm do go^irdiği Horasan'in, *Gazne* hududuna kadar, *Belh* mmtikasnu Sancar'a teslim odorok Irak'a dondii* vc dc- gorsiz olduklan nisbotto şahşi menfaatlerine duşkiin vezirlerin insatsizca koriikledikleri kardeşler arasi saltanat miicadelele- rinc devam ctti. Esasen 1117 scnesino kadar biradcrlerine bağli melik sifatiyle, sonra sultan olarak- hiikiim suren Sancar'm bolgesi mustesna. Iran Scl^uklulari tarihini; cesur olmakla bcrabor. Tugrul. Boy, Alp Arslan, Melikşah gibi cedlerinc hi<; do layik olnuyan şekilde politik duygudan mahrum, şogu zevk ve eglenceyc muptela zavif hiikiimdarlarm maksatsiz ve. miiva- zenesiz garpişmalariyle; buytik Nizamul-miilk'un kendi ogul- lari dahil, bu namli devlet adaminm gblgesi olmak iktidanm dahi ibraz edemeyen haris vezirlerin, hilekar, fesadci hukumet erkanmin dump dinlenmeden gevirdekleri yakişiksiz entrikalar, iftira, ihtikar ve miisadereler; ve Batiniler tarafmdan işlenen cinayetler, silsilesi karakterize eder. Devrin en miihim kaynagi olan *Zjibdatu'n-Nusra*'run yuzlerce sahifesi bu gibi sahnelerle doludur. Hemen ilave edelim ki, Bagdad hilafet makami da Irak Scl^uklu devletinin battiği 1194 senesinde kadar, kendini az~9ok kuvvetli hissettigi her firsatta bozgunculugu ateşlemek- ten ve bu hanedan azalan arasindaki faciayi daha da şiddetlen- dirmekten geri durmamıştir ³. Sultan Berkyaruk'un 1104 de dlumunden sonra yerine ge^en kardeşi Giyasii'd-din Muhammed zamanmda San-

¹ *Ziib. JV. 234-235. Ahb. D. S. 60 Rah. S. 143 Kam. T. VIII, 18a.*

- *Ziib. N. 233, 235. Rah. S. 144, 168. Ahb. D. S. 60. Kam. T. VIII, 182.*

³ Abbas ogullarmm miinasebet diişdiik?e gorecegimiz bu mtidahalele- rinden ilki, Sultan Melikşah oliir olmez bunun 5,5 yaşmdaki oglu Mah- mud'un Halifc El- Muktedi Billah tarafmdan sultan tanuunasi (*Rah. S. 134. El-Munlazam IX, 62. Kam. T. IX, 60*), ikincisi de Sancar ile Muhammed Tabar'in Halifc El-Mustazhir Billah tarafmdan biraderleri Berk- yaruk'a karji tahrik ve tejeviki (*Ahb. D. S. 53-54. El-Munlazam IX, 130 Z&b N. 237. Kam. T. VIII, 206, 212*) şeklinc olmuştur.

car, Horasan'da durumunu kuvvetlendirdi. Bilhassa Batinilcre karşı tc'sirli surcttc savagan Muhammed'in 1117 de oliimumi miitcakup tahta gikan oğlu Mugisii'd-din Mahmud, etrafındaki *hacib* ve kumandanlar tarafmdan Sancar aleyhinc kişiktildi vcya tarihte cşine endcr rastlanan hain devlet adamlarimn tipik bir orncgi olan vczir EbCi'l-Kasim-i Dcrgezini ve emsali başta olmak iizrc, ilcri gelenler tarafından, „fu'Mafo';i-.AWa'da on maddc halinde tcsbit edildiği şekilde,⁴ irtikab cdilen yolsuzluk- larin bniinii aimak maksadiyle Sancar harekete gegti. 1118 dcki *Save* savaşında Sancar miihim bir zafer kazandı; Mahmud' un adamlarından gogu telef olduğu gibi kendisi de amcasmm huzuruna gclip yer dpmek suretiyle tabiiyetinf arzetti. Sancar bu muharebc neticesinde Biiyuk Sultanhk merkezini Irak'tan Horasan'a intikal ettirmiş, Mahmud'u yerinde bırakmak ve diğer yegenlerine iktalar vermekle beraber, *Rey*, *Damagan* ve *Mazenderdn* bölgesini kendi memleketlerine ilhak etmişti⁶. Mahmud bldugii zaman, bunun kardeşi Melik Riiknii'd-din Tug- rul b. Muhammed'i Irak sultam yapmak için Rey'e giden Sancar Irak iimerasi tarafından istikbal edildi (Şubat 1132). Bidayette Tugrul'a karşı cephe alarak, halife tarafmdan desteklenmek suretiyle, saltanat iddiasına girişen ve bu maksatla *Nihavend't* kadar gelen, uguncii kardeş, Melik Mes'ud b. Muhammed, Sancar'm Rey'de bulunduğunu anıymca, amca- siyle karşılaşmayı uygun gormediginden Azerbaycan istikame- tinde dondii ise de ordusu, onu takip eden Tugrul kuvvetleri tarafmdan sikiştirildi ve yetişen Sancar ordusu tarafmdan mag- lup edildi, böylece Sultan Tugrul Mart 1132 de *Hemeddn'da* tahta oturdu⁶. Sultan Tugrul galibiyet ve maglubiyet ara- smda tiirli tecelliler gosteren savaşlardan sonra Mes'ud'u az- gok tehlikesiz hale getirdiği gibi, Mahmud'un, oltirken veliahdi yapmış olduğu, oğlu Davud'u hezimetci ugratmakla saltanatmi saglamlaştırmıştı⁷.

* *Zub. N.* 117-120.

⁸ *Zub. JV.* 117, 122, 124, 128. *El-Muntazam IX*, 141, 144, 196, 205. *Rah. S.* 169-170, 205. 26 Cumadeluia 513 de Bagdad'da Sultan Mahmud'un hutbesi kesilerek, El-Miisterşid tarafmdan Sultan Sancar adına hutbe okundu (*Kdm. T. VIII*, 288).

⁸ *Zub. N.* 148-150. *Ahb. D. S.* 71. *El-Munlazam X*, 25-26.

⁷ *N.* 157, 159. *El-Muntazam X*, 20. *Kdm. T. VIII*, 335, 338, 342.

Sultan Tugrul'un 1134 do *Utmedan* da ani dliimu uzerine, daha once, yani heniiz Tugrul havatta ikon, Bagdad'a gitmi\$ vo Halite El-Musters id tarafindan *sultan* unvani vcilerck n.umna hutbe okunmu? olau Melik Gtyasu'd-din Mos'ud b. Muhanuned⁸ Irak hukumian oldu (1134-1152). Fakat bu yeni sultana kar\$ı da gerek kondi kumandanlan gerekso bleu sultana monsup enitrler oophe ahnakta gooikinodiler; Sultan Sancar'in Mcs'ud'u destoklomek maksadivle gbnderdigi kuvvetler mulia- lit'leri te'dib etti ise de, onlardan ba\$ka bir gurup bu defa da Mos'ud ile Halitenin arasini ayniaga \$ali\$tilar vo muvaffak oldular. Mes'ud'un Bagdad iizorine yiiruyreck kendisini oldiirc- oogini sanan El-Miister\$idin topladigi kuwetleic Irak Selguklu ordusu kar\$ıla\$masinda {*Denmark* to} askcrlcri dagilan Halife, layiki sekilde hiirmot gosterilerek misafir cdildi. Kendisinin Bagdad'a iadesi kararla\$mi\$ti, fakat bu sirada (jadirina hiicum oden Batiniler tarafindan oldiiriildu (18 Zilkadc 529/31 Agus- tos 1135). *Zjiibdatii'n-Nusra* bu katlin Sultan Sancar'in muvafa- katiyle oldugunu iieri siirmektcdir⁹. Bu hadiseden dolayi halk nazarmda itibanm kaybetmi\$ olan Irak Sultani Mes'ud'dan, avni akibete ugramak korkusuyla veya ibnii'l-Esir'c gore¹⁰, Sultamn Halifeden a\$iri mal talebinde bulunmasi ve bunu Bag- dad'daki *\$ahnesi* vasitasiyle zorla tahsil cihetine gitmesinden dolayi, tevehhu? eden yeni halife Er-Ra\$id bill ah, taht iddiacisi Davud b. Mahmud partisinin miizahiri \$am hakimi Zengi b. Aksungur'un te\$eviki ile, Bagdad'i terk ederck *Musul* tarafma gitti, sonra Davud ile birlikte *Isfahan*'i muhasaraya yuriidugii sirada 8 Haziran 1138 (26 Ramazan 532) de yine Batiniler tarafindan katledildi¹¹. Er-Ra\$id billah'in Bagdad'dan ayrilmasi iizerine hal' edilerek yerine hilafete getirilmis olan El-Muktefi li-emrillah (1135-1160) ile Sultan Mes'ud

⁸ *Zub. N.* 161. *Rah. S.* 226. *El-muntazam X*, 36. *Kdm. T.* VIII, 339. Burada Halife'nin Tugrul'a kar\$ı kendine bir destek te'mini iqin Harezmsah Atsiz'a hil'at gonderme te\$ebbiisii kayda deger (Ibn ii'l-Amid 181a).

⁹ *S.* 164. Fakat EbO 'l-Ferec tbn u'l-Cevzi ithamin hilaf-i hakikat oldugunu soylcmektc ve bilakis Sancar'in, el\$isi vasitasiyle Mes'ud'u Hali- fe'ye karji hurmete ve onu Bagdad'a iadeye zorladigmi beyan ederck iddiayi reddetmektedir (*El-Munlazam X*, 47-49).

¹⁰ *Kdm. T.* VIII, 352.

¹¹ *ZM. N.* 166. *Rah. S.* 228. *Kdm. T.* VIII, 354,361, 362. *El-Fahri* 530.

arasında dugmanca bir vaziyet basıl olmadı;hatta El-Muktefi*- nin sultanın hcmgircsi ile cvlcemesinden ve Mes'ud'un, mücllif İmadii'd-din-i İsfahani'nin şahsen müşahede ettiği ve hilce, hıybetli bir şekilde hilafet merkezini ziyaretlerinden anlaşılabildiği¹², Irak Sultanı Bağdat'a fiilen hakim olmuştur bulurdu.

Berkyruk'dan itibaren Irak Selçuklu sultanlarının bir- birini takip eden ve ilk planda daha ziyade vezirler, müsteferideler gibi devlet erkani ve askeri iimra tarafından tahrik edilen iş mücadeleler, Suriye ve Elcezire'deki savaşlar, Azerbaycan, Erzurum hadiseleri, Fars vukuatı, bütün bu kaynaşmalar boyunca hayli harap olan ilk hakkında mevzuumuzdan uzak düştiği işin fazla izahatta bulunmuyoruz.

İlerde bizi hayli meşgul edecek olan Taberistan'a gelince, buranın hakimi, Buhara sülalesinden, İsfahbed Hiisami'd- devle b. Şehriyar'ın Sultan Melikşah ile dostane münasebetleri malumdur. Selçuklu İmparatorluğundaki taht kavgaları zamanında, babasının yerine geçen ve yine Selçukluların metbu tımyan Alaii'd-devle b. Hiisami'd-devle b. bidayette Selçuklu müinazaasına katılmıştır. Muğisli'd-din Mahmud'un Irak sultanı olduğu ve Taberistan bölgesinin Horasan siyasi şevresine bağlı bulunduğu sırada Zahirü'd-din-i Mar'âşî'nin: "Sancar, Alaii'd-devle'nin gönüllü hoş tuttu" demesinden böyle anlaşılıyor¹³. Ancak Sultan Sancar Irak zaferini kazandıktan sonra bu muharebede mevkiini almamış olan İsfahbed'in bizzat Horasan'a gelmesini bildirdiği, Alaii'd-devle nikris hastalığından mustarip olduğundan dolayı Horasan'a gidemiyerek oğlu ve veliahdî şah Gazi Rustem'i gönderme kararı verdiği zaman, İsfahbed tarafından atlatıldığı müinlenen Sancar onun Horasan'da bulunan kardeşi Behram'i, Taberistan'ı kendisine verdigi dair bir meşuru hamilen, bir ordu ile İsfahbed üzerine sevk etti. Fakat bu ordu şah Gazi'ye mağlup oldu ve Bahram da bir komplo neticesinde öldürüldü. *Ciircedn* havalesinde Horasan kuvvetleriyle muvaffakiyetli muharebeler yapılmakla beraber İsfahbed, Sultan Sancar'a karşı hasmane tavir-

«Z*ı»- JV- 177-178.

"Tarih-i Taberistan .. 220 .

laruu dahu ileriye gotiiremedi vo 113-2 do Sancar, yukarda sdy-ledigimiz ve^hile, Melik Tugrul'u dostcklomok iizerc Melik Mes'ud iizerine yuriidiigu zaman, *Esttrdbtid'a* vanşında Tabc- ristan'dan kuvvot istedi. AUui'd-devle do bunu kabul edcrek oglu şah Gazi Rustem'i beş biu kişinin ba?mda *Hemeddria* Sultanm nezdine gbndevdi. Hakikaten ccsur bir adam olan Rustem, Mes'ud taraltarlaniun maglubiyetinde ve bilhassa Karaca Es-Saki'nin ortadan kaldirilmasında yararhk gostermişti. Mccmuniveti mucip olan liizmetinden dolayı Sancar tarafından Alaii'd-devlc'ye tahsin mektuplan yazılnuştir ¹⁴.

Sultan Sancar, gordiigiimiz gibi, Mugisii'd-din Mahmud'u rnaglup ederek onu himayesine almakla Sel^uklu Imparatorlu- gunun Biiyiik Sultam (*Sultanu'l-azarn*) olmuş ve o tarihten yani Kasim 1119 dan itibaren ba?ta Bagdad olmak iizere biitiin imparatorluktaki hutbelerde evvela kendi adi zikredilmiş ¹⁶ ve icabında askeri veya sivasi miidahaleleriyle Irak mmtikasma hiikmeden Sel^uklu sultanlarmi kendine tabi *melik'XtT* hilinde tutmuştu. Sultan Sancar takriben o zamanlardan itibaren artik yalmz eli altındaki Horasan'a degil, Taberistan'a, Sistan'a, Gazneliler iilkesine ve Karahanhlann Maveraiinnehir bolge- sinc hakim bulunuyordu. Adlan ge?en bu memleketlerden bazilan vaktiyle Sultan Meliksah'm hiikmii altında idiler, fakat onun oliimiinii miiteakip her tarafta baş gosteren i9 kavgalardan faydalanarak Selşuklularla olan baglarim kirmak yolunu tut- muşlardi: Sultan Berkyaruk ile Giyasu'd-din Muhammed ara- sında miicadele kiziştigi zaman Muhammed tarafim tutan San- car'm, onunla birlikte, Horasan'dan ayrilarak Bagdad'a gitme- sini fırsat bilen Kaşgar Karahanh hiikiimdari Kadir Han Ceb- rail b. Omer, Sancar'm kumandanlarmdan Giindogdu'nun bir istila i<jin durumu 90k miisait gosteren mektuplarma bakarak Maveraunnehiri işgal hareketine girişti, hatta Horasan'a girdi, fakat yetişen Sancar tarafından *Termiz* civannda maglup ve esir edilerek oldiiruldu ¹⁶. Sancar *Semer kand'e*, Kadir Han oniin- den ka9miş olan, Karahanh Muhammed Arslan Han b. Siiley-

¹⁴ *Tarih-i Taberistan u Mazenderan.* 224-234.

¹⁸ *El-Muntazam* IX, 216. *Kam. T.* VIII, 288.

¹⁴ *Kam. T.* 495 yih h&diseleri (VIII, 212k *Zth*- S. 63.

man'i tayin ile butiin Mavcraiiinehiri kendi h&kimiyeti altında onun uhdesine verdi ve 1113 de hareketlerinde muhalefet emrelerini goriilen bizzat Muhammed Ham yola getirdi ¹⁷. 1130 senesinde niizul isabetiyle hastalanan Muhammed Arslan Han, idarcyi terkettigi oğlu Nasr Han'in şehrin fieri gelenleri tarafında dldirulmesi uzerine, asilere karşı diger oğlu Ahmed'i sevk hazırlarken, bir yandan da Sultan Sancar'dan yardım istemişti. Filhakika daha Sancar gelmeden Arslan Han'in oğlu duruma hakim oldu ise de Sancar *Semerkan'd'e* yurumuş bulunu-yordu. Sancar'ı gırdığından dolayı pişman olan ve cezalandırılmagından korkan Arslan Han'in Sultani geri ^evirmek teşebbisiine girişmesi Sancar'ın canını siktı. İbni'l-Esir'e göre, av esnasında Arslan Han tarafından Sultan'a karşı tertiplenen bir komplonun ortaya ^ıkması Sancar'ı bısbitun hiddetlendirdi ¹⁸. Sultan Sancar, Arslan Han'i tahassii ettiğı kaleden zorla indirdi. Eman talebini kabul etmekle beraber *Semerkan'd'i* K1L19 Tamga9 Han (Hasan Tigin) a verdi. Az sonra bunun oliimii uzerine *Semerkan'd'i* Mavcraiiinçirle birlikte Mahmud b. Arslan Han b. Süleyman'a tefviz etti.¹⁹ Sancar'ın hemşirezadesi olan ve dayısına sadakatle hizmet eden bu Mahmud Han'i ileride göreceğiz.

Sultan Melikşah zamanında Gazne tahtım işgal eden ve Sancar'm eniştesi olup Selşuklu İmparatorluguna karşı hi^ bir muhalefette bulunmayan Celali'd-din Mes'ud b. İbrahim 1114 de oliince iki oğlu arasında anlaşmazlık 9ıkmiş ve Arslan-şah kardeşlerini hapsedmişti. Bunlardan Behram-şah Horasan'a ka?arak o zaman *melik* olan Sancar'dan yardım dileğinde bulundu. Sancar, Arslan-şah nezdindeki teşebbisleri bir netice vermeyince, Gazne'ye gitmek ve Behram-şah'i tahta ^ıkarmak için hazırladığı zaman, Gazne hiikiimdan bir taraftan Sancar'ı Irak sultani Gıyasu'd-din Muhammed'e şikayet, diger taraftan

» *K&m. T. VIII, 267.*

¹⁷ *Kam. T. 524* yiii h&disleri (VIII, 330); bk. *^ub. N. 239.*

¹⁸ *K&m. T. VIII, 331. Cam fîfî-Tacarih-i Haseni* 218 b. Encycl. de l'Isl. da *Sandjar* maddesinde tertip hatası gibi gđriinen bir yanlışlık vardır. Adı ge^en Mahmud'a kadar Mavcraiiimehir h&disleri bildirilirken bu noktada Mahmud, Irak Sultani Mugis u'd-din Mahmud ile birleştirilerek Irak h&dislerinin tafsiline devam edilmiştir.

S.UUMV'IU olyilerini tevkif otti. Sancar rofakatinde Behram-Şah oldngu halde Gazno'yo yirudii, Arslan-Şah'in tillorle nuicchcz ordusunu maglup odorok tub da Gazne'ye girdi. Giriş csna- smda Sancar'm yaumda yaya yurumu\$ olan vo bdylecc Gaznc tahtma oturan Bohram-jfah (1117-113-2) hut boy i Sultan Giyils- ird-din Muhammed vo Melik Sancar adlanna okutmagi kabul etmcklo Gaznolilor dovleti. Lahur kolu mustosna, yeniden Scl- t;uklu hakimiyeyiini tanmuş oldu Uzun miiddet itaatten ayril- 1 nay an Behram-Şah 1136 senesinde muhalçlet gostermege baş- lami\$ vc, ahaliyo dc zuhnumi arturmuşti. Sancar tekrar Gaz- no'ye harckotlo ikinci do fa olarak memlekcti zabt vc Behram-Şah'i itaata meebur etti ²¹.

Goriildiigu iizere Sancar bilhassa 1118 de *Biiyiik Sultan* olduktan sonra büitiin Islam sarki: *Irak, Azerbaycan, Taberistan, Iran ile Gazneliler* bblgesini *EJganistan, Kaxgar vc Maverainnehir* mintikalanni emir vc iradesine ram eden ve bu geniş iilkcdc ismi hutbelcrde okunup sikkclcrde darb edilen biiyiik bir metbu hukumdar olmuştu ²². Sultan Sancar'a tabi bulunan diger mii- him bir bolge de Harezmi idi.

B) H a r e z m'in chemmiycti vc Harezmişahlar'a kadar olan durumu :

H a r e z m, Ceyhun (Amuderya) nehrinin dokiildiigii Aral goliiniin giineyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan ara- zinin adidir. Ceyhun'un yukari mecrasmin dogusundaki, Asya - run sayili miinbit topraklardan, Maverainnehir dedigimiz *Buhara ve Semerkand* bolgesi istisna edilirc, geniş bozkirlar ve poller memleketi olan Bati Tiirkistan ortasındaki Harezmi • mmtikasm ehemmiyetini anlamak işin haritaya bir goz atmak kafidir. Kirgiz bozkirlan ile Kizilkum golunii sagında, Ostyurt duzlugii ile Karakum gollerini solunda birakmak suretiyle ve

²⁰ A. 238-39. *Ahb. D. S.* 63-64. Eberkuhi'den naklen *Cami ii't- Tavarih-i Haseni* 2056-206.1. *Kam. T. VIII*, 269-271.

²¹ 529 senesinde. *Zib- N.* 239. *Ahb. D. S.* 64-65. *Kam. T. VIII*, 349-

²² Soylemege luzum yoktur ki, Sultan Sancar, tipki Sultan Melikşah zamanında olduğu gibi, devrin hakimiyet telakkilerine uygun olarak, mer- keziyetgi bir hukumdar degil, *melikleri* ve *sullanlasi* vasitasiyle kendisine bagli bulunan ulkelcrin *Biiyiik Sultam* idi. Ruralardan vergi, hediye, icabmda askeri kuwet alır, fakat onlarm dahili iijlerine karijmazdi.

SULTAN SANCAR'IN OLGUNLUK KADAR HAREZMLİLERİN
mansabına yakınlıkla yelpaze gibi aiplerle Aral'a doğru akan
Ceyhun nehri göz alabilirdi yayılmış mı? kum deryaları ortasında bir
hayat kaynağı olmuştur. Nehrin yarızlarca kola ayrıldığı yer olan
Harezm arazisi, tabiatın yer yüzünde bu ve buna münasip
özelliklerinden faydalanan müstesna mahallerden biridir. Bu
itibarla Harezm, benzerleri gibi, eskiden beri kalabalık in- san
kitlelerini kendine çekmekte ve onları sinesinde zahmetsizce
barındırmakta bulunmuştur. Burada Amuderya'dan sulanan arazi,
fazla geni; olmamakla beraber, ziraate elverişli, hububat, bağcılık,
pamuk ekimi bakımından 90k verimlidir. Nehrin delta kısmı genişli-
bahçelerle doludur. Harezm'in doğu ve batısı koyun yetiştirmege
münasip olduğu için yine ve yine mamulât me- zeldir. Mukaddesi,
Abd ul-Melik iVSealebi gibi eski İslam coğrafyacıları ve İbn
Fadlan gibi seyyahlar başlıca ihracat maddeleri olarak pamuk yağı,
peynir, bakkal, halı, kumaş, siyah elbise- seler ve Bağdad'a kadar
hususî ambalajlar içinde gönderilen meşhur kavunları zikrederler²³.
Muhtelif istikametlerde uza- nın su yolları, Ceyhundan başka yedi
büyük kanal, ulaştırma faaliyetini son derece kolaylaştırmakta idi.
Buralarda küçük kayık, sandal nevi- inden vasıtalarla gidip
gelmelerden başka icabında daha büyük gemilerle askeri nakliyat
da yapılabilirdi. Harezm'in bu meziyeti kadar ehemmiyetli
diğer bir hususiyeti de ticaret sahasındaki rolüdür. Çin, İran,
Hindistan gibi Asya ülkeleriyle Siberya ülkeleri, cenubi Rusya ve
İskandinav memleketlerinin tam ortasında, bu ülkelerin
birbirleriyle muvazelerine en kolay surette sağlayan büyük yolların
kavuş- şak noktasında bulunan Harezm, saydığımız diyarlardan gelen
kalabalık kervan gruplarının birleştiği ve yarızlarca yarıktan -
mürekkep emtialarını pazarlarına doktükleri işlek bir ticaret merkezi
idi. Tabiatile birinci sınıf tüccar olduklarında şüphesiz bulunmuşlar. ve
Mihirman adı altında uzak memleketlere kadar yayılmış olan bizzat
Harezmîlerin mahirane idare ve teşvikleri sayesinde Volga
Bulgaristanından getirilen çeşitli hayvan derileri, bal, mum, gıyecek
eşyası; İskandinavya'dan sevk edilen balık dişi ve tutkal, türlü
zırhlar, kılıçlar; Siberya steplerindeki göçebe halkın koyun, sigir ve
at sürümleri gibi⁸⁴

²³ Z. V. Togan: *Horezmce terciimeli Muqaddimat al-adab*, onsoz s. 33.

²⁴ Z. V. Togan: *Horezmce terciimeli Muqaddimat al-adab*, s. 32.

HAREZMİ AHLAR TARİHİ

ticarot mot a'ian Harezmi pazarlarında bir bir mo kan\$mh. Qin vo i\$ Asya ilo Harezmi arasi ticari tomaslanmn no kadar miihim bir mevki tuttuğum on ayik ntisallerindcn biri her- kes^e malum bulunan vo bizim do yori golince csasli olarak mo\$gul olaognmz Mogol-Harozm\$ahlar mimasebetidir. Burada yalmz \$unu sdyliyolim ki, tarn manasiyle militarize muazzam Mogol kutlolorini kamyilayip islant \$ark aleminin ba\$tan ba\$a (jigenmesim intac odon ba\$hea sobop bu ticarot mesclsi idi. *Hudud-ii'l-Alem'm* Harozm'in ntorkozi *Giirgdnc'* a "Turk kapisi" admi vormesi vo Ibn Fadlan'in iso diğcr bir "Turk kapisi" olarak daha batidaki *^atncdti* ribatnu gdstermesinden²⁶ anlaşıliyor ki, t'siyurta, Aral goluniin otfraftnda uzanan diizliiklerdeki Turk kavimlcri do ticari faaliyetlerde canlilik gosteriyor- lardi. Z. V. Togan'a gore buralarda *Git, Kerder, Baratigin* kasabalan Oguzlarla yapılan ticarotin merkczleri idi²⁶. Daha X. asirda ticari munasebotler \$cklinde belirtilerine \$ahit oldu- gumuz bu Harezmi-Tiirk temaslari Harezmi\$ahlar devrinde bu devletin yiikseli? vc g6ku\$iiinde en kat'i rol oynayacak kadar miihim siyasi hareketlere inkilap etmiştir. Topragi miinbit, cografi durumu miisait, hareketli ticarete malik, ahalisi miireffeh olan Harezmi'in askeri bakimdan miidafaasi da kolaydx. Ceyhun ^ nehri bir taraftan oteye ge\$isi engelledigi gibi, biiyiik kanallar ve su yollar da irili-ufakh yiizlerce kasabayi yabancı istilalannan koruyan tabii barikatlardı. Icabmda bendler a\$ilir dii\$- mantn ge^ecegi yollar su altinda birakxhrdi. Bu yiizden Harezmi'i idare edenler kısa zamanda istiklale kavu\$mu\$lar veya Saman Ogullari, Gazneliler ve Sel\$uklu Imparatorlugu devirlerinde Harezmi'e vali tayin edilenler, babadan ogula intikal eden h&ne- danlar kurmakta gecikmemi\$lerdir. Ancak etrafm geni\$ \$ollerle 9evrili olmasi gibi cografi zaruret neticesi, miistakil veya yan miis takil siilalelerin hakimiyetleri yalmz Harezmi bolgesine miin- hasir kalmi\$, fazla le'sirli olmamiştir. Bu bakimdan inki\$af se- beplerinden tafsilcn bahsedecemiz son Harezmi\$ahlar istisna te\$kil eder.

^M Z. V. Togan: *Horezmce Urcimeli Muqad. al-adab*, s. 15. ** Z. V. Togan: *Is. An. Harizm* mad.

İarezmjah t&biri isl&mdan cvvelki zamanlardan beri bu ilkcyc hakim olanlar tarafmdan kullamlagclcn bir unvandır²⁷. Barthold tarih boyunca Harezmşahlari ddr tabakaya ayir- maktadır²⁸:

1— Isl&mdan once meveut olup 995 c kadar devam eden Harezmşahlar (Afrig - ogullari. Bunlar hakkında El-Biruni'nin *El-Asdr it'l-Bdkiyye*'sindc csasli malumat varcbr).

2— 995-1017 arasinda Me'mun - ogullan Harezmşahlan^{2#}.

3— Gazncli Sultan Mahmud'un 1017 de Harezm'i zabti ilc vali tayin ettigi Altunta? ile başhyan Harezm^ahlar.³⁰

4— 1097 den itibaren gittik^e genişliyerek biyyik bir impa- ratorluk halini alan son Harezmşahlar, yani Anuştigin - ogullan.

Bunlardan yalmz ilk Harezmşahlar devrinde Ceyhun'un dogusunda kain *Kdth* şehri³¹ payitaht olmak iizere, sag Harezm bolgesi ehemmiyetli olmuş, fakat nehrin solunda en biyyik mer- kciz olan *Giirganc*³² veya *Curcdniyye* şehrinin hakimi Me'mun'un 996 da *Kdht* ve' havalisini kendi memleketine ilhak etmesiyle bu ehemmiyet sol Harezme intikal etmiştir. Z. V. Togan'a gore, Me'mun'un elde ettigi muvaffakiyet onun askeri giiciinden ziyade *Curcdniyye*'nin biitin ilke ticaretinde kazandigi yliksek mevki ilc izah olunmalıdır³³. Hakikaten- yalmz ticaret bahsinde degil, siyaset ve kiiltir sahalannda da *Gurgdnc'm* kiymeti gittik- Şe artacak ve Mogol istilasina tekaddim eden yillarda biyyik- luginiin en parlak sagtna ulaşacaktır.

Harezm'i 1017 Temmuzunda Me'mun - ogullanmn sonun- cusu Harezmşah Ebil '1-Haris Muhammed b. Ali'den zabteden Gazneli Mahmud, buraya kendi kumandanlanndan Altuntaş'i

²⁷ Barthold: Isl. Ans. *Hdrizmjd* mad.

²⁸ Barthold: Isl. Ans. *Hdrizmjd* mad.

5»so Tafsil&tli malumat: Ebu l-Fazl-i Beyhaki: *Tarih-i Beyhaki*, bil- hassa "Zikr- i Harezm" fash, s. 665-691.

⁸¹ Şimdiki Şah Abbas-i Veli kasabasi (Z. V. Togan: *Umumi Turk Tarihine girif I*, 58).

³² Asil adi *Giirganc'dir* (Y&kuL: *Muc. B. II*, 480. IV, 260). ArapŞalaŞ- miŞ şekli: *El-Ciircdniyye*. Mogollar *Orgenf* diyorlar (*Cih. G. I*, 96. *Cam. T. I*, nob). *Giz. T.: Orunggefi* (*Giz. T.* §258). Bugün *Kune* (Kohne) *Or- gene* denilmektedir.

²³ Isl. Ans.: *Harizm* mad. Ayn. mil. *Horezmce terciimeli Muqad. al-Adab*, Onsoz, 18.

tayin etti. Bunun oğlu Harezmşah Harun 1030 da Mahmud'un oğlu uzurine yurduğunu oğlu Sultan Mısır'a karşı muhalfe ve isyan volima girmiş ve o stralaula *Nur-i liuhdra* havalisi sınden Harezm hududuna gelce Tugrul. (/.agri ve Ibrahim Inal idavcesiudcki Selyuklu Turkmenleri ile Sultan Mısır'a karşı işbirliğine girişti. Selyuklular da kendilerini iyi kabul guleren. mesken. azik saglayan, bol hediyece gomleren Ha- run'a her luisusta yarduna ha/ir idiler. Harezmşah'ın maksadı Horasan'ı ele geyirmek plandı bu Turkmen suvarilerini onları kuvveder olarak kidlanmakti, fakat Selyukluların eski ve inandı bir dışmam olduktan başka, son hadiselere Gazneliler tarafında tutan *Cend* emiri Şah-melik'in Şahii cibri yiruyiyle aşarak yap- ugi bir gece baskında 1034 Kasım. Kurban bayramından iy giibn cvcl), gatil avlanan Selyuklulari perijan edişi; erkek- lerinden <jogu dđirulmiř, atlan ahnmiş, kadın ve tçocuklari csir duşmiiş olan Sehyuklular işin \$ok agir bir darbe oldu ve Harun'un planlarının tatbikini geeiktirdi³⁴. Mamafih Harun şah-melik ile anlaşmaga ve onun Selyuklularla arasını bulmaga şahşti. *Cend* emiri Selyuklularla asla barişmamak niyetinde oldugunu en kat'i şekilde bildirmekle beraber, Harezmşah ile uzlaşmaya temayil etti ise de, Geyhun üzerindeki miilakat mahalline geldiginde Harun'un tam teghizatli seyme askerlerini gorduktan sonra siir'ade *Cend*'c ^ckildi. Harezm'e donen Harun Selyuklulara haberler gonderdi, tekrar toplanmalarını sag- ladi ve onları baştan silahlandirdi, kendisi de Horasan seferi hazirliklarına girişti. Karar gereginde Harezm'den 5-6 fersah uzakta onu bekleyecek olan Selçuklu kuvvetleri, Harun yuruyiye gectigi zaman, onları olarak Horasan'a gireceklerdi. Selçuklular tayin edilen yerde bekledilerse de, Harun *Giirdanc'dan* ayrıldıktan sonra, otagını kurdurdugu tecemmu mahallinde, Gazne- li veziri Ahmed b. Abd i's-Samed'in tavsiyesi ve Sultan Mısır- ud'un tensibi ile hazirlanan su- i kasda oldđiruldu (1035 Mayıs)³⁵. Harezm kari-jti, Altuntajlularla Sultan taraftarları birbirine girdi ve sonunda şeker Hadim'in gayretilece duruma hakim

³¹ *Tarih-i Beyhaki*, 682.

³² *Tarih-i Beyhaki*, 684. Bu hadiselere hakkında daha umumi olarak bk. *Kam. T.* "Selçuklu Devletinin ibtidasi., fash. İbn u'l-Esir ile Beyhaki arasında gđirilce bazı farklarda Beyhak'ın icrici edilecece tabiidir.

ohm Harezmliiler, H&run'un kardeşi İsmail Hand am Harezmşah ilan ettiler. Haruri'un öldürülmesi üzerinc Harezmliiler tutunmak- dan umitlerini kesen Selçuklular itjin Ceyhun'u geçerek Hora- san'da mücadeleyle atılmaktan başka şarc kalmamıştı. Sonra Gazne Sultam ile veziri, esasen Harezmde gozii olan şah-melik'i bu ilkeye busbiitun musallat ettiler. Ona Harezm'in kendisinc verildiginc dair bir menşur ve hil'at gönderildi³⁸. Şah-melik boyle meşru bir huccete sahip olunca hucumlanni arttirdi ve nihayet Altunta^ogluunu ve taraftarlarmi Harezm'den gikararak *Giirganc'a* girdi (12 Şubat 1041), Sultan Mes'ud ve kendi adına hutbe okuttu. Halbuki bu siralarda Horasan'da Selçuklular Bcydogdu, Hacib Subaşi kumandalarındaki Gazne ordulanm iist-ustc maglup ederek parlak muvaffakiyetler kazanmışlar ve nihayet meşhur D a n d a n e k a n meydan muharcbesiyle Gaz- nelileri Horasan'dan kat'i surette siirip gikarmışlardı. Şah-melik tarafından Harezm'den atılan son Altuntaşhlar Horasan'a gelerek cski dostlari Selçuklulara sigmmişlarsa da, her nedense umduklari teveccuhii bulamamışlar, dagilip gitmijlerdir³⁷.

Harezm'in Selçuklulara intikal şekline gelince: Selçukluların istiklal mücadelesi ve devlet kuruluşlannin safhalari hususunda hemen yegane, fakat miikemmel ve en mevsuk kaynagimiz olan Beyhaki, mevcut eserinin sonunda, Gazne hukumeti ile işbirliğinden ayrılmıyan şah-melik'in Selçukluların eline düştu- giinvi, kadınların ve çocukların da aym akibete ugradiklannı kısaca kayitla iktifa ederek, Harezm ve şah-melik ahvalini kitabının Sultan Mevdud b. Mes'ud faslında tafsilen nakl edeceğini bildirmektedir. Miellifin bu vadinde durdugu şüphesizdir, lakin te'lifatinin bu kısmi, bilindiği gibi, kaybolmuştur. Beyhaki'den başka bu hususta *A'ibarii'd-devleti's-Selfukiyye'de* İbnu'l-Esir'de ve *Habibi's—Siyer'de* malumat bulunmaktadır. *Ahbdr ii'd-devlet i's-Selfukiyye'yc* gore bidayette *Nisabur'dan* Ceyhun'a kadar olan mmtika kendisinc verilen Qagri Bey az sonra *Belh'i*, *Buhdra'yi* ve bu arada Harezm'i ele geçirmiş, bilahare Harezm sahibinin isyam dolayisiyle tekrar Harezm tizerine yirri- yerek *Hezdresb* ve *Giirganch* yeniden feth etmiştir. *Habibi's-*

³⁴ *Tarih-i Beyhakt*, 689. Kam. T. 430 yili hadisleri.

³⁷ *Tdrih-i Beyhakt*, 691.

;U

RARE/MŞAHLAR TAR III!

.Sivvr'deki malumat bir az kanşiktir. Buna gore, Dand&nckan savaijmdan sonra *Belli*'i zabtodon (^agn, Ceyhun kenanna yiirii- dugii sirada, kondisine iltihak oden Harozmşah, şah-melik'in Harezmi'le go^irdigini sbyliyerok, yardnn istemiştir. Qagn Boy Harezme gitmiş, t'akai Şah-molik kaloyc sigmdigi igin, başarı oldo odomodon Horasan'a dbnmuş, bahar golincc Tugrul ve Qagri kardoşlor birlikto HarozmY gidorok ijiah-melik'i maglup otmişlor; firar oden şah-molik, Gazno hukiimdarından yardım almaga gidorkon, yolda blmuştiir. Bbvlece Harezmi Selşuklulara gçqmıştir. Oaha sarih gbriinon Ibnii'l-Esir'c gore isc, Qagn Bey ilk toşobbi'siindo muvaffak olamanuş, Sultan Mcs'ud'un ycrinc goqcn Movdud zamanmda, Gazneli hakimiyetini taniyan şah- molik, Tugrul Bey'in Harezmi seferinde kaşmiş ve *Dihistan, Tabes, Kirman* iizerinden ta *Mekraria* kadar Şekilmiş, fakat orada Ibrahim Inal'in kardcşi E r t a ş tarafından yakalanarak getirilip Qagri Bey'e teslim edilmiştir.³³ Sultan Alp Arslan'm 1066 da bir *Mankiflag* seferi yaptigi malumdur. Oradan cecdi Selguk'un mezarim zivaret maksadiyle *Cend'c* giden Alp Arslan, *Cend* emiri tarafından hediyeyle karşilanmış ve sonra *Gurg&nc* a da ugrayan Sultan oglu Melikşah işin veliahdlik merasi- mi yaptırdigi *Radekarfa* gelmeden once Harezmi emaretini di- ger oglu Arslan Argun'a tefviz eylemiştir³⁹. Mamafih gerek Alp Arslan gerekse Sultan Melikşah devirlerinde Harezmi fi'len, bu sultanlarm tayin ettikleri, valiler tarafından idare olunu- yordu ki, isimleri bilinmemekle beraber, bu valilerin daha ziyade mahalli rcislerden segilmiş olmaları ihtimal igindedir. Goriildiigii iizere Selşuklular devrinde idari yonden bir miiddet Horasan'a bagh kalan ve Berkyaruk'a kadar miihim si- yasi hadiselere sahne olmadigi anlaşılan Harezmi, Sultan Melik- şah zamanmda dogrudan dogruya merkez saray teşkilatmm ri- kiinlerinden olan *Taştdr\k* mansibma verilmişti. Sultanm ligen ve ibriklerinin nezaretine memur, hukumdara en sadik has koleler arasmdan se<jilen *Taftddr*, Harezmi varidatinm bir kisim ile sarayin *Tagtddrhk* masraflanm kapamak iizere, Harezmi

³⁸ *Ahb. D. S. 12, 19. Kam. T. 434 yih vekayii. Hab. S. II, ciiz 4, s. 84, 86.*

* *Ahb. D. S. 28.*

mutasarrifi idi. Tetkik mevzuumuz olan Harezmsahlar silalcsi- nin ccddi A n u ? t i g i n Sultan Melikşah'in *Taftddn*, binacnaleyh Harczm mutasarrifi olmak ve "Harez m valisi" adim taşımakla bcrabr⁴⁰ ulkesini fi'len idare etmcmiştir. Orada *Hareunjah* iinvanh başka bir vali bulunuyordu ki, Melikşah'in oliimiinii miitcakip biitiin imparatorlukta şiddetle baş gosteren kanşik- liklar esnasında, Kun (Kipijak) Tiirklerine mensup Ha- rezmşah Ekinci b. Koşkar adında bir valinin⁴¹ rol oynadığı goruliyorl

Yukarıda Sultan Berkıyaruk'un ilk senelerinde Horasan'm biiyiik bir kısmim h&kimiyete almiş olan amcası Arslan Argun ile miicadelesinden bahsetmiştik. Arslan Argim'a biiyiik yardımı dokunanlardan biri Emir Kodan idi. O zaman *Merv fahnesi* bulunan bu emir kendisine iltihak eden Emir Yarıuktaş ile bir- likte Arslan Argun'a ehemmiyetli bir kuwet te'min etmiş ve onun *Belh* ve *Termiz* kal'alanna hakim olmasmi saglamışdı⁴². Fakat az sonra Arslan Argun'un oldiiriilmesi ve Sancar'm Hora- san'a yaklaşması iizerine vaziyet değişti. Bir aralık Irak'taki meşguliyetlerinden nefes alabilen Berkıyaruk *Merv'e* geldiği zaman bu muhalif kumandanlara bir şey yapmadı; ancak kar- deşlerine karşi miicadelesinde kendisine katılmalanni emretti. Harezmsah Ekinci b. Koşkar da aym maksatla yardıma şagnl- mişti⁴³. Heniiz unutulmamış hareketmdan dolayı Berkıyaruk'un hesap sormasından iirken Kodan, Sultan Irak'a donerken, has- tahgim bahane ederek *Merv* de kalabildi. Ekinci ise Ibnii'l- Esir'e gore, on bin kişilik siivari kuwetı ile, Sultana iltihak et- mek iizere Horasan'a dogru yolda idi⁴⁴ ve kendisi iiş yiiz segme atlı ile onden ilerlemiş, *Merv'e* gelmişti. Zaten endişe işinde bulunan Kodan bundan biisbiitun şiiiphelendi ve Yarıuktaş'm

⁴⁰ Barthold: *Turks*. 324. *Cih. G.* (II, 2): "Harez m şahnesi.,

⁴¹ şeref ii'z-Zamlln-i Mervezi: *Tabayi' ifl Hayavan*, metin, 18; tercume ve teCsir, 30, 101. Minorsky kelimeyi Ekinci, Barthold (*Turks*, 324) İkinci okuyor. F. Kopriliii Abd u'l-Vasi'-i Cebeli'nin bir jirini istijhad ederek II- kinci tarzında okunmasmi uygun buluyor (Belleten, VII 2/28, (1943)263).

⁴² *Ziib. N.* 233. *Ahb. D. S.* 59.

⁴³ *Cih. G.* II, 3. Koşkar turksede koc demektir (Najir Mirza Muham- med haŞiyesi, ayn. yer. not 3).

⁴⁴ *K&m. T.* 490 yılı h&diseleri (VIII, 183).

yardmu ilo Fkinovyi ortadan kaldirmagi kararlaştirdi. İki emir topladıkları 500 stivari ilo. bir akşam oglonmakte olan Harezm- Şah'ın ku'aidav vo bldurdiilor, kuvvotloriui dagittilar (1097); müteakiben Harezm Y gidrek keudilerinin Sultan tarafmdan gönderildiğini ilan otmok suretiyle o bölgeyi hakimiyetlerince g'rdilor. Borkyaruk bu hadiselori duyduğu zaman l'ars iilke- sindo itaatten yiknu\$ bulunan Emir t'ncr¹⁵ vo Miicycd ti'l- miilk ilo mojf guldii. Oradan ayrılmamasına imkan olmadığı için *Emtr-i Dad* Habeşi b. Altuntak'ın Horasan valiliğine tayin ve asilerin te'dibino momur otti. Habeşi *Herat'tan* abucak top- ladigt 15 bin kadar kişi ilo Coyhun'u g'ati, ctraftan kuvvet te- darik odip mii\$terek miidataa maksadiyle Kodan'ın yanına gitmekte olan Yarukta\$, Harezm'c muvasalattan cvel, cebri yuruyi\şle ilrclyen Habeşi tarafmdan yan yolda ve yalnız ya- kalanarak kuvvetleri bozguna ugratıldı ve kendisi csir cdildi. Hadiseyi duyan Kodan'ın askerleri de Kodan'a karşı isyan ederek hazinelerini ve ağırhklan yağmaladılar. Güç hal ile *Buliara*'ya kaşan Kodan bilahare Horasan'a donmuş ve Sancar'ın hizmetinde kalmıştır⁴⁶. Harezm'de tenkil hareketini muvaffakiyetle idare edip Horasan işlerini nizama sokan Habeşi b. Altuntak yukanda adı geçen Harezm mutasarrıfı *Taftdar* Anuştin'in oğlu Muhammed'i Harezm valiliğine göndermiştir ki, Kutb ii'd-din Muhammed Harezmşah'ın 1097 deki bu tayini ile bundan böyle bu hanedanın idaresi altında gelişip serpilecek olan büyük Harezmşahlar devri başlamıştır⁴⁷.

C) Harzemşah'ların soyu meselesi:

Harezmşahlar silalesinin irken Ttirk olduğunda şüphesiz yoktur. Harezmşahlar tarihinin ana kaynaklarından *Td-rih-i Cihdn-gUfa*'nın tasrih etmekte olduğu bu gerçeğe⁴⁸ diğer U9 mii- him kaynak tarafmdan da te'yid edilmektedir⁴⁹. Ancak vazih

⁴⁵ Metinlerde >'> _ Şekillerinde yazılan bu adm tirkge ve Oner olduğu hakkında bk.: *Oeuvres posthumes de P. Pelliot*, II, 180.

⁴⁶ *Kam. T. VIII*, 183.

⁴⁷ *Kam. VIII*, 184. *Cih. G.*, II, 3. *Rav. S.* IV, 127. *Cihdn-giifa*'da bu bahis kisadır.

⁴⁸ Ve buradan naklen *Mecma u'l-Ensab*, 206 b. *Tar. Gii.* 400. <afername, 769.

⁴⁹ *Kam. T.* VIII, 184. *Cam. T.* II, 265b. *Cam. T.*:

ji\ t&f &P

,\ faslında, 311a. Nesevi, *Sir. S. C.*, metin, 13. tcr. 22.

olmiyan nokta bunların Tiirklerin hangi koluna mensup bulunduklarıdır. Sozleri bir iki kelime farkı ile birbirinin aynı olan İbn İi'l-Esir ile Ciivcyni'ye göre Anuştigin, Seljuklu devleti erkânından Bilge Bey (veya Bilge -tigin) in Garcistanlı bir adamdan satın aldığı bir kole idi ki, bu sebeple Anuştigin Garca veya Cami-u't-Tevarih'e göre, *Anuŧtigin G a r c a i* (yani Garcali Anuŧtigin)⁵⁰ diye meşhur olmuştur. Cuveyni ayrıca bu kolenin Türk olduğunu kaydeder. Reşid İi'd-din onu Oguz* ların B e g d i l i boyuna bağlamakla⁵¹ önemli bir eksikliği tamamlamaktadır. Fakat Harezmsahlara bahsinde esas itibarıyla Ciiveyni'ye dayanmakta olmasına rağmen, *Cihan-gii-* /a' da bulunmayan, Reşid İi'd-din'in bu ilavesi Barthold tarafından nazarı itibarıyla alınmamıştır⁵². Reşid İi'd-din'in bazı ahvalde neseb uydurmaları bir hakikat ise de, Harezmsahları o kadar Oguz boyu arasında Begdili'lere rabt etmesi ve bunun sebebi yine üzerinde durulmaya değer bir keyfiyet olmak icap eder. Her halde bu noktadan hareket etmiş olacak ki, Fuad Koprulii *Cami-ift-Tavarih*'nin bu kaydını kabul etmiştir⁵³. Ancak bugünkü İsin Reşid İi'd-din'in bu babda doğruluğunu tevsika yarar elde his bir kat'ı delil mevcut değildir. Z. V. Togan bir esrinde *Cami-ift-Tavarih*'i takip etmiş iken⁵⁴, son zamanlardaki makalelerinde bundan vaz geçerek yeni fikirleri ileri sürmüştür, şöyle ki: "Harezmsahlara cedit olan Anuştigin'in Grce *Jt-* lakabını *Guzce* okuyan Reşid İi'd-din onu Oguzlarından saymış ise de, isminin Enuşe (Nuşc, Niiş) ve Tigin gibi Tiyen-şan sahası Tiirkleri arasında kullanılan iki kelimedenden mürekkep olduğuna ve torunlarının mayetleri-

⁵⁰ Garcistan veya Garistan veya Gariştan denilen mintika doguda Gur, batıda *Herat*, Kuzeyde *Merv-i Riid*, güneyde *Gazne* ile muhattır (*AIuc. B. III, 875*). Zekeriyâ-i Kazvini, *Asar İi'l-Bildd*, II, 285. Bugün Galja deniyor (*Turks*, s. 323, not, 6).

⁵¹ Tarih-i Tiirkler u Oguz... 3ita:J*ix>- xfjUai- jj.uyu*/
*...s>. ;> jji' s'ji j' Hafiz Ebru : *Zubda't*
İi't-Tavarih veya *Mecma' İi't-Tavarih*, 329b:
>!)ijt j£\jjjJ\ >y c^y jttj' J* x>- >

Daha bk. F. Sumer: *Bozoklu Oguz boylanna dair*, s. 78.

⁵² *Turks*. 323.

⁵³ ts. Ans. *Hdriзмjahlar* mad. Ayn. mil. ts. Ans. *Bayrak* mad.

⁶¹ *Umurrt Turk Tarihine Gin*; I, 59.

"n İN tit* Oguz olinadigma bakılırsa o da Oguz olmasa gerck- tiv Z. \. logan devamla: "Anustigin'in torunlan hep Yemek, Kankli, Kipijak ve Yugur zinnreleriyle \$ovrilmişti. İhmlarin diline dair \$oms b. Kays tarafından yazılan lugat kitabmda bu dile (Kankli dili) tesmive edildiginden Harezmdc Anuştigin Ogullan devrini (Kankli Harezinşahlari devri) diye amyoruz" cbyor ve ilavo ediyor: 'Amujtigin'in lakabmi Gercc okutan rivayetlere ragmen bn kolimenin Gurce (kii^iik Gur=Ugur) olmasi da miimkundiiir. Nitekim bn Harezinşahlar zamanmda Kip^ak ziimresine mensnp Tiirklerc Yugurzadcg&n (=Yugur Ogullan) da denilmiştir... Kankli, Kun ve Kuman etnik mcñşe' baknmdan hemen farksiz olan ziimrelerin isimleridir" w. Aynen naklettigimiz ve basit gibi goriinen bu ciimlcler Tiirk tarihinin heniiz karanbktan siynlamamiş bir 50k hususlanni ve daha miihimi en muglak bir bahis olmak vasfını el'an muha- faza eden Siberya bozkırlan ve Uzak şark tiirklugu meselelerini ihtiva ediyor. Mogolistan etrafından Avrupa istikametinde gojiip Siberya'nm bati par<;asiyle giiney Rusya diizluklerini kaplayan vc şarktan garbe dogru tarihin ugiincu biyiik akimni viicuda getiren IX.-XL asir Tiirk kavimlerinin etnik durumla- riyle taşidıkları isimler, Bizans İmparatorlugunun alakasi dahi- line girip onlarca olduk^a muntazam surette tesbit edilenler kismen miistesna, ciddi araştırmaların yer tuttuğu son elli sene- den beri tiirlii tefsirlere ugramıjtir. Marquart, Aristov, Grumm- Gijimailo, Berezin, Barthold, Nemeth, Pelliot, Minorsky ilh. taraflanndan İslam, Qin kaynaklan vc tiirk^e mu'talar hakkmda ileri suriilen ve kendi nokta-i nazarlanndan hakli gibi goriinen <jeşitli miitalaalar meseleleri pek az aydinlatmış, hatta bir 50k noktalarda daha karişik bir hale getirmiştir. Bu hal 50k defa ilk ve temel vesikalari veren <jin yazismin Qapraşikligından dolayi yabancı isimlerin taninmayacak kadar bozulmasından ileri geliyor. Arap harfleri de bazi hallerde bundan geri kalmi- yor. İşte Kun, Kuman, KipQak, Kankli, Yimek, Yugur, Baya- vut ve sairenin menşe'leri, birbirlerine karşı durumlan ve mii- tekabil miinasebetleri de, halii bir ka<j dagmik ve miiphem mu'ta

Z. V. Togan: Isl. Ans. *Harizm* mad. Ayn. mil. *Horezmce Muqad.. al-adap.*, onsoz, 34.

iizcrine miistcnid liizumundan fazla geniş istidlal ve spekiilas-
yonlara mevzu olmu^ mesclclcrdendir Biz tabiatıyla burada, uzun
mesaiye mutcvakkif olduğu herkesge bilinen bu mesclclcrin liallini
dcruhdc ctmi? degiliz. Ancak mevzuumuzla ilgili olduğu i^in
Anuştigin'in mensubiycli bahsindc bir fikir olmak iizcre şunlari
soylcmek istiyoruz: Reşid u'd-din'in Garcc kelime- sini
yanhşhklc Guzcc okuyarak Anuştigin'i Oguz saymış olma- sindan
sarf-mazar—zira onun bu vadidcki mehazi Ciiveyni Gar- ce,
Garcistan ilc miinasebettar kısmi a<jik\$ ve izahli olarak
kaydeylcmiştir—kelimenin ashnda *Gurce* olması ve bunun “Yugur-
zadcgan” ibarcsiylc desteklenmek yolu ile Harezmşahlann Kank- li-
Kipgak ziimresinden bir boya mensup olmaların imkan- işindc
goriilmesi miinakaşasiz kabul edileverecek bir goriiş olmasa
gercktir. Kaynaklanmızdan hig birindc, bir siilale veya ailedcn degil
de, bir kavimden bahsedilirken mesela Kip5ak- zadegan, Kankli-
zadegan, Oguz-zadegan gibi tabirler kullaml- madigina gore, bu da,
mahiyet ve tarihleri kat'iyetle tayin cdile- memiş bir Yugur kavmi ⁵⁷
ve bununla ilgili bir Yugur-zadegan meselesi iizerinde etraflı
tetkiklere luzum gosteren bir faraziye olarak kalmaktadır.
Yugur'lann dahil bulundugu soylenen Kankli ziimresine gelince,
bunlann Harezmşahlarla miinasebeti hakkında daha sarıh bilgilere
sahip bulunuyoruz. Ileride tafsilen arzedecegimiz iizerc kronikler ve
bilhassa munşeat mecmualarm- daki resmi vesikalar
Harezmşahlann Kankhlarla belirli şekilde temaslanmn Alaii'd-din
Tekiş zamanında-Anuştigin'den takriben 80 sene sonra-oldugunu
ve ancak o zamandan itibaren, yani Ter- ken Hatun'un Harezmşah
Tekiş ile evlenmesini miiteakip, Kank- lilann Harezm topraklarma
kiitleler halinde gelip yerleştiklerini gosteriyor. Daha onceleri
mesela Atsiz ve II Arslan zamanlarında o havalideki Turklerle vaki
temaslar munhasiran muharebe

⁵⁴ Bu hususlar Pelliot'nun, olumiinden sonra inti?ar eden bir eserinde yenedn de
alinmakta, yeni gorijler ileri suriilmektedir. Onun Kankli, Kip- \$ak, Yimek v. b.
meseleleri ve birbirleriyle miinasebetlerine dair fikirleri hakkında bk. P. Pelliot et
L. Hambis: *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, 96-97, 109, 112-116.

⁶⁷ Cografi bir isim olarak geşen Yugur'un Qin kaynaklarında zabtedi- len jekliyle
bu hususta Marquart ve Pelliot'mm fikirleri hakkında bk. *Turks*, 370.

voluvla, yani daima duşmanca olmuştur. Bu vaziyet her halde, Bozkır Türk prenseslerinden Terken Hatun Haroziuşahla cv- lenmek suretiyle iki tarat' arasında akrabahk teessisi edinceye kadar Kankhlanu Hareznvjahlara karşt hit; bir yakinhk gbster- mediklerine delalci odor. Şems b. Kays'm (Kankli dili lugati) da kcza muahhar devirlirc aittir ⁵⁵. Harezmsahlarm ilk zaman- larında, bunlarla bozknlardaki Tinkler arasmdaki miinascbc- lin hakiki Şehresini a^ikliyan bir dcilimiz daha var: yukanda aslen K u n Turku oldugunu şref u'z-Zamani'l Mcrvezi'ye isti- naden bildirdigimiz Kkinci b. Kogkar'in Horasan'da oldiiruldii- giinii gormii^tuk. Bunun oglu olup Sancar nezdinde bulunan Tugrul-tigin b. Ekinci, babasmin olumiinden bir muddet sonra kaqarak akrabalarmin yanma gitti. Şuphsiz onun teşviki ile kalabalik bir ordu başmda Harezms'c yiiruycn "Turk mcliki" ile birlikte Kutb ii'd-din Muhammed'c karşi miicadeleye girdi. Harezmsah Muhammed bu tchlikeden dolayi metbuu Sancar'- dan yardım istemek meeburiyetinde kalmişt ⁵⁹.

Anuştigin'in menşe'i mesclesinde ileri siirtilenleri boylice belirttikten sonra, onun Begdili boyundan oldugu hakkındaki Rcşid ud-din'in ifadesini hakli tparacak şimdilik cn kii^iik bir ip ucu olmadigina gore, başka ihtimaller iizerinde durmaga mezun bulunuyoruz. Bilge Bey'in Garcistanh bir adamdan satin aldigı bu Turk oraya nereden gcebilir? Bu, Mclikşah zamanmda Maveravinnehirde mevcudiyetlerini gordugtimiiiz Q i g i l l erden⁶⁰ olabilir; Karahanhların dayandiklan Yagma'lardan veya Kar- lu k ' l a r d a n olabilir; nihayet bir H a i a \$ olabilir. Hala^larm

^M Şems b. Kays-i Razi me?hur eseri *El-Mu'cem fi Meayir-i Efar-i'- Acem'i* 630 siralarında yazmıjtir (bk. Abbas İkbâl: *Tarih-i Mufassal-i Iran* 1, 519). o'—J

JjUioUSi CjLU" adındaki lugati, miellifin zamani ve

diger eserleri hakkmda bk. F. Koprülu: *Türk Dili ve Edebiyatı hakkında areflirmalar*, 155-162.

⁸⁹ *Kdm.* T. VIII, 184. Burada hatıra olarak Sibetbn ii'l-Cevzi'de (*Mir at ii'z-Zaman.* Ytlnim, 221b. Jewett nŞr. 303) ve bazı muahhar tarihlerde yanli\$ olarak Harezmjahlarm, IX. asırda Horasan'da hiikum sireni Tahir Ogullari silalcsine ve Takiyu'd-din u'l-Makrizi'nin *Kitab u's-suldk* (M. Mustafa Ziada nŞr. ciiz I, kism 1, 205) unde: Ala ii'd-din Muhammed b. Harezmjah Teki? b. Alp Arslan Muhammed b. Qagri Bey Davud... diye Se^uklulara baglandigim kaydedelim.

⁸⁰ *Kdm.* T. 482 yih hadiseleri.

X. asırdan 50k daha cvveldcn bcri Ccyhun'un yukan mecrasxilc şimali Hindistan arasındaki havalıdc, Gur, Garcistan sahala- rında buldukları, Gazneliler ordusunda miihim rol oynadık- lan ve daha sonraları Gur sultanlarına hizmet ettikleri malum- dur⁸¹. Z. V. Togan'm dcdigi iizerc Anuştigin gibi miirekkep bir adm daha ziyade buralarda ve daha kuzey-dogu bolgelerde kullamlan isim oldugu diişuniilur ve herhangi Garcistanlı biri- nin kendine lazım olan bir koleyi ta *Semerkand* mmtikalannndan veya Karahanlılar iilkesinin sair yerlerinden degil de, bulunduğu mahaldcn te'min edebilecegi miilahaza olunursa, en yakın ihtimaller onun bir Hala\$ Tiirkii olabilecegi iizerinde toplana- bilir. Fakat hemen itiraf edelim ki, bu da, Turk tarihinin her tarafı me^hul kiigiik bir bahsinde, aym cinsten diger meseleler- deki bir 50k nazariyeler gibi, hi\$ bir vesikaya dayahmaksizm sirf tahmin yoluyla ileri siiriilen bir faraziyeden ibarettir,

Horasan valisi Habeşi b. Altuntak'in isyani iizerine vuku- bulan katlinden ⁸² sonra Horasan'a tamamen hakim olan Sancar, Harezmsah Kutb ti'd-din Muhammed b. Anuştigin'i Harezm'de ibka etti. Muhammed babasmin saghgmda *Merv*'de iyi tahsil gormuş, adab ve siyaset usullerini ogrenmiş, hem kuv- vetli bir idareci hem ilim ve dinin hamisi aydin bir şahsiyetti. Ibn u'l-Esir onun adaletini zikreder ⁸³. Cuveyni de Selşuklulara sadakatle hizmetinden ve bundan dolayı metbuunun daima teveccuhiine mazhar olduğundan bahsetmektedir ⁸⁴. Otuz se- nelik Harezmsahghi devrinde (1097-1128) memleketini haki- katen giizel idare etmiş, daima emre hazır bulunmuştur. Bu zaman i^inde, az ewel soyledigimiz, Tugrul-tigin h&disesinden başka miihim bir vak'aya rastlamıyoruz. Zaten Tugrul-tigin hareketinde yardım istedigii Sancar'in gelmesinden once Ha- rezm'i bozkirli Tiirklerden korumak, onlan kismen *Mankiflag* kismen *Cend'e* do'gru tard etmek suretiyle kabiliyetini de gos- termişti. Harezmsah, Sancar'm 1118 de Gıyas ii'd-din Mahmud ile *Save* yakimında yaptigi meşhur muharebede *Sicistan* meliki

⁸¹ Bk. Isl. Ans. *Halaf* mad.

⁸² *Kant. T.* 493 yih hadiseleri.

⁸³ *Kdm. T.* VIII, 184.

⁸⁴ *Cih. G.* II, 3.

Ebu '1-Fazl ile beraber Horasan ordusunda vazifo gbrmi\ştur⁰⁵. Ayrica *Semerkand* Ham Muhammad Arslan'in muhalif lavir- lari vo ahaliye zulmii iizerine Maveraiinnohire harokote hazir- lanan Sultan Sancar'i bundan vaz ge<jirmek i<jin Han'in, tavas- sutunu rica ettigi ik\ buyvik şahsiyetten birinin Harezmsah Mu- hanuncd olmasi ve namina yazilmi? bazi eserlerdc *Padifah, Kutb iid'd-din ve d- diinva, Ebu'l-Jeth, Muin-i Emir il-rnu'minin* gibi lakaplar verilmesi onun ehenuniyetini kudrot vo niifuzunu bclirtmektedir⁶⁶. Harezmsah Horasan'a Sancar nczdinc bir sene kondisi gidcr, bir sene de oglu Atsiz'i gondcrir, vergi vc hediye- lerini takdim oder, bbylece her yil merkoze karşi bagliligini tazclordi. Oliimu iizerine oglu Ala ix'd-din Atsiz Harezmsah oldu (1128-1156).

D) Harezmsahlar-Buyiik Selşuklu Imparatorlugu miica- delesi.

Harezmsah A t s i z

Atsiz, babasi gibi, tahsil ve irfan sahibi olup ilim vc fenni korumuş, dini yaymaga <jalişmiştir. Ciiveyni'ye ve Avfi'ye gore fars dilinde şiir soyler, rubailer yazar, faziletiyle maruf bir adam- di⁶⁷. Atsiz Harezmsahlar devietinin ilk temel taşını koymaga gay ret etmesi ve bu tesebbiisiinu Sultan Sancar gibi tarihin sayili biyyiik bir hukumdarina ragmen ger^ekle^tirmegc Şahş- masi bakımından dikkate şayandır. Bu itibarla onun iktidar zamam iki vcşhe arzedcr: Birincisi Sancar'a sadakatle bagli oldugu devre, ikincisi ona karşi isyan bayragim agtigi ve hadise- lcrin akişma vc chemmiyetinc gore icabinda egilmeler ve gerile- meler yapmakla beraber, tiirlii tehlikelere inadla gogiis gererek hat ve hareketinde sebat gosterdigi devre. 1135c kadar devam eden ilk devrede Harezm'de kaynaklarimiza getjmis ehemmiyetli bir vak'a goze ^arpmiyor. Buna mukabil, Atsiz ile ilgili olarak, Sultan Sancar'in 1130 da Maveraiinnehr tamamiyle hakimiyeti- ne alan seferi ile, 1132 de Irak Sultam Mes'ud'a karşi hareketi zikredilmck lazimdir. Bu ikinci seferde kuwetleriyle birlikte,

*⁵ *Kam. T. VIII, 287. Cami' ii'l-Tauarxh-i Haseni, 206b. *
Kam. T. VIII, 267. Isl. Ans. Harizmfahlar mad. Cih. G. II,
3. Lub. I, 35-38. Rav. S. IV, 127.*

diğer bir kag kumandan yanında, Horasan ordusunun sol cčna- him teşkil cdcn Atsiz⁶⁸, her iki savaşta da yararlıklar göstermiş ve boylccc *Cihdn-giifa* müellifinin ifadesiyle “şehamet ve kahramanlıkta müimtaç ve akrandıan iistun” olduğunu isbat etmiştir⁶⁹. Yinc Ciiveynri, onun 50k fetihler yaptığını, Sel^uklu İmparator- lugu nezdinde hizmetleri gectigini il&ve ediyor ki, buradaki “fctihler” den her halde Atsiz'm go^cbe Tiirk boylan arasın- daki canlı faaliyetini anlamak doğru olur. Filhakika Atsiz aym zamanlarda Ostyurt düzlüğini ve Tugrul-tigin b. İkinci hadi- scinde gördüğümüiz gibi, bozkirliarm sikişmca iltica ettikleri bir mahal olan *Mankiflag'i* ve etrafındaki sahayı itaatinc al- mi ti⁷⁰. Barthold onun tarafından *Cend*'in zabti ile Türkistan i^lerine doğru yapılan sefer sonunda “ktiffar arasında biyyük şohrcte sahip melik ve prenslere karşı” elde edilen zaferi bu devreye koyuyor⁷¹. Filhakika *Ebkdr ii'l-Efkar*'daki 1145 tarihli bir vesikada “diinyanın ana ülkelerinden ve islanun biyyük ve mühim smir memleketlerinden olan *Cend* diyarmi Allah'in inayetiyle zabtetmek vaktiyle bize müyesser olmuştu” denil- digine göre⁷² Aral gdlii havalisindeki askeri hareketm bu si- ralarda olması müimkiindir.

Atsiz'm Selşuklu İmparatorluğu menfaatine gösterdiği gay- retler, Sultan nezdinde müfuzunu arttırmakta olduğundan devlet erkani ve umeranm hasedini gekmekte geeikmedi. Onun itiba- rmi kırmaga matuf teçvirat bclirtileri başladı. Rakiplerin kis- kanghk duygularını kabartan en mühim amil olarak, Sancar'in •1130 Maveraiinnehir seferinde *Buh&ra* civarında bir av esna- sinda Sultam muhafazaya memur kimselerce Sancar'a karşı tertip edilen bir komplozu nazik bir anda Atsiz'm meydana 9ikarması ve bu yiizden onun Sultan nazarmda emsalsiz bir itibar kazanmış olması hadisesi zikredilir. Soylandığına göre, Sancar suikast9ular tarafından sarılmış halde 90k müişkil du- rumda iken, karargahda ogle uykusuna yatmış bulunan Atsiz vaziyeti müyasmda görmüş, uyanmea derhal oraya koşmuş ve

⁴⁸ N. 149. *Ahb. D. S. 70. Kim. T. VIII, 336-337.*

Cih. G. II, 3-4.

⁷⁰ Bk. *Turks. 324, not 7.*

⁷¹ *Turks, gost. yer.*

⁷² *Ebkdr u'l-Efkar: “Dcr Feth-i Cend nuvised” 3ib-34a.*

HAREZMİJİHLAR TARİHİ

metbuunun havatim kurtarmış⁷⁸. Burada hadisenin hayal mahsulu uvdurmalarla halclendirildiği meydandadır. Suikast- tan Ibn u'l-Esir de bahsedir. t'akat ona göre, bu, Şüphesiz Sancar geldiği takdirde oldiiriilmesi ihtimalinden korkan *Semerkand* Ham Muhamjned Arslan tarat'mdan tertiplenmiş ve bu i?lc. tanzif edilen bir katj Karluk. Sancar'm av sahasma sizdmlmiş- tir⁷¹. Ibn u'l-Esir komploculann bizzat Sultan tarafmdan yaka- landigmi soyluyor. İhtimal o sirada Atsiz da Sultanm yanmda idi ve mcsclenin ^oziiilmcsinde yardmu olmuştu. Bununla bera- ber Atsiz aleyhinc ahp yiiruyen bir takım isnadlar Sultanm zihninde yavaş yavaş bulandinci te'sirini gosterdi. Atsiz bunun ancak 1135 de Sancar'm Bchram-şah ile ilgili olarak *Gazne*'ye yaptigi hareket esnasmda farkina varabildi. Horasan ordusunda bu set'erc katilmi? olan Atsiz Sultanm kendisine karşi igbirarmi hissetti, akibetinden endişeye dii^tii ve ilk tedbir olmak üzere daha *Belh'de* iken Harezm'e avdet miisaadcsini alarak memlc- ketine dondi⁷⁵. Rivayete göre, bu doniştteki manayi anlayan Sancar "o artık bizc yar olacaga benzemiyor" demiş, buna mukabil gitmesine neden izin verildiği sorulunca "onun <;ok hizmetini gordiik. Kcndisini takip ve tay'ip eylemck bizim kerem ve merhametimize yakişmaz" diye cevap vermiş⁷⁶. Sultan Sancar hakikaten, bir 50k harekederinden anlaşılacağı üzere, şovalye tabiatli, uluvvuccnab sahibi; ihtiyarlık zamanla- rina rastliyan iimera tahakkiimii istisna edilirse, merd ve afiv- kar bir hiikiimdardi. Atsiz'm gidişindeki psikolojik sebepleri sezmiş olması ve buna ragmen onu serbest bırakması bir hakikat olabilir. Nitekim dort yıl sonraki Harezm seferine kadar Ha- rezmşahi takip etmemiştir. Sultan Sancar'in 1138 deki birinci Harezm seferinin asil sebebi Ibn ii'l-Esir'in ve Giiveyni'nin zannettikleri gibi⁷⁷ son- raları sun'i olarak yaratılan, yukarıda bahsettigimiz, şahsi miina-

⁷³ *Cih. G. II, 4. Buradan naklen Mecma'ii'l-Ensab, 206b. Rav. S. IV, 127. Cam. T. Haseni, 218a. ^afetndme 770-771.*

⁷¹ *Kdm. T. IX, 3 (buradaki Kargiliyye, Karlukiyye olacaktır). Bk. Tarih-i Buhara, 240.*

⁷⁵ *Kdm. T. VIII, 364. Cih. G. II, 4. Cam. T. Haseni, 206a, 218b.*

⁷³ *Cih. G. II, 5.*

⁷⁷ *Kdm. T. VIII, 364. Cih. G. II, 5.*

feret mi idi? Bu takdirde Biiyik Sultanin 90k daha ovvol Atsiz'i bertaraf'elmsini onleyocck hi^ bir engel yoktu. Sancar gibi bir devlet adaminin Harezm savaşı, politik hayatta hemen hi9 rolü olmiyan, bu derece basit bir sebebe bağlamak ihtimallerin en zayıfını seçmek olur. Bizce göre, hakiki amili Atsiz'm yeni biristikamet alan hareketlerinde aramak daha doğrudur. Atsiz ülkesine donduktan sonra boş durmamış, Harezm'de vaziyetini iyice takviye ettikten bir müddet sonra, o zamana kadar gözleri, hakiki metbu olarak tanınan, Biiyik Sultana ve, Harezmşah vasıtasıyla de olsa kat'i iradenin kaynak yeri olan *Merv'e* ^evrili muti Türk gogebcilerini kendi tarafına ^ekmeğe 9ahşmıştır. Atsiz'm bir taraftan *Cend'c* diğer taraftan *Mankiflag'a* kadar yayılan arazi ve oradaki kuvvetleri zorla kendi emrine ram etmek üzere 9etin savaşlara girerek hayli kan dokmiiş olduğunu Sultan Sancar'ın Harezm fethine dair elde mevut bir vesikadan anbyoruz⁷⁸. Burada Sancar Atsiz'i "ahalisi islam beldelerinin sadik muhafizi olup miitemadiyen kuffarla harp etmekte olan ('*end* ve *Mankiflag'da*, kendinden musaade almaya liizum gormeden, musliiman kam dokmiiş" olmakla itham etmektedir⁷⁹. Bundan anlaşılacağı üzere, Atsiz'm yalnız kendi hesabına memleketler zabtına girişmesi, yani istiklal emellerini a9ıga vurması keyfi-yetidir ki, onun giicenip Harezm'e 9ekilmesine fazla bir ehemmiyet atfetmemiş olan Sultan, onun aleyhindeki tirlii bahaneler ve vesilelerle u9urulan iftira balonlarından kat kat iistiin bir te'sir ile kam9ilamış ve bunun reaksiyonu da o nisbette şiddetli olmuştur. Bu ithamlara Atsiz'm Harezm'deki Sultanın adamlarını tevkif ve mallarını müsadere etmek, bitiren Horasan yollarını kapamak suretiyle mukabelede bulunması⁸⁰ te'dib hareketini zaruri kilan diğer bir sebep oldu.

⁷⁸ "Feth-i Harezm ber dest-i Sultan-i azam şehinşah-i muazzam Sancar b. Melikşah..." *Len. Mutif.* 1436-145^

⁷⁹ J~.j> \$ JUij ffJ'y- s ••• ^ ^J »
i)?? Jyij A-«» St~3 O L A J A 'JA' cS\t L ffs?- 4~3\{x*Z\y }L*-'
ly I'LI—> liM*' . . . jy\$ j> i>_ja ir.y ^
jULI—• L OjL.1.) .. Ji'lji y-A>- j AC
< . . c—' »>j\

Bu *felihname* hakkında bk. M. Altay Koymen, *Selfuklu deuri kaynaklarına dair araştırmalar*. I, 58

⁸⁰ *Turks.* 325.

Sultan Sancar *Belh'*don, 1138 Eylul (Muhavm 533) unde⁸¹ ordusu ilc Harezmi uzerine yiiriidu. Atsiz da savaşmak azmiyle hazirladigi ordu ilc bolgonin on miistahkom mahalle- rinden chip *Giirgdnc'a* giden yol iizerinde vo bu şehirde 30 fersah cenupta bir kilit noktasi olan *Ht'zdresb* kal'asma⁸² yakin bir yerde kurdugu askeri miidafaa tertibatma ilaveten, hasnun ge^mesine mini olniak işin su bendlorini a^arak her tarafi batakhga gevirmişti. Barthold, yukandaki vesikada, Atsiz'm iyicc miilahaza edip mukavemetten qckinmesi i<jin vakit bira- kilmak gaycsiyle Harezmi'e geş vanldigi şekindcki ifadeyi te'vil sayarak Sultan ordusunun oniindeki bu ciddi engel dolayisiyle 90I yolunu takip zorunda kalmast yiiziinden geeiktigini kayde- der⁸³. 16 Kasimda vukubulan savaşta Tiirkler ve Harezmliiler- den murekkep Harezmi^ah kuwetleri daha başlangişta dagil- maga yiiz tuttular. Atsiz bunlan toplayamadi ve nedeede yarah, olu bir kısmi da esir olmak iizerc 10 bine yakin kayip vererek kaşti. Esirler arasinda bulunup huzura getirilen oglu Atli g , Sancar'in emriyle derhal olduriildi⁸⁴. Fakat Sultana dahalet eden Harezmi askerlerinin hepsi affedildi. Atsiz'in bir kag sene iginde derleyip teşkilatlandirmaga galiştigi ordusu boylece ortadan kalkinca, memlektin başka yerlerinde bir karşi koyma goriilmediginden, biitiin Harezmi'i tekrar emrine alan Sancar, firari Harezmişahi iskat ederek, iilkeyi kendi kardeşinin oglu Melik Giyasii'd-din Siileyman-şah b. Muhammed'e verdi ve yamna *vezir, atabey, hacib* tayini ile "mevkiini saglamlaştirdikten sonra" şubat 1139 da *Merv'e* dondii. Fakat bu "mevki" hig dc saglamlaşmiş degildi. Sancar Horasan'a gider gitmez Atsiz geri dondii. Siileymanşah idare- sindeki Horasan askerlerinin tavis ve hareketlerinden memnun kalmamiş olan Harezmliiler kendisini sevingle karşilamişlardi. Atsiz Suleyman-şah'i maglup ederek memleketten gikardi. O,

⁸¹ *Cih. G. II, 5.*

⁸⁵ *Muc. B. III, 971.*

⁸⁹ *Turks. 325.*

⁸⁴ *Cih. G. II, 5. Ibn ii'l-Esir (Kam. T. VIII, 364) Harezmişahm oglu- nun savaşta oldugiuu soyluyor. Rav. S. IV, 127 ve Hab. S. V, cuz 4, 170 de Atli g yerine II Kutluk.*

amcasi Sancar'in yamna gidcrken Atsiz da Harezmsahhgim yeniden vc kolayca cldc ctmiş oldu⁸⁵.

Atsiz'in, *Tdrih-i Taberistan*'da zikredilcn, *Ciircan* tarafla- nndaki akinlari bu siralara rastlamaktadır. Burada Atsiz tara- findan yakalanarak bcncl vurulmuş olan *Kebudcame* kuman- dani, Isfchbcd Alaii'd-dcvlc'nin oğlu şah Gazi Rustc-m'in bizzat Harezmşah'a gidcrck yaptigi tavassut neticcsinde kurtulmuştu. Bu tavassut miilakati, anlatildigina gore, samimi olmuştu⁸⁶. Şah Gazi'nin kardeşi Tacu'l-miiluk Mcrdaviş'in o yıllarda ka- <pp Sancar'a siginmiş oldugu düşünülürse bu samimiyetin ma* nasi daha iyi anlaşılır. Digcr taraftan Nerşahi'nin muakkibine gore 1140 da Atsiz *Buhara*'ya hiicumla Sultan Sancar'in bura- daki valisi Emir Zengi b. Ali'yi idam vc kal'ayi tahrib etmiştir ki, kal'a iki senceden fazla viran kalmıştır⁸⁷. Fakat Atsiz'in az sonra tekrar Sultan Sancar'a inkiyada mecbur oldugunu miinşi Reşt d Vatvat'in kaleminden gikan ve gerck Biyyik Selşuklu Imparatorlugu ile ilgili, gerekse Harezmsahlar-Selşuklu miinase- bctlcrcine dair mevcut vesikalarm en enteresanlanndan biri olan "*Sevgend-ndme*" den anhyoruz⁸⁸. Harezm'e saglamca yerleşen, Hazar'm giiney bumu ile *Buhara* arasinda başanlı akmlar yapan Harezmsah'm hedefine biraz daha yaklaşınuş goriindugii bir devirde, hasim ve iistelik evladi Atlig'm katili olarak tamdigii Sancar'a tabiiyeti kabul keyfiyetinde goze garpan garabetin sebebi, hi\$ Şiiphesiz o anlarda gaye haddine ulaşmış olup 1141 de meşhur *Katavan* ⁸⁹ cengi ile niha- yetlcncck olan Mavcrainnehir hadiseleriyle ilgilidir⁹⁰.

⁸⁵ *Cik. G. II, 5. Kam. T. VIII, 364. Cam. T. (Hafiz Ebru) 333a. Tar. Gii. 487.*

⁸⁶ Zahir u'd-din ii'l-Mar'aşi: 236-237.

⁸⁷ *Tarih-i Buhara, 23.*

⁸⁸ *Len. Miinf. i24b-i25b. 535 şewal ortasi (1141, 25 Mayıs) tarihini taşıyan bu vesika Atsiz'in, Sultan Sancar'm yiiksek hakimiyetini tamyarak ona itaatten asla ayrılmıyacagina dair yaptigi biyyik yemindir. Usiab itiba- riyle ziyadesiyle calib-i dikkattir. Tamami heniiz neşredilrnemiştir. Ehem- miyeti hakkında bk. *Selfuklu kaynaklarm dair arajtirmalar, I, 580.**

⁸⁹ Mavcrainnehirde olup *Katavan* okunması icap edcn bu kasaba *Semerkind'in 5 fersah jimalinde idi [Muc. B. IV, 139).*

⁹⁰ *Sevgend-ndme*'nin yazılı? tarihinin *Kavatan* seferine takaddiimii dola- yisiyle M. Altay Koymen de aym neticceye varmıjtir (*Selguklu Devri kqynak-*

Yukanda, 1130 sencesinde Mavoraiinnohirdo kan;ikhk <;ik- masi yuziindcn buranın Sancar tarafmdan tahta oturtulan hUkumdan Muhammed Arslan Han'uv Sultan Sancar'm yar- dimuia muracaat ettigini yaznuştık. Bu miiracaat mcmlckct ileri gelenlerinin Arslan Han'm oğlu Nasr Han'a karşi muhalefet- lerinden dolayt idi. Fakat asil muhalif olanlar Mavcraunnchir ordusunun kiilli kisnum vucude getiren Karluklardt. Ibn'ill- Esir'in ifadosindon anlaştıdigina gore, belki sivil ahaliden, bir kisim ile birlikte bu tabaka, Hasan u'ş-şerif iil-Eşrcf b. Muhammed i'l-Alevi adli bir Semerkandli tarafmdan organize cdilmişti. Hasan u'ş-şerif bu zumreye dayanarak ayaklanmiş ve, gordiigii- miiz gibi, Nasr Han'tn katline sebcp olmuştı. Fakat arkasmdan kendisinin de olduriilmesi Karluklann biisbiitun işi azitmalari- na, askeri simf ile idareciler arasmdaki uşurumun derinleşmcsine vesile teşkil etti. Sultan Sancar Horasan'a donerken, Arslan Han'i beraberinde ahp gbturmii? ve *Semerkand'i*, Hasan Tigin diye maruf K1115 Tamgaş Han'dan sonra, hemşiresinin oğlu Mahmud b. Muhammed Arslan Han'a vermişti⁹¹. Fakat Karluklann yine uzun miiddet memnun edilemedikleri anla- şthyor ki, bu yiizden o siralarda şarki Tiirkistan bolgesinde hakimiyet kurmuş bulunan K a r a h i t a y l a r ı n M a v e r a i i n - nehire miidahaleleri, Sancar'm kalabalik bir kuwetle harekete ge^mesini inta\$ etmiştir. İşte Harezmsah Atsiz'm o ana kadar en kuwetli bulundugu zamanlarda Sancar'a tabiiyetini arz liizumunu duymasi, Sultanm bu biyyik hazirligim, Mavoraiin- nehirden once, kendi tizerinc Qekmemek endişesinden dogmuş olabilir. Mamafih Selguklu Imparatorluguna istinad etmek suretiyle Karahitay tehlikesini kismen hafifletmek arzusu da hatira gelebilir ki, ileride goriilecegi gibi, Karahitaylan Sancar lizerine teşvik edenin Atsiz oldugu hakkmdaki rivayetler haki- katten uzak istidlallerden ibarcttir. Karahitay'lann Orta Asya'da zuhuru ewela Islam, ikin- cisi Tiirk tarihi balammdan akisleri yillarca devam cden, iize- rinde durulmaga deger, hadiselerden biridir. Asya ferine dogru yavaş adimlarla ilerlemekte olan islamiyet karşismda ilk ma- lan... ayn. yer.) fakat o, durumu yalnız Sancar'in emniyeti bakimindan miitalaa etmektedir.

⁹¹ *Kam. T. VIII, 320. IX, 2. Ta>ih-i Buitara, 240.*

SULTAN SANCAR'IN OLOMONE KADAR HAREZMŞAHLAR 5<
niayi kuran ve Barthold'un dikkati (jektigi iizere, bir islam siyasi
tegeckkulunii ilk olarak hiikmu altina alan bu Mogol menşe'i
devlctin⁹² miihim hususiyecti, musluman şark bunyesinde atjtigi ve
miizmin hale gctirmegc muvaffak olduğu yara ile, arkadan
Naymanların kiigiik Şapta ve daha geriden isc Mogollann dİşii- siiz
nisbctte islam dunyasma akmalanm 50k kolaylaştırmış olmasidir.
80 sene kadar Maveraiinnehr el koymuş ve bu miid- det zarfında
Harezmsşahlar devletini, kudretli devirlerinde dahi, tahakkvimu
altında tutmuş bulunan Karahitay'larm buradaki mevcudiyetlerinin
mahiyetini böylece belirttikten sonra onlar hakkında izahata devam
edelim:

936-1122 arasında şimali Qin'de hiikiim suren K'i-tanların bir kolu,
bu tarihlerde aym mmtikada Tunguz irkindan Cur- cenler (Qindcki
Kin siilalesi) tarafmdan hakimiyet. te'sisi iize- rine, garbe dogru
gekilmişti. Başlannda K'i-tan krai ailesine mensup ve islam
kaynaklanca Kiirhan, Qin kayitlannda Yeh-lu Ta-şih denilen
bir şef bulunuyordu⁹³- Bunlar ig Asyaya gelerek *Turfan*, *Kufa* ve
Bifbalig'daki Uyurlara hakimiyetlerini kabul ettirdikten sonra
Kdfgar mmtikasma niifuza teşebbiis etti- lersede 1128 yilmda dogu
Karahanlı hukiimdari Han Ahmed b. Hasan tarafmdan maglubiyete
ugratıldılar⁹⁴. Oldukga agir zayi- atla neticelenen bu darbe iizerine
istikametlerini degiştirerek *Tarbagatay*' a yoneldiler ve bugiinkii
Qogufak civannda *I mi l* şehrini kurdular ®⁵. Kaşgar'dan
piiskiirtulen K'i-tan reisi "Kiirhan u's-Sini"nin muharebeyi
kaybettikten sonra oldiigiinu soyleyen Ibnii'i-Esir'in ifadesinden,
baştan beri muhacereti idare

⁸² Barthold: *La decouverte de Casie*, 87. Bk. R. Grousset: *L'Empire des Steppes*, 222.

⁸³ Ciiveyni (*Cih. G. II*, 86) ye g6rc "Gurhan" Hanlar Ham demektir. Ibn ii'l-
Esir'de de (*Kam. T. IX*, 3) aym manada bir unvan olarak zikredili- yor. Barthold,
Gur okudugu bu kelimcnin Liao imparatorlugunun aile ismi olan Ye-lu'nun
terciimesi olmast ihtimalini ileri siiruyor (Encyc. de l'IsI. *Kara Khitai* mad.) isede,
bunun turk^e bir unvan oldufu a^iktir (bk. Osman Turan: *Qingiz adi hakkında*,
Belleten V/19 (1941) 268). Eski tel&ffuzu Kur (Mahmud Kafgari'de I, 324,
sarsılmaz saglam, muhkem manasinda), bu giinku teiaffuzu ile: Gur. Daha bk. P.
Pelliot—L. Hambis: *Hw/. d. cam- pagn. de Cengis.*, 236, 251.

⁹⁴ *Kdm T. IX*, 3.

*⁵ *Cih. G. II*, 87.

cdcnin, daha ilerido do gbrocegimiz, Yoh-lii Ta-Şih olmadigim anlamak lazim gcliyor. Halbuki onu gavot iyi taiuyan Qin kaynagi *Liao-ft'dc* Yoh-lu Ta-Şih'in 1123 do yani Kinlor haki- miyotinin homon ferdasmda *Bifbahg'tx* dogru kagligi zikredil- maktodir⁹⁶. Cuveyni'yc gore iso, aslon Qin'in mutoberamndan olan Huavlar, Şofleri Giirhan idarosindo Kirgiziar momlekctinc gclorok taarruzvo baskmlara başlamiŞlar, fakat maruz kaldiklan karst hiicunilar dolayisiylc kondilerinin kurduklari-miicllif zama- mnda harabeleri movent olan-/»ii/ Şehrinc gelmiŞlordir⁹⁷. Yeh-lu Ta-Şih *Bifbahg* havalisindo, tabi olduklan Karahanhlar'dan mem- nun bulunmayan Tiirklerin kendisinc iltihaki ncticcsindc hayli kuwetlenmiŞtir. Ibnii'l-Esir'e bakdirsa, Arslan Han Muhammed' in iyi ggcincmedigi bu Tiirklerin sayisi cpeycc kalababk olup aralarmdan 16 bin gadir halki, mezkur Han tarafmdan, Şarktan gelecek istilalari onlemek maksadiyle memleketin dogu smirla- rindaki dag gegitlerinc yerleŞtirilmiŞ, fakat sayilarinm artmaması iğın kadmlariyle miinasebetleri men cdilmiŞ; buna benzer taz- yikler ihtilaflari alevlendirmi? ve Han muŞkil Şartlar altında miicadele zorunda kalmiŞ; bu Tiirkler nihayet Han'in, minti- kayi nezarete memur, adamlarim yakalamiŞlar ve tacirlerden kendileri iğın yaŞamaga miisait en iyi yerin *Balasağun* bolgesi oldugunu ogrenerek o civara gelmiŞlerse dc yine rahat birakil- madiklarından G i i r h a n ' a iltihak etmiŞler⁹⁸. K'i-tanlann *Tar- bagataf* daki durumları hakkmda Ciivcyni'nin verdigi malu- mat daha vazihdir. Buna gore, Giirhan tabileri Uygurlardan aldığı kuwetlerle vaziyetini tarsin ettikten sonra, ctraftaki Tirk- leri bayragi altına toplamiŞ, az zamanda 40 bin kiŞilik bir kuv- vetin başma gegmiŞ, bu arada Karluklar ve Kanklilar uzerinde niifuzunu te'sis etmiŞtir. Efrasyab neslinden (yani Karahanli- lardan) olan *Balasağun* hiikiimdan o kadar zaifdir ki, hudu- dunda bir tehlike halinde yiikselmekte olan yeni devletin teŞek- kuliinu engellemek Şoyle dursun, başa gikamadigi gogebelerden kurtulmak iğın G i i r h a n ' a miiracaat etmiŞtir. Firsatt yakalayan

** Bk . R. G. : *L'Empire d. Step.* 220, not 1. Muharebedc olduŧii sbylenen Karahitay Şefi ihtimal baŞka bir kolun reisi idi (Bk. Isl. Ans. Karahitay mad.)

⁵⁷ *Cih. G. II, 87.*

^M *Kim. T. IX, 3.*

SULTAN SANCAR'IN OLOMONE KADAR HAREZMİ AHLAR 53

Yeh-lu, Ta-şih, Han'ı destekler gibi gürünerek yardıma gelmiş ve *Balasangun*'w kendi hesabına zabıtmek, Kanklılan disiplin almak, *Ktıfgar* ve *Hoterü* askeri kuvvetlerle ele geçirmek surctiyle bolgıyc hakim olmuş ve bundan sonra da bir taraftan *Bıfbaltg'n* diğer taraftan Maveraunpehir ve Fergane havalisine ordular sevkederck buralan kendine tabi kılmiştir

Bu iki nakil arasında miLjterek noktalar görüliiyor. Bunlardan biri, *Gıirhan*'ın takriben on sene gibi kısa bir zaman içinde 50k kuvvetli bir hal iktisab etmesi, diğeri de Yeh-lu Ta-şih'in bu seviyeye ulaşmasında Karahanlılardan hoşnut olmaları Türk boylarınm, coğrafi bakımdan tabiatıyla bilhassa Karlukların, oynadığı mühim rol. *Balasangun'dan* sonra *Kafgar*, *Bıf-balig*, *Hoten* havalisindeki mahalli Karahanlı şeflerini de itaate alan, böylece *Balasangun* payitaht olmak üzere, badema islam kaynaklanca *Karahanlı* Devleti diye tanınacak kudretli bir imparatorluk kuran Yeh-lu Ta-şih hesabına Maveraunnehir işlerine el atmak için Karluklar meselesi hazır bir vesile oldu. Esasen Sancar tarafından tayin edildiğini gördüğümüz Mahmud Han ile Karahitaylılar arasındaki ilk temas 1137 Mayıs'da vaki olmuş ve daha sonra *Semerkan*d hükümdarı magluben geri çekilmişti. Bu hezimet Maveraunnehir ahalisi üzerinde derin bir tepki uyandırdı. *Ibn ul-Esir* şöyle diyor: "tşler ehemmiyet kesb etti, korku şiddetlendi, hıızın arttı" ¹⁰⁰. Mahmud Han'ın, durumun vehametini Bııyık Sultan'a bildirir ve ondan yardım isterken, Karluklar hakkındaki şikayetleri savaşta uğraman maglubiyette, başta, bir müddettenberi Karahanlılara karşı menfi durum alan Karlukların birinci derecede müessir oldukları gösteriyor. Uzun ve ciddi hazırlardan sonra beraberinde Horasanlılardan başka Sicistan, Gur, Gazne, Mazenderan hükümdarları olduğu halde, rivayete göre 100 bin kişilik bir ordu ile, Maveraunnehre varan Sancar (Temmuz 1x41) ilk olarak Karlukları te'dibe girişti. Karluklar ise Karahitay İmparatorunun şahsında kuvvetli bir hükmü bulmuşlardı. *Gıirhan* Sultan Sancar'dan Karluklara dokunulmaması, onlara karşı

" *Cih. G. II*, 87-88.

¹⁰⁰ *Kam T. IX*, 3. Bu hadiseler hakkında daha bk. *Tarih-i Buhara*, 241. *Cam. T. Haseni*, 219a. *C&M. T.* (Hafız Ebrd) 333a.

takibattan vaz ge^i lines ini istedi. Sancar'm cevabi hakikatcn scrt ve tehditkar idi; askcrinm <;oklugundan, silahlanm cnavmdan, oktjulannm kill bile vurduklarmdan bahsetti. İki muazzam ordunun Katavan movkiinde karŞila:Ştigi ve Ş6ztülen islam ordu- sunun Karalutaylar tarafmdan ijevriyerek imha cdildiği ma- lumdur (5 Safer 536/9 Eylitl 1141). İbn u'l-Esir'in bilhassa belirttiğinc gore ¹⁰¹ bu muharebede Karalutaylar safındaki canla başla savaŞan en yararlı unsurlar Karluklardi. Sancar *Termiz'c* ka^ti, Mahmud Han da memleketi terk etti. Karahi- taylar Maveraiinnehi istilaları altma aldılar ve 1211 yilma kadar ellerindc tuttular¹⁰².

İbn u'l-Esirde ve daha bazı muahhar kaynaklarda Karahi- taylarm, Sancar'a karŞi, 1138 Harezmi muharebesinin ve oldii- rlilen oğlu Atlig'm ocunli aimak istcyen Atsiz tarafmdan teŞvik edildiği soyleniyor ¹⁰³. Fakat aym sirada bizzat HarezmiŞah arazisinin Karahitay hiicumlarma maruz kalmasi, ahaliden bir kismmm oldiirulmesi, miisalahaya icbar edilen Atsiz'm hediyelerden başka yilda 30 bin altm dinar vergi odemegi ta- ahhiit etmesi bu rivayetin asilsizligimi sarahatle gosterir mahi- yettedir ¹⁰⁴.

Katavan muharebesinin HarezmiŞahlar bakımmdan ilk miihim neticesi, Atsiz'm i^ten iŞe bcslemekte olduğu emellerin te'vil ve inkari miimkim olimyacak şekilde aŞiga vurulmasi olmuştur. Biraz yukarda hasmi Sancar'a tabiiyet hususunda biiyiik yemin ettiğini gordiigiimiz Atsiz'in bu inkiyadından bcŞ ay sonra, tabii Katavan bozgununu haber almasi tizerine, saltanat topraklanm kalbi olan Horasan'i istilaya giriŞtigini go- ruyoruz: 1141 Ekim başlannda *Stroks*' a yiirudti. Şehir adina &lim

¹⁰¹ IX, 4.

¹⁰² İnan Tarih^si Abbas tkbal'in hitj bir delil gostermeksizin Karahi- taylari Tiirk kabul etmesi hayli gariptir. Bk. ("Karahitay Tiirkleri". "Turk- lerden bir grup Karahitay namiylc bir devlet kurmuğu". *Tarih-i Mufassal-i İnan* I, 8, 10).

¹⁰³ *Kam T.* IX, 5. Bar Hebraeus II, 367. *El-Muntazam* X, 97. Tarih-i İbn ii'l-Amid 185a. *Cam. T.* (Hafiz Ebril) 333a. *Sahaif ii'l-Ahbdr* II, 583.

¹⁰⁴ *Cih. G.* II, 88. *Zafername* 777. Ciiveyni Harezmi'e gonderilen Ka* rahitay kuwetleri kumandanin admi (*jyi.A*) diyc kaydediyor. Aym isim Ebd 'l-Gazide (Desmaison, 50) Ariz dir. Bu hususta. *Turks.* 327.

ve zahid Ebu Muhammedi'z-Zcyyadi tarafmdan karşilandi ve ikramlarda bulunuldu. Harezmjah vakit kaybetmeden Sancar'm payitahti *Merv* iizcrinc harekct etti. Burada da ahali Imam Ahmed ii'l-Bahcrzi'yi murahhas sifatiyle yanina gonderdiler. Şehir hari-cinde karargah kuran Atsiz taleplerine ve şehre gonderecegi adamlarina asla muhalefet cdilmemesi şartiylc halka eman vermegi kabul etti. Fakat biraz sonra da başta fakih Ebu'l-Fazli'l Kirmani oldugu halde *Merv*'in ileri gelenlerini, ihtimal bazi hu- suslarda goruşmek tizre, yanina gagirdigi esnada şehirde bir hareket oldu; Harezmşah'in memurlanndan biri oldiirildii, miiteakiben hadise genişledi, Harezmli vazifedarlar tard edile- rek şehrin kapilan kapandi. Igerdekiler miidafaaya hazirlam- yorlardi. Atsiz aci bir intikam aldi: cebren girdigi şehirde (17 Rebiilewel / 21 Ekim) muhalefeti organize eden Eş-şerif Ali b. Ishak i'l-Musevi'yi ve yardimcilanndan başka ahaliden bir gogunu kiligtan gegirdi. Şafii fakihii Ibrahim u'l-Mervezi, alim Ali b. Muhammed b. Arslan... gibi kimseler katledilenler ara- smda idi. Bununla beraber Harezmşah, Ebf'l-Fazli'I Kirma- ni¹⁰⁶, Eb<i Manshri'l-Abbadi 'l-Mervezi, feylesof Baha ii'd-din Ebu Muhammedi'l-Hiraki¹⁰⁸ ve emsali gibi degerli şah- siyetleri de, *Ciircdniyye'nin* manevi ilimler yoniinden itibanni arttirmek maksadiyle, beraberinde Harezm'e gôtiirmiştir¹⁰⁷.

Aym yilm baharında, 1142 mayismda,Atsiz *Nisabur'* a yaklaştigi zaman kendisini karşilayan fakih ve zahidlerden miirekkep bir hey'et *Mtrv'dt* yapilanlann burada tekrar edil- memesini rica ettiler. Ricayi kabul eden Atsiz *Nisabur* hal- kina hitaben yaymladigi bir beyannamede¹⁰⁸ Biiyiik Sultan tarafmdan, kendisinin ve babasinnm hukukunu hige say- mak suretiyle gosterilen nankorliigiin Sancar'i felakete siiriik- ledigini, Sultanm bundan pişman olup olmadigmi bilmedigini fakat bir daha Harezmşah gibi bir destek bulamiyacagmi bil- dirdikten sonra, *Nisaburlulann* şehrin tahribine ve halkin oldii-

¹⁰⁸ Bunun hakkında *Rah. S.* da Muhammed Ikbali hajiyeeii, 472. GAL, Supl. I. 641

¹⁰⁸ Bk. Isl. Am. *Hiraki* mad.

¹⁰⁷ *Cih. G. II, 6. Kam. T. IX, 4. El- Munlazam X, 95.*

¹⁰⁸ *Len. Miinf.* 142b—143b. vesika Barthold tarafmdan neşredilmiştir (Bk. *Selfuklu devri vesikalan* I. 587).

riiliosinc sobop olmamalanm tavsiyo ctmoktedir. Islilasmı boylice hak gostirmege yahsan Atsiz .XistiburXla katil yapmadi. Ancak uzun tctkiklcrden soma \$ogu Sultan'm adamlanndan alınmak uzere havli entval topladi ve 2 Ziilkado (i 14-2 Mayıs 29) ■cuma gunii hutbeyi kondi namma okuitu. İlatib Sancar adi ycrinc Harezmsah*m ismini soyleyince ahali arasinda haykirmalarla kanşik miithiş bir infial havasi esmi\$, nuihalefet cmarcleri baş gostenniş isc do foci bir akibetle neticlencccck olan bu krmil- danma guylitkle yatiştirilmisti. Bu hutbe bcş hafta kadar surmiiş vc 1142 Temmuz sonundan itibaren Sultan Sancar'm hutbesi iadc cdilmiştir. jXisabur'da bulundugu siralarda Atsiz kardeşi Yinal-tigin emrinde gonderdigi kuwetlerle *Beyhak*, *Feryxlmez* ve havalisini daha bazi şehirleri yagmalatmıştır¹⁰⁹.

Sultan Sancar'in Maveraiinnehirde *Termiz*'c gcliş tarihi bilinmiyor. Her halde Maveraiinnehrin elden ^İktigi Eylul ayim miiteakip uzun bir miiddet, Atsiz'in Horasan'daki faali- yetleri esnasında, hala Horasan'a donmemiş olması hatıra gel- mez; binaenaleyh Sancar'in bu zaman içinde *Termiz*'de yeni kuwetler hazırlamakla mcşgul olduğu ve İbnii'l-Esir'in dedigi gibi, Karahitay ordularının Maveraiinnehirde ve civar mahal- lerde bulunduğu bu sırada, Harezmsahla muharebeden Şekin- digi kabul edilebilir¹¹⁰.

Karahitaylar Geyhun sahillerine kadar Maveraiinnehri

¹⁰⁹ İbn Findik : *Tarih-i Beyhak*, -277, 283, *Kam. T. IX*, 4-5. ¹¹⁰ *Kam. T. IX*, 4. Katavan maglubiyetinin bir taraftan Atsiz'in Ho- rasan'ı istilasına, diger taraftan bir takım Oguz kutlelerinin *Buharayı* yag- raa edip surlaruu yikmalarına sebep olu\$, aym zamanda Selyuklu tabilerinin Sancar'a karşı durumlanni gbstermesi bakımından da miihimdir. (bk. *Turks* 327. M. Altay Kbymcn, *Oguz isyam* ifio, 164). Ayrıca Sancar'in ugradigi hezimet ve duştugii za'f mvivacehesinde Harezmsahların psikoloisini ifade eden, Atsiz'in mimşisi Şair Reşid Vatvat 'in su misra'lari da yok manalidir: ـــــــــj cJj> JLOTJ. dtt* cJi j-JT ill*

“Atsiz hiikiimdar oldu. Selyuklu devleti vcsiiialesi sona erdi”. (*Cih. G. II*, 7). Yine Vatvat'a ait bir miinŞeat mccmuasmda 537 (1141-1142) senesinde arezm etrafındaki askeri faaliyet zikr ve “aksay-i diyar-i Harezmi” kal'ala- 'an olan “kal'a-i İskender” de 50 giin geceli giinduzlii yarpıjmadan sonra inn kaytigi beyan edildikten sonra, Halife El-Muktefi'den Harezmi katimn Atsiz'a ait olduguna dair meaur gonderilmesi rica olun- '1 . *Minfeat-1 Refidi* (Nur-i Osmaniye) 7a-7b.

işgallerindcn, yalruz, mukavemct gordiiklcri anlaşdan *Buhara'Aa* buramn irscn intikal cdn mahalli rcisler siilalesi B u r h a n Aile-si'ndcn Sadr Hiisamu'd-din b. Abdi'l-Aziz'i oldiirdulcr, ycrinc Alp-tigiu adinda birini hukiimdar nasb ettikten ^m, *Semerkand'e* do Karahanli Tamga? Han Ibrahim'i getirdikten ¹¹² sonra adet- leri vc5hile vergi tahsili vc sair hususlar işin mahdut sayida memur birakarak ^ckildiler ^m.

Aisiz Harezmi'e donimce, Sancar Horasan'a yeniden hakim oldu. *Nisabur'da* hutbcyi kendi adina degiştirdi. Karahi- taylarm Maveraiinnehirde aynbnasmdan sonra da Atsiz'a karşi intikam savaşıma hazirlandi. 1143 Temmuzunda başhyan bu i k i n c i Harezmi seferinde Sancar *Giirgdn* kapisma kadar dayandi. Atsiz şehre tahassiin etmişti. Surlar mancimklarla tahrip cdiliyordu. Emir Sunkur dogu tarafindan, Emir Mis- kalii't-Taci bati tarafindan şchre aym zamanda taarruza ge\$mi\$- lcrdi. Sunkur aşilan gediklerden igeri girebildi ise de, Harezmi- şah kuwetlerinin list tiste yenilene darbeleri karşisinde mu- kabil taraftaki Miskalti't-Taci'nin bozguna ugrayip uzaklaş- masi iizerine, biitiin kuwetleriyle Emir Sunkur'a yiklenen Atsiz onu da şehirden ihraş etmege muvaffak oldu. Fakat bu muvaffakiyet Harezmişah'in eneijsinin son hasilasi idi. Sancar bir teşebbiiste daha bulunacak olsa *Giirgdn'* 1 kayitsiz şartsiz teslim alabilirdi. Harezmişah bu neticeyi onlemegi bildi; derhal cl<plerini gonderdi, hediyele sundu, Biyyik Sultandan oziir diledi, eman talep etti. Sultan Sancar Harezmi'in tebariiz eden mukavemet ve miidafaasi karşisinde Atsiz'm istirhamlanm kafi buldu. Vardan anlaşma gereginde Atsiz Horasan'da ele ge- şirdigi biitiin emvali iade edecek, Sancar'a tekrar tabi ve miinkad olacak ve hizmete hazır bulunacakti¹¹⁴.

¹¹¹ *Tarih-i Buhara*, 23.

^{1.2} Taniga^ Han Ibrahim b. Arslan Han Muhammed (*Turks*. 333).

¹¹³ Karahitaylar memleketin dahili ijkriinc karişmiyorlardi. *Buhara'ya* hiikiimdar tayin ettikleri Alp-tigin bile blen Sadr'in yerine kaim olan Ahmed b Abdi'l-Aziz'in tensibiyle icraat yapıyordu (*Lub*. I, Mirza Muhammed Kazvini haşiyeleri, 332 v d.). Karahtfayların idarc tarzları hakkında : *Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler*, 112 vd. ; *Tiirkiyat Mec*. I, 86, 89.

^{1.4} *Cih*. G. II, 7-8. *Kim*. T. IX, 17. *Ahb*. D. S. (s. 67) ye gore Atsiz, *Merv'i* i?gali esnasında Sultanm hazinesinden aldığı mücevherat dolu san- diklari Sancar'm mtihrii dahi bozulmamij olduğu halde iade etmiştir. Daha

Fakat Sultan *Merv**e dbndiikten bir miiddot sonra Atsi- z' m eski emellerinden vaz geymcdigi anlaşıldi. Butiin lwre- katında bir itaatsizlik vo mecydan okuma soziliyordu. Bu hususta nelcr yaptigi malum dogil iso do Sultan, tabii bir 90k yollardan, onun isyana delalct odor faaliyetlerinden luiberdar bulunuyordu. Ewela onu dogru vola scvkotmo maksadiylc dovryn tanmmi? Şairlerinden Edib Sabir'i olg'i olarak Harozm'e gdndordi. Atsiz Edib Sabir'i yaninda ahkoyup ikazlanni dinler gibi goriinurken cl altmdan da bir suikasdla Sultan Sancar'i ortadan kaldirmayi diişimuyordu. Bu gave ilc Harozm rindlerinden iki *Ismaih*"nin Horasan'a gonderilmiş oldugunu ogrenen Edib Sabir siir'atle durumu Sultanm ittilama ulaştirdi. Tarif odilen oşkal iizerinc hakikaten iki suikasdci Merv'in kenar ma- hallerinde bir meyhanede vakalandilar ve sorguyu miiteakip ol- duruldiiler. Teşebbusiinun suya duştugiinu, daha dogrusu bu sakim ^arenin bizzat kendisi tarafmdan ihtiyar edilişinin mey- dana Qiktigmi hayretle haber alan Atsiz, biyyiik bir ofke i9inde cl^i Edib Sabir'i Ceyhun'a attirarak bogdurmak suretiyle yaki- şiksiz bir intikam aldı¹¹⁵. Sancar meeburiyet altmda ii 9 ii n c ii Harozm seferini a9ti. 1147 Ekim sonlannda şimale dogru yilirudii. Atsiz bu defa ge9- miş tecriibelerinden faydalandi; ne ilk seferde goriildiigii iizerc a9ik sahrada mevzilendi, ne de ikinci de oldugu gibi başkenti *Giirgdnc*'a kapandi. Bu defa savaşı, Harezmi'n cn miistahkem mevkilerinden olup Yakut'un tarifine gore, etrafi, dar bir ge9it miistesna, su ile 9evrili ada manzarasi gosteren *Hezaresb* kal'a- smda ¹¹⁶ kabul etti. Aldigi tedbirler Sel9uklu ordusunun sokul- masina mani olamamakla beraber kuwctli kal'anm muhasarasi iki ay siirdii. Sultan Sancar ordusunda Iran şiiirinin en biyyiik iistadlarmdan Enveri, Atsiz ordusunda da devrin bliyuk miin- şisi şair Reşid Vatvat hazir bulunuyorlardi. Bu itibarla bu mu- harebe Iran edebiyati tarihinde pek meşhur olmuştur.¹¹⁷

bk. N. 251. *Rah. S.* 174. (*Ahb. D. S.* de vc ^iib. jV. da 3. Harozm seferi bahis mecvzuu edilmijtir.)

^{1,4} *Cih. G.* II, 8. *Tar. Gii.* 488, 814. *Rav. S.* IV, 128. *Hab. S.* II, eviz 4, 104.

^{1,4} *Muc. B.* IV, 971. *Asar ii'l-Bilad* II, 381.

¹¹⁷ Hcracn biitun Iran kaynaklari savaş esnasmda bu iki şairin, oklara yazilip atilmak suretiyle mujaaresinden bahsdcrlcr. Tafsilat igin bk. A. Ateş, *Isl. Ans. Enveri* mad.

Sancar iki aya yakin muhasara, list iiste taarruzlardan sonra *Hezaresb'i* zabtetti, oradan *Giirgdnca* dogru ilerledi. Harezmi'nin paytahti artik a^ik bir Şchirden farksizdi, Atsiz'm ordusu czilmiŐti. HarezmŐŐah bir kerc daha boyun egmek zorunda kaldi. Sancar'a bol ve kiymetli hediyelerle ilgilerini gonderdi, af diiedi; ayri ca hayatmi Allaha vakfetmi? halk nazarinda niifuzlu, Ahu-puŐ namiyic maruf bir derviŐin Sultan nezdinde tavassutunu rica etti. Gerek Atsiz'm istirhamlari, gerekse Ahu-puŐ'un ahalinin bağış- lanmasi hususundaki niyazlari Sultani yumuŐatti. Sancar halka dokunmayacagmi, HarezmŐŐah'i da Ccyhun kenanna bizzat gelerek alenen ubudiyetini gostermesi, sadakat yemini etmesi, yer opmesi Şartiyle affettigini ilan etti. Atsiz karar geregincc 2 Haziran 1148 (12 Muharrem 543) giinii huzura geldi ise de kendisini at iizerinde kabul eden Biyyik Sultan'a karşi icrasi mutad tabiiyet merasimini ifa etmeden, sadece başi ile selamladiktan sonra Qekilip gitti. Halbuki Sultan heniiz atinm dizginini bile Őevir- memiŐti. Bu gayr-i kafi merasime ve aşikar hiirmetsizlige ragmen Sancar ahaliye ve HarezmŐŐah'a vermi? oldugu soziinde durarak savaŐi tazclemege liizum gormedi, *Merv'e* dondi¹¹⁸. Sancar'm, iig kere isyan bayragmi a9an ve her defasmda mah- kum edilen HarezmŐŐah karŐismdaki bu hareketi belki Biyyik Sultah'm alicenapligi ile de izah edilebilir; fakat o, kendisinin, K a t a v a n muharcbesinin ferdasmda oldugu gibi, enkritikdur- rumlarmda bile aciz diiŐiirdiigi bu cesur ve inatŐi adamm varli- gmdan her halde bir Şeyler iimit etmiş olmalidir. Atsiz'm faali- yeti Şiiphesiz yalniz Sancar'la ugraŐmaktan ibaret degildi, ve biyyik gayesine ulaŐmasi da yalniz Horasan'i cle ge9irmekle ger9ekleŐecek işlerden olamazdi. Gbrdiigiimiiz gibi Karahitay- lara her sene kulliyetli miktarda vergi odemege mecbur bulunuyordu. Bundan başka memleketi Şimaldeki heniiz islamiycti kabul etmemiş bozkir Tiirklerinin tehdidi altmda idi. Istiklale kavuŐabilmesi i9in Karahitay boyundurugunu kirmek ve go9e- beleri itaate zorlama yoluyla zararsiz hale getirmek lazimdi. Kaldi ki gayr-i miislimlerle savaş ve onlari islama kazanmak zamanin en cazib ve ozlenen Őereflelerinden birini teşkil ediyordu. Dava Sancar bakimindan eleahnirsa, bir taraftan komşu iilkede

¹¹⁸ *Cih. G. II, 8-9. Daha bk. #4. N. 251.*

Karahitay devletinin mevcudiyeti, diğer tarafları. o sıratavda, Cey-
hun boylarına kadar indikleri ve hatta bir arada *Huhdra* surlarını
yittikleri bilinen Oğuz'ların yeni bir tehlike olarak belirleyicileri gibi.

Sancar'ın teennive sovk eden diğ. sebepler yanında ; baş tarafta
saydığımız cog rati ve iktisadi hususiyetlerine ila- vcten Buyuk

Selçuklu İmparatorluğu'nun şimal kapısı olan Harezm'in
ehemmiyetini umitmamak lazımdır. Böyle bir yerde Selçuklu
devletinin menfaatlerine hizmet ettiği müddetçe şeci ve yihnaz bir
bekâhinin ve islam hadiminin bulunuşu 61. Süssiiz bir değer taşıyordu.
Düşüncemize göre Sancar'ın, helc yegeni Süleyman-Şah misalini
gördükten ve Harezmîlilerin harihten gelen idareciler

muveccihindeki durumlarını tecrübe ettikten sonra, Harezmşah
Atsız'ı her baş kaldırışında tenkil etmesi, fakat tabi olunca yaptıkları
kararında insan tahammülünü aşan geniş müsamahakarlığı manalı
bir şekil ahr kanaatındayız ve zan ederiz ki, son qarpimadan sonra

Horasan'a dönen Sancar tara- fından, daha *Merv'c* varır varmaz,
“teşritat ve in'amat ile mii- şerref” kılınması arzettiğimiz qeşitli
miilahazalar neticesi olsa gerektir. Atsız da bu iltifatlara hediyeler
göndermekle mukabele etmiş ve bundan sonra “kiiffar canibinde
def'alarca gazalarda bulunmuş, zaferler kazanmıştır”¹¹⁹.

Yukarıda bir miinasebetle zikredildiği gibi, Atsız evvelce zabt etmiş
olduğu *Cend'i*, bu “Ummehat-i buka-i diinya ve mu- azzamat-i
sugur-i islam” diye anılan mtihim şehri 540 Rebiulahir (21 Eylül -
20 Ekim 1045)dc tekrar fethetmek zorunda kalmıştı¹²⁰. H47 Harezm
muharebesinden sonra *Cendde* Kemal ii'd-din b. Arslan Han
Mahmud adında Karahanlı bir hvikiimdar goriyo- ruz. Demek ki,
Barthold'un da tahmini veyhile¹²¹ Atsız'ın Sancar'a karşı ugradığı
muaffakiyetsizlikler neticesinde *Cend* bir kere daha clden şikmiş
bulmuyordu. Mamafih Atsız şimdilik Kemal ii'd-din ile' hoş
ge'inmegi maksatlarına uygun gordii,

¹¹⁹ *Cik. G. II, 10.* Filhakika Harezm'in “darulcihad” olmak itibariyle
ehemmiyeti *Umdet it'l-Bulega'dn* meveut, II Arslan zamanında Bafcdad'a yazılan
mektuplarda (1. 2. 3. ve 4. mektuplar, 2a-8a) daima ve tekraren belirtilmiştir.
Harezm'den “*kufTar”a karşı kiğ ve yaz gazaları yapıldığı hak- kinda bk. *Mun'eat-i
Rtfidi* (Nur-i Osmaniye) 8a.

¹²⁰ Fctihname-i Ccnd (*Ebkar u'l-Efkar*, 3ib-34a).

¹²¹ *Turks.* 328.

onunla sağlam bir anlaşma yaparak o civardaki eski tabilerini itaat ettiği gibi, yeni bölgeler de fethetti. Fakat asil gayesi gayri-müslim Kıpçaklar ülkesine bir sefer yapmaktı. Bunu dostu Kermal u'd-din ile müştereken icra etmek istiyordu. Hazirlikli şekilde Cend sınırlarına vardığı zaman, Harezmsah'ın maiyetindeki kalabalık orduyu görür görünür karşılaştığında Kermal u'd-din selameti firarda buldu, kuvvetlerini alarak memleketi terk etti. Bir an boşalan Cendde yeni reisler türedi. Atsız Kemal u'd-din'in arkasından elçiler ve büyüklere bir heyet göndererek eman ve vâdilerle onu yanına getirmeye çalıştı, fakat Kermal u'd-din'in donmesiyle tevkif ve hapsedilmesi bir oldu ve oinceye kadar bendinde kaldı. Cend'i sınırlarla ve kolayca asilerden temizleyince Harezmsah buraya kendi oğlu II Arslan'ı vali tayin etti ve o mintikayı da bunun emrine verdi ¹²². Cend ve havalisi ehemmiyetli binalar ile de Harezmsahlarm ekber evlatları idaresine tevdi edilmiştir. Kıpçakların merkezi olan *Signak*'a sefer her halde Cend hareketi mi takip olsa gerekir ¹²³

Atsız Cend'e doğru 1152 Nisanında yurumuştı. Buramın zabtından sonra bozkır iglerine doğru yapmakta olduğu başarılı hareketi cennet cennet pek mühim bir hadise birdenbire durdurdu; Harezmsah'ın gözleri eski alaka merkezi olan Horasan üzerine çevrildi. Bu mühim hadise Sultan Sancar'ın Oguzlara mağlubiyet ve esareti idi. Büyük Sultan ta Aral ve Şimali Hazar boylarında imparatorluğunun emniyet alanlarını genişletirken, yam başındaki Oguzlardan ağır bir darbe yemişti. Katavan hizmetinden sonra kendini sınırlarla toplayan en muhannit muhalifi Atsız'ı iki kere dize getirmeye muvaffak olan, iştirak bu arada, yeni teşekkül etmiş ve parçaları bir istikbalci namzet Gurlu Devletinin, - Gazne hakimi Behramşah ile mücahede esnasında kendisini Gazne Sultanı ilan eden hükümdarı Suri'nin 1149 da yakalanarak idamının hincisi ile *Gazne* üzerine yürüyüp bu şehri ateşe vererek, tahrip ederek ahalisini kılmış ve Gazneli hanedanı mensuplarının kemiklerini mezarlardan çıkartarak yaktığı için "Cihansuz" telkif edilmiş meşhur Ala u'd-din Hüseyin-i Guri'yi 1152de *Heri-rud*'da

¹²² *Cih. G. II, 10-12, Cam. T. (Hafız Ebrti) 584b.*

¹²³ *Bk. Turks. 328.*

maglup vo osir odon vo bu suretlo gem; Quvlu Devlotini do tabilc-ri arasma soka Riiki Sultan Sancav'm¹³⁴ on yakm soyda\$lan tarafmdan maruz kaldigt bu agvr davbo, oinin iyin bir felakct olmu\$ vo Biiki Selyuklu imparatorlugunu \$okertmi\$tir¹²⁵.

1153 Nisanmda (Muharrem 548) *Belli* vilftyctindc ccryan oden bu sava\$ta Sultan Sancar'm esarcinin noticcsi Buyiik Sol^uklu imparatorlugunun fi'len ortadan kalkmasi oldu. Ba\$ta Buyiik Sultanm bulunmamasıyla tahaddis eden ve Ortagag feodal devlotlov nizanu bakiruidan tabii sayilmasi lazimgelen bir ybziilme vuku buldu.

Yalniz bu (jozidme bilhassa Horasan'i i\$gallori altina alan gogobc Oguzlann ba\$-bozuk\$a tazyikleri noticcsindo oyle ihtilath bir \$ekilde cereyan etti ki, takriben ii<; bu^uk yd kadar sonra esirlikten kurtularak memleketc donen ihtiyar Sancar, \$iiphesiz biitiin gayretlerinc ragmen, cski sistemi ihyaya muvaffak olamadi.

Bu zaman zarfmda umumi durum \$u manzarayi aldi: Dinar. Bahtiyar,

Tuti, Korkud, Arslan... beyler gibi reisler idarcisindc Oguzlar, zaferi kazandiktan sonra gruplar halindc, Sancar'm kilig artigi kuvvetlerinin dagdmasi, Sultanm yakm adamlannm vc kumandanlannm kismen katpp ktsmen saklan- masi yiiziinden, hi<j bir miidafaa kudreti ibraz edemeyen Hora- san'a yayilddar. Biyyuk-kiitjuk biitun \$ehirleri, kasabalari istila ettiler, pek 90k <;apul, tahribat yaptdar. Tabii bu arada Ibn u'l-Esir'de vc Sem'ani'nin *Kitabii'l - Ensab'mda*. kayitli isimleri bile kabarik bir yekun tutan me\$hur simalarla birlikte bir <;ok kimsclerinc dlumiinc sebep oldular. Sancar'm pay- tahti, *Merv'i* 1153

Temmuz ve Eylulunde iki kere \$iddetli yagmalara maruz biraktdar.

Mukavemeti te\$kilatlandirmaga \$ah\$an Imparatorluk veziri Tahir b.

Fahri'l-miilk tarafmdan *Nisabur'* da sultan dan edilerek adina hutbe okutulan, Sultan Sancar'm vcliahdi ve biraderinin oglu, Sideyman-\$ah b. Muham- med (Agustos 1153) *ⁿ kuvvetlerini bozarak kovalarken,

Tils'u

¹⁵¹ *Tab. N. 55-61. Kam. T. IX, 32-33. Isl. Ans. Guriler mad.*

¹⁵⁵ Bu mesele M. Altay Koymen tarafmdan iki safha halinde esasli olarak ijlcnmijtir: 1- *Buyiik Selfuklu Imparatorlugunda Oguz Isyani* (Ankara Dil vc Tarih-Cografya Fakultesi Dergisi V, sayi 2, 159-173) 2- *BiyyukSelfuklu Imparatorlugunda Oguz tsililasi* (ayn. ycr. V, sayi 5; 564-616).

ve arkasından Aralık 1154'de *Nisaburu* elçilerini gönderdiler ve askerlerini ta *Civeyr* kadar uzattılar ¹²⁹.

Diğer taraftan, Sancar tarafından esir edildikten sonra memleketi olan, Gurlulann payitahtı, *Firuzkdh* ¹²⁷ a geri gönderilen Alai'din Cihansuz Gazne'ye yitirerek, Behram-Şah'ın kaşması üzerine, biradri Seyf ü'd-din'i Gazne tahtına oturttu, hutbeyi kendisi ve kardeşi adına okuttu. Onun Gur'a dâlişinde yurduna avdet eden Behram-Şah, Seyf ü'd-din-i Guri'yi idam ettirdi; az sonra kendisi de ölerken yerine oğlu Hiisrev-Şah geçtiği zaman Cihansuz, Hiisrev-Şah *Ldhur*'a ekildikten sonra, *Gazne*'yi zaptetti ve bir 90k kimseleri kilitan geçirdi (1155) ve bu muvaffakiyeti üzerine kendini -sultan ilan etti; Se'uklu sultanların adı ve hile, hakimiyet alameti olarak, *getr* taşı-maga başladı ¹²⁸.

Irak'ta 1152 ortalarında Sultan Mes'ud b. Muhammed 51muş, yerine geçen ve ancak 4-5 ay kadar sultanlığı müteakip hal' edilen yegeni Melikşah b. Mahmud'dan sonra bunun bira- deri Sultan Muhammed b. Mahmud, *Hemeddn* tahtına otur- muştı (Mayıs 1153) ^m. Sultan Mes'ud zamanında, Büyük Sultan Sancar'ın baskısı sayesinde istikrarlı bir duruma girmiş olan Irak'ın idaresinde böylece yeni dalgalanmalar baş gösterdi. Melikşah'ı tahttan indiren Sultan Gıyas ü'd-din Muhammed, bir yandan diinyevi hakimiyet peşinde koşan halife El-Muktefi bi-emrillah ile, diğer taraftan Horasan'dan gelen ve Atsız'ın nişanesi olup onun kardeşleri Yinaltigin ve Yusuf-ki Siileyman-Şah'ın *Emir-i hıcibi* idi- taraflarından da desteklenmek suretiyle *Hemeddn*'i geçiren Siileyman-Şah ile ¹³⁰ mücadeleye girişti. Halife tehiz ettiği kuvvetlerle *Hille*, *Kufe*, *Vasit*'i zapt ettikten sonra *Tekrit*'i geçirdi (1154). Se'uklu niifuzundan kurtul- mak isteyen Halifeye karşı Sultan Muhammed Bağdad'ı muhasara etti ise de (1155), yollarda başarısızlıklara uğrayarak Bağdad'a kadar gelmiş olan Suleyman-Şah'ı rakip sultan ilan ve asker te'min ederek onu Sultan Muhammed'e karşı harekete

¹²⁹ * *Kam. T. IX, 37-40, 47. JV. 254.*

¹²⁷ Bugünkü Efganistan'da Hezarç mintikasında idi (Isl. Ans. Firuzkdh mad.)

¹²⁸ *Kdm. T. IX, 33.*

¹²⁸ *El-Munlazam X, 147. gib. JV. 207-210. Rah. S. 246, 250, 256.*

¹³⁰ *Zub. N. 211-212. Rah. S. 262. Bk. Kam. T. IX, 222. Tar. Gü. 469.*

geçirmiş olan El-Muktoft bu def'a da, Mos'ud'un kardoşi Sultan Tugrul'un dul zevcesinin kocası, Azerbaycan sahibi, Atabey 11 d 0 n i z'i tahvik etti. Neticcede iivcy oglu Arslansjah b. Tugrul'u *Hemeddn* da tahta ^ikavan tldeniz (1161) Irak-i. Acem'de fi'lcu hakim olmak imkanma eriifirken, halife El-Mukctfi (olm. 1160) de deride Harczmşahlarla mucadelolcrini gorecegimiz hilafet diinyevi h&kimiyctinm tomelini atmış oldu ¹³¹. Bu sirada Sultan Sancar'tn kumatidanlardan Miioyycd Ay-aba, *Nisabur*, *Tus*. *Ebiverd* ve *Damegan* havalisini istila ctmiş, bir arahk Sancar'in memluklerinden Ihtiyar u'd-din Aytak (Inah?) da Sultan Muhammed'c tabi olmakla bcrabr, *Rev* ve civarmi ele geşirmişti ¹³².

Tabcristan'a gelince, Sancar'in kumandanlarından bazi- lan Isfehbed'e iltica ettiler. Siileyman-şah da Oguzlann onin- dcn ka^arken ewcla, yanmda en yakınlarından beş kişi olduğu halde, *Esterabdd*'a gelmiş ve Isfehbed şah Gazi'nin kardeşi olup Sultanm hemşiresiyle evli bulunan Mecdavit; tarafından misafir edilmişti. Siileyman-şah Irak'a inerek kavgalara başla- digi zaman *Rey* havalisini şah Gazi'yc tefviz etmiş olduğundan buralar, Ildcniz gelip Siileyman-şah'i maglup ve hapsedinccyc kadar, Isfehbed elinde kaldı; ayrıca Bavendi'ler *Ciircdn*, *C&- cerm*, *Firuzkuh* ile *Diimdvend* mintikasına da hakim olmuş- lardı¹³³. Sicistan'da Tac ii'd-din Ebu '1- Fazl vaziyeti kollamakla meşguldii.

Asil Horasan'da ise, gordugumiiz gibi, Suleyman-şah'in saltanat tecriibesi fiyasko ilc neticelenip Siileyman-şah *Ciircdn*'a dogru ayrıldıktan (1154 Mayıs) sonra, Biyyik Sultanm iimerasi, Sultan Sancar'm hemşirezadcsi olup onun fermaniyle 1132 de Semerkand ham olduğu zikredilen Mahmud Han b. Muham- med Arslan'i sultan ilanına karar verdiler¹³⁴ ve ellerinde bulunan bolgelerde onun adına hutbe okuttular (Arahk 1154). Ma- mafih bu da Oguzlarla yaptığı savaşların Qogunda galebe te'min edemedi. fakat, par^alanmakta ve karişikhklar işinde

¹³¹ *El-Munlazam* X, 156. ^tib. N. 226 v d. *Ahb. D. S.* 101-102, 92 v d. *Rah. S.* 267-268, 279. *Kdm. T.* IX, 31-32.

¹³³ *Kdm. T.* 548 yılı hadiseleri.

^{1,3} tbn Isfendiyyar, *Tarih-i Tabernlan* I, 113, II, 90-92. Mar'a\$1 241-2.

¹³⁴ *Cih. G.* II, 12. £ufc. N. 254. *Kdm. T.* IX, 40.

yiizmektc olan imparatorlukta, organize olmak bakımından ikinci ciddi tcejbbiis bu idi. Zira her tiirlii miidafaa imkanmi kaybctmi? Horasan'ın mutlak hakimi Oguz beylerinin bile kendi aralarında birlik kurmaktan uzak-mesela her birinin ayrı kuwcti ayrı el^ileri vardı-bir halde, ellerinde esir bulunan Sancar'a, itibari de olsa, metbft muamelesi yapmaları ve gittik-leri yerlere onu beraberlerinde goturmeleri de gosteriyor ki, vaki herciimerci kısmen yatiştirmek ve gerek halkrn itimat ve saygismi kazanmak, yani duruma hukuki bir Şehre vermek, gereksc orduyu toplayabilrnek işin meşru, yani hukumdar aile-sine mensup, bir baş etrafında toplanmak ihtiyaci şiddetle his-sedilmekte idi. Nitekim Mahmud Han'ın, Riikn ii'd-din Mahmud unvaniyle, Sancar'm yerine, Horasan tahtına getirilişi esir Sancar'm eski niifuzundan istifade yollanni tercih eden, boylece yaptiklarmi meşru' gostermek isteyen Oguz beylerine karşi bile miiesir neticeler vermişti.

E) Ats iz ve Oguzlar:

Atsiz'm Katavan savaşımn hemen akabinde Horasan'a nasıl saldırdıgımi, *Merv'i* yağmaladıgımi ve *Nis&bur*'da kendi namma hutbe dahi okuttugunu g6rmuştiiik. Yeni hadiseler karşismda onun, planlanni daha cezri ve kat'i şekilde tatbik mevkiine koyması, Gurlu Ala ii'd-din'in yaptığı gibi istiklal ilan etmesi ve biitun Horasan'i hakimiyetine ge^irmek uzere geniş ol^iide askeri faaliyete girmesi beklenir ve bu onun işin normal hareketlerden olurdu. Fakat onun başka bir yoldan yuriidiigunii goriiyoruz. Sirderya kiyilandan Geyhun boyunca cenuba dogru inen Harezmsah ilk olarak *Amuye* kal'asmi¹³⁵ elde et-mege teşebbiis etti. Anlaşihyor ki, Biiyiik Sultamn ordusu czilip hasse kumandanlan bile darmadagin olduğu i^in, pa-sif yerli halktan sarf-i nazar, organize bir mukavemetten eser kalmadığı bu ilk zamanlarda, gogebe Oguz aşiretlerinin Ho-rasan'da baştan başa pervasızca dolaştıkları sıralarda, Atsiz, *Merv'i* en kısa yoldan Harez m bolgesine baglayan, Ceyhun

¹³⁸ Buhara'nm giiney batisında, Amuderya'nın sol sahiline 5 kilometre mesafede. Bu kal'aya *Amu* veya *Amul* da deniyor. Bir de Taberistan'da Hazar kenanna yakın *Amul* kasabası vardır (*Muc. B. I, 68, 69, 365.*). Bk. 1*1. Ans. *Amul* mad.

iizerindeki, bu kal'avi aimak ve burayı *Hezdresb* miistahkcm mcvkiinden giineydc bir ilori karakol haline gctirmoklc her şeyden owcl kendi ulkesinin cmniyetini saglamagt diişimiyordu. Her halde Atsizhn Oguz kuvvotinden ^ekindigi aŞikardir. Gorii- nuşt emellerinm tahakkuku iŞin on miisait fırsat zuhur ctmiş ikon, Horasan'a inmeyişi ve, aşagida gorecegimiz gibi, par^alan- miŞ iinparatorlukta teşekkul eden hiikumctlerle, Oguzlara karşı miittefiken harekete geŞmck iizere diplomatik tcmaslara girişi bu yüüden olsa gcrektir. Gayeleri bakimmdan, Imparatorlugun kalbi Horasan'daki Oguz tagallibiinden biyyik rahatsızhk duvdugu sezilen Atsiz, mcsele Gurlularm Oguz beylcriyle siyasi miinasebet te'sisine Şalışmalarma ¹³⁶ mukabil, miisteveli telakki ettiği Oguzlar hakkında hiŞ bir hukuki esas tanimamaga gayret etmiş ve bunun tabii bir neticesi olarak, hi<j şiiphe yok, muvak- katen ve menfaatleri icabi zahiren, Sel^uklu devleti uzerinde ısrar gostermiştir. Kanaatimizce onun, Biyyik Sultanm esareti zamanında, m'ctbuunun topraklarmı miidafaa edcr goriinerek Sancar'in bir nevi "hamisi" roliinde ortaya <jikişinm ¹³⁷ iŞ yiizii bu olmak icap eder. Guvcyni'ye gore "bilumum *haŞem* ve askerini topharak" *Amuye* online gelen Atsiz ¹³⁸ soyledigimiz sebepten kal'ayi hii- cumla zabtmek—ki bu daha basitti—yoluna tevessiil etmemiş, bu hususta kumazlık ve kal'a kumandamni igfal garelerine baŞ vurmuştur. Fakat teklifleri *kutual* tarafından red olununca, Oguz Şeflerinin de Şeklen metbu saymakta devam ettikleri esir Sultana dogrudan dogruya miiracaatla mutavaatini yenileyerek *Amuye* kal'asmm kendisine verilmesini rica etti. Onun maksat- lanm anlamakta gii^luk gekmiyen tecriibeli Sancar gayet poli- tik bir cevap verdi: "Sana yalniz *Amtiye*'yi degil daha baŞka yerleri de vermege hazinz, Şu Şartla ki (bizim kurtulmamiz iŞin) oglun İ Arslan kumandasında ordulanni bizc gonderme- lisin" ¹³⁹. Goriinişe nazaran bu cevap her iki tarafı tatmin edici unsuru muhtevi idi. Eger Harezmsah samimi olarak Sultamn

¹³⁴ *Oguz Istilasi*, 572.

¹³⁷ *Cih. G. II*, 12 : c-«*i

3" cJU. lil'T

*'

*uf^fr' LMZ**-

^m *Cih. G. II*, 12. *Rav. S. IV*, 128.

¹³⁹ *Cih. G. II*, 12. *Zaftmame* 778.

imparalorlugu başına donmcsini arzu cdiyorsa vc başkaca top- rak kazanci ve siyasi istiklal peşinde koşmuyorsa, isteklcrici fazla- siyle vc hemcn ycrinc getirilccctki. Fakat Atsiz bu tavsiyeye elbcttc iltifat etmedi. El^iler boş yere gidip geldiler. Neticede Atsiz *Amuye"y* kendi haline birakarak, Kipgaklara karşi gazaya gitmcyi tercih ctti. Yalniz kardeşi Yinal-tigin'i ordunun bir kısmi ile Horasan hududuna gonderdi ki, bir nevi' kuwet gos-' tcrişi gayesini guden bu akinlarda Yinal-tigin 1153 Aralıgından 1154 Eyluluna kadar *Beykak'i* muhasara ve o bolgeyi bir iki yil miithiş kitlik doguracak derecede tahrip ctti¹⁴⁰.

Bununla beraber Atsiz'in Sirderya taraflanndan şabuk don- dugii anlaşılmaktadır. Zira daha 1154 bahannnda onu Horasan bahsinde Oguzlan dort koldan tjevirmege matuf siyasi faaliyet itjinde buluyoruz. Elimizde mevcut, miinşi Reşid Vatvat'a ait, miinşeat mecmualanndaki vesikalara gore o, bir taraftan Semer- kand ham Kok-sagun ile dostlugunu takviyeye řahřirken¹⁴¹ diger taraftan Sistan (Nimruz) meliki Tac 'ud-din Ebu '1-Fazl'a¹⁴², Gur "padişahi" Ala ii'd-din Htiseyin Cihansuz'a¹⁴³, Mazen- deran meliki Ebu '1-Feth Rustem (şah Gazi) ye¹⁴⁴ mek- tuplar yaziyor, bu hiikumdarlari Horasan'daki teşewiişe niha- yct vermek, nizami yeniden kurmak, kadim hanedanlan (Sel- ^uklulari) bilhassa Sancar'i ve memleketi zalimlerin (Oguzlan) "taarruzat-i batil ve tahakkiimat-i fasid" inden kurtarmak işin işbirliğine davet ediyordu. Bizzat Sultana karşi takindigi tavn kaydettigimiz Atsiz'm mektuplanndaki bu ciimleler, onun biitiin nokta-i nazarmi tarn manasiyle aksettirecek kuwettedir, Ha- rezmşah, Sultan Sancar namina fakat ona ragmen, kendi reisligi altmda ve tabii daha ziyade kendi menfaatleri hesabma işleye- cegini umdugu bu işbirliğini gerşekleştirmege ugra^tigi esnada¹⁴⁵,

¹⁴⁰ Ibn Findik: *Tarih-i Beyhak*, 271.

¹⁴¹ *Len. Miinf.* 87a-87b.

¹⁴³ *Ara. Hv.* 25a-25b (II. kısım 7. mektubun bas tarafı).

¹⁴¹ *Ara. Hv.* 27a-27b (II. kısım 10. mektup: "Be Badişah-i Cibal Ala ii'd-din Melik u'1-Mejnk Ebu AJi '1-Huseyin b. Ali nuvised derin ma'na" yini Sultan Sancar'a muavenete davet zimmnda-).

¹⁴⁴ *Ara. Hv.* 26b-27a (II. kısım 9. mektup: Isfehbed-i Isfehbedan Me- lik-i M&zendcr&n Eb d'1-Feth Riistem b. Ali b. şehriyar nuvised derin mana)

¹⁴⁶ Mamafih bunun mtisbet bir neticesi Taberistan'da gdrulmiiştur. tsfehbed şah Gazi Rustem kendisine, Irak'dan zabtedecekleri yerleri taksim

yukanda bahsettigimiz Riiknu'd-dm Mahmud Han'm Horasan'- da sultan ilan cdildigi habcri geldi. Ordu tarafmdan Sancar vcriiic kaim olmak iizere tahta Albanian Mahmud Han, Irak Sel^uklulari suham Muhammed tarafmdan bir “ *ahidn&me* ” gonderilmosinden¹⁴⁶ do anlaşilacagi gibi, Biyyiik Sel^uklu lm- paratorlugunun tabii varisi ve halk tarafmdan da şuphsiz meşru' sayılan hukiimdan olmu?tu. Yeni Sel^uklu Sultanmin iclasından maksat Horasan'da Oguz tahakkumiinc son vermek, onlari bu ilkcden uzaklaştirmek olduguna gore, bu halin şim- dilik Harczmşah'm gayesine uygun duştugiinu *Ardisii'l-Havd- tir* doki tobrik mektubu¹⁴⁷ sarahatlc isbat etmektedir. Bura⁸ dan anlaşılan şudurki, Atsiz gave birliği dolayisiyle ycnl Sel- quklul Sultamm derhal tanimaga hazir bulunmuş ve tabiiyctini arzeimek i<pn zamanin hiikumdarlik telakkileri gercince komşu hiikumetlere yazilmasi icap edcn cuius mektubunun kcndisinc gelmesini beklemistir. Intizarm uzun siirdiigu mek- lupta ayrica belirtiliyor ki, bu tebligın yapilmaması, M. Altay Koymen'in tahmini ve^hile¹⁴⁸ Mahmud Han'm tahta kendi inisiyativi ile degil Selguklu kumandanlanmm arzulariyle şika- nlmış olmasmdan ileri gelebilir. Mamafih Atsiz cuius rnektu- bunun vtisuliinii beklcmeksizin Sultana yolladigi bahismevzuu mektupta 50k miitevazi ifadelerle tebriklerini sunduktan sonra, devlet işlerini yola koymak hususunda yardım talep olunursa emir buyrulmasim, bu takdirde “mutabaat şartlanmn” derhal ycrine getirilecegini soylemek suretiyle, niyetlerini nazikane ve kapali bir şekilde ortaya koymaktadır. Sultan Mahmud Han “Oguz ateşinin sondurulmesi işin” Atsiz'dan, ancak Oguzlara

clmek veya *Nisabur'a* kadar Horasan'i vermek mukabilinde ittifak teklif edcn Tuti ve Korkud Beylere iltifat etmemiş, bilakis onlara kar?i mticadele a?miştir (Ibn tsfendiyar, II, 94-95, Mar'aji 60-61).

¹⁴⁶ *£ub.* JV. 254. Fakat Riikn ii'd-din Mahmud'un kifayetsizliği kar?i- sinda Irak Sultam'nin durumunu aşagida goreccgiz.

¹⁴⁷ *Ara. Hv.* 23b-24a (II. kısım 5. mektup): “Be Hakan-i A'zam Celal u'd-dunya ve'd-din Ebu'l-Kasim Mahmud b. Muhammed b. Bogra Han.. Dei tehniyyet-i anki ora sipah-i Horasan be padişahi nijandend, nuvised.” Bunu takip eden 6. mektup (24a da) Mahmud'un validesi Mehd-i Irak Hatun'un olumii vesilesiyle taziyette bulunulurken aym zamanda Mahmud' un sultanliği tekrar tebrik edilmektedir.

¹⁴⁸ *Oguz istilast*, 597.

karşı ba\$arisizhklarından sonra, yani mecburiyet neticesi, elgi-
Icrini gondcrerck yardım istedi. Bu sefcr Harezmsah pek \$abuk
harckctc ge\$ti; oglu H11 a y - h a n' i naib sifatiyle Harezm'de bi-
rakti vc digcr oglu 11 A r s l a n' l yanina alarak kalabak bir ordu
ile Horasan'a indi. *fyhristane*¹⁴⁹, de konakladi (551 Rebiilahir
1156 Mayıs sonu). Şimdi Oguzlara karşi kurмага QahŐtigi koa-
lisyonu artık fi'len harekete geÇirme zamam idi. Yukanda adlan
gegen hukumdarlara tekrar vaziyeti bir kere daha teŐrih ederek,
nezaket ve iltifatlarla dolu davet mektuplan yazdi ve onlarm
kuwetleriyle birlikte kendi yanina gelmelerini talep ctti¹⁵⁰. Fakat bu
sirada beklemmedik bir hadise oldu: Biiyiik Sultan Sancar, eski
kumandanlanndan Emir Imadu'd-din Ahmed b. Emir Alai'd-din b.
Ebi Bekr Kamac (Miieyyed Ay- aba) tarafmdan kaŐinlarak
esaretten kurtanlxmŐ (Nisan 1156) ve *Termiz'c* getirilmiŐti.
Sancar'in kurtuluŐu Atsiz'i degil Sultan Mahmud'u miişkil duruma
soktu. Mahmud Han ve

¹⁴⁹ Nesa civarında ve Harezm istikametinde bir kasabadir (*Muc. B.* III, 342).
Miinjedt-i ReŐtd ii'd-din'den anlajildigina gore Atsiz, daha 548 Zil- hiccesi ortasi
(1154 Şubat sonu) unda bu havaliye gelmi? ve 6 Muharrem 549 (24 Mart 1154) de
Dihistan mulhakatmdan *Styfabad*'da bir zafer ka- zanmijtir (Nur-i Osmaniye, 42a).

¹⁶⁰ *Ara. Hv.* 25a-25b (II. kısım 7. mektup): "Be Melik-i Nimrtiz EbU '1-Fazl Nasr
b. Halef i's-Secezi, der istida-i u be muavenet-i Sultan-i a'zam halledallahu
mulkehu" Burada bas tarafta Atsiz Harezm'den bir mektup yazdigim ve buna
Ebu'l-Fazl'dan muvafik cevap getiren el^ileri *Qehristane* hududunda kabul ettigini
bildiriyor ve "Hanedan-i kerim ve dudman-i ka- dim (Selgukular)" ile HorasanY*
isdla-yi zaleme ve imtidad-i fiten vc işti- dad-i mihen ve sefk-i dima ve katli
ulema vetahrib-i medaris ve mesacid" den kurtarmanm bahismevzuu oldugunu ve
bunun ehl-i islam işin vazife bulundugunu soyltiyor ve kendisinin bu maksatla
Őehristane'yc kadar gel- digini beyan ettikten sonra Eb& '1-Fazl'm ordusu ile
gelceğine dair vaadini hatirlauyor. Yine ona hitab eden miiteakib mektupta (25b-
26a) "Cihad-i a'zam" ve "Gazve-i ekber" olan bu işin ehemmiyeti bir kere daha
belirtil- mekte, harekette teahhurun caiz olmadigi bildirilmektedir.

Aym yerde Ala u'd-din Hiiseyin-i Guri'ye hitaben yazilan mektupta (II. kısım n.
mektup 2yb-28a) da Atsiz'm bu hvikumdara daha ewel Harezm'den ve
Horasan'dan aym mealde mektuplar gonderdigine işaret olunmak- tadir.

Keza, *Len. Miitif. mecmuasi* 122b-123b deki henüz neŐredilmemis bir vcsikada da
bilhassa Oguz tahribatmdan bahscedilmcktedir. Ehemmiyeti hakkmda bk. *Selfuklu
devri vesikalari*, 580.

iimerasi o günlerde *Schiistane* kendilerini beklemekte olan Harezmsah'ı Horasan'a ¹⁸¹ardıklarından dolayı, mecburen yarıdım istedikleri Atsız'm ¹⁸²nxemleketi tohliko arzedebilceğini sanarak pieman olmuşlardı. Bunu soylucyn Clucyni'ye göre, Mahmud Han el'isi Izz xi'd-din Tugrai vasitasiyle Atsız ile ahdi misak akde misj—*Ravza't-ii's-Safa*'ya göre adem-i tecaviiz pakti yapılmış—bxmdan sonra ikisi *Habtifon*'da miilakat yap- nuşlar, dostlukların ilerletmişler, 119 ay kadar beraber bulun- muşlar “fesad-i mulk”u islaha 9alıışmışlardır ¹⁸². Mahmud Han'in diişuncc ve hareketi ne olursa olsun bizim işin mihim olan nokta, Sancar'ın avdeti karşısında Atsız'm Oguzları takip siyasetinde hi9 bir dcğişiklik olmadıdır. Her halde o, Oguz baskısı ortadan kalkıncaya kadar Horasan'daki mcşru' hiikiim- darm şü veya bu oluşuna fazla ehemmiyet vermiyordu. Nite- kim *Teriniz*'c gelen Sancar'ın, kendisinin tekrar imparatorlugun başına ge^tigine dair etraf hiikemetlere gonderdiği mektuplar- dan birini, Sultan muhafiz kit'asi kumandam (*Visakbafi*) Necm u'l-mtilk-i Levhi *Nesa*'ya Atsız'a getirdiği zaman ¹⁸³ Harezmsah Biiyiik Sudani kurtuluşundan dolayı hararetle tebrik etmiş, tabiiyetini tekrarlamış, daima emre hazır bulunduğunu arzet- xniş, hatta şü anda ordusuyle *Nesd* hududunda bulunduğu ci- hatle *Termiz*'c gelmesi, Harezm'e donmesi veya Horasan'da kalması hususlarında verilecek emre intizar ettigini bildirmiş- tir¹⁸⁴. *Arais ii'l-Havdtir*'de ii^ii Sultan Sancar'abiri Imad xi'd- din Ahmed b. Ala'i'd-din b. Kamac'a yazılmış dört mektupvardir ¹⁸⁵ ki, esaretten donen Biiyxik Sultan'a karşı Atsız'm tavirlanni belirtmesi itibariyle dikkate şayandır. Bunların hepsinde de “ada- let nuru, merhamet asan tekrar aleme sa^ildi” “şimdi artık eski zahmet anlan yerine rahat günleri kaim oldu” ilh. cximlelerle sevin9 tezahxirleri gostcrilmekte, bilhassa “vifak dairesinden ka9arak şikak ateşine diişenlerin ister istemez itaate gireceklcri”

¹⁸¹ *Cih. G. II*, 13. *Turks.* 330

¹⁸² *Cih. G.H.*, 13. *Rav. S. IV*, 129. Bk. *Cam. T.* (Hafiz Ebrd) 584b.

Habilşan, Nisabur yakınında kii^ilk bir belde (*Muc. B. II*, 400).

¹⁸⁸ Bk. *Ara. Hu.* 22a-b.

¹⁵⁴ *Ara. Hv.* (II. kısım 1. mcktup): 20b-21a: “Be meclis-i ala-i Hiidaye- gan-i bent adem EbCi'l-Haris Sancar, der tehniyyet-i birun ameden-i u ez meyan-i leşker-i Guz.,,

¹⁸⁸ *Ara. Hv.* 20b-23b.

SULTAN SANCAR'IN OLOMONE KADAR HAREZMŞAHLAR 7*

soylendikten sonra, Horasan'a gelmiş bulunan biitiin Harezme ordusunun "Hiidavcnd-i alcem Sultan-i bcni adem"e muti' oldukian ve bendenin (yani Atsiz'in) yiksek emrc (*misdl-i aid'* ya) dort gozle muntazir bulundugu tekrarlanmaktadır. Bu- nunla beraber Atsiz Mahmud Han ile "fesad-i miilk"u islah miizakerclcrinc ara vcrmedigi gibi, bir taraftan komşu hiikiim- darlan ittifaka davette devam ediyor ¹⁵⁶ diger taraftan Oguz bcylcrine ulu-orta gapullarda ve kitalde bulunmamalarim, Horasan'da hig bir hak ve sclahiyete dayanmiyan tasarrufla- rindan artik sarf-i nazar etmelerini ihtar eden tehtidkar mek- tuplar yaziyordu. Bu siralarda Biyytik Sel^uklu Imparatorlugu- nun en faal şahsiyeti olarak goze Şarpan Atsiz'in bu mektupla- rindan Oguz şefi Tuti Bey'e gonderdigi elimizdedir¹⁵⁷. Barthold tarafımdan şark diplomatiginin en iyi omegi diye tamtilan¹⁵⁸ ve M. Koymen tarafımdan ehemmiyeti daha da belirtilmiş olan bu mektupta, Sultanin esareti ve avdeti tamamıyla başka tiirli manalandinlmakta ve bu esnada Oguzlann takdir zihniyetinden uzak oluşlan, biitiin yaptiklanmn yersizligi yiizlerine vurulmaktadır. Şoyle ki: devlet erkani. *Merv'i* terk ettikleri zaman Biyyik Sultan da gidebilirdi, ^unki Rum'un en uzak smirlarina kadar biitiin arazi onun idi ve hala onundur. Hiikiim- dar-i cihandari Oguzlari kendi tabilerinden saydigi cihetle şahane atifetinden ve teb'asma karşı merhametinden dolayi kendi arzusiyle aralarma girmiştir. Fakat Oguzlar bu lutfu takdir edemeyip mukaddes *dergaha*. hiirnette kusur ettikleri iŞin Sultan aynlarak onlari kendi hallerine birakmaga mecbur olmuştur. Artik Oguzlann istedikleri yerde keyiflerine gore dolaşmalan miimkin degildir, zira onlann Horasan şehirlerini almalan "Sultanin onlarla beraber oluşundan idi", şimdi ise Biyyik Sultan hiikmeti bizzat idare etmek iizere avdet etmiş

¹⁵⁶ Mesela AJa ii'd-din Hiiseyin-i Guri'ye gonderdigi mektup (*Ara. Hv.* II. kisim 11. mektup 27b-28a). Burada denildigine gore, "Hiid&vend-i diem" kurtulmuştur, ama muhaliflerin fitne ateşleri her gun daha fazla alevlen- mektedir. Binaenaleyh vddedildiği iizere Gur hukiimdan kalabalik ordu ile gelmeli ve beraberce fesadin oniine geiplmelidir.

¹⁵⁷ *Ash Ara. Hv.* (28a - 29b) de bulunan bu mektup tam olarak M. Altay Koymen tarafımdan ne?redilmiştir (*Oguz Istilasi*. Makalenin sonunda).

¹⁵⁸ *Turks.* 330.

oldugundan onun izni almmaksizm kimsenin iilkoye tasarruf hakki kalmaivuştir. Bbyelerim* duşcn vazifo ancak Schjuklu devletinc iiaat otmekten ibarettir. tnkiyad arzodip oziir dilcr- lerse Harezmi;ah, Mahmud Han, Tac ii'd-din Ebu' l-Fazl, A15. ii'd-din Hiiseyin-i Guri Biiyiiik Sultan nezdinde şcafaattc buluna- caklar; aksi takdirde adlari zikredilenler onlara karşi miişterck hiicuma ge^cceklerdir.

Atsiz bu tehditleri hakikaten kuvveden fiile cpkarabilecek mi idi? Burast metjhuldiir. Qiinkii o sirada hcniiz *Habtifan*'da iken tutuldugu felşden kurtulamiyarak, 61 yaşında, 6lmiiştir (9 Ciimadelahire 551/31 Temmuz 1156)¹⁵⁹. *Ala ii'd-din Baha ii'd-din, Ebu Muzajfer, Hiisam-i Emir i'l-mii'mi'nin* gibi lakap- lardan başka, kafir Tiirklerle savaşlanndan dolayı *Gazi* sifatmi kazanmış olan Atsiz¹⁶⁰ hakkında Barthold “Selguklu Sultanma tabi olarak oldiiği halde Harezmi devletinin miessisi addedil- mege hak kazanmıştir” diyor.¹⁶¹ Bu, yanhş degildir. *Cend, Mankiflag* mintikalanm, buralardaki go9ebeleri itaatine almış, kuwetli ordular viicuda gctirmiş, Buyiik Sel^uklu Imparator- lugu ile ^etin miicadeleler yapmıştir. Fakat Karahitay hara^- giizarhgmdan kurtulamamış, miikemmel firsat zuhur etmişken istiklalini ilan edememiş, Horasan'a hakim olabilmek bahsinde tek başma miicadeleyi goze alamadığı Oguzların ortadan kalk- masmi beklemiş ve bu intizar işinde omriinii tamamlamıştir. Atsiz'm dliimiinii, dokuz ay kadar sonra, uzunca bir miiddet *Termiz*'de kalarak nihayet *Merv'e* gclen fakat artik biitiin ener- jisini kaybetmiş goriinen ihtiyar Imparator Sancar'in, 73 yaşında iken, oliimii takip etti (26 Rebiilewel 552/9 Mayıs 1157) - Biiyiiik Sultamn oliimii ile Buyiik Sehjuklu Imparatorlugu ta- rihe kanşmiş oldu. Aşagıdaki boliimde Imparatorluk toprakla- rmda sahneye şikan yeni simalar arasmda H a r e z m ş a h ların perde perde yiikseldiklerini gorecegiz.

• *Cih. G. II, 13. Kam. T. IX, 50. Cam. T. I, 68b. Tar. Gu. 489. Ibn Isfendiyar (II, 94) ve Mar'aji (s. 61) Atsiz'm Hezaresb'de oldiiğini bildiriyorlar.*

^{1.0} *Isl. Ans. Harizmfahtar mad.*

^{1.1} *Turks. 331.*

III.

HAREZMŞAHLAR DEVLETİNİN TEŞEKKÜLÜ: İL ARSLAN VE SULTAN ALA U'D-DİN TEKİŞ¹

(5525⁹/r¹⁵⁷⁻⁹³)

A) İl Arslan ve Bali siyaseti:

Atsız'ın ilmiî incelemesinde bulunan oğlu Ebu'l-Feth İl Arslan ordu ile beraber Harezm'e doğru hareket etti. Bu esnada bilumum kumandanlar ve asker kendisine biat etmişlerdi. Ciiveyni ve İbn İl-Esir'in verdikleri haberler onun hem Horasan'dan ayrılışının Harezm'de zuhur eden bazı hadiselerden olduğuna işaret ediyor. Ciiveyni'ye göre, *Gur-ganc'a*. varir varmaz yaptığı ilk iş küçük kardeşi Süleyman-şah'ı tevkif ve bunun *Atabey*'x olan Oğul-bey'i idam ettirmek ve muhafefet grupunu ezmek olmuştur². Zira Oğul-bey ve taraftarları İl Arslan yerine Süleyman-şah'ı Harezmşah yapmak istiyorlardı³. İbn İl-Esir'e göre, İl Arslan amcalarından birini öldürmüş ve kardeşinin gözlerine mil çekmiştir⁴. 23 Ağustos 1156 (3 Receb 551) de resmen Harezm tahtına oturan İl Arslan ordunun maaş ve ikta'larını arttırdı, böylece, kanla başlıyan Harezmşahlığı gayri memnurları hoşnut etmek suretiyle sağlamlaştırdı İl Arslan'ın Horasan'ı terk etmesinin asıl sebebi, bu iş mücadele ve *Ardisii'l-Havatir'deki* bir mektuptan anlaşıldığına göre⁵ Atsız'ın ilmiî incelemesinden istifade ederek *Cend* ve *Mankiflag'* 1 ele geçirilen "kafir"lerden (yani gösebe Türklerden) bu kit'aların muvafakiyetli savaşlarla istirdadi gibi hadiseler olmakla beraber,

¹ kelimesi türlü jekillerde okunmuştur (muhtelif tarz okuyuşlar ve bunların konuşmaları hakkında: Hikmet Bayur: *Tekif adi hakkında*, Belleten XIV /s6 (1950) 589-595 ve P. Pelliot-L. Hambis, *Hist., d. cam-pag. de Gengis*, 91). Biz bu makalede olduğu gibi ve *Divan-u lugat i't-Türk* (I, 368) de has isim olarak zikredilen, Tekiş jeklini tercih ediyoruz.

² *Cih. G. II*, 14. *Cam. T.* (Hafız Ebru) 584b.

³ *Tar. Git.* 490. *Rav. S. IV*, 129.

⁴ *Kam. T. IX*, 50. Oldirulen amca ihtimal Irak Sultani Mes'ud ile kardeşi Süleyman arasındaki mücadelede adı geçen Yusü'tur (Bk. *ub. X*. 183).

⁵ *Ara. Hv.* 45b-46a.

omin. babasi Atsiz tarat'mdan tahsisen Oguzlur hakkmda geliş-
 lirmego <alışılan siyascti takip ettigine dair bir cmare yoktur.
 Ancak, babasmm tpzdigi ana yoldan, durum icabi, kismen inhi- raf
 ettigini a\$agida gbrecegimiz tl Arslan hukiimdarhginm ilk
 sonolcrinde iran i\$lerine daha to'sirli şckilde miidahalclm iştir. Bu
 itibarla o, siyasi yonden Biyyik Sultana itaat vc inkiyadim arzetmiş,
 Sultan Sancar da onun Harezmşahligim tasdik cderck men\$ur vc
 hibatler gdndermişti (1156 Ekim) ⁶. Sultan Sancar'm vcfatmdan
 sonra, onun hasta icen kendisinc halcf gosterdigi adi geçen
 Riiknu'd-din (veya Celalii'd-din) Mahmud b. Muham- mcd Arslan
 Han Horasan'da tahta oturunca vuku bulan te- maslar vo eery an
 eden muhaberat durumun hukuki yonden de veni bir <jehre almakta
 oldugunu gosteriyor. Harezmşah, Mahmud Han'in hiikumdarhgm i
 tebrik eder ve merhum Bii- yuk Sultan i\$in Harezmde iig giin.
 matem tutuldugunu bildi- rirken ⁷ Mahmud Han da elgileri
 vasitasiyle il Arslan'in ciulu- sunu tebrik ve babasi Atsiz igin
 taziyelerini beyan ediyordu ⁸. Bu arada teati olunan mektuplar da ayn
 bir hususiyet taşir. Barthold'un dikkati ^ektigi iizere, II Arslan
 kendinden bahse- derken, vaktiyle babasimn Sultan Sancar'a yazdigi
 zaman kullandigi "bende" tabirini degil, sadecc "muhlis "(sadi
 dost) soziinii kullanmaktadır ⁹. Fakat her şeye ragmen mektuplarm
 uslubu, "miibarck ferman" "itaatkar dost" "emirleri ifa et- mekte
 bilumum mutavaat şartlari yerine getirilecek" gibi ifa- deler ¹⁰
 durumu eşit haklara sahip iki hiikumdarin miinasebet- leri şeklinde
 miitalaaya pek imkan birakmiyor. Miiteakip mektup ise miinderecati
 itibariyle entresandir. Burada "Hakan" Riikn ii'd-din Mahmud'un
 Harezm'i ziyaret arzusu vesilesiyle Harezm kit'asmin "kadem-i
 hiimayunun envar-i saadeti ile nurlana- cagi" beyan edilmekte ise
 de, 0 sene memlckette kithk ve hasta-

⁶ Kam. T. IX, 50.

⁷ Len . Miirif. 8ib-83a: "Be mcclis-i Sultan-i azam Rukn ii'd-din Mahmud nuvised,
 dcr ta'ziyet-i vefat-i Sultan-i azam Sancar,... Mektubun amami ne.'jrcditmemistir
 (bk. Selfuklu devri uesikalar, 571 not 1).

⁸ Cih. G. IT, 14. Zajeimune 779.

⁹ Turks. 332.

<. . . li AAlji ,>jf\ c—' 3 IijJ. £> dk Jtt.1 J> 3

(42a-42bl: Hakan-i azam Rukn ii'd-diinya ve'd-din Ebu 'l-Kasim b. Muhammed b.
 Bogra Han'a mektup.

hk zuhururidan dolayı ahaliain mustarip durumunda olduğu ilcri siiriilcrck ziyarclin gelecek yıla bırakılması aym miitevazi lisanla istenmektedir l\ Arslan'ın Horasan cihetinden vazı- ycti idarcyc 9alı\$lıgi vc daha ziyade Irak'ı nazar-i itibarc al- makla olduğu anlaşılıyor. Esasen crkek cvladi bulunmayan Sancar taralından zaruret icabi, son giinlcrde, halcf gosterilmiş olan Mahmud Han merhum Sultanla kıyas kabul etmez derc- ccde kifayetsiz bir adamdı. Buna ilaveten zaif bir ciheti dc ken- disinin hancdana kız tarafmdan mensup oluşu idi. Halbuki *Hemedan'da*. Irak Sel^uklulan tahtında Giyas ii'd-din Muham- mcd b. Mahmud b. Muhammed b. Sultan Meliksah bulun- makta idi. Mahmud Han, ulkesinde Oguz aşırctleriyle başa ijikamazken Sel^uklu siilalesinin erkek kolundan en biyyiik mii- messil olmak hakkına dayanan Giyas ii'd-din Muhammed *Bii- yiik Sultanlik* iddiasında bulunuyordu. Harezmsahlar baki- mmdan Giyas ii'd-din'in ehpler göndererek bu diişiiincesini II Arslan'a a^iklamak ve ordusu ile Horasan'a yurimek niyetinde olduğunu bildirmek suretiyle bu hususda Harezmsahm fikrini ogrenmek istemesi miihimdir. Hatta il Arslan'ın, halifeye karşı kcndisinc müzaheretini de zimnen te'mine 9ahşmıştır. Halife El-Muktefi'nin Bagdad 9evresinde diinyevi hakimiyet kurdu- gunu kaydetmiş, Atabeylerve biyyiik iimera iizerindeki niifuzu- nu belirtmiştik. Şu halde Halife, Giyas ii'd-din Muhammed'in biyyiik ol9iideki teşebbiisiinii engelleyecek esaslı bir mani idi. Bu itibarla Irak Sultammn nokta-i nazarim tasvib eden Harez- şah, onun El-Muktefi ile arasım bulmaga 9ahşarak bu mak- satla hilafct vezirine yazdığı bir mektupta: Horasan'da halen soygun ve 9apul hiikiim siirdiigii, Mavcraiiinehirin ise "kafir" lerin boyundurugunda bulunduğu lizerine Bagdad'm dikkatini 9ekmekte, Sultan Muhammed'den başka bir kimsenin islamin bu ayiplanm kaldirmaga muktedir olamiyacagmi, bu ulkelerde halkın onu bekledigini hatırlatmakta ve boyle bir zamanda Halife Hiikumetinin Sultana karşı diişmanhgmi unutması tavsi- ycsinde bulunmaktadır¹². Sancar-Oguzlar savaşıdan beri cski imparatorluk topraklarındaki keşmekeş arasında kuwetli

¹¹ *Ara. Hv.* 42b-43a.

¹² *Umde t ii'l-Bulega*, i. mektup 2a-4a. Daha bk. *Turks.* 332.

hiikiimdarlardan biri olduğu tbariiz cden Haivzmşahin, Mahmud Han, Gıyas u'd-din Muh. uined ve Halilcin durumlarını yakından bildiği halde ve devlçiler arası münasebetlerde piiriiz- lcrin halli için tavassut teklirici alırken, yukandaki uzlaşma teŞbbüsi münasebetiyle Sultan Gıyas u'd-din yazdığı bir mektupta ondan "Sultan-i azam" "F.s-Sultan b. is-Sultan" gibi şalianc tabirlerle bahsetmesi, Şeklen de olsa, Harezmşahin Selçukî hanedanına bağlılık an'ancsini idameyi zaruret addettiğini gösterir ki, bu hah Gıyas u'd-din Muhammed'in Bağdad mağlubiyeti, bunu müteakip 1159'da dümüyle projelerinin alt list olduğu ve Irak kuvvetleri şket merkezinin, 1160'da El-Muktefi'nin vefatından sonra, Arslan b. Tugrul'u Irak'ta tutan Atabey Şemsüddin İldeniz'in elinde merkezî zıttığı zaman da böyle oldu. Nitekim Irak'daki mücadele esnasında bir aralık tahta çıkan Süleyman-Şah yazdığı mektupta¹³ bu noktaya dikkat etmekte, Süleyman-Şahın maiyetinde olup orada ahaliyi taciz ettiklerinden dolayı Irak Sultanına hoşnutsuzluğunu mücib olduğu anlaşılan biraderlerinin Harezm'e gönderilmesini isteyen diğer bir mektubunda¹⁴ onun hakkında "Hiidavcnd-i alem" "ver yiziinun hiikiimdari"¹⁵ ve kendi hakkında ise "bende" tabirlerini kullanmakta olduğu gibi, sonradan Atabey İldeniz eliyle tahtına getirilen Arslan-Şah karşı aym durumu muhafaza etmiştir¹⁶.

İl Arslan'ın doğu Horasan'daki Harezm kuvvetleri sayesinde bu mintikada kısmi bir otorite sağlamış olduğu görülmektedir. Burada Harezmşahi hami taniyanlardan, tarihen mazbut, biri Sancar'ın eski kumandanlarından, *Dihistan* sahibi, İhtiyarüddin Aytak idi. İbn İsfendiyar'a bakılırsa *Gürcü* civarında Aytak'a vatan Taberistan hiikiimdari İsfendiyar Gazi Rüstem'dir.

¹³ *Ara. Hv.* 39a. Burada İl Arslan Harezm'ci Süleyman Şah'ın elçisi İhtiyarüddin ile müzakere sırasında Horasan'dan Riiknüddin Mahmud'un ehjileri gelmiş olduğu için İhtiyarüddin'i iade edemediğini, bilahare Irak elçisini, durumu tafsileti arz etmekle vazifelendirdiği kendi temsilcileri Emir Kutlug Bey Candar ile Şemsüddin Şikar Bey refakatinde yola çıkardığını bildiriyor.

¹⁴ *Ara. Hv.* 3gb-4oa.

¹⁵ * j 1•» ”

¹⁶ "Be Sultan-i azam Riiknüddinü ve'd-din Arslan-Şah nuvised (*Ara. Hv.* 40a-40b).

Yinc onun ifadesinden anlaşıldığına göre, büyük Türk emirlerinden olan Aytak daha Harkzmşah Atsız hayatta iken mülkiyetinin başında idi ¹⁷. Kendisi ile ilgili Harezmli kuwederin, II Arslan Harkzmşah olmak için siir'atle *Gurgdnc*'a donerken orada kalmış veya bırakılmış? bazı gruplar olması gerekiyor. İbnü'l-Esir'e göre, Aytak ile Oguz reisi Yagmur-han'ın mücadelelerine Harezmli askerlerin baskısı sebep olmuş ve Yagmur-han maiyetindeki Oguzlar *Dihistan*'a yürümüşlerdir. Bunlara karşı sağ cephede Aytak olduğu halde cephe alan İsfahbed ordusu ağır bir mağlubiyete uğradı; şah Gazi payitahtı *Sariye*'ye donme mecbur olduğu zaman Aytak da Harezm'e kaçmak zorunda kaldı (1160 sonları). Oguzlar *Dikistan* yağma ve tahrip ettiler, ahaliyi dağıttılar ¹⁸. Fakat 1161'de *Nisabur*'u ele geçirerek, Horasan'daki Oguzlar tarafından hükümdar ilan edilen Rüknu'd-din Mahmud Han'ı ve oğlunu, nezdine iltica ettiklerinde, esir alıp ikisinin de gözlerine mil atkiren Müeyyed Ay-aba 1163'de *Komis* havalisi, *Bistan* ve *Damegan*'a hakim olduktan sonra Irak Sultanı Arslan b. Tugrul'a tabi olmayı kabul ettiği zamanlarda *Ciircdn* ve *Dihistan*'da hutbenin Harkzmşah II Arslan ile Emir Aytak adlarına okunmakta olmasından meydana geliyor ki, Aytak Harezmlilerin yardımı ile, Oguzların avdetini müteakip, kendi arazisinde yeniden hakimiyet kurmuş bulunuyordu ¹⁹. II Arslan o sıralarda dikkatini daha ziyade Maverainnehir üzerinde taksif etmiş olmakla beraber, Harezm'in güneyindeki topraklarda çeyan eden hareketi her halde emniyet bakımından gözden uzak tutmamakta idi. Nitekim Horasan'ın doğu parçasında payitahtı *Nisabur* etrafında, bil-

¹⁷ İbn İsfendiyar, II, 94. Krş. *Münf. Refidi* (Nur-i Osmaniye) 42a. Barthold, Aytak'dan, Oguz reislerinden II Arslan'ın himayesine giren tek şahıs olarak bahseder (*Turks.* 335). M. Altay Koymen de bu görüşü benimsemiş ve bunun Oguzlarla savaşım iki Oguz grubunun birbirleriyle mücadelesi şeklinde manalandırmıştır (*Oguz İstilası*, 614). Halbuki Aytak Sultan Sancar'ın eski bir memluku olup Oguz, yani Sancar ile Şarpişan ve Horasan'ı talan eden gruptan, degildir.

¹⁸ *Kara. T.* IX, 69-70. Mar'a;?, 61. Burada metinde bir takdim te'hir goze atarılıyor. Daha bk. *Tar. Gü.* 463.

¹⁹ *Umde'ti'l-Bulega*: Hilafet vezirine mektup (8b-10a) *Dihistan* ve *Mazenderan* hareketinin siir'atle neticelendirildiğinden bahsediyor. Bk. *K&M. T.* IX, 74, 82. *Cam. T. Haseni*, 227a..

hassa rakibi Mahmud Han't bortaraf ottikton sonra, iyice kuv-
 vctlonen Av-aba'nm .YiVi uzcrine ynptigi bir ioşobbus Harczm-
 Şahm şiddotli roaksivonu do karşdn\$mişttr. ubf, Martnula .Vt- sa'wx
 viirux up ku^atan A\ -aba ordusu, dcrhal yaklaşan vo cwelcc 1163 do
 .Visdbur'w muhasara otmosino ragmen almaga muvafak olamixati, İl
 Arslan²⁰ kuvvotlori oniindoiv Nisabur'a dogru (jokilmok zorundu
 kalmiştı (Nisamn dk yanst). Bunun ncticosi .W'sd sahibinin
 Harozmşaha itaati vc hnlboyi İl Arslan adina okutmasi oldu. Sonra
 Harezmsah herhangi bir sbcepten bozuş- tuklari anlaşilan Aytak'm
 momloketino yirudii. O, iltica cttigi Mueyyed Ay-aba'dan aldigt
 kuwctlerle yurdunun cçnup kis- num muhafaza edebildi iso do,
 Dihistdn dogrudan dogruya Harozmlilerin hakimiyetine gegti vo
 Harezmsah orada kcndi valisini birakti²¹. Sadru'd-din ii'l-H ii s e y n
 i'ye gore, İl Arslan bilhassa Mueyyed'in morkezi Jfisdbura. karsi icra
 cttigi taziyik munascbotiyle Atabcy ildcniz'den bir tchdit mçktubu
 almişli. Buna nazaran Horasan'in. hatta Harczm'in Selşuklu sultanla-
 nnin dododon kalma mali oldugu hatirlatilmakta vc Irak Sul- tanina
 tabi vaziyette olan Nisdbur'a. mutcvcecih herhangi bir harekotin
 silahia mukabcle gorccgeci bildirilmekte idi²². Filha- kika bu
 Qarpisma bilahare 1167 dc Bistam civannda vukubul- muş, fakat her
 iki tarafda iistiinluk te' min edemcmisliir. Bununla beraber 1166
 Ekimindc Beyhak'i kuşatmiş vc rchincrlrlc don- mu? olan Ay-aba'yi
 maglup eden il Arslan bu senenin kurban bayraminda Sebzvar'da
 kcndi hutbesini okuttugu gibi, burada biraktigi Esen-aba, Nccm ii'd-
 din Ali Hoca vc sair iimerasim muhasara eden Ay-aba'yi 1167
 Mayisinde firara zorlami? ve SebzvarWan sonra Nisdbtrda. da
 Haziran 1167 de hutbe "Tac el-din vc'd-diinya Melik u't-Tiirk vc'l-
 Acem İl Arslan" adina okunmu?tur²³. Bu bahisc Sadr ii'd-din ul'-
 Huscyni daha fazla malumat verir. Ona gore ve anla?ildigma nazaran,
 lldcniz'in Harczmşah kanpsindaki muvafiakiyetsizligi iizerine, Ay-
 aba kadi Fahr u'd-din'i il Arslan'a gondercrek itaat arzetmi? vc kendi
 mcmlçktinde hutbeyi Harczmşah adina okutacagini bildirmi?-

²⁰ Cih. G. II, 16.

²¹ K&m T. 560 hadiselcri.

²² Ahb. D. S. 114.

²³ Tarik-i Reyhak, 284; vc naşir Bchmenyar hasiyesi, 325.

tir. Bbylce Horasan'ı labiiycline almiş olan Harezmşah, clci- sini hil'atlerlc tallif clligi Ay-aba'ya tiirlii hcdiyeler, miiccvhcrat vc miizcyycn ortiilcrle siislii cins atlar gondermiştir²⁴. Artik İl Arslan'in Seltjuklu hancdanma tabiiik alakasim kestigi kabul cdilcbilir. Fakat bunda hakiki amil şiihpesiz Irak Selguklu dev- letinin iş durumu vc Sultan Arslan'in biitiin iktidari Atabey İldeniz'c devredcrck kendisinin tam bir idari lakaytlik işinde bulunmasi idi. Dencbilir ki, Irak Sultannm her 9eşit idari ve askeri salahiyeti ildeniz'c birakmasi²⁵, kendinin de onun bir ku- mandani yerinc gegmcsi neticesidir ki, Irak'ta başgostercn muh- elif valilerin istiklal temayulleri miinasebetiylc, Harezmşah da durumunu degiştirmiş vc İran mcscclcrine miistekilen ve dogrudan dogruya mudahale etmek mevkiinde bulunmuştur. İldcniz'c karşı cephc kurmak isteyen beyler, Biiyiik Sel^uklu İmparatorlugu gbziilдукtcn sonra teşekkiil eden devletler ara- sinda itiban gittik?c artan Harezmşahlan kendileri i?in tabii bir destek saymakta idiler. Bilhassa *Rey* emiri Inanş Bey bu miizaberete gtivencrek Atabey'c agik^a muhalcfet ediyordu. İldcniz'in, oglu Cihan Pehlivan *Rey* emirinin kizi ile evlcn- dirmek surctiyle rekabcti ortadan kaldirmaga <jalişmasma ragmen, İnang Bey onun Fars'a gitmesinden faydalanarak Arslan'a karşı *Hemeddn* iizerine yiiriidii, fakat yctişcn Atabey tarafmdan maglup edildi ve *Rey* kal'asina tahassiin etti. Ata- bey'in *Rey'i* zabtedercck Muhaxnmed Cihan Pehlivan'a iкта ctmesiyle neticelenen yuriiyiişu esnasmda İnanş Bey *Bistdm'* a 9ekildigi zaman Harezmşaha mektup yazarak himayesinc sigmdigimi bildirdi ve onu Irak iizerine teşvik etti²⁶. İl Arslan da onu destekledi ve *Dihistdn* cmirine İnanşgeldigi takdirde cksik- lerini tamamlamak, lazim olan şcyleri te'min etmek işin ona 30 bin dinar vermesini emretti vc ayrıca Karluk beylerinden olup babasimn Maveraiinnehirde olduriilmesi iizerine Harezmşaha iltica eden şems ii'l-miilk b. Huseyin Ayaz kumandasinda asker

²⁴ *Ahb. D. S.* 115.

²⁵ İldeniz devlelin full hakimi, oglu Muhammed Cihan Pehlevan *Emir ii'- Hikcdb*, diger oglu Muzaffer u'd-din Kizil Arslan Sultan'111 *Emir-i Silah'i* idi (<ui. JV. 269. *Ahb. D. S.* 101).

²⁰ Is!. Ans. *İl Deniz* mad.

gonderdi²⁷. Inan\$ bdylecc aldigi Harczm kuvvctlcryyle Rey'i istirdat etti ve bmindon yekilen Sultan Arslan ilr *Emir U'l-Iticca b Cihan Pchlivam* takibcn *Stive**ye kadar ilcrledi. Fakat Atabey lldeniz, icabmda 90k \$etin rakip olabilcn Inang Bcyi oldurtmege muvaffak olavak Arslan'in *Hemeddn'* daki durumunu saglamlamniştir (1169).

Harczm\$ahin Horasan'da vc Irak'taki bu miessir rollerinc ragmen *Nisdbur'w* vc *jVesd'yi* tabiiyctinde tutmak, bilhassa *Dihistari* 1 kendi cmrine aimak gibi hareketlerinde fiituhat cmcllerinden ziyade giiney simrlarmin emniyeti endişcsinin goz oniinde tutuldugunu duşiiinmek ycrinde olur samnz. Daha onceleri Alaii'd-din Hiiscyin-i Guri'ye hitaben yazilmi? olup Ha- rezm askerlerinin *Nis&bur* civarında bulunuşunu buranın ha- simlar (Oguzlar) tarafmdan muhasarasi ile izah eden ve muha- saranin kaldirilmesi uzerine Harczm kuwetlerinin gri don- dliklerini bildiren mektubu ilc²⁸, Sicistan meliki Ebu'l-Fazl'a ve Mazenderan Isfehbedi Şah Gazi'ye gonderdigi dostane mektuplardan²⁹ anlaşılan da budur. Esasen Dogu cephesindeki meşgalesi bunu amir bulunmakta idi.

B) tl Arslan'in Dogu siyaseti:

Katavan muharebesinde Mavcraiiinnehire hakim olan Karahitaylann *Semer kand'e* Tamga\$ Han Ibrahim b. Arslan Muhammed Han'i hiikumdar nasb ettiklerini gormiştük. Yine bu savaşa Karluklann başhca amil olduklanndan bahsetmiştik. On beş yd sonra Mavcraiinehirdc yeni bir Karluk ayaklanma- simn vukubuldugunu Tamga^ Han Ibrahim'in bunlar tarafmdan, Ibn u'l-Esir'e gore 1156 Subatında³⁰, Cemal-i Karşi'ye gore daha sonra *Buh&ra* civarında katledilmesinden anhyoruz³¹. Karluklar oldiirdiikleri Han'in cesedini kirlara attılar. Yerine ge\$en Kok-sagun³² diye maruf Celal ii'd-din Qagri Han b. Hasan

²⁷ *Ahb. D. S.* 103-105. *Rah. S.* 294. *Tar. Gü.* (s.472) II Arslan ile Sultan- Şah'i kanjtinyor.

²⁸ *Ara. Hv.* 44b-45a.

²⁹ *Ara. Hv.* 433-443. *Len. Mtirtf.* 74b-76a.

²⁰ *Kdm T. IX,* 47.

³¹ *Bk. Turks.* 333-334.

³² *Cih. G. II,* 14. Metinde Kok Sagir (/ -V- A/). Bunun Mahmud-i Kaşgari'dc ge\$en Tiirk unvanlarından *Kok-sagun* oldugu hakkında bk. F. ¹ Loprulti, Tiirk Hukuk ve İktisad Tarihi Mcc. II, 23-24.

Tigin misillemede bulunarak Karluk reisi Yabgu-han'ı oldirdii, diger ilcri gelonlcri de ortadan kaldirmek i^in tertibat almak iizcre icn, maktuliin ogullari Laçpn Bey ile bir kisim Karluklar Harezmi'e iltica ettiler. Az evvel Semerkand Ham ile dostanc mektuplar teati otmis oldugu halde II Arslan^M, yukanda Bagdad'a yazdigini soylcmis oldugumuz mcktuptaki ruha uygun olarak, Mavcrainnchirdeki yabancı hakimiyeti ile boy dliiş- mek işin Karluk miiltccilerine samimi kabul gosterdi. Hazir- ladigi biiyiik bir ordu ile 1158 Haziranmda Mavcrainnehire yuurdu. Kok-sagun *Cend-Karagol* arasindaki bozkirlarda oturan goijebe Tiirkmenlerden aldigi takviye kuwetleri ile *Se- merkand'c* tahassiin cderken, bir taraftan da metbuu Karahitay hukiimdanndan yardim istemişti. II Arslan *Buhara'yi* bir takim vaidlerle kendinc celp ettikten sonra *Semerkand't* yoneldigi sirada, csasmi Karahitaylarin Ilig Turkmen kumandasmda gbnderilen 10 bin kişilik siivari tiimeninin teşkil ettigi hasim ordu ile karşılaştı. İki taraf Sogd irmagi (Zerefşan)'m iki sahilinde mevzi aldilar da Ilig Turkmen Harezmlilerle savaşmak cesa- retini gosteremedi ve *Semerkand* ulema ve imamlarim araya koyarak anlaşma teklifinde bulundu. Bu tavassut neticesinde Harkzmşah Karluk reislerinin "tarn ihtiram ve ikram" ile ma- kamlarina iadesi şartıyla uzlaşmaya razı oldu ve onlari yerlerine gonderdikten sonra Harezmi'e dondu^M. 1141 de Harezmin Karahitay taarruzuna ugramasından beri onlara kar?i Harezmi- şahlarm ilk başarılı mukabelesi olan bu hadise Mavcrainnehir mintikasında Harkzm kuwetinin ustunliigini gosterdikten baş- ka, Karahitaylarin burayı vergi kaynagi, tabi bir hudut memle- keti saydiklanni da isbat eder. Yine bu sebeptendirki, bu mu- harebe Karahitay-Harezmi munasebetlerinde, mesela At- siz'in taahhiit etmiş oldugu yilhk vergi meselesi gibi hususlarda, bir dcgişiklik viicuda getirmişe benzemiyor. Binaenaleyh II Arslan'in kendine celbettigi *Buhara'yi* Harezme bağlamış olması da bahis mevzuu degildir. Fakat Karahitay mesclesin- deki hassasiyeti, dolayisiyle II Arslan'm Mavcrainnehirdeki muhalif ztimrenin yani Karluklann faaliyeti ile yakından ilgi-

⁸³ *Turks.* 334.

⁸⁴ *Cih.* G. II, 15. *Cam. T.* (Hafiz Ebni) 584b. *Rav.* S. IV, 129.

lendiği bellidir. *Sindbddname*'AeVd b*\zi kayithirdan anlaşıla- cagi iizere³⁵ Maverainnehirin iyico karupk vaziyetc diişlugu 1163 tarihlerindeki. Karluk kuwetlerinin ezihncsi vc bihassa Harezn\şaha c.ivar bulunan *Buhdra* Karluklanmn bu mintika dan uzakla^tirilmesiyle neicelenen³⁰ hareket dolayisiyle, kro- niklordo hit; izahat bulunmamasına ragmen, tı Arslanm yeni- den vc daha te'sirli surette Maverainnehir işlerine kariştığı \c hatta "Turkistan beldelcriyle Maverainnehiri" tabiiyetine aldığı *Leninrad miinjeat mecmuasn\di\k^* bir ferman dan anla- ^ilmaktadır³⁷.

Kiliş Tamgag Han *Buhara* şehrinin surlarını pişmiş tuğla temel- ler üzerine yeniden inşa ettirdi, Karluklara karşı esaslı mücadele- ye girişti. 1165 den sonraları asayiş iade olundu. Uzun süre bu harekattan sonra bilhassa Karlukların iyice tenkilini müteakip Karahitaylar faaliyete geçtiler. Bu sefer hedeç Harezmsahlar idi. Karahitay orduları yardımcıMaverainnehir kuvvetleriyle birlikte Ceyhun'un orta mecrasını takiben Harezmi üzerine yürüdüler.

³³ *Sindbddname*. Naşir Ahmet Ateş'in onsozii, 68.

³⁶ İbn ul-Esir (*Cam. T.* 559 hadiseleri) Karluklar silah tasimaktan vaz geçmezler ve ziraatle me?gul olmazlarsa memleketten tıkarılmaları hususunda Karahitay hükümdarının talebini behemhal yerine getirmekte ısrar gösteren Semerkand Han Qagri Han b. Hasan Tigin'e karşı Karlukların isyanı cderç *Buhdra*'ya. yurudukierinden bahseder. Buhara rcisi Muhammed b. Omcr b. Burhan i'd-din Abd i'l-Aziz de Han'i asilere karşı teşvik etmi? vc Karluklar *Buhdra* civarından atılmı?lardir. Fakat o zaman *Semerkand* hii- kiimdari ne İbn ti'l-Esir'in, ne de *Tarih-i Buhdra* (s. 241) nm zikrettiği Celal ud'-din Qagn Han degildi. A. Ateş tarafından, Muhammed b. Ali 'l-Zahiri "l-Semerkandi'nin *Sindbddname* si mukaddimesinden vc şair Şems ii'd-din Muhammed-i Suzeni'nin alakalı şiirlerinden tesbit edildiğine göre 556 (1161) dan itibaren en geç 574 (1178) e kadar Qagri Han'ın kardeşi K1119 Tamgaş Han Rukn ti'd-din Mes'ud *Semerkand* hiikumdari bulunuyordu. Karlukları bastırılm ve asayiş i te'min edenin bu olması gerçektir (*Sindbddname*, onsoz, 65 v. d.). Barthold Tamgac Han Mes'ud'u hem Celal ii'd-din'in oğlu göster- mi?, hem de onu 558 (1163) den itibaren Han addetmi?tir (*Turks.* 334).

³¹ *Len. Miinf.* 18a-21a. 558 (1163) tarihli olan bu ferman Harezmi'ah II Arslan tarafından Turkistan vc Maverainnehir'in Karahanlılar'dan Ebu'l-Muzaffer Tamgaş Bogra Han'a tevcih edildiğine dair olup bu Karahanlı hakkında "ferzend" tabiri kullam/makta ve adları geyen memleketler "şeriflerin-i buka" ve hatirlerin-i diyar-i şirk ii islam est" ?cklinde tavsif olunmaktadır. Vesikamın tam_mi ne?redilmemi?tir (bk. *Selfuklu Devri kay- naklan*, 559).

Bunu haber alan II Arslan su bendlerini agarak mutad ted- birleri aldıkları sonra *Amuyc*'ye doğru indi ve askerini kiilli kısmını Mavcrainnchir Karluklarından Ayyar Bey kumandasında ilcriye gönderdi. Fakat kendisi hastalanması yüzünden *Amuyc*'de bir müddet tevakkuf ettiği işin öncii kuvvetlerine yetişmeden vukubulan muharebede Karahitaylar Harezmlileri bozguna uğrattılar; kumandan Ayyar Bey esir edildi, Maverainnehir götürüldü. Bu mağlubiyet dolayısıyla rahatsızlığı bir kat daha artan Harezmşah II Arslan *Gürgenc*'a dönüşünde hastalığından kurtulmuş olarak öldü (19 Recep 567/19 Mart 1172)³⁸.

16 yıl süren Harezmşahlığı zamanında II Arslan babası Atsız'a nisbetle daha mahdut kalmış görünmekle beraber, şüphesiz ondan daha realist idi. Muvafakiyetlerini golgeleyen son muharebe istisna edilirse yine başan kazanmış bir devlet adamı sayılabilir. Selçuklulara karşı sonraları çıktığı kilitli politikasıyla oğlu Tekiş için son derece müsait bir siyasi zemin hazırlamıştır. Fakat Karahitaylara haraşızlık zincirini kıramadığı anlaşılıyor. Son Karahitay savaşının sebebi olarak Harezmşahın bu vergiyi zamanında ödemediği ileri sürülmektedir³⁹. Buradaki mağlubiyeti ve müteakiben olinin haracın otomatik olarak oğullarının boynuna aktarılması intaş etmiştir.

II Arslan'dan sonra gerek kudreti, gerek siyaseti bakımından hanedanın en mümtaz şahsiyeti olan Alaüddin Tekiş ile karşılaşılıyor. Harezmşahlar tarihinin bu devresi taht kavgaları arasında başlamıştır. Bu sebeple bidayette iş meselelere yabancı devletlerin kuvvetli müdahaleleri görülmüş ve Harezmin servet ve emvali bir pazarlık mevzuu olmuş ise de, Tekiş az zamanda hakimiyeti ele aldıktan başka, uzun süren kardeş mücadelesinin

³⁸ *Cih. G.* II, 16-17. *Kdm. T.* IX, 114. *Cam. T.* I, 73^{1*}. *Rav. S.* (IV, 129) da olinin tarihi 557 gösterilmi? ise de, Paris neşrinde (*Sultans du Kharezm*, 123) 567 olarak diizelmiştir. *Tar. Git.* (491 vd.)nin bu kısmı yanlışlarla doludur.

³⁹ *Tar. Git.* 490. *Rav. S.* IV, 129. *Isl. Ans. Harizmşahlar* mad. Civeyni (II, 89) ye göre, Atsız'dan sonra yerine geçen oğlu "Tekiş"de mali ödüyordu ki, olinin hastalığında iken oğullarına *Gürhan* ile bozmasmaları ve müteakir vergiyi ödemelerini söylemiştir. Burada Tekiş değil II Arslan olduğu aşikardır.

neticesinde muzaffer Şikîfî gibi, sogukkanlı ve uzak görümlü politikası ile istikrarlı hale getirdiği Harezmsâhlar devletini yalnızca İslam şarkını değil, İslamın doğunun birinci sınıf siyasi teşekkülü payesine yüksekçe muvafak olmuştu\

C) Harezmsâhlar devletinde kardeş kavgası; Alaüddin Tekiş — Sultanşahın mücadelesi:

II Arslan olduğu zaman Tekiş, umumiyetle taht namzedi büyük evladın nasb edilemediği, *Cend* valisi olarak makamında bulunuyordu⁴⁰. Kuşuk kardeşi Sultanşah Mahmud'un valdesi Terken Hatun bundan istifade etti ve kendi oğlunu Harezmsâh tahtına oturttu⁴¹, idareyi de kendi eline aldı. Yeni Harezmsâhı biat etmek üzere merkeze davet edilen Tekiş, *Cend*'e gönderilen elçileri geri tjevirdi, Harezmsâh'a gelmeyeceğini bildirdi ve, kendisini haksahibi gördüğü cihetle, Sultanşahi tahtını ilan etti⁴². Hatun'un onu zorla yola getirmek için ordu sevkine hazırlanması Tekiş'in memleketi terk etmesine sebep oldu. Tekiş en yakın ve kuvvetli komşusu Karahitayların yanına gitti, yardım istedi; kendisine kuvvet temin edilirse Harezmsâh tahtına sahip olursa verilene karşılık o yıl vergiyi muntazaman ve fazlasıyla ödeyeceğini taahhüt etti. O yıl meşhur *Gurhan*'in kızı o zaman Karahitay devletinin başında idi, fakat ordunun idaresi bunun kocası Fu-ma'nın elinde bulunuyordu⁴³. Karahitay İmparatoru kocasını büyük bir ordu ile Tekiş'in yanına Harezmsâh'a gönderdi. Bunlar *Giirgdn*'a yaklaştıkları sırada mukavemet imkânı göremeyen Terken Hatun ile oğlu Horasan'a doğru ayrıldılar. Muharebe etmeden şehre giren Tekiş, halkın ve askerî zümrenin umumi hoşnutluğuyla resmen Harezmsâh oldu (22 Rebiilahir 568/10

⁴⁰ Nesevi: *Sir. S. C.* metin, 29

Eserin mütercimi O. Houdas buradaki *Cend* kelimesini ... jy—j' Ul'j cind (asker) diye alarak şöyle tercüme etmiştir: "İç sultan Takach a'ldoquc oil il ctait le chef des troupes..." s. 50.

⁴¹ *Cih. G. II, 17. Cam. T. I, 73b.*

⁴⁸ İbnî'l-Esir'e göre (IX, 114) Alaüddin Tekiş, babasının ölümü üzerine kızıyla biraderinin onun yerinde oturduğunu duyunca utanmıştır.

⁴⁸ *Cih. G. II, 17. Kam. T. IX, 114. Cam. T. I, 73b. Rav. S. IV, 129. Uji 1*

şeklinde yazılan bu kelime (Çince *Jamad* manasında Fu-ma'dır (bk. *Sultans du Kharezm*, 124. *Turks.* 337).

Ocak 1173) ⁴⁴. Teki\$ boylcc mucadclcsiz tahta kavuşmuş oluyordu, lakin asil mucadclc vc miişkilat bundan sonra kendini gösterdi vc scncclccc siirdii.

Giirganc'i trrk cdcn Terken Hatunla Sultanşah Mahmud cwcla, Harezmsahların *Magenderdn* Isfchbcdleriyle olan dost- luklarına guvencrck,Zahir ii'd-din-i M a r' a ş i'yc gore, beraberle- rinde 3-4 bin Harczmli oldugu halde, 1163 senesinde olen şah Gazi'nin torunu Isfchbcd Husam ii'd-devle Erdeşir b. Ala i'd- devle Hasan'a muracaatla yardım talebinde bulunmuştu. isfehbed onlan fcvkaladc bir istikbale hazirlanmiş iken, Ha- rezmşahlar ailcsi ipindeki tefrikadan faydalanmayı akkna ko- yan Miieyycd Ay-aba siir'atlc gelerek Sultanşahi *Dihistan'da* bulmuş vc onu *Magendar&na* gitmekten vaz geşirerek Hora- san'a gotiirmiiştii ⁴⁵. *Merv* ve civanna hakim olduktan başka Riikn ii'd-din Mahmud hiikumetine nihayet verdigini ve bir mliddet kendi adina hutbe okuttugunu bildigimiz ⁴⁶ Horasan hiikiimdari Miieyycd Ay-aba *Herat'* 1 da istila ettikten ⁴⁷ sonra Oguzların pargalanmasi ve kismen *Gagne* cihetlerine gitmeler uzerine Horasan'in en miihim kuweti haline gelmişti. Terken Harezmsahlar hazincisinden ahp beraberinde gotiirdiigi hayli emval ve miicevherati Miieyyed'e takdim etti ve Tekiş'e karşı muavenet edildigi takdirde daha emval ve saire verecegi taahhiidiinde bulundu. Ayrica Harezmsahların ve ordunun kat'i surette kendilerine taraftar oldugu hususunda onu kandirdi ⁴⁸. Cuvey- ni'ye gore "gururlanan ve miilk hirsii ileşeytamn igvasina kapi- lan" Ay-aba Sultanşahla birlikte once *Mdgenderaranda Sdriye* 'ye geldi, Isfehbed Husam u'd-devle Erdeşir'den bazi metalibatta

⁴⁴ *Cih. G. II, 18. CSm. T. I, 73 b. Rav. S. (IV, i3o)*da yanli? olarak 558 gosterilmijtir. Ciiveyni'den ogrendigimize gore, Tekij'in hiikumdarhgi herkes tarafından tasvible karşılanmıştir. Şairler, cdibler tebriknamcler yazmışlardır. O zaman 70 ini a\$kin bir ihtiyar olan meşhur Reşid Vat vat mahiffe i'indc huzura getirilmi? ve tebrik zimminda bir riibaisini okumuştur.

⁴⁵ Mar'aşı, 244-248 (indekste Sultanşah Mahmud yanli? olarak Sel'uklu hiikiimdari Sultan Mahmud b. Muhammed diye gosterilmijtir). Ibn Isfendiyyar II, 105, 114.

⁴⁸ Bk. *Oguz Istildst*, 615.

⁴⁷ *Kam. T. IX, 91.*

⁴⁸ *Cih. G. II, 18.*

bulundu: *Estfrabdd'd*; *Bdlemen* kal'asim ole ge^irdi ¹⁹. Mii- evyedin, her Şcyden ovvel. SultanŞahin moveudiyetinden vc bil- hassa Harczmli askerlerden bilistitade kendi hesabma araziler zabtetmek niyetinde oldugu anlaşıliyordu. Fakat Terken Ha- tunun israrları vc soylcdigimiz maddi fedakarlıklar karşısında Taboristan'dan dondii vc biitiin ordusunu toplayarak, yanin- daki SultanŞaha vc valdesine tac ii taht kazandırmak, bu arada kendisinc dc bir Şok mcnfaatler sağlamak cmcliyle yola gikti. Kisa zamanda Harczm'e ulaşmak için *Merv* ile *Nesa* arasin- dan ilcrlemek vc *Karakum* qoliiniin bir kısmim ge^mck zorunda idi. Yol miişkilati hasseten su azlığı dolayisiyle ordusu daginik halde yiruyuşe devam etti. Gruplar 50km Amudcya'ya dogru nihayet noktasi olan, Harezmi'nin QO fersah kadar giineyindeki, *Subarh* ⁵⁰ mevkiinde birleşeceklerdi. Halbuki Ay-aba'nm bu hareketini Isfehbed'dcn ogrenen ve yuruyiş istikametini tayin edebilen Tekiş daha ewel *Subarli*'ya. gelmiş ve askerlerini golden Qikiş noktasmin muhtelif mahallerine mcvzilendirmişti. Ay-aba'nm. bu hazirliktan haberi yoktu. Oncii grupun başında *Subarli*'ya geldiği zaman ani olarak Harezmlielerin hlicumuna ugradi, kuwetlerinden Şogu telef olduğu gibi kendisi de esir diiştu; Harezmişahm huzuruna getirildi ve otagm oniinde der- hal oldiiruldii (569 senesi arife giinu/n Temmuz 1174) ⁵¹- Terken ile SultanŞah *Dihistari*'a dogru kaŞtilar. Tekiş onlarm izinden *Dihistaria* yuriidii Şehri zorla zabtederek ele ge^irdiği Terken Hatunu oldurdii. Muhaliflerden mihim bir unsur ber- taraf edilmişti; lakin yakalamaga muvaffak olamadığı kardeşi SultanŞah *Şadiyah* (*Nisabur*)a. gitmiş orada, babasi Miieyyed Ay-aba'nm yerine ge\$miş olan Togan-Şah Ebu Bekr'e iltica et- mişti. Ancak Horasan ordusunun Harezmi seferinde kısmen: telef olması, kısmen dagılması yiziinden kuweti azalmış bulu- nan Togan-Şah'dan kafi yardım goremeyeceğini anlayınca Gur hukiimdan Giyas ii'd-din'in yanma gitti.

Yukanda Gurlulardan bahsederken Alau'd-din Cihanstiz' - un, Atsiz' m yapamadığı mihim bir işi başardığı, yani ScI-

⁴⁹ Ibn Isfendiyar II, 128-129. Mar'aji, 252.

⁸⁰ *Muc. B.* III, 181. Daha bk. *Turks.* 337 not 5.

⁸¹ *Cih. G.* II, 18-19. Ciiveyni zamanmda *Subarli* su altmda kalmışti. *Kam. T.* IX, 115. Ibn Isfendiyar II, 129.

<juklu devletiyle olan alakası keserek istiklal ilan ettiğini ve biraz sonra da *Sultan* unvanını aldığı görülmektedir. Cihangir'in 1161'den itibaren⁵² sonra Gurlu hakimiyeti gelişmekte devam etti. Yani hükümdar Seyf u'd-din Muhammed b. Ala u'd-din Husayn, amcasının oğulları olup mevki bulunan ve derinde Gurlu devletini en parlak şahi idare ettirecek olan Şems u'd-din Muhammed b. Sam ve Şihab u'd-din Muhammed b. Sam hardened serbest bıraktı. Bunlardan birincisi *Firuzkuh'da*. oturmuş diğeri, amcası, *Bamiyan* meliki Fahr u'd-din Mes'ud'un yanına gitmişti. Seyf u'd-din, Rudbar havalisinde Oguzlarla münasabede esnasında öldürülünce, *Firuzkuh'daki* Şems u'd-din Muhammed Gur tahtına gitti. Biraderinin *Bamiyan'dan* gelerek kendisine iltihakı neticesinde iki kardeş mükemmel bir işbirliği içinde devletlerini itila yoluna sevk ettiler. Bunlar Seyf u'd-din Muhammed'i savaş sırasında katletmiş olan Gurlu kumandan Ebu 'l-Abbasi ortadan kaldırmakla hakikaten kuvvetli bir muhalefeti kurtulmuş olurlar, sonra da tahta hak iddiasıyla ortaya Şihan Fahr u'd-din Mes'ud'u mağlup etmekle hayli kuvvetlenmiş bulunuyorlardı. İki kardeş aynı zamanda *Belh* sahibi Ala u'd-din Kamac ile *Herat* sahibi Tac u'd-din Yıldız'ın kuvvetlerini ayrı ayrı imha ederek iki tehlikeli rakibi de bertaraf etmişlerdi. Bu muharebelerin sonucu bütün Gur ülkesinin *Firuzkuh* hükümlerine girmesi ve mülkiyeti *Herat* kal'ası ve havalisinin zabtı oldu. Birkaç sene içinde Garcistan, *Belh*, *Talekan* tarafları itaate alındı; *Gazne* topraklarını Husrev-Şah'dan almış olan Oguzlar da Şetin bir savaşta sonra mağlup edilerek *Gazne*, *Kabil*, *Meymend* ve civarı ilhak edildi (1173'de). Sonra *Firuzkuh* feth edildi. Bu başarıları müteakip Sicistan ve Rinnan melikleri tabiiyetlerini bildirdiler (1175'den sonra). Saydigmuz blitinin bu yerlerde hutbe ve sikke Gur hükümdarı namına oldu⁵³.

Gur tahtına Şiketi zamanı Gıyas u'd-din lakabını alan Şems u'd-din Muhammed her hususta devletin hakimi bulunuyor, kiki kardeşi Şihab u'd-din ise ordunun başkumandanlığı vazifesini görüyordu. İki kardeş tarihinde devlet kurmuş hanedanları arasında eşine az rastlanan bir anlaşma ve ahenk içinde

⁵² *Kim. T. IX, 74.*

⁶³ *Tab. Na. 25, 67, 73. Isl. Ans. Gurtler mad.*

galişiyorlardı. Biradrcvinin emriyle hareket eden Sıhab ii'd-diti ordularını zaferden zatoiv kojjtunnakta idi. Bir gok fclihlcrinc ilavctn *Ldhur* başta olmak u/ero kuzey Hindistan'm bir kis- mmi zabıctmi;

Ga/.neliler Devletini tamamiyle ortadan kal- dirmişti 1,117;* simian). Kardoşını Gazne tahtına oturtan Sultan Gıyasu'd-din

Muhammed it 79 tarihlerinden itibaren Hin- distan'dan

Amudcra'ya kadar uzanan sahada kendi hutbesini okutuyor, tabi inomlcctler dahil, bitun iikelcrin minberlerinde onun "*Gıyas iid-din ve'-diinya, Mum ii'l—islđm, Kasim-u Emir i'l-mu'minin*" lakap ve unvanları zikrolunuyordu⁵¹. Selguklu- lardan ayrılan hiikumctler arasında Gurlular cidden miistesna bir mevki ihraz etmişlerdi. Tam

istiklale sahip oldukları için, devlet olarak, Harezmsahlarm gok fevkinde idiler. Askeri kuvvet baktından ise "Harezmsahlar harbe ancak icretli askerlerle devam edebiliyorlardı, halbuki Gurlular Turk hassa askerine malik olduktan başka, ana vatanlarıncı cngaver dağlarına da giivenebilirlerdi"⁵⁵. Gurluların bu derece kuvvet

kazandıkları bir sırada Harezmsahlar kardış kavgalarına bulanmışlardı. İki devlet arasındaki bu mukayesciler Harezmsah

Tekiş'in, gore- cegimiz üzere, şahsi kudret ve kıyasetinin daha belirli surette ortaya çıkmasına yaramaz itibarıyla de mihimdir. Sultanşah Mahmud'u bir misafir hiikiimdar gibi karşılayan Sultan

Gıyas ii'd-din-i Guri, sırf Horasan'a hakimiyet yüzünden belki Harezm dahili işlerine kanşmakta tereddüt göstermiye- cektı, fakat o sıralarda şarkta patlak veren bir ihtilaf Sultanşahi daha evvel o tarafa gectiği gibi, Gıyas ii'd-din de kendi gayesi bakımından—yarı iki rakibini vuruşturmak için—miilteci misa- firini bir an önce oraya

gondermeği uygun gördü. Bu ihtilaf Harezmsah Tekiş ile dostu ve yardımcı Karahitaylar arasında gelişti. Harezm'i haraggiizar bir memleket bilen Karahitaylar gönderdikleri adamları vasıtasıyla

orada her türlü tahak- kiimii miibah saymakta ve isteklerini arttırmakta idiler. Elgiler Harezmsaha karşı bir hiikiimdar nezdinde riayeti icap eden şartlara ve merasime ehemmiyet vermiyorlar, mutadları tizere saygisizlik gösteriyorlardı. Tekiş bundan son derece

miiteessir

⁵⁴ *Kam. T. IX, 35-36. Tab. Na. 73, 115.*

⁵⁵ *Turks. 338.*

oldu. G ii HAKEMŞAHLAR DEVLETİNİN TEŞEKKÜLÜ nefis meselcsi yapmış⁵⁰, İbn ii'î-Esir'e göre vaziyet onun "din ve devlet hamiyctini gayretle getirmişti"⁶⁷. Netice olarak Tekiş vergi tahsiline gelen ve aşiri mctalibatta bulunan Karahitay elşilerini oldiirttu; diger Karahitayli memurlar da Harezmliiler tarafından itlaf edildiler. Boylece bir sava? zemini hazirlanmi? oldu. Sabik Harezmşah Sultanşah bu firsati kaşirmek istemedi. Sultan Giyas ii'd-din'den te'min ettigi bazi teşhizat ve levazimla *Ba-l as a gun'* a yollandi. Karahitay hukiimdanm bvtiin Harezm ordu ve ahalisinin kendisiyle birlik oldugu hususunda ikna etti. Giya Harezmliiler onu sabirsizlikle bekliyordilar. Bu suretle Harezm tahtim işgal etmek üzere yardım istedi. Karahitay İmparatori^esi, Fu-ma'yi bu defa Sultanşahla birlikte Te-kiş'e kar?i gonderdi. Harezmşah müdafaai tedbirleri aldı; ilk olarak bendleri aşmak suretiyle gegitleri ve yollar su altında birakti. Karahitay ordusu bin mişkilatla *Gurganc'*a sokulunca kadar liizumlu aletleri tedarik ve müdafaai tanzim etti. Tekiş ilc işbirliigi yapan Harezmliiler tarn bir mukavemet gosh- termekte geikmediler. Fu-ma bahis mevzuu Sultanşah taraf- tarligina dair bir emare goremeyince askerlerinin beyhude yere suda bogulmasindan başka bir işe yaramayan bu teşebbiis- ten dolayi pişman oldu ve geri donmege karar verdi. Sultan- şah Harezm'den iimidini kesmiş, hiş olmazsa Horasan taraf- lannda tutunabilmek diişuncesiyle Karahitay ordusundan bir miktannin kendine verilmesini rica etmişti. Fu-ma şiiiphesiz bazi taahhiitler mukabilinde ona liizumu kadar kuvvet birakarak şekildi.

Sultanşah, Barthold'un tahminine göre, bir tvimen Karahitay askeriyle siir'atle giineye dogru inerek o zaman Oguz beylerinden Melik Dinar'in elinde bulunan *Serahs* kal'asina baskm verdi. Ani hiicumla gafil avlanan Oguzlardan şogu olduriildii, Melik Dinar kendini kal'a duvarmadan su hendegine atti. Hendekten şekilip kurtanlan Dinar geri kalan Oguzlarla kal'aya

⁵⁴ *Cih. G. II, 19.*

⁴⁷ *Kam. T. IX, 115.*

⁵⁸ *Cih. G. II, 20. Kam. T. IX, 115. Niz&m u't-Tavarih 81. Cam. T. (Hafiz EbrU) 585a.*

kapandı. Efdalii'd-din-i Kirmani'ye göre Sultauijalun taarruzu karşısında *Serahs'da*. tutnainayan Oguzlardan hir kısmi "ka- dinlari vo ^ocuklaviyle birlikte 5 bin kadan" *h'irrndn* a gidcrck kal'alan mnhasaraya ba^lami^lar⁶⁹ ve orada kalmiijlardı. Sultan- Şah sonralan *Merz'c* yuriidii ve bn miihim merkczı i\$gale muvaf- fak oldn. Ibnii'l-Esir'in ve Ciivcyni'nin miittcfikan, "bundan sonra SultanŞah Karahitav kuvvctlcrcni Maveraiinnehiric iade etti" dcmclerinc bakihrsa⁶⁰ onun *Merv*'in zabtini miitcakib 50k mal cdindigi ve ctrafma hayli kuvvet topladigi anlaşıhyor⁶¹. Sul- tanŞah *Serahs*'a kar\$ı akmlanna fasilasizca dcvam etti. Adamlanndan bir kismunm lelef olması, bir kısmının da dagılması iize- rine kal'ayi miidafaadan aciz kalan Melik Dinar burayı terk ctmek kariyle *Nisabur*'a, Togan-Şah b. Mueyyed Ay-aba'ya haber gondererek *Serahs*' 1 kendisine tcslim edeccgini bildirdi, mukabilinde *Bis tarn*' 1 istedi. *Nisabur*' un miidafaasi bakımından *Serahs*, *Bistarridan* elbette daha miihimdi. Dinar, Togan-Şah tarafından gonderilen Omer-i Firuzkuhi'yc *Serahs*' 1 tcslim ettik- tcn sonra *Bistam*'a gitti. Fakat bu nevi tedbirler SultanŞahm hiicumlarım sektceye ugratrmıyordu. Togan-sah Firuzkuhi'yi degiştirmek zaruretini duyarak onun yerine babasmm kole* lcrinden Emir Karakuş'u *Serahs*'n muhafazasma memur etti. Bu sirada SultanŞah 3 bin kisi kadar kuwetle *Serahs*' 1 muhasara etmek iizere yuriidii. Bir taraftan Gur, *Bamiyan*, Sicistan kuv- vetlerinin miışterek baskılarna maruz bulunup aym scncdc, yani u8ode, Harezmsah Tekiş'in Horasan'da goriinmesi uze- rinc ferahlayan Togan-Şah⁶², yanmda, Ciivcyni'ye gore, iyi te\$hi- zatlı 10 binlik bir ordu oldugu halde ilerledi. *Serahs* oniindc ceryan eden şiddetli savaşa (26 Ziilhicce 576/14 Mayıs 1181) Togan-Şah sayı iistiinliigii ve te\$hizat miikcmmelligine ragmen bozularak *Nisabur*'a dondii, arkasından Emir Karakuş da kal'ayi birakti ve ona iltihak etti. SultanŞah bu muzafferiyetindc *Serahs'da.n* başka, bir 50k ganimet ele ge\$irmişti. Az sonra *Tils*'u da hakimiyetinc aldı⁶³. Ibnii'l-Esir'in ifadesiyle "miilk hirst

⁵⁴ *Bedayi ii'l-Ezman* 87. Oguzlarm dagildiklarına dair: *Zaf'ermine 7^7*

⁶⁰ *Cih. G. II, 20. Kam. T. IX, 115.*

⁶¹ *Kr\$. Tab. Na. 73-74.*

⁶² *Cam: T. Haseiri 227*."

⁶³ *Cih. G. II, 21-22. Cam T. I, 74a.*

ilc 90k gayrc t gosterip az istirahat eden” Sultanşah, bundan sonra, kaynaklanmizca daha ziyade sakin tabiatli ve eglenceye diişkiin bir adam olarak tanitilan Togan-şahi sikiştirmaga ba\$- ladi. Togan-şah bu devamlı hiicumlardan adeta bezgin diişmiş ve ileri gelen kumandanlarından 90gu Sultanşaha gegmislerdi. Aşagıda gdreccgimiz ilzcre, o, Harezmşah Tekiş’in himayesine girmesine, Gur Sultanınm yardxmlarina mxiracaat etmesine ve hatta C ii v e y n i’ye gore bir kere *Herat*’a kadar gidip askeri muavcnet dilenmesine ragmen pek de miessir bir faide elde edememiştir⁸⁴.

D) Karahitaylar ve Kipgaklar:

Harezmşah Tekiş’in Karahxtyalara karşi biraz ewel bah- settigimiz muvaffakiyetli Harezm müdafaasuun tarihini kay- naklarimiz kaydetmiyorlar. Bu hadise malum iki tarih, yani 1175 ile 1180, arasinda ve biyyik bir ihtimalle birinci tarihe daha yalun zamanlarda ceryan etmiştir. Fakat bu vak’anm asxl ehemmiyetini Harezmşahxn artik Karahitay boyxmduru- gunu kirrmş olmasmda aramadır. Filhakika Tekiş gerek Ma- veraiinnehire, gerek Sirderya otesi “kafir” lerine karşi harekette, gerekse Karahitay topraklarmm i9leiine kadar uzanan bolge- lerde zaferler kazanmaga devam etmiş ve bu seferlerine mani olimamamıştır. Esasen *Cend* şehrinin ve etrafım ehemmiyeti ilk Harezm^ahlardan beri fark ve takdir edilmiş bulxmuyordu. Maveraiinnehirin rahatsızhk xmsuru Karluklanna mukabil, Sirderya’nm kuzey-dogu mmtxkalannx ta uzaklara kadar elle- rinde tutan gayr-i miislim Kxpgak boylan vardi ki, bunlar ihti- mal “kafir” Karahitaylardan gordiikleri teşvikler neticesinde, Harezm iizerine ki^iimsenemiyecek tazyik icra ediyorlardx. Ala ii’ d-din Tekiş Harezmşah olmadan once *Cend* valisi idi; tahta ge9tikten sonra buraya aym ehemmiyetine binaen “en aziz oğlu” Nasirxi’ d-din Melikşahi tayin etmişti. Bu husustaki menşur elimizdedir⁶⁵. Bu menşurda *Cend* kit’asxmın “islamm ve milletin ana memleketlerinden ve devletin buyiik iilkelerin- den” oldugu kayded’ildikten sonra, orasi hakkında “bizim kahre-

“ *Cih. G. II, 22. Cam. T. Hasent, 227^b. Rav. S. IV, 130.*

*s *Tvs. Trs. 12-28 “Mer^ur-i eyalet-i Cend ki ber n&m-i HiidAvend zade-i Cih&n Hakan-i muazzam... isdar iiftade eat”.*

ciici devletimizin mebdoi ve menşeidir” denilmesi⁰⁴ buranın belki asil Harezm drecisinde ehemmiyetli olduğunu göstermesi itibarıyla dikkate şayandır. Menşurda “kafir” memleketlerinin hududunda sakin olup “islam padişahı” simlerinin şerefli beğilci olan *Cend* ahalisinin hususi bir itinaya mazhar kihn- masma, bilhassa gazi ve mücahidlerin hukukuna tam riayet gösterilmesini işaret edilmekte, ani bir tecrübe karşısında daima hazır bulunmak için o hudutların seçkin ve tecrübeli muharib- leriyle dolu tutulması emrolunmaktadır. *Cend*'in ehemmiyeti şüphesiz sadece bu sebeplerden ileri gelmiyordu. Harezm'e ulaşan ana ticaret yolunun izcilerinde ileri bir kal'a oluşu da kıymetini bir kat daha arttırmaktaydı. Aynı menşurda bu husus ayrıca belirtilmektedir: uzak ve yakın Türk ve yabancı herkese musavat üzere muamele edilmesi, din adamlarına şeyhlere riayet, alelumum halkın zülüm ve haksızlıktan korunması tavsiyesinden sonra, ticaret yollarının tam bir emniyet ve asayiş içinde bulundurulması, tacirlerin mal ve canlarının her türlü tecavüzdən masun tutulması, bazarların memnuniyetsizlik- lerine ve kafirlerin onları tacizlerine hiçbir suretle mahal bırakılmaması emredilmektedir ki, bu son cümleler başka hiçbir resmî hususi vesikada diğer bir mahal için söylenmiş değildir.

Harezmşahlar devleti bu mintrkarn iktisadi faaliyetinden olsun, insan gücünden olsun çok büyük istifadeler sağlamıştır. Tekiş Harezmşahlar arasında bu avantajları en iyi kavramı? bir adam olarak görünüyor. Fakat onun devlet hesabına te'min ettiği, Harezmşahları Şarkın en kudretli hükümeti seviyesince' <pkaran bu avantajlar, aşırı derecede kibirli oğlu Muhammed Harezmşah'm idaresizlik ve beceriksizliği yüzünden bilakis devlet binasının temellerini sarsan amiller haline inkılap etmişlerdir.

Kardeşi Sultanşah Horasan'a giderken Tekiş'e karşı <çikabil- mek işin uğraşır, imkanlar te'minine <ah^irken, Tekiş'in Harezm devletinin istikbali bakımından, yurtdışında olarak, ehemmiyetini kestirdiği Sirderya ovasına himmet harcadığı müşahede olunuyor. Buradaki muvaffakiyetlerinden ilki *Barginlig-kend* ilçe halkının Harezm'e bağlanması olsa gerektir. Elimizdeki diğer ' menşur bu eyaletin Tekiş'in otekiogluTactt'd-din Ali*şah'a

* >1 *'' »>y. 1*

U-») liU . . . jji <1>i- »

vrıldığınci dairedir⁶⁷. Özcünde tarih bulunmayan bu menşurdan anladığına göre, Harezmi devletinin hudut vilayeti artık *Barpnlig-kend*⁶⁸ ilçe bu civarda büyük mahallerden biri olan *Ribat-i Togdnin* olmuştur. Mernyurda fesatgilanın tenkil edilmesi veiktidarın bozguncu tccaviiz ve tasallutundan masun bulundurulması bildiriliyor ve ayrıca düşman tarafından gafil avlanmamak için beldenin en uzak yerlerine kadar istihbarat memurları gönderilmesi emrediliyor. Demek ki, hudutlar şarka doğru genişledikçe tehlike de o nisbette artmaktadır. Fakat Harezmişah “kafir”lerle savaşmak ve onların İslama kazanması için din ve devletnin en büyük vazifelerinden ve şereflerinden saydığı için bu sahada gayretlerine devam etmiştir. Tekiş tarafından Gur hükümdarı Gıyasî’den yazılan ve Ocak 1181(576 Ramazan) olarak tarihlenmesi icap eden bir mektupta⁶⁹ Harezmi ordularının İslam beldelerinin nihayetinde kain Kıpçak diyarına gidecekleri ve o tarafın işini halledecekleri bildirilmekte ve beklenen maksadın hasil olacağı kanaati izhar olunmaktadır⁷⁰. Aynı hükümdara yazılan Mayıs 1181 (577 Muharrem) tarihli diğer bir mektup⁷¹ bu meseleyle ilgili olarak, Mükrimin Halil Yinang’ın dikkatini üzerine⁷², hiç bir tarihi kaynaktan bulunmayan, Karahitaylara karşı harekate matuf, malumatı ihtiva ediyor. Buna göre Kıpçaklardan Uran kabilesi reisi Alp Kara⁷³ sayısını hesaba gelmeyecek kalabalık Kıpçak kuvveti ile⁷⁴ *Cend* sınırlarına gelerek Harezmişaha hizmet arzemiş ve kendisinin en büyük yardımcısı oğlu Kiran’ı Yugur oğullarından bir grupla birlikte⁷⁵ *Gürgünc*’e yollamış, buittin kavmiyle hizmete hazır

⁶⁷ *Tvs. Trs.* 38-43.

⁶⁸ Sirderya doğusunda Şimdiki Kok-Kesene (*Umumi Türk Tarihine Girif I*, 85).

⁶⁹ Barthold yih kaydedilmemi? olan bu mektubu bir senec sonraya, yani 777 ye koymakta ise de (*Turks.* 340) tarafımızdan yapılan Maveraünnehir ve Horasan hadiselerinin karıştırlması neticesinde yazdığımız şekilde düzeltilmiştir.

⁷⁰ *Tvs. Trs.* 148.

⁷¹ *Tvs. Trs.* 156-161.

⁷² *Türk Tarih Encümeni Mec.* nr. 2 (79) s. 103.

⁷³ *Tvs. Trs.* ‘de yanlı? olarak

⁷⁴ $J\epsilon j \setminus \text{£} > ^5 jT \quad jij \quad c-Af-j \ a \gg - \wedge$ 1

⁷⁵ Uran meselesi. Alp Kara, fçiran ve Yugur oğulları hakkında: F. Koprullii: *Uran kabilesi*, Belleten VII/26 (1943), 228.

olduğunu bildirmiş ve Harezmsahdan bu kış no yapması lüzum-
geldiğini, bir tarafa havkoti icap edip etmediğini sormuştur.
Harezmsah gelin misafirleri layiki ile ağırlayıp hıpsine hil'at ve
teşrifler verdikten sonra, yanlarına Harezmin büyük kuman-
danlarından to tanesini terfık ederek *Cend'c* oğlunun nezdine
gönderdi. Yalî Nasir u'd-din Melikşaha da idaresi altındakiya-
letin kuvvetlerini topharak bu kumandanlarla ve Alp Kara ile birlikte
Karahitay “mel'unlar” ma ait toprakları ele geçire-
mesini, o *kafir”lerin oradan tamamıyla sürtülüp İslamlaş-
masını emretti⁷⁶.

Burada üzerinde durulmaya değer bir kış nokta var. Birin-
cisi, Tekiş'in bozkırlarda sakin gayr-i muslim Türk boylarına karşı
kendini hissettirecek derecede kuvvet ibraz etmiş olmasıdır; Sadece
bir devlet olmakla beraber Harezmlilerden ve *Man-kişlag* havalisi
Türklerinden mürekkep ordusu göçebe boy ve oymaklar karşısında
zevun dışı bir müdafaa harbine mecbur olmak şöyle dursun,
inisiyativî elde tutarak bir taarruz işi-
ni başlatmıştır. İkinci nokta bunun bir devami gibidir ki, o da, başta Uran-Kıpçak unsuru
olmak üzere, hatta gayr-i muslim göçebelerin dahi Harezmsaha arz-
x hizmet etmiş olmalarıdır. 1181 senesinde vaki olan bu Kıpçak
tabiiyeti hadisesi ileride 90k mühim neticeler verecek olan göçebe
Türk boyları-
nın kitleleri halindeki dehaletleriyle ilgilidir. Yalnız
bunların Harezim topraklarında yerleşmeleri daha sonra olmuştur.
Görüldüğü üzere, Tekiş bu zinde ve cevval kuvvetleri şimdilik
devletin resmi sınırları dışındaki seferlere memur etmektedir.
Özellikle mühim bir nokta da müstevli Karahitaylara karşı en kat'î
şekilde harekete geçilmiş olduğudur. Bu hususun, Kıpçakların *Cend*
hududunda hizmete hazır bekledikleri tarihten bir sene önce, yine
onlar tarafından, Harezmsah hesabına, daha esaslı surette icra
edilmiş olduğunu diğer mektuptan anıyoruz. Ekim 1181 (577
Cumadelaire) de Atabey Şems ü'd-din Muhammed Pehlevan'a
yazılan bu mektupta, Kıpçaklarla ilgili olup

⁷⁶ Kıpçaklarla ilgili bu malumat Tekiş tarafından Irak Atabeyi Şems ü'd-din
Muhammed Pehlevan'a gönderilen mektupta da (*Tvs. Trs.* 171- 176) vardır. Burada
Alp Kara işin (Razzakahu Allahu izz e'l-islâm) deni mesinden onun müslüman
olmadığı anlaşıyor.

hiikiimdarına vcrilen yukarıdaki malumat tekrarlamrken, Uranlı Alp Kara'nın bir sene önce Karahitay tasarrufunda bulıman memleketler uzerine yurıidiigu, ta *Tarag (Talas)*a kadar o diyan cinnc boyuna taradigi ve zabt u rabt altma aldıgi bildirilmctedir⁷⁷. Mamafih bu havalinin Harezmsah arazisine ithal cdildigine dair kat'i bir delil yoktur. Alp Kara'nın bu seferi sirf bir tedhiş akinından ibaret olsa gercktir. Nitekim *Cend* valisi Nasir u'd-din'e asker vcrmekle miikellef mahaller zikredil- lirken *Barfinlig-kend*, *Ribat*, *Signak* isimleri sayılmış, mesela *Sayram* veya *Talas* gibi oldukga uzak mevkiiler bahismevzuu edilmemiřtir⁷⁸. Buna mukabil Sultan Gıyas u'd-din'e yazılan iigincli bir mektupta⁷⁹ Harezmsahin aşagıda soyliyeceğimiz *Serahs* muhasarasi i^in kendisine asker gonderen beldeler arasinda *Kend (Şehir-kend)*⁸⁰ isminin gegmesi bu mihim Maveraiinnehir şehrinin de Tekiş'e tabiiyeti hususunda bir ihtimalin bclirmesine sebep olmaktadır.

Goruliyor ki, Maveraiinnehirden başka Sirderya otesinde de yani Karahitay merkezi *Balasagun* yakınlarında bile - i r 80 den itibaren Karahitaylar uzerine ciddi baskı yapılmış ve *Sig-tiak* "meliki" nin biitiin kuwetleriyle "Kata melaini" ne karşi başanlı hareketlerinden anlaşıldıgi iizere⁸¹ bu tazyik fasilasızca devam ettirilmiştir. Nihayet bizzat Harczmşah Tekiş Maveraiinnehire biyiyik bir sefer yaparak *Buhara*'yi zabtetmekle muvaf- fakiyetlerini taglandırmış oldu. Elimizdeki "*Fetihname*" den ■ bu savaşm ceryan tarzı hakkında esaslı bilgi edinebiliyoruz⁸². "Her saat miik ve devlet kapulan bize daha ziyade agılmakta, fetih ve zafer sbepleri bize daha fazla amade bulunmaktadir" gibi tefahiir dolu ciimlelerle başliyan *Fetihname*'de bu sefer "cihad-i a'zam" diye tavsif olunuyor. Ayrıca bir sebep zikredil- memektedir. Esasen Atsız'dan beri Harczmşahlar siyasetinin

⁷⁷ *Tvs. Trs.* 172-176.

⁷⁸ Gur hukumdarına mektupta (*Tvs. Trs.*, 159).

⁷⁸ *Tvs. Trs.* 153-156.

⁸⁰ *Cend* havalisindc, Harezm'e 10 giinluk mesafede (*Muc. B.* III, 344). Daha bk. *Turks.* 178. *Tvs. Trs.* na?iri bu jehri *Semerkand* zannetmiştir.

⁸¹ *Tvs. Trs.* 189.

⁸² "Fetihname der an vakt ki le?ker be canib-i Buhara reft ve feth-i ?ehr-i Buhara hasil ge?t" *Tvs. Trs.* 125-131.

ana gizgilerinden birinin, coğrafi durumları icabi, din uğrunda mücadele olduğu ve bu politikatun Tekiş devrinde iistiiste başa- rılarla beslenerek devletin bolirli bir husiisiyeti haline gçldiği duşuniilirse. bu harekete atfedilen “on biyyik din savaşı” vasfi başkaca bir sebep aramaga liizum bırakmamaktadır. Siiphesiz Tekiş'in bu cephedeki ana gayesi islam iilkesindeki Karahitay hakimiyetini sokiip atmakti. *Fetihndme*'de “ate? gibi korkung, riizgar gibi siir'atli” ordu “bir lahzada” Ceyhun'u gegrek *Buhdra* topragma girdi, ibarcsinden hareketin baskin şekilde vapıldığı manasim gikamiak mumkiindir. Filhakika Tekiş, aşagıda gorileccgi iizerc, Horasan'a dogru yiiriyiise gçgmış iken birdenbire Maveraiinnehire yoneldi. Harezmi'n biyyik kumandanlan emrinde şeci ve tecriibeli muhariplcrden rniirek- kep segme kuwetlerini oncii olarak ileri siirdii ve ahalinin inci- tilmemesini, vilayetin hoşnut edilmek suretiyle alınmasim em- retti. Biitiin halka eman verildigine dair kendi tevkiini taşıyan bir ferman gikardi.

Fakat *Fetihname*'de “zalimler ve miirtedlcr” diye bahsedilen bir grup tarafmdan fermanın nazar-i itibare alınmadığı anlaşıyor. Zira

Harezmişah asil kuwetlerle *Buha-* ra'ya vardığı zaman bunlar mukavemet için kal'aya tahassiiin c.tmiş bulunuyorlardı. Tekiş taarruza gegmeden 5nce elgiler gonderdi, miidafilere kal'ayı teslime davet etti; onların “batil” hareketlerine karşı “son derece şefkat ve atifet ile” mukabele edcrek tutacakları dogru yolun ancak itaat ve hizmet olduğu hususunda iknaa galişti. Kal'a etegine ordugah kurriuş olan asker, hiicumun gecikmesi yiiziinden sabirsizlik gosteriyordu. Fakat o “şakavet ehli” tavsiyeleri dinlemekten uzak kahnca muharebe zaruri oldu. Kal'a cebren zabtedildi. Harezmişah bilhassa, zaten “kafirlerden 50k istirap gekmiş” olan ahalinin zararlar gorerek perişan olmamasına dikkat ediyordu. Bu iti- barla ordunun yagma ve gapulunu onlemek iizere biitiin kuv- vetlerini şehrin diş surlarına gekti⁸³. Ancak bu hal mahsurlann gceleyin getin bir hurug teşebbiisiine sebep oldu. Arkalarından yetişen Harezmi kuwetleri tarafmdan bir kısmi telef edilen miidafilere 1000 kadari yakalanarak huzura getirildi; bunlar affolundular.

Buhdra.'da hutbe Harezmişah namına okundugu

⁸³ Barthold bu sekilişi Harezmi ordusunun puskurtiildugune ham- "diyor. *Turks*. 341.

gibi, sikkedeki onun adına bastırılmaya başlandı^M. Takiş “kar-i buzurg” ve “feth-i muazzam” dediği bu muvaffakiyetten sonra *Buhdra* imamlarına hitaben iki emirname neşretmiştir ki, bunlarda scyyitlerden birincisi, bir şok fırsatlarında ve bilhassa son harçta gösterilen sadakattan dolayı teşekkül edilmekte, hatib ve mufti Bcdrii'd-din'in yanında ibka edildiği ve hutbede halife- den sonra kendi adına okunması hakkında talimat verilmektedir⁸⁵. *Buhdra* seferinde kai'anm zabtı gini gösterilmekte ise de (12. Sah) ay ve yıl bildirilmiyor. Barthold bunu 12 Cuma- dclahirc 578 (14 Ekim 1182) kabul ediyor^M. Harezmsahin Atabey Pchlcvan'a yazdığı Kasım 1182 (578 Receb) tarihli bir mektupta “Kata”lardan bahsedilirken, artık o cihetin siki- kına kavuştuğunun ve aradaki anlaşmanın gittikçe sağlamlaş- makta olduğunun bildirilmesine bakılırsa⁸⁷ Barthold'un tarihi isabeti kabul edilebilir. Herhalde bir müddet i^in bozkir- lar ilkesiyle Maverainnehirin Harezmsahlar hegemonyasına ithal edildiği bir hakikattir. Yukarıdan beri mucib sebepleriyle arzettiğimiz askeri faaliyet Tekiş'in daha ziyade bu cephelerde bağlandığını gösteriyor. Fakat bu onun Horasan işleriyle alakadar olmadığı manasına gelmemelidir. Ciddetli bir devlet adamı olan Harezmsah Tekiş bu tarihe kadar memleketinin cenubunda cırcyan cırcı ve bilhassa taht iddiası kardeşi Sul- tanşahin birinci planda rol oynadığı hadiselerle 50k kere yakından müdahale etmek fırsatı kazanmıştır. Ancak, tabiiyle, bu konuda Maverainnehir havalisinde görüldüğü nispette aktif olmanın, müdafaa tedbirleri almakla iktifa etmiştir.

⁸⁴ *Tvs. Trs.* 130. İbnii'l-Esir'de 50k muahhar olarak zikredilen (594 sencesinde) *Buhdra* zabtının vesikada gösterilen fetih olması daha kuvvetli muhtemeldir (kr?. *Turks.* 342), zira *Buhdra'nın* Tekiş tarafından iki defa zabt edildiğine dair hiçbir yerde kayıt yoktur. İbnii'l-Esir'den faydaladığı anlaşılan Bar Hebraeus (II, 470) da aynı tarihi göstermiyor ve *Buhdra*'nın kuşatılması esnasında mahsurların Tekiş'i tahkir i^in gozvi kadar bir kdpcegi giydiren Harezmlilere: İste Harezmjahimz! diye gösterdiklerine dair hikayeyi de ondan nakletmiştir. Filhakika Tekiş'in bir goziinlin kor olduğu MuvafTak ii'd-din Abdii'l-Latif tarafından te'yid ediliyor (bk. Zehebi, *TatUm'l-isl&m*, 131“).

⁸⁵ *Turks.* 342.

⁸⁸ *Turks.* 341, not 3.

⁸⁷ *Tvs. Trs.* 180-181.

Ru todbirlorin ba\$mda Horasan otral'indaki Inikumetlerle geni\$ blgiidc diplomasi taalivoti gelir. Toki\$ devrinin on raihim kayuaklanndan olup vukandan bori faydalatidignmz *Et-Te- vessiil ild't-Tcressiil* adli mdo^oat mocmuasinm ilitiva ettigi vcsi- kalar avasmdaki rosmi mektup surotlorindon Horasan i\$lerinin aydinlanmasj mumkiin olmaktadır. Ru iaslm bir ycrinde, Tokico kadar Horasan hadiselerini hulasa cdorkcn civar devlet- lerden bahsotmi\$, bu meyanda Gurlular vc *Mazenderan* isfch- bodlori hakkında malumat vermistik. Aynca Sultan\$ahm Ha- rezmden aynldiktan sonra Giyasii'd-din-i Guri'yc iltica cttigini vc onun tarafindan Karahitaylara gonderildigini sdylemi\$tik. Sultan\$ah ikinci dcfa Horasan'a ini\$inde bir dovlet kurmak gaycsiyle harekete gegmi?, bu gayenin gcrgekle\$mcsi igin To- gan-\$ah'in arazisinc hiicumlara ba\$lamis vc i i 8 o de ccrcyan cdcn *Serahs* muharcbesini kazamnc faaliyetini arttirmi\$ti. *Et-Tevesul'dckx* mektuplardan anlajildigma gore, Horasan'in muhteif mahallerindeki miitcgallibclere ilavetcn Sultan\$ahm bu muzafferiyeti, Harczm\$ahi oldugu kadar, Gur hiikumdarim da endiseye du\$urmii\$ olmahdir ki, iki kudretli devlet aralarinda normal olarak cari olmasi icap cdcn rekabeti bir yana birakarak mii\$trekcnc hareket zimmnda dostluk miinascbctlerinc girmi\$- lerdir. Ibn ii'l-E s i r' dc bu devir Horasan vukuati hakkında "ikinci bir rivayet" kaydiyle verilen bazi malumat hadisati tamamla- digi gibi, iki hiikumdar arasindaki dostlugun sbcplcrini daha da agiklamak bakimindan miihimdir: Sultan\$ah Karalntay- lardan aldigi kuvvctlerlc Horasan'a geldigi zaman kiigiik kal'a- larda yerlc\$mi\$ Oguz gruplarina hakimiyctini kolayca kabul ettirdikten sonra bahsettigimiz *Serahs*'dan ba\$ka *Jfesa*, *Ebiverd* vc *Alerv'i* elc gegirdi, nihayet Sultan Giyasii'd-din'in hiikmiinde bulunan *Herat*, *Fuferif*, *Badgis* gibi mcmlcctlere akinlara ba\$ladı. Bunun iizerine Gur hukiimdarindan kendisini buralara taarruzdan men cdcn bir mektup aldi. Sultan\$ah akmlarmdan vazgcmeklc beraber, daha ewel elc gegirdigi mintikalarda Gur hiikiimdari adma hutbc okutmak talcbi karsisinda kalinca, Gur hudut bolgelcrinde baskm ve yagmalarmi \$iddetlendirdi. Bu arada *Fufnec*'i muhasara vc halkini tazyik etti, sonra *Herat* lizerine yiirudii. Giyasti'd-din'in cmriyle hiicumca gegen Sicistan meliki ile *Bamiy&n* sahibi karsisinda bulundugu yerleri tahrip

edcrck *Merv'c.* gckildi^{8B}. Ibnii'l-Esir burada tarih zikretmiyor. Ancak, her halde 1180-1189 arasmda cercyan ettigi anla^ılan bu hadiselercin işigi aşagıdaki muhaberatm vuzuh kazanmasma yardım etmektedir.

Birbirlerine “birader” diye hitap eden Harezms̄ah Teki\$ ile Sultan Gıyasii'd-din'in tam bir samimiyet iğinde vukubuldugu gorvilcn diplomatik munasebetleri hakkında meveut resmi vesi- kalarm en eskisi Ramazan 576 (Ocak 1181) tarihlidir. Fakat temasların daha ewel başlamış olduğu anlaşıyor. Bundan bir ay önce, yani .^aban ayında, Sultan Gıyasii'd-din bazı mesele- lcre dair fikir teatisinde bulunmak tizere elgisi Emir Hiimam u'd-din'i Harezme' göndermişti. Miizakereler iyi netice verdi, “asayi?” yani anlaşma hasil oldu. İki hukiimdann birbirine miilaki olmaları kararlaştırıldı; kiş mevsiminin sonunda Ha- rezmşah ordularıyla Horasan'a hareket ederken Gıyasii'd-din de oraya gelecekti. Teki\$ durum hakkında daha mufassal izahat vermek iizere kendi elgisi “Seyyidti'l-iimera ve'n-niiwab” Fahr u'd-din'i, Hiimamti'd-din'e terfik ederek *Firuzkuh'di* gönderdi⁸⁹. Mektupta iizerinde anlaşmaya varıldığından bahsedilen mese- lelerin dogrudan dogruya Sultanşahla alakası agiktir. Hemen işaret edelim ki, Sultanşahın te'sirli tazyiklerine maruz kalan ve mukavemet kabiliyeti gosteremeyen Togan-şah daha n8ode, *Serahs* savaşından önce, Harezmjah Teki\$'e tabiiyet arzetmek zorunda kalmıştı. Ewela Kadi'l-kudit'i ve Sadr Kivamii'd- din'i Harezme' göndererek “miitecavizlere” kar\$ı miizaheret isteginde bulunmuş ve Teki\$'ten yardım vaidi almıştı. Harezm- şah kuwetleriyle Horasan'a indi, onun hasnuni *Hab&f&n* etra- finda tazyike başladi. Fakat Togan-şah, kendinden korkarak itaatini izhara gelmekten gekindigi iğin Harezms̄ah 1181 Mart ortalannda (576 Ziilkade sonl an)geri dondii⁹⁰. Sonra *Serahs* mu- harebesini miiteakip Emir Isfehsalar İhtiyarii'd-din başkanligm- da kumandanlardan miirekkep bir hey'et o sirada *Nisdbur*'da bulundugunu gordvigiimiz Harezms̄ahın ordugahma geldiler ve Togan-şahm ubudiyetinin kabulini rica ettiler. Bunun iizerine

" *K&m. T. IX*, 116.

" Gur hiikumdari Gıyas ii'd-din'e 1. mektup. 146-149.

*° Atabey Pehlevin'a 1. mektup. 165-168. Burada Togan-jah'in adi zikredilmiyorsa da maksad şiipheresiz odur.

Teki? “Sadv-i SuduritVŞark ve'l-garb” diye anılan Bah& U'd- din'i vine ileri gelen şahsiyetlerden Kmir SeyfU'd-din ilc Togan- Şaha gönderdi. Bunlar avadan “mubaycncet perdesini kiilliyen kaldirmek” ve aym zaxnanda Togan-^ahla ilgili butiin mesclerri inceden inccye gozden geyirerek hal yolunda Qare vc tcdbirler duŞiir ruck enuini ahruşlardi ⁹¹. Demek ki, Tckiş kendisinin Ma- veraiinnehir işleriyle meŞgul olduğu zamanda, mahmisi Togan- sahi korumak için, Sultanşaha karji bununla smirdaŞ olan Gur hukumdariyle işbirliği te'sis etmiş oluyordu. Fakat Sultanşah pek ehemmiyetsiz olunan bir fedakarlık mukabilinde bu işbirli- ginin fiile Qikmasnu onledi. Bahar gclip miittefikler harekete ge^meden önce kardeşi TekiŞ nezdine elŞi yollayarak sadakat gostercegi vaidi ile onu teskine muvaffak oldu. Harezmsah “cn aziz biraderi” Sultanşah Mahmud'a, kendisine tabiiyet arzemiş olan Togan-şahın artık hass (yani Harezmsaha ait) topraklar hiikmune giimiş bulunan ilkesinden kat'i surette cı ^ekmesini, oraya karsi hitj bir teşebbiiste bulunmamasim, bundan başka Togan-şahla sulh ve uzlaşma yoluna girmesini ve Harezm'den gelecek fermanlara aykiri hareket gibi neticesi muhataralı şeyler duşimmemesini bildirdi. Sultanşahın cı^isi- nin, emirlerin yerine getirileccgini te'min ctmcsi karsisinde Gur hukiimdan ile yapılması kararlaştırılan Horasan bahar seferinc liizum kalmarruşti ⁹². Netice itibariyle bizim bunlardan tpkaracagimiz mana, şimdilik Horasan kitasmm miihim bir kısmında Harezmsah otoritesinin tanmmiş olduğudur. Fakat bu hal fazla devam etmedi. Harezmsahm harekattan vazgeŞti- gini Gur hukiimdarına bildirmesi iizerinc, Sultan Gıyas ii'd-din payitahti *Firuzkuh'a*. donunce, *Serash'i* iyice tahkim etmiş olan Sultanşah kardeşine verdiği sozii unutarak tekrar hiicumlanına başlamişti. TekiŞ bu defa Harezm ordularının bir kısmına ila- veten *Cend, Barginlig-kend, Mankiflag*... kuwetlerini de alarak *Serhas'a* dogru ilerledi. *Ciircan, Dihistan, Baverd, Nesa* ve

*' Melik Togan-Şah'a mektup (*Tvs. Trs.* 191-193). Togan-jah'm 577 de basilmi? bir sikkesi vizerinde TekiŞ'in adının bulunması (Es-Sultan u'l-Muaz- zam A1& ii'd-diinya ve'd-din Ebu'l-Muzaffer TekiŞ b. Harezmjah) bu tabii- yctin diger kat'i bir delilidir (bk. British Museum, III, 117. nr. 314).

⁹² Gur hukiimdarına 2. mektup (576 Ziilhicce/Nisan 1181 tarihli) 149-'5a-

hatti *Nisabiir* askerleri de yolda iltihak edeceklerdi, Bu sirada Gıyas ii'd-din'e gönderdiği bir mektupta (577 Muharrem ortası Mayıs 1181) hareket mevsiminin geldiğini, kendisine yardım kuvvetleri göndermenin zaman olduğunu yazdı. Bu mektupta her iki tarafın selameti ile yakından ilgili Horasan işlerinin ihmal ve tcahhura ugradığı zikrediliyor, vaktiyle yapılan anlaşmalar hatırlanıyor, Gur hükümdarı 50k nazık bir dile muharebe bölgesine davet ediliyor ve kal'anın bir kag gün içinde dişecek ümidi izhar olunmakla beraber, Gıyas ii'd-din meydana gikabilecek bazı engeller yüzünden şahsen gelemediği takdirde, Gur ülkesinin Horasan cihetinde bulunan ve bu mühim işin halinde doğrudan doğruya menfaatleri aşikar olan hudut memleketlerindeki kuvvetlerin hazırlanıp gönderilmesinin emredilmesi bildiriliyordu. Ayrıca Gıyas ii'd-din'in mümkünse bizzat gelmesi tekrarlandıktan sonra, istenilen yardım toplannm geciktirilmeksizin yola gikanlmasmm mevent halisane dostluk icaplanndan olacağı ilave ediliyordu ⁹³.

Yukarıda gördüğümüz üzere, bazı Kıpçak unsurlarının başında dehalet eden Alp Kara ile oğlunun Harezmi'nin 10 binlik kumandanı emrindeki Harezmi kuvvetleriyle *Cend* valisi Nasir u'd-din Melikşah'ın idaresinde Sirderya otellerinde esaslı faaliyete geçtiği bu tarihlerde Tekiş, müstahkem *Serahs* kal'asını en kısa zamanda zabtedip Sultanşaha karşı kuvvetli bir tenkil hareketi yaptıktan sonra Maveraiinnehir işleriyle daha yakından meşgul olmak emelinde idi.

E) Horasan'ın ilhakı ve Mazenderan'ın tabiiyeti:

Tekiş'in beklediği yardım gelmediği ve *Serahs* muhasarasından umduğu neticeyi alamadığı anlaşılıyor. Zira onu bir sene sonra tekrar aynı kal'a önünde görüyoruz. Aradan geçen zaman içinde Horasan'da kanlıklar artmış, taarruz ve tecavüzler yalnız Harezmişah idaresindeki mmtikalara yayılmakla kalmamış, aynı zamanda *Merv* tarafından Gurlular hakimiyetinde bulunan arazilerde de kendini ehemmiyetli surette hissettiren hale gelmişti. Bunun üzerine Gıyas ii'd-din harekete geçerek *Serahs* vilayeti dahilinde ve *Haber&rida* ⁹⁴ takibatlarında bulun-

*³ Gur hükümdarına 3. mektup 153-156.

⁹⁴ *Serahs* ile *Ebtverd* arasında (Mac. B. il, 383).

du. Civar kal'alarda tahassiin eden miitccavizleri bastirdi, o mmtikada asayişi iado ettiktcn sonra durumu Harezmşaha bildirdi. Harezmşah da, kendi sozlerine bakihrsa, aym maksatla Horasan'a harekote hazirlanmi? hatta 10.000 kişilik bir oncii kuvvotini Horasan hududuna sevk etmi\$ iso de ,elşiler vasitasiyle Gur hiikiimdarmm niitaarrizlari tenkil cdip nizami kurdugunu ogrenmesi, bilhassa \$iddctli kiş yiiziinden 90k istirap \$ekildi- gini, atlara yiyecck bulunmadigmi anlamasi iizerine, teşebbi- siinden vaz gegerek onciileri geri ^agirmi^ti. Bahar gclince yeni- den faaliyctc ge\$ti. *Seraks'a* indi. Giyas ii'd-din'den tekrar yar- dim istedi; hala aralarinda bir tiirlii ger^eklejemiyen miilakatin vukuuna candan temennilerdc bulundu ⁹⁵. Tekiş'in Ramazan 578 (1183 Ocak) tarihli mektubu ⁹⁶ bu son seferde *Seraks'm* muhasara edilmedigini, hatta o civara bile yaklaşılmadigmi gosteriyor. Burada ifade edildigine gore, Tekiş Horasan'a gide- cek, Sultan Giyas u'd-din ile buluşacak, Horasan işinin temelin- den diizenlenmesi hususunda miizakereler yapacak, bu vesie ile Gur hiikiimdarlariyle miilakat saadetine nail olacakti!.. Fakat o yari yoldan istikamet değıştirerek Maveraiinnehir iize- rine yiirimcgi, o zaman işin, menfaatlerine daha uygun buldu ve gordugumiiz gibi, *Buhara*.yi fethetti. Mektupta, ihmal edilir neviden bir iş olmiyan Maveraiinnehir cihetinde "devletimizin vazifelerini yerine getirdik; haşmet derecemiz artmiş oldugu halde geri dondiik" denildikten sonra, Horasan yerine Harezm'e d6niişini hakli gostermek işin, atlarin yiiriyemeyecek kadar yorgunlugu, kiş, soguk, devamlı yagmurlar gibi engeller ileri siiriliyor. Haddizatmda Tekiş igin birinci derecede ehemmiyeti haiz cephe Maveraiinnehir ve Karahitay cephesi idi. Bu taraf matlup olgiide halledilmedigi miiddetQe Harezmşah Horasan'da miida- faada kalmiş ve daima bir oyalama politikasi gutmiiştir. Sultan Giyas u'd- din'e gonderilen mektuplar ne kadar nazik ve cazip bir uslubda yazilrsa yazilsin ve Gur hiikumdarma karşi giyabenne kadar dostluk, sadakat, hulus gosterilirse gosterilsin,

* Gur hiikumdarma 4. mektup (578 Muharrem/Mayis 1182 tarihli) 156-161.

* Gur hiikumdarma 5. mektup. 161-165.

clbctte bunlar realitcde, hig denemez ise dc, pck az miicssir olmuş Tckiş'i (akip ctiligi ana yoldan <cvirmemiştir. Sirderya btcsinde ve Mavcraiiinnchirdc gaycyc ulaştiktan sonradirki, Tckiş'in hakiki varhgi Horasan'da ve 1 ran'da kcndini gbstermekte, onun gergck tçhresi gcrck SultanŞah gcrckse Irak Selguklulan miivacc- hcsindc ancak o zaman miikemmelen belirmcktedir.

Harczmşahin yukaridaki mektubunun bir yerindeki "Mavcraiiinnchirdc artik fcrag-i hatir ve siikun-i dil elverdi" ibaresini hatirlattiktan sonra, yinc Sultan Giyas ii'd-din'e gonderilen Rcbi- ulahir 579 (Tcmmuz 1183) tarihli mektubunun muhteviyatina goz atarsak, durum daha iyi anlaşilacaktır. Mektup *Baverd* hududundan yazilmiştir. Buraya gelmesinin sebebi "uzun miid- detten bcri Harcizmşah himayesine iltica etmisolanogul" Togan- Şahm korunmasidir. Harezmşahin maiyetinde 50 bin "tigzen" Turk vardir. Bu kuvvet "sancaklarm golgesi Horasan topragma diiştugu andan itibaren" darmadagm olan miitecavizleri her tara/ta amansiz şekilde kovalamaktadır⁹⁷. Burada eski muha- bcratta goruldiigii iizcre nc ordularm gelecegi bir siirii mahal ismini saymak suretiyle kuvvet gosterişi cihetine gidilmedigini ne de Gur hukiimdarmdan yardim talebinde bulunulmadigini ayrica zikre ltizum yoktur. Diger taraftan Sultan Giyas u'd-din dc kendi menfaatlerine en muvafik diişen siyaseti aŞikŞa takibe başlamıştır.

Togan-Şah başansizhk i^'indc 16 Nisan 1185(12 Muharrem 581) de oldiikten sonra⁹⁸ ycrine getirilen oglu Sancar-Şah da bcceriksizlik bakimindan babasindan farkli dcgildi ve derhal dcdesinin mcmluklerinden Atabey Mengli Bey'in" hukmii

⁹⁷ Gur hiikiimdarma 6. mektup 198-201. Barthold bu mektuptan bahsederken "Belli ki Teki? rakibinin miijkul durumundan bilistifade islam diinyasimn Şark kisminda kendi ustiinliigiinii te'min etmegi diişiniyordu. Bu mektupta Giyas ii'd-din'e, biitiin diger tahriratlardaki gibi (birader) diyc hitap edileccgi yerde (ogul) diye hi tap etmek suretiyle HarezmŞah biitiin mahalli hiikiimdarlari ezctimle Gur Sultanim kendine tabi kilmak niyetinde oldugunu izhar ediyor" diyor (*Turks.* 342). Halbuki mektubun bajindaki hitap: "Zendegani meclis-i refi-i biraderi..." oldugu gibi me- tincd gcŞcn "ferzend (ogul)"dan maksat Togan-Şah b. Mueyyed Ay-aba'dir.

⁹⁸ Ci/i, G. II, 22. *Kam. T.* IX, 115. Burada 582 tarihi veriliyor.

⁹⁹ Ibnii'l-Esir'de (IX, 115): Mengli-tigin, Ibn Isfcndiyar'da (II, 147) Mengli- tigin (deniz), *Tvs. Trs.* de (342, 348): Mengli-tigin veya Mcngli-tegiz, *Cam. T.* (I, 74a) de Mengli Bey.

altma girdi. Mengli Roy idari mulaluxzalan bir yana birakarak musadorclro ve halkm emvalino tecaviizlere ba\$ladı. Etrafm- daki kumandanlan liizumsuz vo haksiz yore incittiginden dolayı Togan- ?ahm eski iimcrasmdan baki kalanlar da Sultan\$aha dehalct etmi\$lerdi. Fakat Mengli'nin tecavuzleri cmval toplama simriru a\$ip online golcni oldunnek \$eklinc dokiildiği zaman Harczm\$ah Ala li'd-din Teki\$ ona kar\$ı yirumcge karar verdi (1186 bahan)¹⁰⁰.

Filhakika Mengli-Sultan\$ah miinasebetlcri iyi dcgildi. An- cak vaziyettcn kolayca istidlal edilcbileccgi itzcre, Mengli, To- gan-\$ah zamanmdaki Harezmi'c baghligi tanimadigi i\$in, Teki\$ her ikisinin dc miifsterck hasmi idi. Tcki\$'in Horasan'a inmesini fırsat sayan Sultan\$ah askerden hali kaldigim zannettiği Harezme gidcrek taliini bir kcre daha dcnemek istcdi. Fakat o, yola <pkar ^lkmez Teki\$ planini degiştirerek *Merv'c* yuriiytince, payitah- tuun tehlikeyc girdigini, binaenalevh durumun nazikle?tigini anlayan Sultan\$ah *Amuye'&cn* geri donmek mcburiyctinde kaldı ve biyiik bir cesarctle, \$chre sokulmu\$ olan Harezmi oncii- lcrine yaptigi baskm ncticesinde *Merv'c* girip tahassin ctmege muvaffak oldu. Teki\$ bunu ogrendikten sonra asil maksadmi takiben *Nisabur'a* dondu, Mengli Bey ile Sancar-\$ahi muhasara altma aldi (Mayis u86)¹⁰¹. Iki ay surcn tazyik sonunda mah- surlar tabiiyeti kabul etmek aynca vergi odemek iizere bir an- la\$ma yapilmasma icbar cdildi. Harezmi\$ah bu karar gereginde *Nisabur'dan* dondiikten sonra, *Biyyik Hdcib* \$ihab ii'd-din Mes' - ud, *Hansaldr* Seyf ii'd-din Merdan\$ir ve kaynaklarimizdan biri olan *Et-Tevessiil ild't-Teressiil* sahibi Miin\$ii Baha ti'd-din Muhammed b. Mtiyye' d i'l-Bagdadı'dcn miirekkep bir hey'eti sulh \$artlarim tayin ve vergiyi tcsbit etmeleri i\$in *Nisabur'a* gonderdi. Fakat Mengli Bey ters bir harekette bulundu. Verdigi soz icabi bunlarla miizakereye giri\$ecek yerde hepsini tevkif cderek ve baglatarak Sultan\$ahin yanma gonderdi¹⁰². Bundan

¹⁰⁰ Ibn tsfendiyar'a gore (II, 147) *Nisabur* ahalisi Harezmsah'i davet etmi\$lerdir.

¹⁰¹ *Kdm. T. IX, 115. Cih. G. II, 22-23. Bav. IV, 131.*

¹⁰² *Cih. G. II, 23-24. Lub. I, 139-142. Baha ii'd-din Muhammed-i Bagdadı'nin mevkuf bulundugu zaman yazarak Harczmli bir dostuna gon- derdigi mektup (Tvs. Trs. 323-362).*

başka Harezmşahın maiyet erkânından Kadi ve şeyh İslam Burhan ü'd-din Ebu Sa'd b. İmam Fahr ü'd-din Abd ü'l-Aziz-i Kufi'yi yakalatarak öldürttü¹⁰³. Qok tanınmı? ve niifuzlu bir kadi olan İmam Burhan ü'd-din bidayette takibattan ka'arak *Mzenderdn'n* iltica etmiş, İsfahbed tarafından hirmetkarane karşılanmış isc de Mengli'nin elgiler vasitasiyle hayatma dokunmıyacagma dair yemin etmesi tizerine tekrar *Nisdbur'a* ddnmtij- tii¹⁰⁴. Bu hadiselcrin ceryan ettiği kiş mevsiminin sonunda Harezmşah 27 Mart 1187 (14 Muharrem 583) de tekrar *şddi- ydh* online geldi. Kirk günliik bir muhasara ve Şetin savaşlar neticesinde Mengli, takatsız dtişerek gönderdiği seyyitler ve imamlar vasitasiyle eman talep etti, şehri teslim zorunda kaldı. Mengli huzura getirildi ve Harezmşah 18 Mayıs (7 Rebitilewel) de şehre girdi. Ahaliye karşı iyi niyet gösterdi; her şeyden ewel zulum ve adaletsizlige nihayet verdi. Mengli tarafından gasbedilmiş olan emval ve saire birer hirer sahiplerine iade edildi. Tekiş halka aşiri eziyet ve cefalanndan başka ahidlerini nakzdan gekinmeyen, fakat canına dokunmıyacagma dair yemin ettiği Mengli Beyi itlaf icjin başka yollar buldu. İmam Burhan ü'd-din'in de katili olduğu işin Mengli, fakihlerin fetvasi geregince, mak- tulin babası Abd ü'l-Aziz-i Kufi'ye teslim olundu ve onun istegi ilc kisas tizere oldtiruldti. Horasan'm mtihim şehir ve kal'ala- rmdan olan *Nisabur* ilc vaktiyle Togan-şaha iit topraklar Ha- rezm'e bağlandı. Tekiş bu mmtikaya ewelce *Ctnd* valisi olarak gordtigitimiz biiyiik oğlu Nasir ü'd-din Melikşahi tayin ederek Eylül ayında *Giirgdn'a* dondti¹⁰⁵. Avdetinde beraberinde gottirtip 50k itibar gösterdiği, annesiyle evlendiği, İbn ü'l-Esir'e gore kendine damad yaptığı, Sancar-şahm, sonralan bilhassa annesinin delaletiyle *Nisdbur'a* para gönderip el altından ter- tibat almaga ^ali^tigi meydana ^llunca, gozlerine mil sektirdi. Sancar-şah bu vaziyette oldtigi 1198 yilina kadar Harezm'de kalmıştır^{10a}.

¹⁰³ *Cih. G. II, 23-24. hub. I, 228.*

¹⁰¹ İbn İsfendiyar, II, 147.

^m *Cih. G. II, 25. Kdm. T. IX, 115. Cdm. T. I, 74^b.* (Hafiz Ebni)da daima yanli) olarak Mikail diye gezer.

^M İbn İsfendiyar II, 162, 147-148. *Kdm. T. IX, 115. Ciiveyini (II, 36) JVtidiur'lulari kazanma teŞebbiislerini 591 den sonra zikredcr.*

Tekiş tarafından miiz'ic bir unsur savılan Mongli boylc ortadan kaldımlmış vo Horasan'm mihim bir par^asi ilhak olunmuştu, lakin daha şarktaki *Merv* bolgesinde Sultai Şah faaliyct halinde idi. *Xisdbur* heniz Haczmsşaha gc^mcdcn önce bu Şchirle bir miiddet ugraşan. sonra *Sebzvar'* 1 biyyik bir gayret sarfiyle ele gc^irmegc muvaffak olan Sultanşah¹⁰⁷, Haczmsşah ayrdıktan sonra tekrar iizerinc yiiriidiigii vc burg- iarini yiktigi *Nisabur* şchri ahalisine “aci giinler” yaşatmış, iki taraf arasındaki savaş had dcrccesine varınca Nasir ii'd-din Melikşah babasından siir'atle yardım istemişti. Tekiş yola ko- yuldu. Kardeşinin buyiik bir ordu ile şchre yaklaştigim duyan Sultanşah sur etrafındaki mancmiklari yakti ve *Merit* Şekildi. Harezmsşah şchre gelip harabcleri tamir ettirdikten sonra kişi getirmek iizere *Mdz.enderd.ria* gitti¹⁰⁸.

O zaman *Mdzenderarida* Isfehbed Husain ii'd-devle Erdc- şir hiikiim siiriiyordu (1171-1205). Bunun, Sultanşah dolayi- siyle, Miieyyed Ay-aba ile olan miinasebetlerini gormuştiik. Miieyyed oldiikten sonra Isfehbed ile Harezmsşahin arasi son derece iyileşmişti. Ibn Isfendiyar'a gore¹⁰⁹, elcjilerin gidip gelişleri eksilmiyordu vc Tekiş *Mazenderan* elgilerini memnun eder ve onlarla hediyeles, “Hata” kumaşlari, gulamlar, rahvar atlar gonderirdi. Hatta mesele bir sihriyet kurulmasına kadar ileri gitmişti. Isfehbed Harezmsşahm kizina talip olmuş, bu va- zife ile Harezm'e giden el<ji gayet miisait karşilanmış, ancak Tekiş, kizi Şah HatunkiiSiik olduğu işin bir miiddet beklemek icap ettigini soylemişti. Takriben 3-4 sene sonra ve hadiselerin tetabukuna nazaran 1181-1182 yillannda, aralarında Harezm'c sik sik gidip gelen Seyyid Cemal ii'd-din Ebu'l-Kasim ile, mii- ellif Ibn Isfendiyar'm amcasi Sa'd u'd-din Zahidi'nin de bulun- dugu bir hey'et kizi aimak iizere, 100 bin “*Nisabur* altunu”, Rum, Bagdad, Tiflis kumaşlan, mucvherat ilh.. gibi muazzam hediyelerle *Giirgdn*c'a gittiklerinde, kizin annesinin ve buyiik iime- ramn yol hazirligi işin, sekiz ay kadar orada kalmışlar, izaz ve

¹⁰⁷ Bu miinasebetle Sultan-Şah 5;6^tar'lilarin hakaretlerine maruz kalmış, fakat şeyh Ahmed-i Bidili'nin miidahalesi dolayisilc halktan inti- kam almaktan vaz ge^mijtir (*Cih. G. II, 25. Cam. T. I, 74^b*).

¹⁰⁸ *Cih. G. II, 26.*

¹⁰⁹ Ibn tsfendiyar II, 130.

ikram edilmiş İcrdi ¹¹⁰. Bu sırada *Bistdm'm* İsfchbed tarafından alınmasından sonra Kirman'a giden ve *Burdesir'i*, iş kanşikhklar yiziinden, Kirman Sc^Uklulanm sonuncusu Muharmned-şah b. Behram-şah'dan alarak yerleşen Melik Dinar ^m, 7 bin siivari ile *Mazenderan* hududuna gelerek yagma ve şapullara başladı, akmlarmi memleket i^erine kadar uzattı. Bunun tizerine İsfch- bed Harezmsahdan yardım istedi. Maksudı Melik Dinar kuv- vetlerini giineyden ve kuzeyden sikiştinp kiskaş işine almaktı. Rivayete göre, bu husustaki mektubu hamil suvari yolda *Abes- kurt* taraflarında Dinar'm eline diişmuş, tehlikeyi sezen Dinar bir an önce o mmtikadan *Serahs* ve *Merv'e* doğru savuşmuştu^m. Fakat bu milnasebetle Harezmsahin *Ciircdn* bölgesine geldiği anlaşıyor. Zira Husam ii'd-devle buraya Harezmsah adına kafi miktarda hayvan yeminden başka 8 bin koyun 2 bin okiiz ve sair iaşe maddeleri göndermiştir. Tekis geldiginde, gordiigu- miiz gibi, miitevacizler şoktan uzaklaşmışlardı. Mamafih Harezmsah işi sağlam bir esasa bağlamayı uygun buldu: İsfch- bed'in elşisi olup hediyeler takdimine gelen şehriyar b. Hur- şid'e, ikide birde tekrarlanan baskın ve akinlan onlenmesi için *Ciircdn'm* kendisine terkini ve orada muhkem bir hisar inşasmi tenbih etti; böyle de oldu. Derhal *Esterabad'dan*, *Ke- budcame'den* ve sair yerlerden toplanan kimselerle *Ciircdnria* bir hisar yaptırıldı. Tekiş burasmi, İl Arslan zamanından beri Harezmsaha bağlı bulunan *Dihistan* valiligine tayin ettiği oğlu Ali-şah'a vererek kendi elgisi Baha u'd-din Ali'yi de İsfchbed'e gönderdikten sonra Harezm'e dondii. Kızı Şah Hatunu anne- sinin refakatinde yola gikardı. Bu miinasebetle ta *Subarli* hududuna kadar biitiin Harezm donatılmış, kız *Dihistan* sxnirlarında karşılanmış ve *Mazenderdn'da* dört ay şenlikler yapılmıştı ¹¹³. Tekiş'in Mengliye karşı son seferinde Husain ii'd-devle onun

¹¹⁰ İbn İsfendiyar II, 136. Mar'aşı, 254.

¹¹¹ *Bedayii'l-Ezman* 107. *Stmt u'l-ula* 19. Efdalu'd-din-i Kirmani'ye göre (*Beddy'il-Ezman* 109) Muhammed-şah Harezm'e yardım istemeğe gitmi? ve Tekiş tarafından bidayette iyi karşılanmış ise de, bilahare aleyhindeki b&zı dedikodulardan ^ekinerek oradan Sultan Şihab ii'd-din'e iltica etmiş ve Gur'da 6lmu?tiir.

^{1,2} İbn İsfendiyar, II, 137. Mar'a?i 254.

^{1,5} İbn İsfendiyar II, 138. Mar'aşı 255. Daha bk. *Sir. S. C.* metin 192. trc. 320.

maiye tinc iki bin kişilik bir kuvvot göndermişti. Görüldüğü üzere Harezmşah Tekiş bu savaşlarda Horasan'ın batı kısmında başka *Mazoidardn* tschbedliğini de kcr.dinc tabi kilmış buluyordu. Esasen takriben 1183-1184 tarihlerinde Horasan hakkında rekativle ilgili olarak Harezm'den yazılan ve Harezmşah ordu-sunun *\esd* ve *\shristan* sahrasına ulaştığı vakit *Mdzender&n* kuvvetlerinin iltihakı istiyen bir mektup da bunu açıkça göstermektedir ¹¹⁴. Ne sevi 'nin bildirdiğine göre, *Mesa* kal'a-sım, buranın sahibi İmadü'd-din Muhammed b. Ömer ile yaptığı bir anlaşma gereğince kendine bağlam.15 olan Harezmşah Horasan'a hakimiyetinde bu "Melik" tımad ii'd-din'in 90k yar-dimi dokunmuştur ¹¹⁵.

Bu fash bitirmeden önce, Harezmşahın İranla münasebetlerini belirtirken, Irak Selçuklu Sultanlığı hakkında biraz izahat yapmak, müttekip fasıllar hadiselerinin iyice kavranması bakımından faydalı olacaktır.

F) Irak'da vaziyet:

Irak'da bilfiil hükümler olan Atabey İldeniz 1174'den itibaren sonra oğlu Şemsü'd-din Muhammed Cihan Pehlevan *Atabek-i a'zam* unvanıyla ve ayrı şartlarla onun yerine kaim olmuştu. Yeni Atabey bilhassa Sultan Arslan'ın Kasım 1175'de ölümünü ¹¹⁶ takip eden on senede, yani ölümüne kadar, babasından daha aşkin şekilde hakim-i mutlak oldu. Zira onun tarafından tahta gikanları yeni Irak Sultanlığı u'd-din Tugrul b. Arslan henüz yedi yaşında bir çocuktu ¹¹⁷. Atabey Pehlevan kardeşi Muzaffer u'd-din Kızıl Arslan Osman ile işbirliği ederek, vaktiyle *Rey* emiri İnang Bey'in kuvvetine istinaden tahta gikma tecrübesinde bulunan ve hala da bu teşebbüsünden vazgeçmeyen Muhammed b. Tugrul'u (Riikn u'd-din Tugrul'un amcası) ilk hamlede itaate mecbur etmek ve ona taraftar umey-rayı kazanmak veya yerlerinden uzaklaştırmak suretiyle

¹¹⁴ Zendegani-i meclis... İsfahbed... ferzend (*Tvs. Trs.* 182-185).

¹¹⁵ *Sir. S. C.* metin 50, terc. 85.

¹¹⁶ *Rah. S.* 300 *Ahb. D. S.* 118. *^iib. JV.* 268. Arslanşah ve zamani hakkında M. H. Yinang: *Isl. Ans. Arslanşah b. Tugrul* mad.

¹¹⁷ Ravendi'ye göre (*Rah. S.* 331). İbnu'l-Esir'de Sultan Tugrul hutbesinin Muharrem 573'de başladığı söyleniyor (*Kam. T. IX,* 143).

dahili; Azərbaycana qarşı Abhaz təcavüzünü durduraraq harici; müvafaklıqlar sağladıktan sonra olduğu 1185 yadına qədər mülkiyyəti inzibət və cəmiyyət içində idarə etdi. Devrin müəssir tarixçisi Ravəndi'nin ifadəsinə görə, Sultan tacu tahnizini almış, Atabək-i azam Səms u'd-din Muhammed b. İ. dəniz isə rifah, sükun və nəş'ənin qoruyuculuğunu yapmışdır¹¹⁸. Ravəndi'nin "Melik-i muəzzam, Hakan-i Acem" dediyi Atabək hökumrən bulunduğu ilke işindəki bəliik və mühim mevkilərə kendi adamlarını yerləşdirərək və 60-70 qədər "bende,, sını eski iimera yerinə ikamə edərkən bitirən mülkiyyətin qontrolunu sını elinə almıştı¹¹⁹. Yəni İrak'da istikrarlı bir idarə qurulmuş bulunuyordu.

İrak'daki bu vəziyyətə və şimdiki qədər doğrudan doğruya Tekiş ilə ilgili olup tafsilatını atpələyəldiyimiz Məvəriyyənci və Horasan hadisələrinə nəzərən, Həzrət Şah Tekiş kimi ilici qəbul edilən və təcridli bir dövlət adammın Atabək'ə qarşı siyasəti ancaq dostanc olabilirdi. Buna Məvəriyyənci Ay-aba misalində qorüldüyü kimi və Məkrimin Halil Yəməni'nin dediyi və hile¹²⁰ Horasan'daki müteğallibələrin məşru sultan olaraq İrak Səltənətlərində tamdikləri, Həzrət Şahlarla Atabək arasındakı bir anlaşmazlıqda bunların hər halde İrak tərəfinə tutacaqları əlavə edilirsə, bu politikanın səbəpləri anlaşılmalı olur. *Et-Tevessül ila't-Teressul'de* Həzrət Şah tərəfindən Atabək Şəms u'd-din Mühəmməd'ə yazılmış dörd məktub vardır. Hərsində də "birader" diyə hitab edilən və bəzilərindən yuxarıda münasibət düşmüşə bəhsetdiyimiz, mükəmməl bir dostluq və səmimiyyət havasının hakim bulunduğu bu məktublardan Mayıs 1181 (577 Məharrem) tarixli¹²¹ iki hökumət arasında əlçələrin gidiş gəlməyə başladığını qorüldükdən başqa, bundan daha mühim olmaq üzərək Həzrət Şahın 1181 Mərtmədə Horasan'a inişinin səbəpləri izah edilməkdədir. Yəni bu səfər adətə məzur qorülür gibidir. Atabək'in əlçəsi Emir Rəşidu'd-din vəsitiylə qorəndiyi digər bir məktupta (577 Rəbivəlahir/Ağustos 1181) təqdimi vardır

¹¹⁸ *Rah. S.* 332-334. Daha bk. *Əyl-i Ebu Həmid (C&m. T. II, 262b). Zfib. N.* 268. *Ahb. D. S.* 119-120.

¹¹⁹ *Rah. S.* 335.

¹²⁰ *Türk Tarih Encümeni Mcc. nr. 4 (81) s. 223.*

¹²¹ Atabək Pəhləvən'a 1. məktub 165-168.

cdilmiş olan sunkur kuşunun t-l^iye teslim edildiği bildiriliyor ve “cenab-i hümayun” c^i^lcrmin scyreklestiginden ve “muhata- bat-i buzurgvari” nin kcsildiginden uzuntii duvuldugu ve bir iniilaktm candan temcimisi izhar ediliyor¹²³. Diğer mektup- larda yukarda gordiigiimiz Kip<jak boyların iltihaklan ve Horasan’da “evliyanm nef’i ve a’darnn dePi” işin miimkiin olan gayrcin gosccrilmekte oldugu tckrarlanmaktadır.¹²³

Atabey Gihan Pehlvanın 1185 de oliimunu miiteakip Irak i?lcri baştan ve bu defa bir da’na diizclmcmek uzerc kanştı. Sultan Tugrul ilc Pehlvan’ın kardeşi Kizil Arslan Osman ida- reye fiilen hakim olma davasına giriştilcr. Halife En-Nasir li- dinillah (1179-1225) Irak Scl^uklu devletinin temellerini esasli surette sarsan ve neticcede yikilip tamamiyle ortadan kalkmasmi intac eden bu rakabeti, meşru hukiimdar ycrine karşi tarafi kasdcn iltizam ederek, var kuwetiyle koriiklcrdi ve geniş toprak- lar iizerinde tarn miistakil olarak kurmayı tasarladığı ve zaten tjekirdeginin mevcut oldugunu bildigimiz diinyevi hakimiyet planlarım ger^ekle^tirmek yoluna girdi. Bu 119 şahistan başka, memleket olgusiinde yayılmış diğer bir ziimre vardı ki, velcvki bilmiyerek, devleti siir’atle felaket utjurumuna siiriikliiyordu. Bu ziimre biyiik makamları ve kumandanhklan ellerinde tutan Atabey Pehlevanın “bendeleri” idi. R a v e n d i’ye gore¹²⁴ Pehlevan bunları, o zaman ve daha sonra idareyi kendi ailesine saglamak maksadiyle mihim yerlere yerleştirmiş ve o yaşadığı miiddetŞe bunlar, bazı tecaviizlerine ragmen, vazifelerini yapmışlardı. Fakat Pehlevan oliip siyasi rekabetler başlayınca bunların her biri buldukları mahallerin derebeyi olarak en zararlı unsurlar haline geldiler. Bazen bir tarafi bazen diğer tarafi tutarak ara yerde yagma ve ^apullarına devam ettiler. Bu ytizden binlerce ocak sındii, ahali evini barkmi birakarak kaştı. Gelecek fasilda bu noktaya tekrar temas edecegiz.

Sultan Tugrul şimdiye kadar maruz kaldığı tahakkiimun devamım artik istemiyor ve Kizil Arslanı en miisait buldugu

¹⁴² Atabey Pehlvan’a 2. mektup. 168-171. *Ahb. D. S.* (s. 12i) de “Harezmsah, Pehlevan’a mektup gondererek dostlugunu izhar etti”, deniyor.

^{1M} 3. 4. mektuplar, 172-176, 178-181.

Rah. S. 335 vd.

şu sirada bagmdan atmak fikrini bcsliyordu. Veziri ile iimcra- dan bir kısmı buna taraftar olup Kizil Arslanm Sultan emrinde Azerbaycan ve Erran bölgesinde oturması ileri sürüyorlardı. Fakat kalabalık bir ‘bncd’” grubu hakimiyetin, Pehlevan zamanında olduğu gibi, Kizil Arslan elinde bulunması kendi menfaatlerini daha uygun görmekte ve onu gabuk harekete teşvik etmekte idiler. Sultan vaziyeti anlayınca ve şayet onu istememekte ısrar gösterirse Selşuklu ailesinden mahbus bulunan diğer bir şahsın (Melik Muhammed b. Tugrul’un veya Sancar b. Siileymanşahin) sultan ilan edileceğinden korkarak, Şaresiz Kizil Arslan’i *Atabek-i o’zam* yapmak mecburiyetinde kaldı. Böylece ordunun başında *Hemedaria* gelen Kizil Arslan Sultanun azezi ve şaşkinliği karşısında muhaliflerini birer birer ezmeğe başladı. Bu hal ise Sultan taraftarlarının sayısını arttırdı. Kuwetlenen Tugrul ile Kizil Arslan arasında ağıktan aşığa mücadele kendini gösterdi ¹²⁵. Bilhassa 1187 den itibaren alevlenen bu mücadelede Selşuklu otoritesinden kurtulmayı gaye edinen Halife de kanştı ¹²⁶. Kizil Arslan 1187 seulesinde Bagdad’a adam göndermiş, Halifenin müzaheretini rica etmişti. En-Nasir li-dinillah bunu memnuniyetle kabul ederken, Bagdad’daki Dar ii’s-Saltana’nin tamiri ricası ile gelen Sultan Tugrul’un emrinin yiiz geri çeviriyor ve Dar ii’s-Saltana’yi verdiği bir emirle yiktinyordu¹²⁷. 1188 de ise Kizil Arslan’i desteklemek için teşhiz ettiği bir orduyu hilafet veziri Celal u’d-din Ubeydullah kumandasında Sultan TugrulPa karşı gönderdi. Anlaşmaya göre Bagdad askeri ile Kizil Arslan’m kuwetleri birleşerek xniştereken *Hemedan*’a yiiriycekler ve Tugrul’u bertaraf edeceklerdi. Fakat yanında şems u’d-din Pehlevan’m, yukarıda adı geçen Inan

¹²⁵ *Rah. S. 341 vd. Ahb. D. S. 122.*

¹²⁶ Halbuki Atabey Muhammed Pehlevan, Halife’nin cismani huku- met kurmasına rıza göstermemi?, Sultan Tugrul’u da bu hususta ikaz ve ikna etmişti. Atabey taraftarlarıyla Sultan halka isdar ettikleri şu meal- deki nameler manalidir: “Halife İinki imamdır, pes ona gerektir kim d&im işi namaz ola ki dinin riiknudur ve cemi’ ijlerin yegregidir ve anda takad- diimu ve halk. ana iktida kildigi yeter. Hakikatde padişahlık oldur, bu mecazi padişahga ol dahil etmek bi-manadır, bunu salatine ismarlamak gerek”. *Rah. S. un tirk’ e metninde: bk. Turks. 347 not 1.*

¹²⁷ *Kdm. T. IX, 189. Tecaribu’s-Selef 323-324.*

Bey'in kızı tnan<; Hatundan dogma ogullari Killing inan\$ vc Emir-i Emiran Omer ilo bcraber Sultan, daha Kizil Arslan yc- tişmeden, Halite ordusunu *Hemeddn* civannda karşilayarak boz- guna ugratti vc vezir Ubeydullah'i esir otti (8 Rebiilcvvel 584/8 Mavis 1188) ia8.

Işte Harezmsah Tckiş *Nisdbur'w* kardcşi Sultanşahm tasalutundan kurtannak iizerc Horasan'a inip, Sultanşah muhasa- rayi kaldirarak Şekildigi iŞin, *Mazfindcrarta* kişlaga gittigi ta- rihlerde Irak bu durumda idi.

Harezmsah bahar gelince avdet etti. Herhalde Sultanşaha karşı ciddi ve kat'i bir harekete girişecekti. Fakat daha ewel meveut biitun ihtilaflarm sulh yoluyla giderilmesi 9aresine baş vuruldu. Elgiler teatisi neticcsinde, zaten hayh dar vaziyete diişmuş olan Sultanşah bir kisim araziye sahip olmak tizere uzlaşmaga razi oldugunu bildirdi. Boylece Guveyni'ye gore *Cam, Baherz, İir-i Pil* Harezmsah tarafmdan Sultanşaha ba- gişlandi. O da, şimdiye kadar yaninda bulunan, vaktiyle Mengli Bey'in bagh olarak kendisine yollamış oldugunu gordiigumiiz, Harezms devleti erkanından Şihabu'd-din Mes'ud, Scyfu'd-din Merdanşir ve Miinşi Bahau'd-din Muhammed-i Bagdadi'yi hil'at ve teşriflerle Tekiş'e iade etti. Tekiş neticeden memnundu. Harezmsahhgmin bu ilk devresinde devleti tarn istiklale ulaş- tirmiş, ordusunu kuwetlendirmiş, memleketin dogu ve kuzey hudutlanni genişletmiş, cmniyet altina almiş, Horasan ve Taberistan'da hakimiyet te'sis ctmiş, bilhassa iŞten iŞe daimi surette endişe duydugu Sultanşah meselesini nihayet matlub şekilde halle muvaffak olmuştı. Artik kendini her bakimdan eksiksiz bir hiikiimdar sayabilirdi. Bunu bir merasimle tes'id etti. Tu^'un meşhur *Radekan* korulugunda buytik otagmin oniin- de kurdurdugu muhteşem saltanat tahtma oturdu (18 Cuma- delula 585/5 Temmuz 1189). Sultan *Aldii'd-diinya ve'd-din Ebd *l-Muzaffer Muhammed Tekif Burhan-u Emir i'l-mii'minin* unvanl gerek iilkesi dahilinde gereksc komşu memleketlerdc akisler

*** *Rah. S.* 345-346. *Kdm. T. IX*, 197. *Ahb. D. S.* 123-124. *Mir'tu'z- Zaman*, 169*. *Tecarib ii's-SeUf* 328.

uyandırdı. Bir 90k \$air ve cdibler bu miinasebctle kasideler yazdılar. Sultan da herkcsc bol bol ihsanlarda bulundu¹²⁹.

G) Al&ii'd-din Tekiş-Sultanşah miicadelesinin sonu:

Sultan Tekiş 1189 sonbaharında Harezmi'e donmiiştü.

Fakat kardcşi ilc anla\$ma yapan ve C i i v e y n i tarafından “şer, itaatsiz, scrkeş tabiatlı” olarak tanıtılan Sultanşah¹³⁰ bu halct-i ruhiyesine ilavcten muhtemeldir ki, etrafında toplanmış olup soygun, <japul ve yol kesiciliği gesinme vasitasi yapmış olan zümrelerin tazyiki neticesi rahat durmadı. Bu arada Hasan-i Yezdi'ye göre, Gur Sultamna isyan eden *T&lekan* emiri ile birlikte Gur topraklarma dogru akinlara başladı. *F&fmc*'i zabt ile buraya Izzii'd-din Tugrul Feleki'yi tayin ettikten sonra *Merv'c* dondii¹³¹.

Gur hukiimdari Sultan Giyasu'd-din, Tekiş ile arasmda ccryan eden uzun siyasi muhaberatm Harezmişah kardeşlerin birbirleriyle en hasim buldukları sıralarda bile ciddi bir iş-
¹⁵⁹ *Cih. G. II, 26-27. Cam. T. I, 74^s. Cam. T. Haseni 257*. Zafemame 794. Rav. S. IV, 131. Hab.'S. II, ciiz 4, 176.*

Resmi muhaberati ihtiva eden Miinjeat mecmualarında Tekiş'e kadar olan Harezmişahlar hakkında tabiatıyla hi\$ *sultan* unvam kullanılmamıştır. Bazi vakayinamelerde baştan itibaren *sultan* diye bahsedilmesi bir ahjkanlık neticesi olabilir. Meskukatta da *sultan* unvam Teki? ile başlar (Sultan b. Harezmişah. bk. tsl. Axis. *Harizmfah* mad.) Sultan Muhammed Harezmişah'ın bir altın sikkesi iizerindeki ibare joyledir: “Es-Sultan... Muhammed b. is-Sultan Burhan-u Emiri'l-mu'minin”. Kcza aym hii-kumdarin miiteaddit altun, glimu?, bakir sikkelerinde “Es-Sultanu'l-a'zam, Ebu'l-Feth Muhammed b. is-Sultan Teki\$” vinvam bulunmaktadir {*Catalogue of oriental coins in the British Museum, II, nr. 589-616. Monnaies antiques el orientates, Janvier, 1913*).

Barthold, Tekij'in sultanligim, onun Irak Sel5uklu hakimiyetini yikmasmdan yani 590 (iiğ4)dan sonraya koymakta (bk. Encycl. de l'IsI. *Takach* mad. vc her halde Barthold'u takiben F. Koprili: tsl. Ans. *Hdrizmfahlar* mad.) ise de, yukarida zikri ge^en Togan-jah sikkesi uzerindeki “Es-Sultan u'l-Muazzam.. Teki\$ b. Harezmişah” ibaresi cn a\$agi bu sikkenin basildigi 577 (u8i)den beri Tekij'in *sultan* unvaniyle aruldigim gosteriyor. Fakat saltanatmm Halifc tarafmdan tastiki, Irak'daki malOm hadiseler yiizunden, ileride gorecegimiz iizerc, daha sonradtr.

¹⁹⁰ *Cih. G. II, 29.*

^{1,1} *Cam. T. Haseni, 257*.*

birliğine mecdar olantadigmi gordiikten sonra, iki biraderin uzlaşuklan bdylc bir zamanda SultanŞahla tck başna hcsap-laŞmaktan başka gare kalmudignu anhyordu. Son tccaviiz kar-Şismda, Şimdiyc kadar Hindistan'daki fiituhatina scrbcstge dcvm odon kardeşi Şihabii*d-din'i gagirarak Horasan'a scv- ketmegi muvatik buldu. Siir'atle merkezc gclcn Şihabu'd-din Gur ordulanna Sicistan melikinin ve sair meliklerin kuwetlc- rini do ilave ederek SultanŞah uzcrine yuriidii. Giyasii'd-din kendisi do *Tdlekan'a*. kadar ilerlemişti. SultanŞah Merv-i Rud da sikişik duruma dtiŞtu vc bunun iizerine clgilcri vasitasiyle dogrudan dogruya Sultan Giyasii'd-din ile tcmasa gegti. Vuku- bulan miizakerelcr Gur hukumdannm politikasında kesin bir dcgişiklik vucuda gctirdi, oyle ki, *Fufenc*, *Badgis*, *Beyvar* kal'ala- rini SultanŞaha terke riza gosteren Giyasird-din, Şihabii'd-din'in ilerlemesine izin vermemiş, konuŞmaların siirdiigu iki ay deva- minca, *Merv-i Rud* kenarında hasmi iyice kistiran Gur ordusu yerinde saymaga mecbur tutulmuştu ¹³². Hemen gorecegimiz gibi, bu, Tekiş'in son muvaffakiyetlerinden sonra, islam Şarkin iki kuwetli devleti arasında artık te'vili imkansız şekilde kendisi- ni gosteren rekabetin neticesi idi. Gur hukiimdan teferruatini bilmedigixniz muzakerelcrdc SultanŞahi Sultan Alaii'd-din Ha- rezmŞaha karŞi bir koz olarak kullanmayı tercih ctmiş bulunu- yordu. Ancak bu yeni hat ii hareket Gur devletinin huktim- ranlığını senelerden beri ihlal edegelen azili bir duŞmamn behemahal ortadan kaldinlmasim iltizam eden ŞihS.bii'd-din ve yanındakilerle Giyas ii'd-din ve onun fikrine taraftar olan- lar arasında Şiddetli bir goriiŞ ihtilafına sebep oldu. Bu itibar- ladir ki, SultanŞah anlaŞma Şartlarmm tesbitinde ^ihabu'd- din'in de hazir olmasiru istemiŞti. Ibnii'l- Esir'e gore Giyasii'd- din kendi nokta- i nazarini kardeşine kabul ettirmiş ise de, Oguzlardan, Tiirklerden ve Sancari'lerden "kihgla zabtedilmiş toprakların durup dururken memleketinden matrud bir kim- seye hibe edilmesinin hig de uygun olmayacağı" tezini ısrarla miidafaa eden ve muharebeden kaginmann karŞi tarafa korkakhk sayilacagmi ileri sliren *Herath Meed* ii'd-din Alevi ile Giyas ii'd-din'in hemŞirezadesi Alp Gazi'nin ayak dire-

^{1,1} *Kam. T.* 586 hadiselcri.

mcleri karşısında, üstelik bunlar mimakaşa csnasmda şihabii'd-din'i de kendi fikirlerince imale ettikten sonra, Giyasii'd-din şimdilik planlarını geri bıraktı. Vukubulan *Penfdih* savaşında Sultanşah bozguna uğrayarak az bir kuvvetle çekilmeğe bur kaldı ve dağılmış olan suvarilerinden 1500 kadan da bila- harc *Merv'e* döndüler¹³³. Gii v c y ni, yukarıda Tekiş tarafından Sultanşaha verilen yerleri sayıyordu. Aym Ciiveyni'nin, bir sene sonra iki kardeş arasındaki savaştan bahsederken, *Serahs* şehrini de Sultanşah silah ve teahizat deposu haline getirmiş ve hiikmeti ricalini bırakmıştı, demesinden¹³⁴ anlaşıyor ki, Sultanşah her halde Gurlularla muharebesinin arifesinde bu muhkem kal' - ayi yeniden ele geçirmiş bulunmakta idi. Bu münasebetle sefer hazırlama başlamış olan Sultan Tekiş kardeşinin *Penfdih* hezimetini haber almca onu en zaif zamanında yakalamak üzere derhal harekete geçti ve onun Karahitaylara kagması ihtimalini önlemek için, Ceyhunun geçit noktalarına kuvvetler bıraktıktan sonra sur'atle cenuba kayarak 1190 da *Serahs* kal'a- smi kahren ve cebren zabt ve iyice tahrip etti¹³⁵; Sultanşah lizerine yitirdi. Sultanşah hakikaten Ceyhunu geçmek teşebbüsünde bulunmuş, fakat muvaffak olamayınca Gur hükümdarı nna sığınmak zorunda kalmıştı. Sultan Giyasu'd-din için yukarıda zikrettiğimiz yeni planlarını tatbik mevkiine koyabilmek hususunda mukemmel bir fırsat zahir etmiş bulunuyordu. Sultanşahdan dehalet zimmında aldığı mektubu biiyik mem- nunlukla karşıladı ve hemen başta *Herat* olmak üzere civar kal'a ve şehirlere Sultanşahın istikbal edilmesini, zaruri ihtiya^lanmn te'minini emretti. Böylece *Firilzkuh'a*. varan Harezmi tahtının iddiacisi, hiikümdarı misafiri oldu; yanındaki adamları da rütbeleriyle mütenasip olarak Gur devletinin veziri, hicibleri ve kumandanları tarafından misafir edildiler, izzet u ikram gördüler¹³⁶ ve 1191 kişim orada geçirdiler. Harezmişah

¹³³ *K&m. T. IX, 116. Cih. G. II, 37.*

¹³⁴ *Cih. G. II, 27.*

¹³⁵ *Kdm. T. IX, 117.* Burada hadiseleri gayet kısa olarak hülasa eden Ciiveyni'nin beyanati karişiktir. *Cihangird* (II, 27)ya bakılırsa kaydettiğimiz hadiseler iki kere vaki olmuştur. Onun için İbnii'l-Esir'i tercih ettük. ^m *Kdm. T. IX, 117.*

Sultan Tekiş Gur'a c^ilor gönderdi, kardegi Sultanşahin yap- tigi tahribati ve anlaşmalara ragmen tekrar tekrar asker top- hyarak muhalcfetinc şiddet verdigini daha da vercbilecegini anlatarak onun kendisine teslimini istedi; aym zamanda *Herd'* taki Gur valisine de tehtitkar mektuplar vazdt. Sultan Giyasii'd- din, Harezmsahm c^isinc iyi kabul gostermeyle beraber Tekiş'in arzusunu red ve "Sultanşahin miilk taleb ettigi vc bu itibarla tahrip hareketlerinde bulundugu soyleneiyor. O da bir hiikiim- dar oğlu ve bir melik olduguna gore, hakki yani babasmdan ona diişen hisscc kendisine verilmelidir. fikrimiz budur" diye cevap verdi ¹³⁷. Son dcece hiddetlcnnc Tekiş, Giyasu'd-din'e Gur'a yiirriyecegini bildiren bir tehdit mcktubu gönderdi ise de, boyle bir sefer yapamadi. Zira o siralarda Irak hadiseleri kendini daha yakından ilgilendirmekte idi. 1192 de Irak'dan, Kizil Arslan ile anlaşmış olan Kutlug Inanj'm c<jileri mem- leketi Sultan Tugrul'un elinden aimak işin yardım istemek iizere Harezms'e gclmiş bulunuyorlardı ¹³⁸.

Kutlug Inanş Irak'da Tugrul'a muhalif partinin başında bulunarlardan biri idi. Goruldiigu iizere, 1188 de halife ordu- sunu maglup ettikten sonra Tugrul, burada ele gc^irdigi silah, at ve te^hizattan başka bazi umeranın kendine hizmet arzetme- siyle hayli kuwet kazanmış vc biiyiik sayida bir ordu toplamaga muvaffak olmuştu. Savaşa başladigim soyledigimiz Atabey Kizil Arslan *Hemedan'*a yaklaştigi zaman miittefiki halife kuvvetleri- nin bozgunlugunu ogrenip Tugrul ordusunun biiyudiigiimi gbrince, hiicumca cesaret edemiyerek Şekildi ve En-Nasir lidinil- lahm miimesilleriyle istişarelerde bulunmak ve Halifenin halk iizerindeki niifuz ve otoritesinden bilistifade *Hemed&ria* girmek iizere *Kirmanjak'a*. dogru gitti. Fakat, Sultan Tugrul, c.esur ve şeci' olmakla beraber, hadisclerin akişini yeter incelikte takip edebilecek siyasi kafaya sahip bir adam dçgildi. Bu itibarla Atabey aynlir aynlmaz etrafi kazanmaya himmet harciyacagi yerde, aksinc kendisine tabi olmuş kumandanlar arasmda bile

¹⁴⁷ *Kam. T. IX, 117.*

¹⁸⁸ *Ahb. D. S. 125. Cih. G. II, 28. Rav. S. IV, 131. Hab. S. II, cuz 4, 113.* Kizil Arslan'm, Kutlug'un annesi Inan^ Hatun ile evlendigidinden bahseden kaynaklar bu Hatun'un admi v* ve buna benzer jekillcrde zabctmişlerdir. Isl. Ans. *II Deniz* mad. de: Mii'mine Hatun.

fazla guvenemcdiklerini yok ctmek surctiyle vakitsiz bir icraata girişti; cziimle Ay-aba ve Boz-aba gibi tanınmi? cmirleri dldirttu. Şiddetli harcctleri muhitte hoşnutsuzluk yaratıyordu. Kutluk Inan\$ da akıbetir.den (jckincrcck *Reft*, gitmişti^{13#}. Tuğrul, Kizil Arslan'ı Azcrbaycanda sanarak o tarafa yoneldigi sirada *Kirmanfahdan* doncn Atabey *Hemedan'dz.* miisluman evlerini, bir nevi intikam hirsı ile yagmahyarak ahaliye istirap vermek- ten geri durmadı. TuğruPun geri gclmesi iizerine de Azerbay- can yolunu tuttu. Şimdilik Sultan TuğruPun duruma kismen h&kim oldugunu gosteren bu hal onun daha esasli Şekilde temizlik yapmak arzusunu karmphyordu. Devrin hadiselerine yakından şahit olan R a v e n d i 'nin anlattigina gore, tasfiye hususunda Sultam bilhassa Şeyh'ul-islam Zahir u'd-din-i Belhi teşvik etmekte idi. Tuğrul hiirnet besledigi Zahir li'd-din ile sik sik gorüşiir, idari işler hakkında fikirlerini sorar, o da devletin saglam temel- lere dayanmasi işin muhaliflerin kiilliyen atılarak yerlerine sadik bendelerin ikamesinin isabetli olacagim soylardi. Bu mii- şavereleri dikkatle takip eden buyiiklerin de glin geŞtik-je korkulan, hayat endişeleri artmakta idi ki, bunlar *Rey't* Kutlug Inan\$a gizlice mektuplar yazarak *Hemedarida* emniyet kalmadigim, kendileriyle işbirliği yaptigi takdirde Sultam yakalayabileceklerini bildirdiler. Fakat bu mektuplardan biri, alınan tertibat sonunda, ŞavuŞlar tarafından ele ge^irildi ve bahismev- zuu iimera ve biyiiklerin hepsi tevkif ve kal'aya hapsolundu; az sonra da işlerinden birinin sozlerine hiddetlenen Sultanm emriyle cumlesi olduriildi. İşler biisbiitun ^lgirindan Şikti. Gen9 Sultan kendi miidafaa imkanlanm baltalamışti. Kizil Arslan Azerbaycandan harekete ge^ince, onun işin saltanat tahtga- hini terk edip gitmekten başka Şare kalmamışti. Boylece Sultan Azerbaycan valisine iltica ederken, en nazik firasati yakalamış olan Atabey, onun agirhk ve sairesini yagmaladıktan sonra *He-meddn'a*, geldi ve devlet dizginlerini eline aldı. Diger taraftan Halife de *N&sir-u Emir-i'l-miiminin* telkip ettigi "*Melik-i mu - azzom Kizil Arslan*"¹⁴⁰ namına teşrifler gondermekte gecik- medi. Ancak Irak'da tam bir idari laubalilik huktım siirmekte

^{13*} *Rah. S. 347-348. Kam. T. (IX, 230)* aralannda ccryan eden bir muhabercden sonra *Rey'c* tahassiin ettigini bildiriyor.

¹⁴⁰ *Ahb. D. S. 125.*

idi. Her iktidar sandalvasma oturan ve partizanlan halki soy- makta vc hesapsız su-i istimalde bir evvelkine taş 9-ikartiyordu. Sibte İbn İ' Cevz i'nin fasik ve daima sarho? bir kimse olarak tanıttığı Kızıl Arslan ¹⁴¹ böyle bir musadere vc irtikap yoluna girmi?ti ki, herkes Sultanın günlerini arar oldu. Din adamları, zahidler ve her sınıf halk zaviyelerde vc meşicilerde Tuğrul'un avdeti i'in dua ve niyazlarda bulunuyorlardı. Azerbaycan hudutlarında bazı muvaffakiyetler sağlıyan Atabey kandırdığı adamları vasıtasıyla Sultanı tevkif ve hapsedirdikten sonra, Selçuklu rilesinden Sancar b. Süleymanşahın tahta 9ıkanlmış olmasına rağmen ¹⁴², Selçuklu hanedanına son vermek maksadıyla bizzat Kızıl Arslan'ın sultan olmasını tervec eden Halife En-Nasir İdini'llah'ın bir mektubu üzerine, kendisi merasimle saltanat tahtına oturdu vc gününde be? *nobet* 9aldirdi. Fakat bu defa Kızıl Arslan muhalif bir gruptan tarafından 9adında öldürüldü (Şevval 587/Ekim 1191) ^{U3}. Artık Irak'ta ke?meke? son haddini buldu. Selçuklu hükümetine dahil beldeler Irak iime- rasi arasında taksim edildi. Rey ve havalisi Kutlug İnan'ın Azerbaycan bölgesi Şemsü'd-din Muhammed Pehlevanın oğlu Ebu Bekr'e ait olmak üzere diğer şehir ve kalmalarda birer kalmadan istiklal ilan etmiş halde idiler. Nihayet bir ka9 bey tarafından Sultan Tuğrul mahbesden 9ıkanldı. yeniden mücadeleye girişildi ve Sultan Tuğrul *Kazvin* önünde hasımlarını bozguna ugratıp (Cumadelahire 588/Haziran 1192) *Hemedni* da zabtederek tekrar tahta oturdu ¹⁴⁴. Yüksek gayelerden tamamen habersiz, bitirilmeksizin maksatları yagma, 9apul, soygundan ibaret olup, adı menfaatleri uğruna teşevvüşati boyuna desteklemekte devam eden eski Pehlevan'ın "bendeleri" bu defa Sultan etrafında toplanıp hizmet arzından geri kalmamışlardı. *Kazvin* muharebesinden sonra Kutlug İnan'ın Harezmsaha miracaatla Irak ahvalini ve Sultan Tuğrul'un durumunu bildirmiş, soylediğimiz gibi, Irak'a sahip olmak emeliyle yardım

¹⁴¹ *Mir'ali*'z-Z^{am} 181a.

¹⁴² *Z^{yl}- Ebu Hamid* (Cam. T. II, 263b). *Trc. T. T.* 177b.

¹⁴³ *Z^{yl}~* Ebd Hamid* (Cam. T. II, 263b). *Nizam ii't-Tcvarih*, 74. İbnii'l- Esir (IX, 218) şabanda gösteriyor.

¹⁴⁴ *Rah.* S. 346 vd. *Z^{yl}-i Ebd Hmid* (Cam. T. II, 264a). *Ahb. D. S.* 127-128. **İui. jv.** 269. *Tar. Gii.* 475.

istemişti. Sultan Alai'd-din Tekiş durumu kendi hesabına mii- sait buldu, teklifc muvafakat etti ve Harezmi'den yola gitti ¹⁴⁵. Harezmişah *Bistam* iizcrindcn Irak'a girdigi zaman, Harezmi ordusunun başında bizzat Tekiş'in gelmekte olduğunu işiten ve o sirada, Tugrul'un *Hemedan'a* gitmesi üzerine, tekrar *Rey'c* donmiiş olan Kutlug Inang ile bu hadiselerde miihim rol sahibi annesi, boylc 50k kuwetli bir devlet reisini gagirmiş oldukla- nndan dolayı, pişmanlık duyarak kal'aya tahassine karar verdi- ler. Bununla beraber Sultan Tekiş harekata gelmekte tereddiiit ctmcdi ve bir iki gun içinde *Rey* civanndaki muhkem *Taberek* kal'asim zabt ve ordusunu ganimetlerle tatmin etti; tamamiyle hakim olduğu *Rey* havalisinde gegirdigi yaz devamınca etraf- tan epeyce emval topladi. Irak Sultam ise Tekiş'le Kutlug Inang'm bozuştugunu haber almış, Harezmişaha hediyeler gon- dererek Nasih-i Cerbazekani'ye goreyardim, istemiş¹⁴⁸, fakat her halde, onun ileri harekatim onleyebilmek için dostane ta- virlar takinmak zorunda kalmış, hatta kizmi Harezmişahm oğlu Yunus-han ile evlendirmek yoluna gitmişti ¹⁴⁷. Bu sirada Harezmi'den gelen haberciler Tekiş'e Sultanşahin *Giirgdn'* 1 muhasara ettigini bildirdiler. Harezmişah bir kisim kuwetlerini Tiirk iimerasmm buyiikierinden Emir Tamgac kumandasmda *Taberek'de* ve *Rey* kal'asi oniinde biraktiktan sonra siir'ade geri dondi ¹⁴⁸.

Filhakika, Gur hukiimdarmin yanmda bulunan Sultanşah taliini bir kere daha denemek iizere Harezmi'ni fethe gikmişti!Ta- bii Sultan Giyaii'd-din onu teşvik edenlerin ve destekleyenlerin başmda geliyordu. Hemşirezadesi Alp Gazi ile Sicistan meli- kini, ordulariyle, Sultanşahm yanma vermiş ve onlan Harezmi'e gondermişti ¹⁴⁹. Sultanşah Harezmi'den limit beklemenin boş

¹⁴⁴ Tekij'in bu seferinde miinşisi Bahau'd-din Muhammed Katib ii'l- Bagdadi de hazir bulunuyordu. *Cuveyric* vardiklannda, miellif Cuveyni'- nin ccddi Bahaii'd-din Muhammed b. Ali, *Azadvar* kasabasindan, Sultan'in yanma gitmiş ve Tekij'in huzurunda miinji ile miibahasclerde bulunmuştur. {*Cih. G. II, 28*).

¹⁴⁴ *Trc. T. Y. 1760*.

¹⁴⁷ *Rah. S. 366, 380*.

¹⁴⁸ *Cih. G. II, 29. Kdm. T. IX, 230. Cam. T. I, 74**.

¹⁴¹ Ibnii'l-Esir (IX, 117) *Nisabur* sahibi Melik Mueyyed'den de kuvvet ahndigim soyluyor ki, bariz bir yanlişUr. Zira gordugümiiz gibi.

olduğunu nihai surette ve bitirince anladı: Kardeş Sultanın yaklaştığı haberi almca toşebuston vaz geçti, ^çkilip gitti. Harezmsah Teki? *Dihistan'a* geldiği zaman kendisini Şahın gittiği tüşir odıldı. Teki Harezme vardı ve kiş mevsimini, baharda biraderine karşı yapacağı savaş hazırlığı ile geçirdi¹⁸⁰. Mamafih Irak-i Acorn bölgesi de bilhassa ora ahvalinin işi için oğrendikten sonra, Sultan'ın şiddetle cezbeden ilklere biri olmuştu. Anlaşıldığına göre Teki Horasan'da kardeşinin işini bitirir bitirmez, yanın kalan Irak hareketini nihaytlenirmeye aklıma koymuş bulunuyordu. Fakat bu meselenin daha kolaylıkla halli için yol üzerindeki bazı mühim mahal ve karalan Harez devletine bağlanması daha muvafık olurdu. Rey ve civarındaki Harez askerlerinin kat'i emniyeti ile, icap eden sevk ve daimi temasın her türlü engelden masum olarak cereyan, ortada İsfahbedler idaresinde bulunan Taberistan'daki (burası ne kadar tabii bir hükümet durumunda olsa da) gizli tehlikeden uzak tutulmasına bağlı idi. *Mazenderan'* da vuku bulan bir iki hadise buna imkan verdi. Harezşah Horasan'a hakimiyetinden sonra Taberistan'da *Gilpdyegdn* kal'ası sahibi Fahr u'd-devle, İsfahbed Husam u'd-devle Erdeşir'den kaşarak Teki'ye gitmek istemiş fakat araya bir anlaşmazlık sokacak bu teşebbüs farkedilerek Fahr u'd-devle irtığa atılmak suretiyle bğdurulmuştu. Bunun oğlu Sirac u'd-din ile, yine İsfahbed'in muavazından Keykavus Harezme giderek Teki'ye sigmama muvafık oldular. Husam u'd-devle elgileri vasıtasıyla bunları geri istedi ise de, *mihteciler verilmaz /* şeklindeki red cevabı üzerine, Teki'nin niyetleri hususunda şüpheli diktii. İbn İsfahbed'in de, Harezşah diğer taraftan *Gefvare* kumandan Sa-

Melik Müeyyed ve oğlu Togan-jah gektan 6 mühterdir. İbn İsfahbed'in bundan sonra fakat bu bahsin devami olarak anlattıkları Harezşah-Melik Müeyyed mücadelelerini ait, yani geçmiş zamanın hadiseleridir. Mamafih Ortağ'm bu jayan-i itimat tarihijisi bu bahsin sonunda: "Evvelki rivayete aykırı olan bu rivayete göre mesela anlatılan şikilde cereyan etmiştir. Eger iki rivayeti te'lif mühter olsaydı, yapardık. Fakat birinin ewela söylediğini diğer sonra zikrediyor, onun için ve memleketin bizden uzaklığı sebebiyle hangisinin doğru olduğunu tahkik edemediğimizden denilcnlerin hepsini zikrettik" demekle zaten malum olan ciddiyetini bir kere daha göstermi? oluyor (*Kim. T. IX, 118*).

¹⁸⁰. *CiA. G. II, 29. Rav. S. IV, 132.*

bik ii'd-devle Riistem'c de gizlice adam göndermiş, kendi hizmetine girdiği takdirde *Ciircdn* ile *Dihistan'i* vreceğini bildirmişti. Bu da, mezkur emir tarafından Husain li'd-devleye haber verildi. İsfehbed de cephe aldı ve Sultanin *Ciindfek't* gönderdiği Sirac ii'd-dini oldurttiğu gibi, oğlu Harczmşaha kaşan Seyyid Kemal ii'd-din'c de işkence yaptırdı. Bilhassa himayesinc sigman bir adam, yani Sirac ii'd-dinin, olduriilmesi Harezmsahm *Ktbud- edmt* vilayetini ve civanni tahrir etmesine ve *Hiimayun* kal'a- sim ele getirmesine sebep oldu. Tekiş ayrıca Taberistan iglerine doğru akınlar yaptırdı, *Esterdbd'i* tahrir etti. Arkasından İsfehbed'c haber göndererek, Irak'a sefer yapacağı için, *Bislam, Damegdn* vilayetlerinin kendine terk edilmesini bildirdi ve tasarrufuna aldığı bu mahallere hakim ve muhafızlar yerleştirdi. İsfehbed, Gur hukiimdan ve Sultanşahla temas aramaya başladı, Bir yandan da Irak Sultam ile işbirliğine girişti. Tabii adlan gegenler en büyük ve müşterek hasım olarak Sultan Ala ii'd-din Tekiş Harczmşahi gortiyorlardı. Yapılan anlaşma gereğince Sultan Tugrul *Bislam* ve *DamegarC* 1 alacak, Sultanşah *Nisdbur'a* hakim olacak, İsfehbed de *Ciircdn* ile etrafını tutacak, böylece Harezmsahm Irak, Taberistan ve Horasan ile ilgili kesilecekti¹⁵¹ Bu ittifakta Gurlulardan bahis yoktur. Geri kalanlar ise ciicele- rin dev karşısında sonu pek meşkur bir mticadeleyi kabul etmeleri demektir. Netice de böyle oldu: Irak yolu emniyete alındığı gibi, bir iki sene kadar bir zamanla, gorceğimiz üzere, Horasan rminazaasi ortadan kalktı ve Irak Selguklu devleti nihayete erdi.

Ala u'd-din Harezmsah 1193 baharında *Bdverd't* indi. Cuzcani'ye göre, ihtimal eski *Herat* emiri Baha u'd-din Tugrul ile anlaşarak Gur memleketlerine de akımlara başlaması tizerinc 1192 de Gıyas ii'd-din'in emriyle *Gazne*, Sicistan, *Bdmiydn* ordulanın müştereken taarruzları ncticesinde *Mergdb* civarında mag- lup edilen Sultanşah'm¹⁶² dayandığı müstahkam kal'anın y&ni *Serahs'm* kumandanı olan Bedr u'd-din Qakir, Sultanşaha sadık bir kısım muhafızları tevkiif ettikten sonra, Tekiş'in siir'atle gelmesi için *Baverd't* haber gönderdi. Sultan Ala u'd-din yakla-

¹⁵¹ İbn İsfendiy&r, II, 149-150, 158. Mar'aji 256-259.

* * *Tab. Na. 74.*

Şince kendisini istikbal ve hizmet arzı için Bodr u'd-din tarafından hazinelerle birlikte kal'âmın anahtarları teslim edildi. Sultanşah muvaffakiyetsiz geçen hayatının son iimidi de son gününü anlamca tecsiirinden hastalandı ve iki gün içinde öldü (589 Ramazanın son günü/29 Eyb'd 1193)¹⁵³. *Tdkkan-Mevirild-Herat* hattına kadar biten Horasan kit'ası Harezmsah Tekiş'e intikal etti. *Misabur* valisi veliahd Nasirii'd-din Melikşah'a, izhar ettiği arzu üzerine, *Merv* vilayeti verilerek, Harezmden Şagnlan, Sultan Tekiş'in oğlu, Melik Kutbii'd-din Muhammed *Misabur* valiliğine tayin edildi (589 Zulhicce/Arakk 1193)¹⁵⁴.

Sultanşah galesinin ortadan kalkması, Alaii'd-din Muhammed Tekiş'in yıllarca süren mühim bir endişesine son vermiş ve Harezmsahlar idaresini sıhhatli bir devlet organizasyonu haline getirmişti. Nitekim bunun te'sirleri, aşağıda tafsil edeceğimiz üzere, kısa zamanda kendini gösterdi.

ii93-senesi Harezmsahlann tedrici ve hazimh yükseliş yolundan birdenbire 50k parlak bir Şaga geldikleri ve, sukut uQurumunun derinliklerine aym sıir'atle yuvarlanmak üzere, kudret ve haşmetin evc-i balasına fırladıkları devrin başlangıcıdır.

¹⁵³ *Cih. G. II, 29-30. Kam. T. IX, 229-230. Cam. T. I, 75**. Tekij'in Sultan jah'i hapsedirip gözlerine mil ^ektirdiğine dair Ccm&l-i Karji rivayetinin asilsizliği hakkında: *Turks. 346 not 4.*

¹⁵⁴ *Kam. T. IX, 230.*

IV. -

HAREZMŞAHLAR IMPARATORLUGU

(589—614/1193—1217)

A) Irak Selguklu devletinin yıkılışı, İran'ın ilhaki, Halife-Harezmsahlarmiicadelesinin başlaması: Irak'da durum vahim idi. Biitun emareler bu Seluklu devletinin oliim ukuruna yuvarlanmakta oldugunu gosteriyordu. Bu bakımdan o devri yaşamış olan Ravendi'nin miışahedeleri pek calib-i dikkattir. Ta baştan beri Irak Selukluların ugradığı istihalelere dair bu muellife ve digcr muasir kaynaklara dayanarak verdigimiz bilgiler, bir devletin yıkılırken takip ettigi yolu belirtmek, gegirdigi safhalan gostererek itibariyle de ibret vericidir. Kuguk-biiyuk her cemiyetin sukut amilleri de unumiyetle bunlardan farklı degildir.

Henüz yirmi yaşında bulunan Sultan Tugrul, oktandır mihverinden 9ikmiş, günlük menfaatlerinden başka bir şey düşünemeyen, disiplin tanımaz bir svirvi oportunist iimeranm hadsiz hesapsız su-i istimalleri¹ iinde kıvranan bir idarenin dizginlerine hakim olabilmek için 50k gen9 ve 90k kifayetsiz idi. Heyecanma maglup oluyor, sabirsizlik gosteriyor, bir gün iltifatın şahikasına 9ikardığı kimseleri ertesi gün haps veya telef etmekte, malların miisadere ve yagmalatmakta tereddit etmiyordu. Devlet adamlığı vasfına sahip olmaları Tugrul'un biiyiik bir talisizliği de, olgun, tedbirli ve şayan-i hiirret bir vezirden mahrum oluşu idi. Kendisine yar olabilecek değerli şahsiyetleri oldurtmişti. En nihayet HSce Muinu'd-din-i K&- şii'yi vezarete getirmiş, fakat mukabilinde 100 bin dinar pişkeş alırdı. Bu gibi ahv&ide sarf edilen paralann halktan kat kat 9ikanlacagma şuphe yoktu. Ahaliyi tazyik kapışım daha Ata-bey Pehlevan zamaxunda a9ildigimi kaydetmiştik. Bu Atabey

¹ Muasir muellif N&sih-i Cerb&zekani şöyle diyor (*Trc. T. T. 3**): «•.

[Atabey Pehlev4n] \ rfUlf /j'ji JU» 0^ .. »

csaseti "bcndeleri"nin gozlerini doyurmak i\$in Pars ve ctrafmi vagmalatmayı miibah gonnii\$tu³. Gittik^o inki\$af cdcn bu kctii ^igir bilhassa Irak-i Acem'de, Harozmlilorin geli\$inden sonra daha da geni\$ledi. Bn "bcndeler" hakim Harozmlilerin gdlgsinc, giya onlar yaptinyorlarm\$ susimti vrerek, miislil- man ailelerini insafsizca istismar hatta istisal cdiyorlardi. Ahl&ki du\$kiiniugiin dorecesinc bakmiz ki, ^apul yapılacak bir \$cy kalmaymca vakif kutiiphancelci yagmaliyorlar, kitaplarm vc mushafllarm iizcrindeki vakif damgalarim sildirerek *Hemeddn* nakka\$larma kendi adlarim yazdiriyorlar ve birbirlerine hediye cdiyorlardi. Ravendi bunlara \$ahit olmu\$tur³.

Ala u'd-din Teki\$ ifcy'dcn Harezmi'e dondiigii zaman, bunun karde\$ii ile me\$guliyetini fırsat bilcn Sultan Tugrul ah- dini bozarak *Rey'i* kurtarmaya te\$ebbiis etti. 1193 baharında *Taberek* kal'asim ku\$atti, zabt ve tahrip etti; Harezmi\$ahin kumandan, Emir Tamgag'i oldiirdii; ileri gclen Harezmi iimerasi- ni, bidayette silah ve te\$hiizat harig emvalleriyle serbest^e gitmele- rine miisaade etmesine ragmen⁴, esir tutarak *Ferrealn* kal'asina gonderdi. Bundan sonra, yukanda gordiigimiz ii\$lu ittifak ge- regincc, Harezmliler elinde bulunan *Bistam* ve *Dmegan* hava- lisine yuridii. Buradaki Harezmi kuwetlerini yerlerinden oynatti. *Har-i Rey* vadisindeki \$iddetli sava\$ta ⁵ Harezmlileri maglup ve takip ederek aralanndan yuiksek rutbeli yirmi bc\$ ki\$iyi esir aldı. Ba\$arılarından dolayı Sultan Tugrul'a tebrikler yazildi⁸. Tugrul bundan sonra Harezmi\$ahin mukabil bir taarruzunu kar\$ilamak iizere /fcy'de hazirhklara ba\$ladı. Bu kritik giinler- de dahi Sultan sirf bir \$iiphe uzerine, Mum u'd-din-i Ka\$ii'yi ya- kalatarak butiin emvalini yagmalatmak ve yerine getirdigi Fahr u'd-din-i Veramini'nin, soluk yuizlu insan yigmlan arasmda,

² *Rah. S. 335. Trc. T. T. 177" - 178a. Daha bk. ^iib. N. 268. Tugrul hakkmda:*

Ibn Isfendiyar II, 152.

³ *Rah. S. 336.*

* *Muc. B. III, 507-508. Burada Taberek'in tahribi 588 dc gsteriliyor.*

⁴ 4 Muharrem 590 (31 Aralık 1193) *EbiI Hamid (C&m. T. II, 264a).*

⁵ *Rah. S. 336. Ravendi'nin dayisi TSc ii'd-din Muhammed'ir- Ravendi'nin de iki beyitlik bir kit'asi bu meyandadır (Rah. S. 369). Ahb. D.S. <33-*

biyytik vezir Nizam U'l-miilke benzer, debdcbeli omiir siirmesine tahammul clmck gibi acaiplikler gosteriyor ve kendisi zevk ve cglcnc alcmlcrindc ko\$uyordu⁷. Anla\$iliyor ki, hayatiyetini kaybetmi? devlet biinyesini canlandirmek artik ntiimkiin dcgil- di. Harezms\$ah A1& ii'd-din zaten Irak'a yiiriiyecekti. Ba\$taKut- lug tnan\$ olmak iizerc Irak umcrasindan aldigi davet mektuplan ve bundan daha chcmmiyetli olarak Halife En-Nasir lidinillah tarafından Harez m'c gonderilcn cl^inin Tugrul'dan \$ikayetleri ve onun beldelerinin Harezms\$aha verildigine dair bir hilafet men- \$uru getirmesi uzcrine⁸ hareketini tacil etti. 1194 bahannnda *Simndn*'a yakla\$tiği zaman Kutlug Inan\$ ve diger iimera tara- findan istikbal cdildi. Sultan Ala ti d-din, ewelki kabahatlerini affettigi Kutlug tnan\$'i, yanma verdigi kuwetli bir oncii kit'a- siyle *Rey*'c dogru gonderdi; kendisi de onun arkasindan iler- lctdi. Sadr ii'd-din ii'l-Huseyni'nin o zaman *Rey* n&ibi bulu- nan Emin ii'd-din Muhammed-i Zencani'den duyuguna gore, *Hdr-i Rey*'c gelen Teki\$'in *Biiyik Hdcib*'i \$ihfb ii'd-din Mes'ud Sultan Tugrul'a gizlice mektup gondererek onun *Rey*'i Ha- rezm\$aha birakip *Save*'ye \$ekilmesini tavsiye etmi\$, bu suretle oradan yapılacak bir anla\$ma te\$ebbiisiinun muvaffakiyete ula\$abileceğini, kan dokiilmcnin onleneceğini bildirmişti. Tug- rul'un kumandanlari, ezciimle *Kazvin* sahibi Nur ii'd-din Kara bu fikre taraftar bulunuyorlar ve "eger Teki\$ /fey'den sonra da ileri harekata ge^erse *Isfahan* ve *Hrneddn* cihetlerinde tarn mukavemet gosteririz, zannimizca sulh ihtimali kuwetlidir" diyorlardi. Harezmlilerin *Rey*'de halki tazyik edeceklerini ileri siiren Tugrul, tavsiye ve miitalealan reddetti⁹ ve sava\$mak iizere /fcy'den \$ikti. O? fersah otede, harp nizaxmnda aske- riyle beklemekte oldugu sirada, Kutlug Inan^'m siivarileri goriiniince, nisbeten az sayida olan onculeri bir hamlede ezmek maksadiyle, umumi taarruz emrini haykirarak, kendisi elinde agir giirzii oldugu halde, at iizerinde ileri atildi. Fakat giuya guvene- rek tertip ve tanzim ettigi ordusu hiicum kalmiamak suretiyle

⁷ *Rah. S.* 370.

⁸ *Kam. T.* IX, 230.

* *Ahb. D.* S. 134-135.

son dakikada onu yalnız bırakmakta beis görmemişti ¹⁰. Sultan Tugrul İjonber i'ine almdı. Yanmda (Y/rini taşıyandan başka kimse yoktu. Tek başma biivuk bir şcaatle Şarpişti. Giirziinun kazara atmm omuzlarma irunesi neticcsinde atıyla birlikte yıkılmcava kadar teslim olmadı. Yere duştugii zaman yaka- landı, siir'atlc yotişen ve onun aci feryatlarma chemmiyct vermi- yen Kutlug Inan^ . tarafmdan başi kesildi (29 Rebiilewel 590/25 Mart 1194). Tugrul'un naşi az sonra muharebe sahasma ulaşan Sultan Ala ii'd- din'in huzuruna getirildi. Halifeyc gonde- rilen Tugrul'un başi Bagdad'da teşhir edildiği gibi, cesedi de *Rey Qai-şismda* dar agacında gunlerce asılı kaldı ¹¹. Irak Sel- guklu devletinin son hiikumdan boyle trajik bir şekilde ve sene- lerden beri trajik sahnelerle dolu o devletle beraber ortadan kalktı.

Sultan Alau'd-din Tekiş *Ref* i tamamiyle ele ge^irdikten sonra Irak Selguklularinm payitahtı *Hemeddn*'a geldi. Bu sefer yeni hiikumdarin etrafmi saran Irak iimerasuun tasvib sadalan arasında, Sultan Harezmsah, Irak tahtına oturdu (4 Receb 590/26 Haziran 1194). Orada kaldığı miiddet isinde *Hemeddn* civanında, *Dezec* ile *Kasimabad* arasında bir ayda inşa ve ikmal ettirdiği av koşkiinde muazzam bir kabul resxni tertip etti; her- kesin dertlerini dinledi, *Hemeddn* imamlanni ve ileri gelenlerini *tejrjitrle* taltifetti ¹². Bu esnada Halife En-Nasir'da yeni veziri Miieyyed vi'd-din İbn ii'l- Kassab ile Harezmsah Tekiş'e saltanat ahdi hil'atler ve sair tiirlii *tefrif* lcr göndermişti. Fakat Halife biitiin Irak ahalisinin gözlerini yeni hukiimdara ^evirdiği bu sırada Sultan Tekiş iizerinde tahayyiil ettiği niifuz ve otoritesini göstermek, bu suretle parlak siyasi bir zafer kazanmak hevesine kapılmuşd. mamafih Harezmsahın Irak'daki jnuvafTakiyetlerinde Halife'nin eski sultan Tugrul'a karşı aldığı tavir miihim rol

Rah. S. 371. *Ahb. D. S.* 135. *Zab. N.* 269-270. İbn tsfendiy&r II, r'aji 259-260. *Cam. T.* II, 264^b. *Tar. Gii.* 477.

II, 32. *Trc. T. T.* 176b. *Cam. T. I.* 75*. *Jfizdmii't-Tevarih*, 'dr 203^b. *Z'f'ii'lame* (799): "CiilCis-i Tekiş Han be saltanat-i Hebraeus II, 467. Muharebe gunii *Rah. S.* (37i)da 24 IX, 23o)de 24 Rebiulewel, *Ahb. D. S.* (i36)de

oynaruş ve aym zamanda, halk arasmda hatirh din adamlarinm m&nen Halife'yc bagli bulunmalari Tugrul'un vaziyetini hayli zaiflettiği iŖin TekiŖ'in dc iŖleri nisbeten kolay hallolunmuŖtu. Bundan baŖka Halife, her halde cismanl devletini geniŖletmek, maddi kudrcitini arttirmek bahsinde beslciği emellerin TekiŖ nezdinde nasil bir tepki yaratacağim da anlamak istiyordu. Bu itibarla vezir Ibn u'l-Kassab hil'atleri ve hediyeleri Sultan TekiŖ'e goturtirken, pek tabii olarak aldiği emir gereğince, Irak kurtleri ve bcdevi araplardan miirekkep 10 bin kiŖilik bir kuv- veti beraberine almayi unutmamiŖti. Boylece *Eseddbdd'a* geldiği zaman Harezmsaha aŖik bir hakimiyet edasi taŖiyan Ŗu haberi gonderdi: "Saltanat ahdi ve bu teŖrifler Sultana Divan-i Aziz (hilafet divam)'in bir cemilesidir. Biitun memleketin iŖlerinden sorumlu olan biz sirf bu maksat iğin buraya kadar gelmiŖ bulu- nuyoruz. Sultan bu nimete layiki vejhile mukabele etmek isterse, az bir maiyetiyle miitevaziane istikbale gelmeli, hiratleri 9adi- rimizda giymeli ve rikabimizda yaya yuriimelidir!"¹³. Sultan Alati'd-din Harezmsah iğin bu, Ŗuphesiz pek de hafif bir teklif sayilamazdı. Binaenaleyh o, veziri karŖilamak iizere ordu sevkemegi daha miinasip buldu. Vezire, ele diiŖmemek iŖin firardan baŖka Ŗare kalmadı; kendisi dag yoluyla Bagdad'a dogru kagarken kuwetleri de dagildi. Harezmsah onlan taki- ben *Dinever't* kadar uzandı ve hayli emval topladıktan sonra *Hcmedaria*. avdet etti. Irak'm idaresini baŖtan nizama koydu, her tarafa tahsildarlar gonderdi. *Isfahan'* 1 Kutlug Inang'a, *Hemedari* 1 Emir Karagoz'e verdi. Diger iimeraya bir 50k ik- ta'larda bulimdu. Biitiin Irak'a nazir olmak iizere oglu YunuS han'i *Rey* hakimiyetine tayin etti ve biiyiik emirlerden Maya- cik'i baŖkumandanhk vazifesiyle onun *atabeyligine* getirdi¹⁴. Harezme donerken yolda oglu Nasiru'd-din MelikŖahin *Merv* havasma dayanamiyarak hastalandiğim haber aldiği iŖin onu tekrar *Nisdbur* valiligine iade etti. Once *Nisdbur* valisi olup hesabına Horasan'da birikta ayirdiği Kutbii'd-din Muham- med'i yanma aldi ve Harezme gitti.

¹³ *Cih. G. II, 33. C&m. T. /, 75a. Rav. S. IV, 132.*

¹⁴ *Rah. S. 375. Kam. T. IX, 230-231. Cih. G. (II, 33)da daima "Ma- yancik" Cam. T. (II, 264^a)de bu isimler arasmda b&zi degijiklikler vardır.*

Hilafet veziri İbnü'l-Kassab ile ilgili olarak cereyan eden hadise Harezmşahla En-Nasir İdris'in arasında mevcut görüş ve telâki ayınlığının derinliğini bariz surette göstermişti. Halife İdris'in nûlûzuna dayanarak menfaatlı te'min için Şalîşirken, Sultan Alau'd-din Tekiş dâvâsında bir fatih havası ile İdris'in hak- kindan fedakarlık yapmayı aklına bile getirmiyordu. İlk adımda beliren ve aksâlamcılarını derhal ortaya koyan bu ihtilaf zaman geçtikçe büyüyüp ve Tekiş'in oğlu Muhammed Harezmşah devrinde azami hadde ulaşarak Harezmşahlar devletinin temelini sarsan ana davalardan biri olacaktır. Daha o zaman Halife İdris'in Sultan Gıyâsü'd-din'e mektup göndererek onu Harezmşaha karşı teşvik etmiş, Gıyâsü'd-din de bu arzuyu yerine getirmek üzere Tekiş'i yaptığı hareketlerden dolayı takbih ve memleketlerini zabteceğini söyleyerek tehdit etmişti. İbnü'l-Esir'e göre Alau'd-din Tekiş Karahitayları yardıma çağırdı. Kendisi *Herat*'i muhasara ederken, Karahitay ordusunun Ceyhun'u geçerek *Bdmxydn* istikametinde ilerlemesi Gıyâsü'd-din'i müşkil duruma soktu ise de, Muhammed b. Qurbek, Huseyin b. Harmil ve Emir Harruş gibi dirayetli kumandanlar idaresindeki Gurlular aynı gece baskın ile Karahitayları mağluben Ceyhun'a döktüler¹⁵.

Halife-Harezmşah arasındaki bu yeni ihtilaf, Irak'ta kok salmış olan diizensizliği var kuvvetiyle koruydu. Harezmşah Tekiş'in Harezm'e döndüğü senenin ferdasında kanşikhklar birbirini takip etti. Sultanın 1195'de memleketin doğu hudutlarında meşgul olmak zorunda kalması durumu büsbütün alevlendirdi. Bilindiği gibi, Sirderya boyundaki bozkır kavimleriyle ilgili haberler ve minasebetler 10-12 yıl öncesine aittir. Arada geçen zaman zarfında ne kronikler ne de başka vesikalarda malumat yoktur. Fakat *Cihngiij'd*'den anlaşıldığına göre, 1195'de o istikamette bir takım yeni hareketler görülmektedir. Yukarıda *Cend* valisinin Horasan'a ahdiğinden bahsetmiştik.

¹⁵ *Kam. T. IX, 241.* İbnü'l-Esir burada Karahitay hükümdarının öldürülen 12 bin Karahitay askerinden her birinin Tekiş'e 10 bin dinar istediğini kaydediyor. Belki toptan 10 bin dinar bemi? olabilir (kr. *Turks. 344 not 4*). Sultan Gıyâsü'd-din bu muvaffakiyetinden sonra Harezmşahlarla aramın diizilmesi için Halife'ye itaat ve gelecekteki memleketlerinin iadecisini şart koşmuştur ki, bundan doğan ihtilafları aşığada göreceğiz.

Her halde simrin kısmi bir ihm&le ugraması ve Harezmşah Tekiş'in son yılları Irak'da ge^irmesi yuziinden olacaktır ki, Kipsak'lar yeni bir hamlde bulunmak istemişlerdir. Ciiveyni bu senede Sultan Tekiş'in *Signak'da*. bulunan Katir Buku Han'a karşı gazaya gitmege karar verdiğini bildiriyor¹⁴. Bundan, yeni gay-i miislim Kipgak unsurlarınm Sirderya sahillerinde hakimiyeti cle getirmege ba\$ladıkları manası \$ikanlanabilir, zira *Signak'm* Harezmşaha tabiiyetini ve hatta buradaki "melik" in Karahitaylara karşı başanlı hareketlerde bulunduğunu gor- miiştiik. Sultan Tekiş kalabalık bir ordu ile *Cend't* yaklaşmca Katir Buku ^ekildi ve Harezmşah tarafından takip edildi, fakat Harezm ordusundaki bir kısım Uran'lar¹⁷ akrabalarıyla savaşı- mak istemiyorlardı. Hatta daha ileri giderek Harezmşaha hiya- net hususunda Katir Buku ile anlaştilar. İki taraf 6 Cumadela- hire 591 (18 Mayıs 1 i95)'de karşılaştıkları zaman Uranlar mev- kilerini terk ile ordunun ağırlık ve levazunatım yagmaladılar. İslam kuvvetleri bozuldu, \$ogu harp meydanında oldii, bir \$ogu da sıcak ve susuz \$dlde telef oldu. Sultan Tekiş 18 giin sonra Harezm'e donebildi¹⁸. Tekiş aşagıda nakledeceğimiz ehemmiyetli Irak h&dislerinden dolayı bu cephe ile fazlaca yakından alakalanmak imkanı bulamamıştı. Ancak 1197 senesinde mesele kendiliginde hal yoluna girdi. Amcası (veya dayısı) Katir Buku ile aralarında miinazaa tıkan Alp Direk *Cend'e* gelerek el^ilerini Harezm'e göndermiş ve yardım gor- diği takdirde Katir Buku'yu ortadan kaldıracıcağını ve onun miilkiinu Sultana teslim edeceğini bildirmişti. Bu sırada *Nis&bur*, valiliği ile butiin Horasan işlerinin başma getirmiş olduğu oğlu Kutb ii'd-din Muhammed'i dcrh&l merkeze \$agıran Tekiş, onu

¹⁴ *Cih. G. II, 34*. Katir Buku hakkında bk. *Cih. G. II, 34* not 2. Barthold Tuku olarak kaydeder (*Turks.* 343). Birinci kelime *Kadxr* veya *Katir* Tvirklerde kullanılagelen, kuvvetli-büyük m&nasında bir unvandır (bk. F. Koprulii, *Belleten VII/26* (1943), 232, not 18). *Buku* kelimesi de islami- yetten önceki zamanlardan beri Tiirkler arasında yayılmış diğeri bir unvan olup (bk. Eberhart, *Belleten IX/35* (1945), 337) IV. asırdan kalma Tiirkse bir metine göre (L. Bazin, *Oriens II, 2*, s. 208-220) Şef, kumandan raa- nasındadır.

¹⁷ Cuveyni bunlara "A'cemiyan" (yabancılar) denildiğini soyluyor (*Cih. G. II, 198*). *Cam. T. I, 87**. Daha bk. *Tab. Na. 349*.

¹⁸ *Cih. G. II, 36. C&m. T. I, 87**.

yamna alarak Sirderya'ya dogru ilerledi. Ccnd eivarında, Alp Direk'in arkasından gelmekte olan Katir Buku ilc karşılaştılar ve Kip^aklar ağır bir hezimete uğradı. Katir Buku, kcondisini takip cdcn Kutb ii'd-din tarafından biitiin biiyik kumandanla- riyle birlikte esir cdilerck Sultanin huzuruna gctirildi ve ciim- lesi bagli olarak Harezm'e sevk olundu (594 Rcbiilahir/şubat 1198). Bu sure tic bozkirh unsurlar Alp Direk vasitasiyle Ha- rezm'c inkiyad ctmış oldular, lakin bu da 90k siirmedi. Bu defa Atp Direk t'csad kaynagi olmaya ba\$lamışti. Harezmşah bu komşuya karşı onun amansız rakibini kullandı, yani Katir Buku'yu “esaret zilletinden emarct izzetinc” ulaştıarak ve bazı anlaşmaları miiteakip biiyik bir ordu ite Alp Direk iizerine gönderdi. Ertesi sene, 1199 sonlan, Katir Buku'nun kazandigi zafer Sultana tebşir ediliyordu¹⁹.

Bozkirlardan, sirasi geldikge anlattigimiz şekilde, Harezm- şahlarla temasa gclen Kip^ak, Uran ve Kankli boylarınm Ha- rezm devleti tarihi bakımından biiyik ehemmiyetini yukarıda bir nebze belirtmiştik. Son olarak naklettigimiz bu arizi 9a- tişma istisna edilirse, bu Tiirk kavimlerinin Harezm iilkesinde kendileri i9in herhalde 90k miisait şartlar bulduklarma şiipe yoktur. O sebepledir ki, 1181 yilından itibaren hemen hemen fasilasızca kiitleler halinde Harezm'e gelmişler ve Harezmşahlar ordusunda imparatorlugun muhtelif ycrlerinde faal rol almış- lardır. Kankli-Kip9ak unsurunun, bilhassa Sultan Tekiş'in Terken Hatun²⁰ ile evlenmesinden sonra, Harezn'e bagli mem-

¹⁹ *Cih. G. II, 40-43. Daha bk. Ibn Isfendiyar II, 161. Rav. S. IV, 133. Barthold bu vakayii yukarıda resmi tahrirata dayanarak naklettigimiz hadiselerle birleştirmek temayilindedir. Ona gore burada adi ge^en Alp Direk yukarıdaki Alp Kara'nın aynidir (Turks. 343-344; F. Koprili de ayn fikirde: Belletcn VII/26, 235). Bize kahrsa, boyle bir ayniletirmeyc mahal yoktur. Ayri ayri zamanlarda bu gibi hadiselerin zuhurunu sed cdcn bir amil meveut olmadigi gibi. Alp Kara ile Alp Direk'in de aym Şahis olduguna dair (isimlerinin ilk kisimleri olup Turk adlarında kullanil- masi mutad Alp kelimesinden ba?ka) hi<; bir dclil de yoktur. Bundan başka Harezm ordusunda Uran'ların meveudiyeti duşinulursc bu kavmi 14 sene cwel ilk olarak Harezm'e getiren Alp Kara'nın bu Alp Direk ilc alakasi olmiyacagi daha iyi anlajılır.*

²⁰ *İslam kaynaklarında şekilde yazılan bu ismin Tiirk lite- raturundc okunuşu Terken olarak (bu hususda Osman Turan'in tetkikine*

İçkctlerdc kesafct kcsbettigi anlaşılıyor. Aslcn bozkır Tüirk prens-İcrinden birinin ki/i olan Terken,²¹ daha ilcrdc mufassalan gorii-İcccgi gibi, kendisi ile beraber ve sonra akraba Tüirk boylanm bu ilkeye suriiklcniij ve onların en mukemmel hamisi olmuş, kendisinin tabii istinatgahi olan bu ziimreye yiksek askeri ma- kam ve mevkileri te'min ederck onların devlet dahilinde ayn bir militarist sınıf halinde taazzilerine sebebiyet vermiştir. İlk zamanlarda Harezxnşahlar için şuphesiz bir kuwet olan, fakat Muhammed Harezmsah zamanmda devletin en biyiik zaaflarından birini meydana getiren bu husus Sultan Ala- U'd-din Tekiş devrinin en bariz alamet-i farikasim teşkil et- tigi gibi, bilumum İslam devletleri arasında Harezmsahlar imparatorlugunun orijinal bir damgası mahiyetindedir.

Halife-Sultan Tekiş ihtilafımn Irak'daki diizensizliği geliştirdigini soylemiştik. Ravendi'yebakılırsa, hadiseleringittik^e girift şekle biirunmesinde Harezmlilerin te'siri de miihim ol- muştur. Ana vatanma gelen Harezmlileri bir miistevli sayma- sini tabii gormek icap eden bu tarihin Harezmliler kuwetlerin yaptıklarını mubalagali olarak aksettirdigi düşünülse bile, her türlü miibalaga payından sarf-i nazar, ilk vazifesi nizam ve asayiş iade, hak ve adaleti te'sis etmek olan yeni hakimlerin, bu gibi miisbet icraat yerine, oradaki miifsit unsurların gidişine Şabucak ayak uydurdukları anlaşılmaktadır²². Şimdi bilmii- nasebe nakledeccgimiz ve Sultanm Sirderya boylanndaki meş- guliyet yıllarına rastliyan bir 90k hadiseler Harezmlilere karşı yerli ahalinin ncfretini artirmiştir. Hilafet makami ile imtizac-

bk.: Tüirk Hukuk Tarihi Dergisi I, *Tiirkan degil Taken*) taamraim ctmijtir. Ayrıca bu unvan hakkında Pelliot' nun fikirleri için bk.: *Hist. d. campag, de Gengis*, 89 vd.

⁸¹ Terken Hatun Ciiveyni'ye göre (II, 198) Kankli Tüirk kabilesinden; *Tab. Na. ye* göre (bk. *Tiirkiyat Mec. I*, 91, not 1) Kip^ak reisi Kadir Han'ın km; Nesevi'ye göre (*Sir. S. C. trc. 44*) Yemek kabilesinin Bayavut aşirednden (daha bk. Ebu'l-Gazi, Desmaison trc. 37) olup Cenkşiadmda bir beyin kızı (*Sir. S. C. trc. 72*) idi. F. Kopriilii'ye göre buradaki Bayavut- lar Mogol kabilesi degil, Tüirk Bayatlardır (*Belleten*, VII/26, 237; *Tiirkiyat Mec. I*, 201-202). Bayavut-Bayat meselesinin miinakajası ve Cenkşi admin okunuju hakkında son arajtırmalar i^in bk. P. Pelliot - L. Hambis: *Hist. d. campag. de Gengis*, 87-89, 91-92, 106-107).

** *Rah. S.* 375 vd. Daha bk. Bar Hebraeus II, 468.

sizliga ilavoton bu vaziyet Harczmşahlar idarcsi biinycsindc sonuna kadar nuizmin bir vara gibi işleyip durdu ^{as}.

Toki\$ Harezm'o donor dbnmez Irak'daki kaynaşma şiddetlonmişti. Biiyiik omirlerdon Ulug Bar Boy Av-aba, Sultan Tugrul'un bir zamanlar hazinc ve toghizat doposu yaptigi *Ferrezin* kal'asmi ole gegirmck istodi ve Emir Karagoz'u do Yunus-han'a karşt isyana toşvik etti. *Ferreztn'i* trkcc mecbur cdilen kal'a kumandam Harezm'e şikaycte gidcrken, *Isfahan*'da adamlarivle birlikte hareketc gelen Kutlug Inang, Ravcnd i'nin tabiriyle, "tiynetinde mevcut isyankarligi" agiga vurmuş ²⁴ ve *He-medan*'z. yiirumuştı. Bunun uzerine Irak'daki Harezm kuwctlori ba^kumandam Mayacik, yamnda Teki?'in oglu Yunus-han oldugu halde, *Rey*'den kalkarak Kutlug Inang'a karşi ilcrledi ve Bagdad civarında *Muhammedi* ve *Sdmin* koyleri arasmdaki savaşta onu maglup ederek askerlerini bozguna ugratti. ²⁵ Kutlug Inang tabii rniittefiki Darvi'l-hilafeye gitti vc beklendigi gibi vezir Ibnii'l-Kassab tarafmdan hararetle karşilandi; kendisine ve maiyetine hil'atler verildi. Kutlug Inang kuwetlerine vc onunla işbiriginemuvaşatcden Yiva Tiirkmenlerinden bir gruba luzumu kadar at, gadir ve sair teghizat te'min edildi gibi, aynca Bagdad'da beş bin kişilik bir kuvvet hazirlandı. Boylece teşekkiil eden miişterek ordu başında Ibnii'l-Kassab ve Kutlug Inang *Hemeddn* uzerine yurudiiler. Yunus-han vc Mayacik *Reft* gekilmek zorunda kaldilar. 1195 Eylul (591 şewal) unda *Hemeddn*' 1 işgal eden hilafet ordusu ²⁸ *Hardkan*, *Mezdegan* ve *Save*'yi ele gegirdikten sonra *Reft* yuriidii. Fakat Haliferiin emrini ifa ile vazifeli Bagdad askerleri dahi

⁹⁹ Ravendi'nin ^{vji} dedigi raahalli dcrebcylerin birer iki?er Harezmlilere iltihak cderek onlara zuliim vc tahrip yolunu goster- dilcr, (*Rah.* S. 377) demesinden, vc Sultan Tekij'in, Harczmli kisvesi altında 9apul yapan yerlilcre m&ni olmak i<jin Harezm kiilahi giycn Iraklilarm dcrhil oldurulmelerini cmretmcsindcn (*ayn. esr.* 385) bu meş'um hareket- lcrdc eski "bndelcrin" mes'uUyctleri aipk^a gdriilmcktedir. Bundan vc daha benzer misallcrden anlaşıyor ki, itidal sahibi ve munsif dcvlct adami olan Sultan Teki\$ memleketinin her tarafında oldugu gibi Irak'da da zuliim vc tazzeke yer vermeme? vc boyle halleri onlemcge gali^mtyti.

^M *Rah.* S. 376.

^{ls} *Rah.* S. 376. Ibnii'l-Esir (IX. 23i)e gore *Zencan* yakinında.

^{s*} *Kam. T.* IX, 232. Daha bk. Ibn Isfendiyr II, 160.

ugradıkları yarılcılc-cski gapullardan gcri kalam-yagma ve garetten gckinmiyorlardı ²⁷. Ağır tazyik karşısında *Rey'* i trk ctmek mcburiyctinde kalan Harezmi kuwetleri *H&r-i Refdc* tutunmak istediler ise de muvaffak olarruyarak *Ddmegan, Bis- tdm, Ciircdn* istikamctinde gerilcdiler. Kutlug Inang Harezmi lileri takip ettigi sirada Ibnii'l-Kassab kendi kuwetlerini gekmiş ve Irak-i Acem'in en miihim merkez ve kaPalanndan olan *Rey* şehrine tesahiib etmek istemişti. Bu durum, sureta Irakli'la- rm yardimına gönderilen Halife kuwetlerinin asil maksadim, y&ni En-Nasir lidinillahm Irak-i Acem'de fiili hakimiyet kurma pl&mni ortaya koymuş oluyordu ki, aym zamanda Kutlug Inang ile vezir Ibnii'l-Kassab arasmda patlak veren ve scbebi yalmz IbnU'l- Es i r'de Irak iimerasimn Harezmlilerden boşalan bolgeye temai hirsı ile tek tarafh olarak izah edilen ²⁸ ihtilafm ba\$langici olmuştı. Birbirlerine diişen miitfeiklerin miicadelesi de getin oldu. Kutlug Inang *Rey'i* kuşatti ve şehirdeki halife alcyhdan Rafizi ziimrenin reisi tarafından kapulann agilma- siyle igeri girdi. Fakat akabinde Ibnii'l-Kassab biitiin kuwetle- rini savaşa siirerek *Rey'i* istirdada muvaffak oldu. Hilafet ordusu şehri oyle bir katl-i ama ve yagmaya tabi tuttu ki, "is- lam memleketlerinde miislumanların kanmi ve malim hige sayan boyle bir merhametsizlik gorulmuş degildi" ^{2*}. R*/den kagan Kutlug Inang *Ave'*ye gittiyse de, *şahnenin* muhalefeti kanpsmda başan elde edemedi; kumandan arkadaşılanndan bir kısmi burada oldiiriildi. Kutlug Inang *Hemtdna*, oradan *Kerec* derbendine gitti. Ibnii'l-Kassab'in oniinden tekrar *Rey'e* dondi ve *Ave'* de maktul diişen Siracii'd-din Kaymaz'in muhal- lefatmdan aldığı 160 bin dinarla yeniden kuwet teşkiline girişti. Diger taraftan Harezmişahin Kutlug Inang'a vermiş oldugu *Isfahdn* ve havalisi Halife'nin Seyfii'd-devle Tugrul kumanda- smdaki kuwetleri tarafından istila edilmişti³⁰. En-Nasir lidi-

¹⁷ S. 377.

^{1*} *Kam. T. IX. 232.*

^{*} S. 378. Daha bk. Ibn tsfendiy&r II, 160.

¹⁰ *Trc. T. T. i78^b*. Bar Hebraeus II, 468. Ibnii'l-Esir (IX, 234)e gdre jafiiler reisi me?hur Sadrii'd-din-i Hocendi, Halife'yi bu Şehri zabta teşvik ve buradaki Harezmi kuwetlerine ragmen beldeyi Bagdad askerine teslim etmekle En-Niisir'a biiyik yardimda bulunmuştı. *Rah. S. (381)* da

nillahm emcleri gcr^cklc^mc yoluna girmi\$ gibi idi. Vezir, Irak-i Accm'in ba\$ Şehri *Heme dan* da, Sultan Tckiş'in yaptır- digi biiyiik ko\$kte oturmu\$ (12 Cumadelahirc 592/14 Mayıs 1196) ctrat'a valiler, momurlar tayin odiyordu. Aym zamanda biitiin Irak-i Acem'de, Huzistan'daki gibi, Halife'nin mutlak diinyevi hakimiyetini yaymak ve yerleştirmck için şiddet yolla- nna ba? vuruyor, miilk hukuku taninuyor: "Biitiin zcmin Emir ii'l-mii'minin'e aittir. Emlak sahibi olmak başkaca kimsenin haddi degildir" gibi ahaliyi endişeye sevk edici ihtarlarda bu- lunuyordu ³¹.

Iraklılarla Bagdadlıların Şarpişmalarına takaddim eden günlerde Yunus-han, yerine Mayacık'ı bırakarak, yardım te' - minine gitmek üzere Irak'tan ayrılırken, Mayacık da *Simndn* ve *Ddmegan* taraflarında, *Hemedan*, *Rey*, *Isfahan* ve sair yer- lerden par\$ a parga gelen Harezmlileri toplamakla meşgul bulunuyordu. Ciiveyni, Yunus-han'ın, kardeşi Horasan valisi Melikşahdan kuwet isteyip donduğunu, fakat Melikşah hcniz gelmeden kendisinin Bagdad kuwetlerini ric'ate mecbur ettiğini ve iki kardeşin *Hemedan*'da birleşerek bir muddet oturdukları ve muvaffakiyeti tes'id ettiklerini soylüyorsa da ³² bu haber hakikate uymamaktadır, zira Irak-i Acem'de dakinik halde bulunan ve her taraftan tard edilen az miktardaki Harezmlilerle bu, miimkiin degildi; ustelik bahis mevzuu bu zamanda *Hemedan*'da doğrudan doğruya halifenin miimeslili vezir Ibn ii'l-Kassab hakim bulunmakta ve kendisi orada oturmakta idi. *Cihdngiifa*'daki bu malumat her halde miittefikler arası miica- delenin *Hemedan* civanna intikali dolayısıyla, Harezmlilerle uğraşmaga vakit bulamıyarak hasim kuwetlerinin o mmtikaya gekilmelerinden galat olsa gerektir.

Ibnu'l-Kassab'm Irak-i Acem'i istilası Kutlug tnanğ'i ol- dukga miışkil duruma duşirmiş, bu da, Harezmi kuwetleri

bunu miitcakup, azamcti Dar li'l-Hilafece dikkati geken Hocendi'nin Bag- dad'm ijarctiyle itlaf olundugu soyleneiyor. Sadr u'd-din-i Hocendi ve Ho- cendiler aileci hakmda bk. *Lub*. I, 265 ve Mirza Muhammed Kazvini haşiyelcri, 354 vd.

³¹ *Rah*. S. 381-382.

³² *Cih*. G. II, 35-36.

kumandam Mayacik tarafından Kutlug'un ortadan kaldinl- masina miisait bir vesile olmuştı. Mayacik *Simmari'dan* Kutlug İnan^'a haber göndererek kasden yakınlık ve dostluk gösterdi. Hedefinc u!aşmak i<;in, onun Harezmsahdan ^ekindigini bildi- ginden, icap cdrcsc Sultana karşı müştcreken hareket cdebile- ceklerini soyliycrcck işbirliği teklifinde bulundu ve oyununda muvaffak oldu. *Rey'de* birleştiklcri zaman Mayacik'm tertip- ledigi plan mucibincc, Kutlug İnan\$ bir siivari miifrczesi ba- şmda *Save'ye* gidcrken ansizm yakalanarak olduriildii (592 Cumadelahire/Mayıs 1196)^M.

Harezmsah nihayet bu sıralarda Irak'a gelebildi. Alati'd- din Tekiş, İbnu'l-Esir'c gore, İbnu'l-Kassab'a elgilerini gonder- miş, "firkin şekilde" istila edilen ve askerlerinin elinden alınan memlcketlerin toptan iadesini talep etmiş ve ancak bundan sonra bir anlaşmanm mumkiin olabileceğini bildirmişti³⁴. Vezir bunları red edince Tekiş dogru *Hemedan* üzerine yurüidii. Ha- life ordusuyla Harezms ordusu arasında 1196 Temmuz (592 şaban) ortalarında *Hemedan* oniinde şiddetli bir savaş oldu. Halbuki bu ayın başlarında, rahatsız bulunan, İbni'l-Kassab vefat etmişti³⁵. Bağdad iimerası ordunun goziilmesine mani olmak i^in onun oliimunü gizlemişlerdi. Muharebede onci bulunan Mayacik hasmi kendi tarafma ^ekmek maksadiyle sahte ric'atler yaptığı esnada Harezmliler ehemmiyetlice kayıp verdi- lerse de Bağdad askerinin maneviyati bozuldu ve neticeyi emin gormeyen Yiva'larm bazı agirhklan yagmalayarak sekilmeleri üzerine Halife ordusu hezimete ugradi. Teslim olanların canları bağışlandı ve memleketlerine gönderildi. Fakat kaşanları Mayacik *Dinever'c* kadar kovaladı ve hayli ganimet aldı; sonra *Hemedan'a*. donerek Tekiş'in koşkiine indi. Mueyyedu'd-din

³³ *Rah. S. 380. Trc. T. Y. 178**. Ravendi'ye göre bu hilenin terti- bindc Kutlug İnan^'tan babası Sultan Tugrul'un intikamını almak isteyen, Yunus-han'm zevccsinin mtihim rolü olmuştur. *Cih. G. (II, 38)*ya göre. Mayacik, Kutlug'un bajım Harezms'c göndermi? ve katline sebep olarak onun muhalefct duşündüğüne sdylemiş ve giıya Harezms'c Bu ajikar gadr- den mtiteessir olmu? ise de, isyan emaresi saydığı Mayacik'm bu hareketine karşı jimdilik hissiyatını gizlemiştir.

³⁴ *Kdm. T. IX, 231. Daha bk. Tecarib u's-SeleJ 332.*

³⁵ *Rah. S. 391. Kam. T. (IX, 237) şaban 4 dc.*

IbnU'l-Kassab'm ccesedini mczardan \$ikartarak başim kesti vc Harezmsaha yolladi³⁶. Şehre gbnderdigi cl^ilcrlc mukavcmtcten ka^mxnalanm tavsiyc etti. Ahali Sultanui gcldigine inanmadigi işin tcslim olmakta tereddiit gbstcriyordu. Sultan Tckiş'in 19 Temmuz 1196 (19 şaban 592) da ko\$kc vasil oldugunu Riikn ii'd-din Hafiz-i Hemedani minbcrcden ilan ettikten sonra, hatib Alemu'd-din'in oglu, muellif Ravendi'nin biraderi vc Sadru'd- din-i Kirmani vc daha birka\$ kişiden miirekkcp birhcy'ctkoşke giderek şchir adina Sultani ziyarctle elini opttiler vc ahali na- mma oziir dilcdiler. Tekiş halka karşi gayet miişfik davrandi. Uzerine diişen vazifeleri Iraklilardan daha iyi eda edcegini bildirdi vc ordudan kimseye zarar gelmiyeccgini ilan etti. Esir- Icri serbest birakti, halka ccfa ettigi sabit olan, Emir-i Bar Ulug Bey'in yegeni, Cemalu'd-din Ali'ye meydan dayagi attirdi, yerli- lerin Harezmi ilahim giymelerini men etti. Ahali Tekiş'ten 50k memnun olmuş, şenlikler yapıyordu³⁷. Bu sirada Halife'nin eltileri *HemedarCz.* geldiler. Hey'etin başkanı Bagdad Nizamiy- ycsi muderrislerinden fakih Mucirii'd-din Ebu-'l-Kasim-i Bagdad! idi. Harezmsah onlan hurmetle karşiladi. Ayaklanm al- tina atlas serdirmiş, başlanndan altun saşmişti. Ancak yapılan tcbligat En-Nasir'm hala hi\$ bir şey olmamiş gibi davranarak cski arzularından feragat etmedigini gosteriyordu. Halife'nin diişiiinesine gore, Sultan Alaii'd-din Tekiş babasına ve dedesine hilafetce verilmiş olan mlilkii kafi gormeli, fazlasma sahip ol- maga kalkmamali, yani Irak'i iade ctmeli idi. Aksi takdirde

³³ *Rah. S. 383.* Ctiveyni vezirin cescdinin kabirdcn ^lkarihp başintn kesilmesinin Harezmsahin emriyle oldugunu ima edcrck "Bu hareket ne insanliga nc dc saltanat şamna yakijmaz" diyor (*Cih. G. II, 38*). Ibnii'l- Esir'c gore (IX, 231) baş Harezme g6nderilmiştir. Ibn Isfendiyar'a gore (II, 160) Sultan Tekiş, *Rey nakibii'n-nukabasi* olup Darii'l-Hilafe'ye iltica ederek fitneyi aevlendirenlerden biri olan Izzii'd-din Yahya'yt da saklandigi yerden buldurmu? vc bajim kestirmijtir (daha bk. El-Fahri 559. Fakat burada verilen not, s. 559, not 1, yanliştir. Ala ii'd-din Harezmi şah'dan maksat Sultan Muhammed degil, Sultan Tckiş'tir). Bu h&dise dolayisiyle Bagdad'a ka^anlardan, maktuliin naibi, Nasir u'd-din b. Meh- di'nin Halife tarafından evvela vezirlik naibi, sonra vezir tayin edilmesi (*Tec&rib u's-Selef* 333) de Halife-Harczm?ahlar miinasebeti bakimmdan manalidir.

³⁷ *Rah. S. 382 vd.*

Halife Harezmişahm topraklarında gaza yapmaga mecbur olacaktı! Sultan bu taleplere şu manalı mukabelede bulundu: “Vakia hiikiim Emiru'l-mu'minm'c aittir, biz bir *fahneyiz*. L&kin hasmimiz 90k olduğu cihetle kalabalık orduya muhtaaz. *Arz Divdmizm* kayıtlarına göre askerimizin mevcudu 170 bin kişidir. Kuwetlerimizin bcslenebilmesi bakımından aramız dardır. Bu itibarla Halife'nin, elindeki Huzistan'ida bize in'am etmesi munasip olur” Cevabta kaydeden Ravendx “Emiru'- l-mii'minin Harezmişaha karşı ciir'et etmiş ve onu sinirlendirmişti” diye ilave ediyor³⁸. Sultan Tekiş Muciru'd-din'i, kendi cİşisi *Biiyik Hacib* şihabi'd-din Mes'ud-i Harezmi refakatinde geri gönderdi.

Sultan Tekiş *Hemedan*'da oğlu Yunus-han'i biraktıktan ve *Rey* şafiileri rcisi Sadrii'd-din Muhammed b.'l-Vezzan'i³⁹ kadihga tayin ettikten sonra, teftişe gittiği *İsfahan*'da bir mud-det kaldı. Torunu Er-boz b. Togan-togdi'y¹ *İsfahan* valiligine ve Emir Yabgu Sipehsalar Samani'yi onun *alabeyWgmt* getirdi⁴⁰. Bu sırada Yunus-han gözlerinden hastalamruştı, umuru idare cdcecek halde degildi. Buna binaen <encdn online geldigi zaman Azerbaycan'a Atabey Ebu Bekr b. Pehlevan'a mektup yazarak *Hemedan* işlerini deruhde etmesini bildirdi. Fakat o zaman Abhazlarla miicadele etmekte olan Ebu Bekr vaziyeti arz ederek kardeşi Ozbek'i gönderdi; *Hemedan*'a Ozbek'in tayini kararlaştınldı⁴¹.

Sultan yukarda soyledigimiz Sirderya hadiscleri dolayi- siyle 1196 sonlannda Harezmi'e donmek mecburiyctinde idi. 2 Mart 1197 (9 Rebivilahir 593) de Horasan valisi veliahd Nasirii'd-din Melikşah av mcraımdan dolayi bir tiirlii terk edc-medigi *Men*?de hastalanarak oldii¹². Sultan son dcrccc miite- cssir oldu. Melikşahın oğlu Hindu-han ctrafinda bir klikin tcşekkiil ctmesi ve bazı şuphcler uyandirmasi iizerine leki\$, veziri Nizamul-Miilk Sadrii'd-din Mes'ud-i Hcrcevi'yi *Msdbui* a

** *Rah. S. 385. Huzistan 591 ^1195*) ba?larında lbni'l-KassAb tarn- findan zabtolunmıjtu (*Kdm. T. IX, 231. Tecarib ii's-Stbf 331*)*

** *Bk. Lub. I, 276, Mirza M. Kazvini ha>iyesi, 3G0.*

⁴⁰ *Cih. G. II, 39.*

⁴¹ *Rah. S. 388. Kr?. Cih. G. II, 3⁸.*

⁴² *Cih. G. II, 39. Kdm. T. IX, 239.*

gondardı. Yczir Horasan işlerini tanzim, belinnckte olan boz- gunou cereyanlnri bertaraf cdorek lazun gelcn ledbirleri aldı. Bu arada Hindu-han'm merkoze gonderilmcsi icap ctmişti. Yczirin arkasmdan gidip Horasan umurunu tekefiul cden ycnı vcliahd Kutbii'd-din Muhammd, Nizamul-Mulk Mcs'ud'un avdotindcn soma, deruhdc ettigi hususatla kifayctli bir Şkilde mcŞgul olmaga başladı⁴³. Bundan sonra Kutbii'd-din, Alp Dirck mcşelcsiyle, gordiigiimiz gibi, Harezmi'e ŞagrilnnŞ oranin tes- viycsini miiteakip Sultan TekiŞ 1198 sonbaharmda, tekrar ka- nŞnnŞ olan, Irak'a gitmek zorunda kalmiştir.

Hemedan işlerini tedvire memur cdilen Ozbek heniz gcl- meden once Emir Izzii'd-din Satmaz naib bulunuyordu. Pehle- vanin "bendelcri" biyyik iimeradan Nuriid-din Gok^c'nin etra- l'ında toplanarak ^apul vc tagalliibe başladılar ve *Hemedan'* l ilk hedef olarak seedier. Gorulmemiş zuliim ve haksizlikle her tarafi alt-iist ettiler. Izzu'd-din Satmaz Ozbek'in muvafakatiyle vist- lerine yiruyerek onlan cyaletten ipkardi *Rey* tarafına giden Nuru'd-din GokQe o havaliyi istilasi altına aldıktan sonra *İsfahan* üzerine hareket etti. Maksadınm Harezmlileri siirmek oldugunu ilan ediyordu. *İsfahan'*da, Sultan Tekjş'in gelişi esnasmda ona itaat ettiği anlaşılan, Halife'nin kumandam, Scyfii'd-din Tugrul ilc askerlerinin bulunduğunu anlaymca, Bagdad htikumetine hizmet arzettigini bildirdi. Miiteakiben bir kısım Harezmlileri *Tabes'e* kadar kovaliyarak geri dondii, *İsfahan'a* geldi ve En- Nasir'a, el^ileri vasitasiyle, *İsfahan, Hemedan, £encan, Kazvin* Halife'ye ait olmak, fakat *Har-i Rey, Save, Kum, KaŞan* ve *Mtzdekan* bolgesi kendisine verilmek iizere Irak-i Acem'in taksimi- ni teklifetti. Tabiatıyla halife tarafmdan memnunlukla karŞilandi ve adları geŞen yerlerin Gokge'ye verildigine dair bir menŞur, hil'atlerle birlikte, gonderildi⁴⁵. Diger taraftan En-Nasir li- dinillah, GokŞe ilc baŞa <jikamiyan Ozbek'i de firsattan bilisti- fede iradesine ram etmek, hiŞ olmazsa minnet altmda birakarak itaatine aimak yolunu tutmuŞtu. Nur ii'd- din Gokt^e *Rey* ile

⁴³ *Cih. G. II, 39-40. Cam. T. (Hafiz Ebru 586). Bar Hebraeus (II, 469)da Hendok (Hindu-han) yanh? olarak MclikŞah'tn kardeŞi gosterilmiŞtir.*

⁴⁴ *Rah. S. 388.*

⁴⁵ *Kdm. T. IX, 234.*

İsfahan arasında dolaştığı sıralarda, Ozbek *Hemeddn'*Aa vazı- yctını diizcltir gibi olın? ve hizmetinc gelen, Ravn.d. run mahmisi olduğu için bu miellif tarafından ziyadesiyle medh 0 senaedilen, Melik ii'l-iimera Cemal u'd-din Ay-aba'nın *atabeyhfr* sayesinde durum mazbut hale gclmi; ve 1197 şubatmda Emir Kur'an-han cvlailariyle, Nur u'd-din Kara'nın oğlu ve Cemal u'd-din Ay-aba'nın damadlarının kuvvetleriyle dehaletleri vazı- ycti hayli sağlamlaştırmış bulunuyordu. *H-medan* hadiselerini dikkatle takip ettiği şüphesiz olan Halife tarn o esnada *Kudiis-*deki iktaimin clinden alınması üzerine Bagdad'a gclmiş bulunan Misir umerasından Ebu'l-Heyca'yi, her halde yeni iktalar bağışlamak vaidi ile, hilafet ordusu başında *Hemeddn'*a gon- derdi. Verilen emir zahiren o civarda halka rahatsızlık veren guruhlann tardı idi. Bu hususta, İbn u'l-Esir'e bakırsa, Bagdad ile *Hemeddn* arasında mektuplaşma da olmuştu. Fakat Ebii'l-Heyca *Hemeddn'*a gelir gelmez, yine İbn u'l-Esir'e göre, başta Ozbek olmak üzere yukarıda saydığımız hi<; bir şeyden haberi olmayınca kolayca tevkiif etti. Ravendi'ye göre ise, aralarında 29 Nisan 1197 (9 Cumadelaire 593) deki olduk\$a \$ctin savaşta Iraklılar mişkil duruma diştuler. Ozbek kal'aya sigindi. Halife bu sefer gönderdiği bir mektupla Ebii'l-Heyca'nın hareketini tasvib etmediğini, "Melik" Ozbek'in makamına oturtulmasını bildirdi. Ayrıca hediye olarak bir kiln; bağış ile ona ve biitiin maiyetine hil'atler gönderdi. Bundan sonra Ebu'l-Heyca Bagdad'a donememiş, *Erbil'c* giderken olmuş- tiir ^{4e}. Halbuki Ozbek *Hemeddn'*a ewclce, Halife'nin hasrını Sultan Tekiş tarafından tayin edilmişti. Melik u'l-umcra Cemal u'd-din Ay-aba'nın Bagdadlılara itimad edilemeyeceğini sovl- mesi üzerine Ozbek Azerbaycanda Atabey Ebu Bekr'in yanına gitti, yardım istedi ve 1197 Haziranında biraderinin bir kat; kumandanı ile birlikte *Hemeddn'*a dondii. Talanların devam eden Gok^e'ye yapılan ihtar bir netice vermedi. Bilakis o, a^tk- ^{tan} _ a<pga kilici elden bırakılmıyacagını ilan ediyordu. Atabey Ebu Bekr, Kadi Zeyn u'd-din'in oğlunu *atabey tidibligi* ve vezirlik vazifeleriyle Ozbek'e gönderdi iş de, bunun da, *melik til-tittle fa,seyyid ii'l-viizera* gibi unvanlar takmmak, her gibi muntaza-

man ziyneiler vormekien b.i\$ki bir beccrikiligi olmami\$ti Mayacik'a gliuce, o. bidayetic Gbkyc ilc vo halife kuvvet- Kriylt* miicadeleyo giri\$ti. Evvelu *llctnedn* a yiiriyerek, o zaman heniiz Halite taral'uulan rcdcdilmeiniij olan EbiYl- HevcA ilo vc yanmdaki halitonin adami Emir-i Alcm ilc kar\$- ln\$u. iki giinliik y\irpi\$madan sonra onlari iirara mecbur ctti. Bu suada Gdk^c ilc arkada^lan Mayaeik'in karargahi olan *Rrj* c vanvu\$lar, onun taraftarlaruu katletmi\$Icr, fakat hazine Mayacik'm berabrindo oldugu iyin hcrhangi bir maddi mcn- laa tc'min cdcmcmi^lcrdi. Mayacik o tarafa yonelince Gokgc dc ycnidcn *Hemeddn* taraflarua geldi vc sdyledigimiz gibi Atabcyc tabiiyctten imtinami a<pk\$a bildirdi. Bu arada *Isfahan* a giden Mayacik oradaki Harezm kuvvetlerini alarak *Ka- fana* yiirudii, \$chri dort ay siiren zahmetli muhasaradan sonra vc bir takim vaidlerlc alabildi. Buna ragmen ahaliyi a\$iri dere- ccde lstraba maruz birakti. Harezmliiler mcskcmleri birer birer arayarak, duvarlari delcrck, yerleri kazararak, gizli dcfinelcr ele gegirmege gali\$iyorlardi. *Ravend'* dc dc boyle yapmi\$lar, e\$raf- tan Baha u'd-din Ebu' 1-Ala'nin evinden kiilliyctli miktarda aliun vc giimii\$ gikarip g6lurmii\$lerdi¹⁵. Mayacik *Rey'* c dogru harcket ettigi zaman Gokge'nin arkada\$larından Nasir u'd-din Akku\$, Halifenin taraftarlarından Emir-i Alcm vc Ozbek onunla sava\$mak iizerc *Kazvin* online geldilcr⁴⁰. 2 Mart 1198 (21 Rebiulahir 594) de vukubulan kar\$ila\$mada Mayacik kuvvet- leri cansiparane garpi\$tilar. Bilhassa Harezmli kadmlar⁵⁰ ta-

¹⁷ *Rah. S.* 391.

⁴⁰ *Rah. S.* 393-394. Ravendi bu harekederden bahsederken, "Ha- rczmliilerin Irakhlara kar\$u reva gordiikleri katl, zulim, yagma ve merha- metsizligi Oguzlar Horasan'da yapmamidardir", diyerek aci aci \$ikayet cimekte vc onlara rchberlik eden *RafizVler*—Bilhassa *Kdfan* Rafizi'leri— hakkında ^ok agir kclimclcr kullanmaktadir. Mucllif her halde haklidir, zira buyiik bir cogunlukla yeni musliiman goqbcilerden miirekkep Harezm kuvvetl crinin bu *RafizV* ler tarafından kolayca ikna edilebileceklerini kabul ctmeck yanliij olmaz.

¹⁵ Burada, Halife'nin cmri ilc makammda ibka edildigini gordiigumuz Ozbek'in mevcudiyeti bu harckctin Halife'nin i\$aretiyle olduguna delil sayilabilir. Bundan ba^ka Ravendi'nin tasrih ettigine gore Bagdad'hlara larafini pek tutmiyan Genial u'd-din Ay-aba bu sefcrce ijtiraki reddctmi\$tir [*Rah. .S'* 395].

⁵⁰ Umumiyyetlc Orta^ag'da Turk vc Turkmcn'lerin sava\$larda aile-

savvurun fcvkindr g.iyret sartcdcu-k h.tip l.iliinin ilrp.rjin* MH< scbcp oldular. (^okilmecg m«\ but cdilm Irak <•11111111 , *rimin'* ,1 dogru gidcrkon Mayacik *Hemeddn* li/.ciiic yimidil. \Y11i Im durum hasil olinu\$tu: HalilVnin luttugu veya k< inline k.tz.m maga <jali\$stigi Nur ii'd-din Ciok<^o iU* arkadaslan vrya O/brk 11- yanindakilcr ikir.ci plana du\$mii\$, Harczm\$alim liak'da inll- messili bulunan Mayacik onlara iistunlugiimi islm l rylrjniyii.

Bu gidişle mahud planlarin gcr<jeklc\$mcsi biraz miykilrii, biiia- cnalcyh En-Nasir bu defa da Mayacik'a ihifatnamc gbm lri* mekte tcreddiit ctmcdi. “Mclik-i niuazzam, Iskcndcr-i zaman,

Husrcv-i afak Cihan Pchlevan Riistem-i sani Ki\$ver-kii!j<iy şcms u'd-din Mayacik” gibi tantanah bir hitapla ba\$liyan bu mektupta or.a Emir'ul-mu'minimin naibi olmak payosi bah<jolu- nuyordu ³¹. Yazihş sebebi izaha liizum gostermiyceek kadar a<ik olan bu mektupta Sultan Harezmsaha da şerefli bir mevki ay- nldigi goze ^arpmaktadır. Mayacik 27 Mavis 1198 (19 Rcccb 594) de *Hemeddn*'m ileri gelenlcrcni kabul etmiş, şehrin vc min- * tikanin ahvalini sormuş, zulum vc itisaf lan işittigi zaman ya- panlara lanct etmiş, kendisinin adalet vc imarct yolunda ytirii- yecegini ahaliyc teblig ettirmiştir. Aym giin Harezmsah Sultan Tekiş'dcn de Mayacik hakkmda bir ferman gelmiş bulunuyordu.

28 Mayıs giinii *Hemeddn* imamlari huzurunda okunan ve keza biiytik unvanlarla siislii olan bu ferman da: “Mayacik bizim bendemizdir, adaleti malumumuzdur. Kendisine ewelce em- rettigimiz hususlan icrasi işin Irak'a. tarafimizdan *ndib* nasbe- dilmiştir. Oradaki rmlcrin, kadilann ve amt'/lerin mercii odur., deniliyordu ⁵².

Mayacik hakikaten muvafTak bir şahsiyet olmuşt u. Irak'in muhtelifyerlerinde hasimlari halafaaliyet halinde olmaklabera- ber, te'min ettigi mevki ve kazandigi kuvvct sayesinde muhaliflcr i alt edebilir ve yillardan beri ezilen memleketi sulh ve asayişe ulaştirabildi. Fakat o da pek <jabuk iktidar hazixnsizhgma ug- leriylc beraber bulunduklan malumdur. Anadolu'nun fethinde boyle idi.

Yinc Biiyiik Sultan Mclikjah devrindeki Kahirc seferinde dc kadinlar bu- lunmuşlard i (bk. *Mirat ii'z-£amdn*, Ibn Kalanisi ne\$rinde, 109), burada #

onun ba\$ka bir niisalini gortiyoruz.

⁵¹ *Rah. S.* 396.

⁴² *Rail. S.* 397.

r.uüi. *Hnnccddn* a hakim oldugu andan itibaren istiklal davasma kalku. *Maunder an* bfcbbodi ilo gizlico anla^jna yollan anyor, Hanc/m'e gbndorilmok uzere toplanan vergileri kendi hazinesi hcsabma zabtcdiyordu. Bundan başka *ainil\cn* haraca kcsli. *Isfahan d:u* Erboz-han (Tekiş'in torunu)'i ihrag etti. Harezmi askerlerini omrine aldı. Mustarip halki daha da gigncmege basladı. "Irak'da ctrafi gezdi, doIaşti. Kuvvct vc kudrcctini a turmak iizerc loprak iisuinde alınacak bir şcy kalmayınca yer altlarım kazdırdı, gizli emval aradı. Onun vc maiyetindeki kuvvetlerin vaptigi zulmi bir Abhaz kafiri, bir Hata Tiirku (yani Karalutay), bir şam frncgi reva gormez. Kalplcrinde musliimanhk merhamclic yoktu. Su gibi insan kani akittilar"⁵³. Bu hale yinc Iraklılar tahammil edemediler. Atabey Ebu Be- kirc anlaşan Comal u'd-din Ay-aba ve diger Irak iimerasi Maya- cik'i gckilmcgc zorladdar. Ancak mevsim kiş oldugu igin fazla harekata girişemiyerc şehirde kaldıkları sırada Harezmişahin gclmckte oldugu sayyasi iizercinc Atabey EbuBekr bir an once Azerbaycana donmegi uygun buldu. Irak tekrar Mayacik'in clinc diiştii. Filhakika Harezmişah Tekiş geliyordu, lakin onun maksadi, Mayacik'a yardım degil, kat'i surette itaattan giktigim haber aldigi bu eski kumandanım te'dib etmekte.

1198 Ekim başlarında Horasan'a inen Tekiş orada hazır- hklarını yaptıktan sonra *Mazenderari*'a gegti. Evvela son yd- lardaki Isfcbcd'in harcketlerini cevapsiz birakmak istemiyordu. Zaten Sultan Tugrul'un olumiinii miitcakup bir nevi hulus gostererek gayesini giiden Husam u'd-dcvcle tarafından *Heme- ddn'a* yanma gonderilen kiigiik oğlu Riikn ii'd-din Karm ile diger iki tanmmiş emire iltifat etmemiş, Taberistan'i ele almagi diişunmuş; *Bistam'a* geldiginde Emir Sutaş ile Izz ii'd-din Celdek ve Nusret u'd-din Muhammed'e, Horasan ve Harezmi kuvvetle- riyle, fiituhata gegmelerini cmretmişti. Bunlar *Gefvare*, *Ciind- fek* kal'alarım zabtettiler, Isfehbed'in merkezi *Sdriye*'nin kasir- larını yaktılar. *Birun-Temife* (Esterabad nahiyesi) vilaye- tini yagmaladılar. Husam ii'd-dcvcle gckildi. Bizzat Tekiş ise bu dela gelişinde *Firdzkuh*^M, *Ustivnavend* kal'alarmı harpsiz

⁵³ *Rah. S.* 398. Daha bk. tbn tsfendiyar, II, 162.

⁵¹ Bu kai'a Gur *Firuzkuh'undzn* ba'ka olup *Rty* ile Dum&vend arasındadır (tsl, Ans. *Firuzkuh* mad.).

nidi ⁵⁵. Sonrn kişm şiddeti hafiflediği zaman Irak.'a yoneldi. Mayacik uzun müddet kendi haline bırakılmış olan Irak'da Sultanin görünüşü karşısında 'aşkinlik geşirdi. Akibctindcn korkduğu işin, yapılan davcte icabct ycrinc, mukavemct edemeyeceğini bildiği Harczm ordularının dñiindcn firar etti. Kendisindcn ayrılan kuvvetler arkadan ilerliycn Harezmsaha katihyorlardı. Bundan sonra af ve itizar zimmnda yolladığı elgileri dinlenmedi. Peşinden siir'atle takip cden bir Harezm miifrezesi tarafından adamlarından Şogu kih^tan geşirildi. Mayacik pek az bir kuvvetle *Erdehn* ⁵⁶ kal'asma siginabildi ⁵⁷. Sultan Tekiş buraya gelerek onu cebrcn kaPadan indirdi. Mayacik bir deve- nin iistiinde bağlı olduğu halde huzura getirildi. Sultan onun aleme ibrcet teşkil edecek bir cezaya mtistahak olduğuna kani bulunmakla braber, onun kardeşi olup devlete hizmet etmiş ve big bir kotuliigii goriilmemiş olan Ak^a'mn hatiri ve Raven- di'dcn anlaşıldigma gore, vezir Nizam ii'l-mulk Mes'ud'un ilti- masiylc Mayacik'i oldiirtmedi, sadece bir sene hapsedilmesini ve mütebaki omriinu *Cend* hududunda daitilharpde gegirmc- sini emretti ⁵⁸.

1199 sonlanna rastliyan bu sıralarda Sultan Harezmsah Tekiş bir taraftan, yukarıda soyledigimiz iizere, Sirderya boy- larındaki müicadelenin zaferle neticelendiği müijdesini alırken, diger taraftan daha müihim siyasi bir zafer kazanıyordu. Son Irak hareketinden sonra Halife En-Nasir nihayet Harezmsahin hakiki kudretini ve İmparatorlugunu tasdik etmekte idi. Dar ti'l-hilafc'nin ehpleri Sultan Tekiş'c hediyelevre hil'atlerle birliktc Horasan, Tiirkistan ve I rak memleketlerinin saltanat men- şurunu getirmişlerdi⁵⁹ Cii veyni'ye gore, boylece, meşgul olun- masi icap eden umur ortadan kalkmış ve "Divan-i Aziz" cihe- tindcn "ferag-i dil" hasil olmuştu⁶⁰. Siyasi yonden ve formcl

⁵⁵ Ibn İsfendiyar II, 159, 163, 165. Mar'aşı 260-261.

⁵⁶ /&/den ijarka dogru 3 gunluk mesafede muhkem bir kal'a (*Mac. B. I, 204*).

⁵⁷ *Rah. S. 399. Cih. G. (II, 42)*ya gdre *Firuzkuh'* & iltica etmi^tir.

⁵⁸ *Cih. G. II, 42-43. Rah. S. 398-399. Kam. T. IX, 248. Cam. T. I, 87a.*

⁵⁴ *Cih. G. II, 43. Kam. T. IX, 248.*

⁴⁰ *Cih. G. II, 43.*

olarak Toki\$'in gayesino crdigi muhakkakti. I .akin Irak'da vaziyetin durulmadiguu ve bn halin Harczm devlotti başına bir yok gailcler aytiguu ilorido gdrcecgiz.

Ba\$langiyta, Teki\$'in kudretli idaresindeki Harcznvjahlar tmparatorluguna kolaylikla iltihak odip to bilahare Harczm suitanlarnn mo\$gul cden bblgolerdon biri do Kirman'dir. Kirman'da hakim bulundugunu gdrdiigumiiz, Oguz reislerindcn, Molik Dinar'm dliimii (591/1195) uzcrine ycrinc gcyen, Ferruh-\$ah vc Accm-\$ah adlanndaki iki oglundan, Ferruh-\$ah zamanmda mcmlckct biitim huzur ve siikununu kaybetti. Oguzlari merkez- don uzaklaştiran *Burdesir* ahalisi Alaii'd-din Teki\$c muracaatla, ondan, Oguzlari tamamile tardctmck iizcre, ordu gondermesini istedi. Hutbe Teki\$ adina okutuldu, para onun adma basil- maga başlandı. *K'ubnat'tan* da Harezmsah'a aym mealde miira- caat yapıldi. Teki\$, Harezm'dcn Nusretii'din Atabek b. Muham- med Uner'i gonderdi. Bunun yaninda, akilh ve iş bilir bir zat olan Radiyii'd-din Ebu Bekr-i Nişapuri de bulunuyordu. Nusre- tii'd-din *Burdestre* yerleşti. Kirman ileri gelenlerinden Riik- nii'd-din'in de iştirakile muntazam bir idare kurulmuştu. Lakin daha sonra Harczm'den buraya gelen, bilgisiz vc basiretsiz, *Hacib* Hiisamu'd- din Omer'in halka kotii muamelesi Kirmanm şebankare reislerine geymesini intac cdccctir^{80 b}.

B) Sultan Teki\$'in olumii. Sultan Muhammed Harczm ş a h :

Sultan Teki\$'in son yıllari *Melahide* (Batini'ler) ile miica- dele iyinde geymiştir. Halife'nin elyileri donduktan sonra Ha- rezmsah, ortayag islam tarihinde cari umde ve teamiillerden ayri bir diişunceye sahip bulunmakla beraber, daha ziyade ccmiyetin gayr-i memnunlarmi sinesinde toplayan bu ziimreye karşi miies- sir surette harcketc geymegi vecibc bildi ve ilk olarak, vaktiyle Irak Sultam Arslan b. Tugrul tarafından fcthedildigi iyin *Arslan-gu^a* diye amlan meşhur *Kahire* kal'asina askcr yekti. Dort ay siircn yctin kuşatma ve tazyikten sonra, iyerdekilere dokun- mamak şartiyle, ele gcyirmege muvafiak oldu. Burasi *AlamCt'*- tan sonra Ismaililerin miistahkemligine en yok guvenerek

oul* Afdal u'd-din-i Kirmani, *E-Muzaf*, 6-7.

cn zorlu muhasaralarda bile aylarca dayandıkları ve ckscriya muhasaracıların neliee alamadan ^ckilip gittikleri bir kal'a idi⁶¹. Tcki? bu muvairakiyetini mutcakip *Alamul* taraflarında da harckatta bulunarak hayli *mulfiid* bldiirdü. Bunda sonra fğgli Tacit d-din Ali-şah I Irak'a tayin ile onu, merkez olarak sektiği, *İsfahan*'a gönderdi. Kendisi de Harezxn'e dondu ve 29 Mart 1200 (10 Cumadelahire 596)'de *Giirgdnc'n* muvasalat etti⁶². Fakat İsmaililer usullerine uygun tarzda intikam almakta geeikmediler. Sultam kendi ustlerine tahrik ettiğini duşundukleri vezir NizamU'l-Mulk Mcs'ud'u fedaileri vasitasiyla bigakla oldurdular (596 Cumadclahire/Nisan. 1200)⁶³. Vezirinin oliimunden dolayı cam sikılan Sultan Tekiş *Melahide*'ye karşı daha amansız takibata girişmege karar verdi. Se^me bir ordu tanzim ederek kumandasına verdiği veliahd ve Horasan valisi Kutb u'd-din Muhammedin dcrhal işe başlamasını emretti. Kutb ii'd-din Muhammed ewela *Tor fig* kal'asını kuşattı^M. Ciiveyni'ye göre, buranın muhasarası dört ay sürdü. "In gibi derin, hendekler dolduruldu. Sultan da aym maksatla ikinci bir ordu hazırladıktan sonra yola tjt kacaktı sırada kendinde demevi bir anza baj gösterdi. Bir miiddet ge^ince rahatsızlık nefes darhıma Şevirdi.

¹¹ *Kazvin'e* iki fersah mesafede. Zekeriy&-i Kazvini'ye göre, Sultan Tcki? burayı evvle sulhen alarak garnizon te'sis edip dbrnii?, fakat sonra i^indekilerin *Batiniler* tarafından oldiirilmesi iizerine tekrar gelerek muhasara ctmi? eman ile teslim aldıktan sonra kal'ayı yiktirmiyti (*Asar u'l-Bilad* II, 194).

*² *Cih. G. II, 43-45. Kdm. T. IX, 248.*

" *Cih. G. II, 45. Kdm. T. IX, 248, 250.* Ravend I (s. 399) vezirin Mayacik't himaye ettiğinden dolayı kendisinden mugber olan Sultamn emriyle *milhid*'ler tarafından olduriildiğini soyliyor ki, 90k zayıf bir ihtimaldir. Ravendi aym zamanda Mayacik'in da idam edildiğinden mektedir. Ciiveyni'nin naklettiğine göre, vezirin Buyiik *Hacib* Şihab ii - din Mes'ud ile *Arz* Hamidii'd-din-i Zevzeni'ye diismanhgi vardı ve *Arvz* I saray kapusunda idam ettirmişti. Buyiik *Hacib*'i de İtlafi tasarlarken ken ISI blduriilmuytu (daha bk. *Rav. S. IV, 134*).

* Sistan orası Haziran-Temmuz 1194 (590 Receb) ve ayıs Haziran 1195 (591 Cumadelahire)de olmak iizerce ve ikincisinde Our ve Horasan askerlerinin ijtirakiyla *Kain* oninde *Melahide* ile 9arpi5mişti (ar I *Sistan* 392). Eserin naşiri MclikiiVŞ^u ara Bahar bu harekati, ut ii in Muhammed'in miicadelesiyle kanjirmakta ve Sultan Tekiy in b iimunu 591 sıralarında göstermektedir (*ayn. esr. 392, not 2*). ^ x«nAi 10

Hekimlerin ihtimamları ncticesindi* iyilo^iucgo yiiz tutmuştu, fakat sihhati henüz yolculuğa müsait değildi. Tabipler bu hususu arz edip onu seferden ahkoymaya yathışılarsa da dinlemedi. Yolda hastalığının şiddetlenmesi dolayısıyla „S'e/iristanWe Qah-i Arab monzilinde 4 Temmuz 1200 (19 Ramazan 596) da öldü. Yazıyet derhal Kutub u'd-din Muhammed'e haber verildi. Tor- j/Vdcki mahsurlar sikişik durumda idiler, anlaşma temayülü gösteriyorlardı.

Sultanın oğlunun ve Kutub u'd-din'in esasen gidceğini bildiklerinden bir şok tazirlerle bulduktan başka 100 bin dinar vererek sulh oldular. Siir'atle şehristan'a gelen Kutub u'd-din taziyet mcrasimini icradan sonra Harezm'e döndü. Sultan Tekiş'in naşi *Gtirganc'a* getirilerek, vaktiyle kendi tarafından inşa ettirilcn, büyük medresedeki türbey defnolundu⁶⁵. Bu fasılda geçitli vesilelerle soylediğimiz gibi ve nakle-dilen hadiselerden anlaşılacağı üzere, Sultan Ala u'd-din Muhammed Tekiş Harezmşahlarsülalesinin endikkateşayan bir simasıdır. Hayatı boyunca uzun ve yorucu mücadelelere katılmak, bu arada yirmi kusur yıl gibi uzun bir müddet tahta hak iddiası kardeşi ile uğraşmak zorunda kalmama rağmen, her sene memleketini biraz daha büyütmuş, devletini biraz daha genişletmiş, nihayet Bagdad yakınlarından *Talas* civarlarına kadar uzanan büyük bir imparatorluk tesisine muvaffak olmuştur. Adil, halka karşı insafli idi. Gittigi yerlerde halkın onun şahsından ve icraatından daima memnun kalmıştır^M. İdare nizami ve teşkilatı şüphesiz sağlam ve muntazamdı. Ekseriyeti Kankli, Kıpçak, Uran ve sair Türklerden müteşekkil ordusu devrin en sekin islam ordusu idi. Kuvvetli şahsiyeti gerek memleket dahilindeki seçitli halk zümreleri, gerekse ordu içindeki imtizacsizhklarm belirmesine meydan vermediği için bunlardan mutcvellit nahoş hadiseler görülmemiştir. Oğlu Muhammed'e kurulmuş teşkilatıyla, kuvvetli ve organize ordusuyla, büyük bir imparatorluk-sultanlık birakan Sultan Ala- u'd-din Tekiş mcs'ut bir devlet adamı olarak ölmüştür.

⁸⁵ *Cih. G. II, 46-47. Kam. T. IX, 248, 250. Cam. T. I, 87*. Daha bk. Bar Hebraeus II, 472. Bazı yerlerde olduğu gibi burada da Tekiş'in babası İl Arslan yerine Alp Arslan kaydedilmmiştir.

* Bk. *Cam. Hk. 187*. *Lub. I, 39-40*.

Kutb ii'd-din Muhammed devlet merkezinin varınca, erkan ve kumandanlar meclis akdettiler ve onu 3 Ağustos 1200 (20 Şevval 596) 'da, Harezm tahtına oturtular⁶⁷. Kutb ii'd-din İzzet-kabi Alau'd-din'c görevlendirildi. Her tarafa tebşirciler, yeni saltanat mektupları gönderildi.

C) Gurlularla mücadele. Horasan savaşları:

Sultan Alaüddin Muhammed'in saltanatının ilk yılları hanedan azalmasıyla mücadele ve Gurlu istilalarına mukabele gibi bunaltıcı hadiselerle geçti. Bu arada *Esterabad*'a kadar biten *Menderan*, bilumum Harezmîler kal'alarından ve nahiyelerden kovalanarak suretiyle, İsfahân'dan devle Erdesîr tarafından istirdad edildiği, Sutaş, Nusretî'din Muhammed, Tutuk ve sair isimlerle kismen uzaklaştırılıp kismen öldürüldüğü gibi⁶⁸, Irak da elden gitti. Sultan Muhammed devlet reisi sıfatıyla *Giurganc*'da oturacağı için, imparatorluğunun ikinci aslı pargası olan Horasan teslim etmek üzere biraderi İzzet-kabi'din Ali-Şah'ı *İsfahân*'dan getirdi ve onu hükümet erkaniyle birlikte *Nisabur*'a tayin etti. İzzet-kabi'nin ölümü ile kısmi bir ferahlık duyan Iraklılar, Harezmî miimesi Alişah'ın da gelişmesi tizerine tam serbestliğe ulaştıkları anladılar ve ilk hamlede memleketlerinde burada dağınık halde bulunan Harezmî kuvvetlerini kilitlenmiş ve girdiler veya tardı ettiler. Bu hususta bir yandan Özbek, diğer taraftan Nuru'd-din Gökge epeyi gayret göstermişlerdi. Azerbaycan'dan gelen Atabey Ebu Bekr *Hemedan* Özbek'e vermiş, kendisi de *İsfahân*'ı işgal etmiş, Gökge ewelce olduğu gibi *Rey* ve havalisini hakimiyeti altına almıştı ki, bu hal Irak-ı Acem'in fiilen paylaşılması demekti. Fakat aralarında samimi bir anlaşma yoktu. Gökge bermutad kılıcına dayanmakta, Atabey falan tammadığını ilan etmekte ve "padişahlık Selguklu hanedanına bile kalmamıştır. Harezmşah topraga gümülüdür. İldenizlilerin padişahlığı ise doğrusu 5aşıllacak bir şey olur!" diyerek meydan okumakta idi⁶⁹. Hakikatte ne Ebu Bekr ne Özbek onunla mücadeleyi göze alamıyorlardı.

⁴⁷ *Cih. G.* II, 47. *Rav. S.* IV, 134. *Cim. T.* (Hafız Ebrâci 586)de 8 şevval.

⁴⁸ İbn İsfendiyâr II, 166-167.

⁴⁴ *Rah. S.* 399-402. Nasih-i Cerb&zekani: "O (Gökge) ciiz jeinjir 41eti ncedajt ve riisdmi-padişahi nedanest" *Trc. T. Y.* 178^b.

Boylucc Gdqqc'nin itibari artnuş, hele FAni Bekr'in, Ravcndi'nin labiriyle, "rahat bir miilkii arkada bnakarak" Azcrbaycana (jekilip gitmesi, askcrlerin Gok^e'ye iltihakma vc onun biisbii- tlin kuvvetlenmesine yol a^mujti.

Sultan Muhanunod Harezmsah kendi dcrdiyle mc\$guldii. *şadivah*'da bulunan ve burasmm, babasi NSsiru'd-din Melik- şahm oliimiinden sonra, kendine intikal cdeccgini tabii goren Hindu-han'm, Horasan amcasi Kutbu'd-din Muhammed'c verilince, etrafmdaki iimera ilc birlikte hoşnutsuzluk gostermesi vc bundan faydalanan bazi bozguncu unsurlarin muhalif hare- kctler izhar ctmcleri iizerinc, Harezme ^agrildigxm ve oramn olen vezir tarafmdan nizama konuldugunu gormtiştiik. Amcasi Muhammed sultan oldugu zaman, korkarak Harezmden ka9ti; miilku telakki ettigi ulkeye, fakat *jVisdbur*'da Ali-şah bulundugu igin, Merv'e gitti ve askeri hazirha başladi. Sultan Muhammed buna karşi vakit kaybetmeden Qakirii't-Tiirki kumandasmda bir ordu tpkardi. Ordunun yaklaşmasi Hindu-han'i firara zor- lamişti. *Men*'i işgal cden Qakir Şehirde ele geiprmege muvaffak oldugu Hindu-han'm annesiyle ^ocuklarmi, Sultandan aldigi emir geregince, miikerrem olarak Harezme gonderdi⁷⁰. Hindu- han Harezmsahların eski ve biyyiik rakibi Gur sultanlarma iltica etmiş, yardım istemiş ve mukabilinde, Ibnii'l-Esir'den anlaşıldigma gore⁷¹ Gur'a tabi olup onlar adina hutbe okuta- cagini vadetmişti. Alaii'd-din Tekiş'i oliimiinii haber aldigi zaman onun biyyiik şahsiyetine hiirmeten resmi matem ilS.it ederek ii<j giin *nobet* vurulmasim men eden ve taziyete oturan Sultan Giyasii'd-din, Hindu-han'm gelişini memnunlukla karşi- ladi, ona ikramlarda bulundu. Harezmdcki tahawiilden dogan tabii sarsintiyi arttirmak ve kendi dcvletinin itilasina yol a^mak arzusiyle, Harezmsah ailesindeki bu iş miicadeleyi desteklemege karar verdi, Hindu-han'a yardima hazn; bulundu⁷²: *Talekan* sahibi Muhammed b. Qurbek'in *Merv*'i Qakir ii't-Tiirki haki- miyetinden kurtarmasim emretti. Ibn Qurbek *Merv-i Rdd* iizerinden gc<;erek *Pengdih* mevkiini aldiktan sonra, Qakir'a

⁷⁰ *Kam. T. IX, 250. daha bk. Lub. I, 43.*

⁷¹ *Kam. T. IX, 250.*

⁷² *Kam. T. IX, 250. Cam. T. I, 87a.*

Merv'de Sultan Gıyas u'cl-din hutbesini ikame etmesini, aksi halde memleketten uzaklaşmasını bildirdi. İbn u'l-Esir'in ifadesinden anlaşıldığına göre, *Merv*'i Sultan Muhammed adına işgal etmiş olan Qakir'm bu tehdit karşısında gabucak boyun eğivermesi Gurlu kardeşlerin Horasan'da daha casus surette hareket etmelerini teşvik etmişti, zira bunlar yeni Harezmişahin taze kuvvetler göndermek iktidarında olmadığına kanaat getirmişlerdi⁷³. Qakir'in, eman verildiği takdirde, Gurlu hizmetine gireceğini yazması üzerine Sultan Gıyas u'd-din Hindistan seferleriyle meşgul bulunan biraderi Şihab (u'd-din'i çağırarak beraberce Horasan'ı ele geçirmek için askeri hazırlıklar yaptılar ve Sicistan sahibi ve sair meliklerin katıldığı, kuvvetlerle doksan filden mürekkep, büyük bir ordu ile *Talekan* 'dan yola koyuldular. Öncü kuvvetleri kumandani Şihab u'd-din *Merv'e* yaklaşınca, Qakir'm teslim istesine rağmen, halk, Harezmi askerlerle birlikte mukavemette ısrar gösterdiler ve Gurlulara karşı savaşa giriştiler. Bu maksatla dışarı şikmiş bulunan müdafileri Şihab u'd-din mukabil taarruzla tekrar şehre girmek zorladı. Arkasından, fillerle desteklenen müteaddit hücumlar neticesinde Afmi'liler eman dilemeğe mecbur oldular. Şehir düştükten sonra Gıyas u'd-din de geldi, huzuruna Alkan Qalur'i ızzet etti ve *Herat'a*, gönderdi. *Merv*'i yanında getirdiği Hindu-han'a teslim etti ve ahalinin ona itaat etmesi tavsiyesinde bulundu⁷⁴. Sonra sulhen aldığı *Serahs'i* amcası Emir Zengi b. Mes'ud'a verdi. Keza zahmetsizce ele getirdiği *Nesa*, *Ebiverd* şehirlerini de ona iktidar etti. Yalnız *Tus* kapulan kapadı ise de bu, iş gününü siirdi ve halkın ısrarı karşısında *Tus* kumandani eman istemeğe mecbur oldu; Sultan Gıyas u'd-din tarafından hil'atlenerek *Herat'a*, gönderildi. Bu suretle Horasan'm baş kenti *Nisabur* etraftan ihata edilmiş bulunuyordu. Harezmi'den yardım gelmemesi Horasan

⁷³* *Kdm. T. IX*, 250, 253 deki Muhammed b. Harmil yanlıştır.

⁷⁴ *Kdm. T. IX*, 253. Cüvçüni (II, 47) tafsillat vermiyor. Kısaça Sultan Gıyas u'd-din'in, Tekij'in olumunu fırsat bilerek zabtettiği *Merv*'i Muhammed b. Qurbek'e verdiğini söylüyor. Mamafih biraz aşağıda (II, 50) Hindu-han'ı burada göstermektedir. Asıl gayesi Horasan'ı işgal etmek olan Gıyas u'd-din'in, Hindu-han'm hukukunun müdafiacısı görünerek hareket etmesi halk nazarında meşru'iyet perdesine birürmesi, bu itibarla *Merv*'i ilk planda Hindu-han'a teslimi normal bir hareket olmak icap eder.

ahalisi gogunlugumm biiyuk Cur ordusuna kar\$ı mancviyatim bozmu\$ ve kolayca teslim olmalanm intag ctmi\$ti. Sira *Nisdbur'* a gelince, Giyas u'd-din burada oturan Harezm sultanirun karde\$ı ve Horasan ku'asi valisi Tac u'd-din Ali-\$ah'a makammi vo \$chri terk cdip gitmesini ihtar etti. Ali-\$ah ve askerleri muha- rebcyo karar vcuni\$ler, \$clur di\$mda hasmin i\$ine yarar ne varsa tahrib cderck, hatta agaglari bile kcscrck, mukabil tcdbirlcr almi\$lardi. Sultan Giyas u'd-din ve karde\$ı \$ihab u'd-din 1201 Nisan ba\$lannda *Nisdbur'* u tamamiyle ku\$attilar. Iki biradcrin ordulari, yani Gur ve Gazne kuvvetlcri \$chri zabtetmek husu- sunda birbiriyle musabakaya giri\$mi\$lerdi. Burglar arka arkaya yıkıldı ve *Nisdbur* lasa zamanda sukut etti. Igeri giren ordu yagmaya ba\$lamı\$ti. Sultan Giyas U'd-din bunu dcrhal onlcznck ve halkga muhterem tutulan bazi ulema ve zahidlcrin cvlerine adamlanni gondercrek oralara askerin zarar vermelerine mani olmakla *Nisdbur'* u\an memnun cdici harckctlcrcde bulundu. Daha sonra da garct edilmi\$ ne kadar mal ve saire varsa bircr hirer sahiplerine iade ettirdi ⁷⁵. Ulucami'c siginmi\$ olan Harezmliilere dokunmadi. Tac u'd-din Ali-\$ah yakalanmi? ve yayaolarakhuzuragoturulmu\$lu. Giyas u'd-din ona bu muame- leyi reva goren azarladi ve Ali-\$ah'a itibar etti, hatta Ibn u'l-Esir'e gore, onu kendisiyle beraber tahta oturttu ⁷⁶. Sonra Ali-\$ah ve ileri gclen Harezmliileri *Herat'* a gdnderdi. Sultan Giyas u'd-din fethettigi Horasan'da her tarafa *amiller* tayin edip, Cuveyni'ye gore ta *Bistam* ve *Ciircan'* a kadar *\$ahneler* gonder- dikten ve akrabalarmdan Melik Ziya u'd-din Muhammed'i *Nisdbur* valiligine getirerek butun Horasan umurunu ona tevdi ettikten sonra *Herat'* a dondu. \$ihab u'd-din ise *Kuhistdn'* a iler- ledi, Ismaili'lerle meskun bazi bcldeleri tahrip etti. Bu arada ele gegirdigi *Kiindbad* \$ehrinin muhafazasmi *TiUek* kadisina vererek Ve umumiyetle bolgede islamin \$iarlarim ihyaya gah-

⁷⁵ *Cih. G. II, 48. Tab. Na. 74-75. Ibnu'l-Esir (IX, 254) Nisdbur'* un zabti ve miiteakiben olup bitenlcri muhasara esnasinda bu jehirde bulun- mu\$ olan tamdigi bir tacirden nakletmekcdir ki, bu tacir de e\$yalanm geri almi\$tir.

⁷⁶ *Kam. T. IX, 254. Ibn Isfendiyar II, 169. Cuveyni (II, 49) Ali-jah'a ve maiyetine i\$kencc yapildigim soyluyorsa da miibal&ga olsa gcrcktir.*

şarak memleketine avdet etti. O zaman Harezmi'yi vasita- siyle Sultan Gıyas u'd-din'e Harezmi'yle Gurlular arasındaki eski dostluk ilişkilerini ve oldukça büyük bir tevazu ile Horasan'ın iadecisi istenmiş ise de hiçbir biçimde alınamamıştı⁷⁷.

Irak'ın Harezmişahları tarafından yönetildiğini görmüştük. Sultan Muhammed'in, bir müddet babasının matemini içinde bulması ve merkezde acilen halli için meseleleri dileye koy- makla meşgul olması. Irak'tan da mühtim olan Horasan kit'asının da yabancı işgali altına düşmesini istemeyi. Sultan Muhammed Harezmişah tahtına geçtikten sonra bu hadiselerle yakından ilgilenmek imkanı bulabildi. 1201 son- baharında Harezmi'den yola çıkmadan önce Gur sultanına yazdığı ta'yib ve takdir dolu bir mektupta, fırsat ganimet sayı- larak yapılan bu istilayı takbih ediyor, memleketlerinin iadesini istiyor, aksi takdirde onu cebren taredebilecek kudrette olduğunu, icap ederse bu hususta Hata (Karahitay) ve Türk- lardan faydalanmak mümkün bulunduğunu, fakat her halde müstevliyi koymaktan aciz olmadığını bildiriyordu. Sultan Muhammed cesur, fakat aşırı derecede magrur bir adamdı. Kudretine güvendiği müddet'e kendini kii'lik düşüren hadi- sata tahammül gösteremez, göreceğimiz gibi, 90k kere itidali elden kaınrdı. Gur hükümdarına gönderdiği bu mektubun ağır edası, onun muazzam olduğu nisbette ince devlet mesele- lerinde ifrat ile tefrit arasında seyreden psikolojisinin ilk, hem de ağır başlı telakki edebileceğimiz, bir örneğidir. Sultan Gıyas u'd-din'in cevabi aym şiddette değildi. Ewela kendisi nikris hastalığından mustarıptı. İkinci kardeşi Şihab ii'd-din yine Hindistan'a gitmiş bulunuyordu. Bu itibarla bir takım muga- latalarla Harezmişahi oyalamaya ve vakit kazanmaya 9alıştı. Sultan Muhammed aym zamanda Gur hükümdarının Hora- san'da *naibi* Ziya u'd-din-i Guri'yi de *Nisabur*'u terke davet et- mişti. Ziya U'd-din'in *Firuzk&h*'a bildirdiğine göre ahalî daha ziyade Harezmlilere mutemayildi. Fakat Gıyas u'd-din yakında yardım göndereceğini vadederek onun yerinde kalmasını tav- siye etti ve maneviyatını kuvvetlendirdi⁷⁸.

⁷⁷ *Cih. G. II, 49. Tab. jVa. 74-76. Kim. T. IX, 254.*

⁷⁸ *Kim. T. IX, 256-257. Daha bk. Bar Hebraeus II, 475.*

Nihayet Sultan Muhammed Harezmşah 1201 Eylül ortasında Horasan'a indi, avin 19 (17 Zilhicce 597) unda doğrudan *jXisdbur* online kondu⁷⁹. Kendilerine verilen Gurlular şehir haricinde savaşa girdilerse de Harezm ordusunun karşısında gerilediler. Sultan Muhammed şehri tam muhasara altına aldı ve şehirdeki Gurlu kumandana teslim olması hususunda haber gönderdi. Ziyai'din ise vad edilen kuşete intizaren mukave- meteye devam ediyordu. Şiddetli mücadele iki ay kadar sürdü, surlar hayli harap olmuş hendekler doldurulmuştu. Ziyau'din neticede Harezmşahın tekliflerini kabul zorunda kalarak eman istedi. Şehir teslim ahndikten sonra Sultan Muhammed Gurlu müdafilere verdiği sözü tuttu, canlarına dokunmadığı gibi, bir şok hediyeler, hil'at ve saire ilc onları memnun etti ve hepsini ser- best bıraktı. İbnii'l-Esir'e bakılırsa Harezmşah, Ziyai'din'in Gur hakiimdari nezdinde tavassutunu istemiş, o da kabul ederek iktalannın bulunduğu *Herat*'a varmış ise de, yardım göndermek hususundaki vadini yerine getirmemiş olan Giyasii'din'in yanına gitmemegi tercih etmiştir⁸⁰. Yani bir netice almamıştır. Bundan Harezmşahın butiini Horasan'ın tahliyesini tekrar ileri sürdüğü ve Gurlu biraderlerin de reddettikleri istidlal olunabilir. Harezmşah bundan sonra Horasan'ın ikinci merkezi *Merv'e* yurüdü. Hinduhan bilhassa *Nisabur*'un sukutu üzerine endişelenmeye başlamış ve amcasının yaklaştığı öğrenince *Merv'i* bırakarak *Firuzkuh*'a Giyasii'din'in yanına yollanmıştı. Bu suretle *Merv* de kolayca istirdat edilmiş oldu. Geride kalan müstahkem *Serahs* kal'ası muhasaraya alındı, fakat Giyasii'din tarafından buraya tayin edilen Emir Tacvi'din Zengi b. Mes'ud sert bir mukavemet gösterdi. Muhasaranın uzaması neticesinde asker ve ahali bilhassa yakacak darlığına düşmüştü. Harezmşahın, müdafaadan vazgeçip huzura geldiği takdirde affolunacağı teklifini reddeden Zengi, müzayakayı gidermek emeliyle hileye baş vurdu; Harezmşaha, kit'alarını geri ^ekerse kuşetleriyle birlikte kal'adan ayrılacağı bir mektupla bildirdi. Sultan da bunu kabul etti. Fakat kal'a kumandanının *Serahs'tan* şiktikten sonra askerlerinin ihtiyaç maddelerini ta-

⁷⁹ *Cih. G. II, 49.*

⁸⁰ *Tab. Na. 86. Kam. T. IX, 257. Tar. Gti. 410.*

mamlayarak <abucak tckrar kal'aya kapandigi hayrc tic gbrilidu. Sultan Muhammed bu kadar uzun muharebelerden sonra ycnii hazirhklarda bulunmak iizerc Harezmc dnmck zorunda idi. *Serahs* muhasarasina kafi miktarda kuwet birakarak hareket etti. Bu sirada Zcngi'yi sikişik durumdan kurtarmak isteyen Giyasu'd-din'in *Talekdn* valisi Muhammed b. Qurbek'in *Serahs*'a ani bir baskin vcrcccgii anlaşilmca Harezmliler muhasarayı kaldirarak ayrıldilar. Bundan bilistifade Emir Zengi *Serahs*'tan Şikti, *Merv-i Rud*'a gitti ve orada Muhammed b. Qurbek kuvvetleriyle birleşti. Harezmişahin bunlar uzerine gonderdigi 3 bin kadar siivari Ibn Qurbek tarafmdan bozguna ugratddi, bir kısmi olduruldii, bir kısmi esir edildi, hatta ordugah bile Gurlulann eline geşti⁸¹. Fakat muhasara ile vazifeli Harezmi askerleri, Emir Zengi gittikten sonra, geri donerek *Serahs*'i zabtetmişler ve onun yerine kaim olan *kutvdi* yakalamışlardı⁸². Tabiatıyla *Mesa*, *Ebiverd* ve havalisi de Harezmişaha ge<jm.işti.

Sultan Muhammed 1202 Temmuzunda Tiirklerden ve yerlilerden (Tazik) topladigi biyiiik bir ordu ile bu defa dogruca *Herat* uzerine yuriiydi⁸³. Ibnii'l-Esir'e gore bu scferden once Harezmişahla Gur Sultam arasinda bir sulh denemesi daha olmuş, fakat Giyasii'd-din'in işi yine mugalataya dokmege gahşmasi, gonderdigi el<ji, biyiiik Gur emirlerinden, Hiiseyin b. Muhammed il'-Mergani'nin Sultan Muhammed tarafmdan tevki finii mucip olmuştu⁸⁴. *Herat* kumandam bu Huseyin'in kardeşi Omer b. Muhammed il'-Mergani idi⁸⁵. Ibnii'l-Esir'in rivayetine gore, yukarida bahismevzuu ettigimiz Sultanşahin olii miinden sonra Gur'a kaşan ve Giyasii'd-din tarafmdan ikram goren iki Harezmi emir casusluk faaliyetine girişmişler, yerleştikleri *Herat* hakkında Sultan Muhammed'e gizli malumat

⁸¹ *Kam. T. IX, 257.*

⁸¹ *Cih. G. II, 50.* Ibnii'l-Esir'de bu kadar serahat yoksa da, *Serahs*'in Gurlular tarafmdan terk ediljini bildirmcsinden ve daha ajagida bu kal'amn Harezmişaha aidiyetini zikredişinde Ciiveyni'nin dogrulugu s&bit oluyor.

⁸⁸ *Cih. G. II, 50.* Ytl gosterilmemijtir, fakat 598 olmak icabeder (bk. *ayn. esr.* 50, not 4). tbnii'l-Esir de bu hadiseyi 598 de nakleder.

⁸⁸ *Kam. T. IX, 257.*

⁸⁴ *Cih. G. (II, 50)* da yanliş olarak tzzii'd-din Mergezi diye geşer. *Rav. S. IV, 135* de de oyle.

vermekte ve onu boldenin zabtına təcavüz oturmokta bulunmuşlardı. *Gurgdne'* da bu halo vukuf poyda odon Hiiscyin i'l-Mergani vaziyoti \c *Herat'a* yapılaok sel'eri kardeşino bildirdi- Hulasa Muhanimod Harozmşah *Herat'a* gidip muhasaraya başladığı zaman Gurlular da ioap odon hazirhklan yapmışlardı: Giyasii'd-din hemŞirczadesi Alp Gazi'yi Gur ordusu başmda yola <pkarmış, digor taraftan Hindistan'dan gagnlip bu senenin Nisanmda *Gayie'*ye gelmi? bulunan Şihabti'd-din kendi kuwetleriyle hare- koto ge<pniş, Sultan Giyasu'd-din *Herat* civannda *Rezin* riba- tina kadar gelmişti. Gur ordularmm kiilli kisnu ^ihabii'd-din'in kumandasmda vc yaninda bulundugu cihetlc, digor Gur kuwet- leri Harezmsaha taarruza cesaret edemiyorlarsa da o civarda dolaşmaları epeyce sinir yorucu te'sir yaratıyor, helc *Herat'a* bc\$ fersah mesafeyc konan Alp Gazi'nin Harezm kuvvetlerinin iaşc kollarmi vurması, zahire te'minine mani olması, durumu hayli gu<pc\$tiriyordu. Ustclik vagina maksadiyle *Talekan* hava- lisine gonderilen Harezmliiler dc Ibn Qurbek tarafindan tama- men imha edilmekte idi. Sultan Muhammed Şetin şartlar i<jjnc muhasarayı 40 gun kadar devam ettirdi, fakat netice alamadi. Gun gegtikşc vaziyet alcylhde olarak gelişiyordu. Bunun tizerine *Herat* kumandanmm af dileklerini kabul etti ve aldigi bir miktar mal mukabilinde muhasarayı kaldirarak aynldi. Bununla beraber Sultan *Talekan* yolundan gelen Şihabu'd-din ile *Merv-i Riid'* da karşılaştı. Cuvcyne'ye gore Harezmsah irmagin iki ordu arasinda bir perde gibi kalmasını daha uygun buluyordu, fakat erkandan bazılan nehri gegmegi tercih etmekte idiler. Bu anlaşılmazlık iginde iken onciiler arasinda ceryan eden şid- detli garpişmada her iki taraf hayli telefati verdi ve Gurlulann asil maksatlanmm Harezm ordulanni bu havalide meşgul ederek müdafaasız Horasan kit'asmi yeniden ele gegirmek oldu- gunu sezen Sultan Muhammed, koprileri yikarak *Merv'e* dogru gekildi⁸⁶. *Serahs'*a vardigi zaman yanina gelen Gur elgileri vasitasiyle, Horasan vilayetlerinden bir kismimm terki ile zarar vc ziyana mukabil nakdi lazminat isteginde bulunan Gur hiikumdarlanmm tekliflerini reddederek Harezm'e dondii. Şihabii'd-din-i Guri *Tus'a* kadar ilerledi. Mevsim kiş idi. Zahire

⁸⁶ Kam. T. IX, 258. Gift. G. II, 51.

nzaldığı gibi atlara da yeter miktarda yem bulunamıyordu. Şihabu'd-din *Tus* ahalisini tazyika başladi, geniş olgudc miisadecreler yaptı ; adamlarını göndererek yiyecek, ot'namma ne varsa zorla aldırdı, halka tahammülü aşan vergiler tarh etti. Bu hal derin darlığa düşen yerliler arasında nefret uyan- dırdı ve onların Harizmşahlara bağlanmak arzulanm artırdı. Şihabu'd-din bahar başında daha şimalde futuhat yapmak fik- rinde idi, fakat bu sırada kardeşi Gıyasu'd-din'in oldiğii haberi gelince *Herat*'a donmek zorunda kaldı ⁸⁷.

Bir müddetten beri hasta olduğunu gördüğümüz, Gur'un en btiyik Sultani, Gıyasii'd-din Ebu'l-Feth Muhammed b. Sam Ocak 1203 (599 Cumadelula) de olmuşt'u ve oliimu, herhangi bir karişikhga meydan vermemek için, Şihabu'd-din'in *Herat*'a vardığı Mart ayına kadar gizli tutulmuşt'u⁸⁸. Şihabti'd-din matem ilan ettikten sonra, onun oğlu olup babası gibi Gıyasii'd- din lakabını taşıyan Mahmud b. Gıyasii'd-din Muhammed'e ragmen, idarcıyı eline aldı. Kendi oturduğu yeri yani *Gazne*'yi devlet payitahtı yaptı. Hemşirezadesi Alp Gazi'yi *Herat*'a gönderdi. *Firuzkuh*'u, Horasan işlerinden de sorumlu olmak üzere, hanedandan Alai'd-din Muhammed'e verdi. Asil tahta gemesi için eden Gıyasii'd-din Mahmud'u *Bust*, *Ferd* ve *İsfizar*'a göndererek onu ve ailesini adeta merkezden uzaklaştırdı⁸⁹. Böylece şimali Hindistan'a ve bitişin Gur memleketlerini tamamiyle hakim olunca Harizmşahlarla mücadelesine şiddet verdi.

Şihabu'd-din *Herat*'a donmeden önce *Men*'i, Harezmlilerden aldığı esirlerle maktullerin başını Gur'a göndermek suretiyle, işgal ve burayı yukarıda adı geçen meşhur Gurlu kumandan İbn Qurbek'e tevdi etmiş, bir baskın neticesinde ele geçirdiği *Ebiverd*'deki Harezmlilerle yakalamış ve ahalinin bir kısmını öldürmüştü. Bunun üzerine civardaki diğer kal'a kumandanları da kendiliklerinden tabiiyetlerini bildirmişlerdi.

⁸⁷ *Kam. T. IX, 258. Cih. G. II, 51.*

⁸⁸ *Tab. Na. 77. Kam. T. IX, 259. Ray. S. IV. 214.*

⁸⁹ *Tab. Na. 89, 121. Rav. S. IV, 215. Hab. S. II, ciiz 4, 156. Tar. Gil. (s. 410)deki 598 tarihi yanlıştir.*

D) Giirganc muharcıesi vr Horasan 'in istir- clacı :
tkinoi Horasan iiruyusune zaten hazulanınakla olan Sultan
Muluımmcd'i, Sultan Gtyasii'd-din'in blumiino ilavcten Gur tahti
ctrafında miına/aa ba\$gbsterdigine dair Harezmi crkamn te\$vik
edici sozleri, bir an cvvel harekte getirdi. İlk olarak *Merv* ii/crino
sevkcılcn Harczm onciileri biyyik bir basjari kazandılar. Bu
kuvvetler yol yolundan *Merv'e* yakla\$- ukları zaman, kendilcrini
\$hcrc to fersah mesafede sayıca iistiin kuvvctlerle kar^ilayan
Muhammed b. Qurbek'i maglup ve yanmda ciiz'i maivctiylc
ka^arak kal'aya kapanan Muham- mcd'i takibcn *Merv**i muhasara
cttilcr. 15 gun siircn bu ku\$at- ma sonunda surlar dclindigi sirada,
Gurlulann, kal'ayi trkc hazir olduklarint bildirmelerine vc bu
hususta anla\$maya varilmasina ragmen «jiki\$ csnasında, hepsi
yakalanarak csir cdildiler. Derhal olduriilen kumandan I bn
Qurbek'in ba\$ı Harczm'e gonderildi⁹⁰. Bu hadisc Harezmi\$ah
Muhammed'in muvaffakiyct inancmi takviyc etmi\$ti. Sultan
Muhammed kalabak ve iyi tertiplenmi\$ bir ordu ba\$mda Gurlulann
Horasan'a dogru en biyyik hareket iissii olan *Herat* iizerine yuriidii
(Ocak 1204/Cumadelula 600) vc orayı Mart ortasında ku\$atti.
Surlarm tahribi vc biyyik manci- mklarla yapılan, mahalle aralarına,
^ar^alara kadar uzatılan ta\$ bombardimam Nisan sonlarına kadar
siirdii. Giin ge^tik^e tahribat 90gahyor, oliim artiyordu. Sultan
\$ihab ii'd-din mem- lekctini tanzim i<jin *Luhur* taraflanna gitmi\$ti
ve zannettiği gibi *Herat* miidafaasmda muvaffakiyct elvermedi. O
siralarda hastalanan *Herat* kumandam Alp Gazi ahalinin de
sizlanmasi kar\$ısında Harezmi\$ahm ileri siirdiigi teklifleri kabule
zaruret duydu. Buna nazaran, Alp Gazi huzura gelecek, bir miktar
para odeyccek, taarruzlar durdurulacak yani bundan sonra *Herat'tan*
Harezmi topraklarına ve Horasan'dan Gur arazisine ■.kin vc
hiicumlara nihayet vrilecek vc Alp Gazi bu \$artlarla lh yapmak
hususunda \$ihabii'd-din nezdinde tavassutta ■macakti⁹¹. Sultan,
yamna gelen Alp Gazi'yc iyi kabul gos- ve Barthold'un i\$aret ettigi
iizere Harezmi\$ahlar ilk defa

■h. G. II, 52-53. *Kant. T. IX*, 259. *Rav. S. IV*, 135. *Tar. Gu.* 411.

. G. II, 53-54. Daha bk. *Kdm. T. IX*, 261.

olarak *Herat*'i ellerine gçgirdiler⁹². C ii v c y n i'yc goregeri gon- drcilcn Alp Ga/i vcrilmcsi kararlaştırılmış parayı tahsil için halkı tazyika ba\$layınca, Sultan Muhammed ahalinin Uziintuye duşmcsini istememiş, vergiden feragat etmiştir⁹³. Harczmşah *Bddgis* hududlarında bir ka\$ baskın yapan kuweticrinin aldık- lari mal ve hayvanlarla *Merv'c* dogru hareket etti. Fakat, zaten hasta olan Alp Gazi'nin U9 gun i<jinde olmesi, anlaşma imkan- larını akametc ugrattıktan başka, Muhammed b. Qurbek'in oldurülmcsinden beri Harczmşaha karşı gazaplanan Şihab u'd-din'in Harczm lizerine yürümek ihtiraslarını *Herat*'in sukutu gibi mihiim bir kayıp da ayrıca kbriiklemiştir bulunuyordu.

Gazne'den hareket eden Şihab u d-din ile *Men* dışına kon- muş bulunan Harczmşah arasında tehdit dolu ve birbirlerine meydan okuma yollu mektuplar teatisinden sonra⁹⁴ Gur Sul- tani Harezm istikametinde ilerledi (601 başlari/1204 Eylül).

Sultan Muhammed de *Men*'den ayrılarak siir'atle ana yurdunu müdafaaya koştı ve daha ewel Harezm'e ulaştı. İki taraf ev- vcla, *Tabakat-i Ndsiri'yc* gore, Amuderya kanallarından olan *Kurasu*⁹⁵ da karşılaştılar. Gurlular da fazla telefata vermişler, bu arada cski *Herat* emiri Hiiseyini 1-Mergani gibi bir 50k kumandanlar maktul diişmişlerse de, Ciiveyni'nin "karınca siirileri kadar bol" olarak vasıflandırdığı Şihabii'd-din ordusu tarafından Harezmliiler ezildi; esirler oldiirüldii. Muhammed Harezmşah kanal bcdnlerini ağıtirarak memleketi su iijinde birakti, fakat gerek *Karasu* mukavemeti, gerek bu tedbirler Gur ordulanm ancak bir bu\$uk ay kadar geciktirebilmişti. Gur Sultam, mişkilatla olmakla beraber, butiin engelleri aşarak ilerledi ve Harezmşahlar imparatorlugunun başkenti *Gurgdnc'i* kuşatti. Şehrin bu cn kritik anlardaki manzarası goriilmcge deger derecede hcyecanlı idi. Biitin halk tarn bir fikir ve goniil birliğiyle tek bir insan gibi müdafaaya kiyam etmişti. Bilhassa 4

"dinin ana dayanağı, devletin kal'ası" mesabesinde olan şafii fakihi İmam Şihabu'd-din-i Hayvaki'nin minberlerden, ahaliyi diişmana karşı mücadeleye davet eden scsi, "malim ve canmi

⁹² *Turks.* 349.

⁹³ *Cih. G. II, 54.*

•* *Kam. T. IX, 262.*

^s *Tab. Na. 122. 1 bnii'1-Esir*'de "Su kara" aj-V' *Ut IX, 262.

koruma yolunda blon Şohittir" moalindoki had iso istinadcn yaptigt var/.lar, miiossir vo tolkin dolu hutboleri,kii9.uk - biiyiik bilumum *Gurgdnc'hlavi* ayaga kaldinvuş vo miittehid bir kiitle haline golon bu insan toplulugu uzcrindo vatan mudafaasnun kudsiligini ilham odon lahuti bir riizgar ostirmişti. Bašta şahsi biidcosindon bir yok fedakarhklarda buliman Hayvaki oldugu halde, horkes silah, para, nosi varsa ortaya dbkmuştii ⁹⁰. Diger larai'tan, Muhammod Harezmsahm validcsi Terken Hatun da askori hazirhklarm vo mudafaanm teşkilatlanmasinda birinci derecedo rol oynuyordu. Bu sirada *Giirgdnç*'da bulunan Mu- hammed Avfi'nin dodigine gore ⁹⁷ Terken biitiin ahalinin si- lahlanmasma dair bir cmirname yikarmiş, kağıttan bir 90k migferler hazirlatarak surlara koydurmuş ve hasma şchirde ordu bulundugu intibami vcrmişti. Bir kay gun sonra Sultan Muhammed maiyctinde pek cuz'i bir kuvvetlc şehre gelcbildi ⁹⁸ ve kisa zaman iyinde şehirden kulliyetli miktarda (Ciiveyni'ye gore, 70 bin kişi ki, tabii miibalagahdir) miisellah kuwet toplama muvaffak olmuştu. *jVuraver* Irmagmm (kanalmin dogu- sunda karargah kurmuş olan Sihabii'd-din şehre taarruz husu- sunda adeta tereddiit geyirmekte idi. Nihayet umumi hiicum iyin kanaldan miisait bir gcyit aramakta iken, karşi taraftan Karahitay ordusunun ansizin yetiştigi haberi geldi. Sultan Muhammed miidafaa tedbirleri aldigi siralarda, aym zamanda Giirhan'a clyi gondererek yardim talebinde bulunmuştu. *Taraz* (Talas), da oturan *Tayangu* ⁹⁹ kumandasmdaki Kara-

⁹⁶ *Cih. G. II, 55. Rav. S. IV, 136.*

⁹⁷ Kr[^]. *Turks.* 350.

** Barthold, *Karasu*'da savaşan Harezmlı kuvvetlerin de Terken Hatun tarafından gonderildigini ve bendlerin ayilmasinin onun aldigi tedbirlercden oldugunu daha muhtemcl goruyor (*Turks.* 350, not 4). Cuvcyini'de *Karasu'dan* bahis yoktur. Fakat Ciizcani Sultan Muhammed'in burada mag- luben ric'at ettigini soyledigi gibi, Ibnii'l-Esir *Karasu* savajini bilhassa belirtmektedir. Eger Muhammed'in, ordusu ile *Karasu'da* savaşmadigina dair Barthold'un istidlali kabul edilirse, *Giirgdnç*'a 150-200 kişi ile gelcn Harezmsah'm durumunu ve yaninda bulundugunu gordiigumuz ordusunun ne oldugunu anlamak müşkulleşir.

⁹⁰ *Cih. G. II, 55 (ve II, 76)*da "*Tayangu Taraz*" şeklinde geyen ve modern muelliflere kadar (mcsela, R. Groussct, *L. Empir. d. Stepp.* 2224) has isim gibi ahnan bu kelime, merkezi *Talas* şehri olan *Tayangu* (*h&cib*)

hitaylar yanlannda *Semerband* hukumdari Sultan Osman ^m ve kuvvctleri olduğu halde ¹⁰¹ tam zamannda yctiŝmiŝ idiler. Durumun agirligim idrak cdcn şihabu'd-din ^ckilmekten başka ?arc kalmadtgmi anladi; gecclcyin btilin agirhklanru yaktirdi, hatta bir kisim at ve dcvclcrini itlaf etti ve ordusuna ric'at em- rini vcrdi. Ani karar dolayjsiyle gayr-i muntazam şekilde gcric- leyen Gurlulari Sultan Muhammed *Hezaresb*'c kadar takip etti. Orada şihabii'd-din mukabeledc bulunmak istedi ise de bozguna ugradi, kumandanlarından ve maiycti erkanmdan bir ?ogu csir cdildi; miitcbaki ordusu da perişan halde 01 yo- luna duŝtu. Fil, deve, at ve sair bir siirri ganimetle Harezmsah *Giirgan*^{ZL} dondii; muvaffakiyetini tes'id ile meşgul olurken, zaferden hissesiz kalmak istemeyen Karahitaylar, Gurlulari ko- valamaga devam ettiler; Cuzcani'ye gore, Gurlu oncii kuman- dani Hiiseyin b. Harmil'in fedakarane ŝarpiŝmasina ragmen şihab u'd-din'in dagilmiŝ kuvvetlerini *Endhud* (veya *Endh&y*) yaklannda dort taraftan tjevirmege muvaffak oldular; ŝen- bere girdiklerinden bile habersiz yorgun ve bitkin, rivayete gore ¹⁰² 20 bin Gurluyu bir iki gun zarfmda tamamen imha ettiler. Sultan şihab ii'd-din pek az kuvvetle *Endhud* kal'asina sigindi, fakat derakap burasi da muhasara altma alindi. Qok muşkil duruma diişen Gur sultanmin imdadma *Semerband* Ham yetiŝti. Denildigine gore, "hamiyet-i islamiyesi galebe salan Sultan Osman bir islam hukiimdarinm kafirlere esir diiŝiip onlar elinde olmesini miislumanhk gururuna yediremediği

unvamndan ibarettir (bk. F. Koprulii, Belleten VII/26, 234). Kelime aynen *jCij* (Tayangu) Mahmud-i Kajgari'de, *hacib* mukabili olarak, tiirk^e *tayanmak* (dayanmak)dan geldiği kaydolunmaktadır. (*DLT*, III, 380). Bunu kabul eden Pelliot da unvamn menjeini Qinceden aramak tecrubelerini yersiz ve lvizumsuz saymaktadır (*Hist. d. campag. d. Gengis*, 92-93).

¹⁰⁰ *Sultanii's-Selatin* veya *Hdn-i Honan* (*Korn. T. IX*, 291) diyc anilan Osman, Avfi'ye gore (*Lub. I*, 42) 597 de han bulunan Ibrahim b. Hiise- yin'in ogludur (kr?.^Turks. 353).

¹⁰¹ *Cih. G. II*, 55. *Cam. T. I*, 870. *Semerband* Sultaninin *Tayangu* mai- yetinde bulunmasından Karahitaylarm tekrar Maveranunnehir'c cl attik- lan anlajihyor (bk. *Kdm. T. IX*, 262). Fakat bu her halde son, belki Tekij'in oliimunu takip eden, yillarda olmuştur, zira bu hususda daha ev^clc ait bir kayda rastlamiyoruz.

¹⁰² *Kdm. T. IX*, 262. *Cih. G. II*, 89. *Tar. Gil.* (s. 4ii)de yanli? olarak *Talekan* zikrediliyor.

itjin¹⁰³ sulh tavassutunda bulundu. Gurlulann hazinc, teghizat ve saire namma nclcri varsa hepsinin Karalutaylara terki şar- tiyle iki tarali uzlaştırdı vo şihab u'd-din bu sayede camni kurta- rabildi^{1W}. Mcmlckctinc dondiğii zanian her t a raft karmaka- nŞik buldu. Harczm'deki feci hezimet, hele burada oldiigu şayiası Gur devletinin muhtelif iilkcleri arasinda meveut baglann 90- ziilmesine sebep olmuş, yer yer askerlcri oldiirilmiiş, hazincleri yagmalannuş, vilayetlerde mlistakil hiikiimdarlar turemişti¹⁰⁵. Bunlan diizene koymak ve yeni bir ordu hazırlaytp tejhiz etniek epey bir zamana miitevakifti. Bu itibarla Muhammed Harezmsahtn, *hacibxni* gondrcerck, aradaki miinaferctin kalk- masi, sulh ve siikunun iadcsi teklifini memnunlukla karştlamasmi tabii gormck ve, aym zamanda yctişkin ordularim kaybeden ve yorucu bir savaştan yeni kurtulan Harezmsahtn da zamana ihtiyaci oldugunu diişinmek lazimdir. Ciiveyni'ye gore Sultan Muhammed'in teklifi şihab u'd-din tarafından yeminle kabul ve te'yid olunmuş, hatta Gur sultani Harezmsah istediği zaman yardimda bulunacagtm da taahhiit eylemiş ve bu hususta vesi- kalar tanzim edilmiştir (601 Cumadelula/Ocak 1205)¹⁰⁶. *Herat* harit; *Merv-i Rud* dahil olmak iizere Horasan ktt'asinm tekrar Harezmsaha baglanmasi da bu muahedenin icaplarim- dan olmahdir. Fakat Sultan Muhammed iki ay kadar sonra, artik serbesti i^inde harcket edebilen Gur iimerasiyle ugrasmaga meebur olmuştur. 1205 Nisamnda *Belh* valisi Tac u'd-din Zengi *Talekan* civarında topladigi Gurlularla *Merv-i Rtld'a* baskin vercrck muhafizim oldiirdii, zorla emval tahsiline, halka zulmc başıldt ve tazyikini *Merv'e* dogru teşmile kalkti. Harezmsah *Merv* kumandam Bedr u'd-din Qakir-ki bunun *Herat*'in almmasindan sonra tekrar Harezmsaha dondiğii anlaşıhyor- ile, *Ebi- 'ierd*'den kardeş i Tac u'd-din Aliyi¹⁰⁷ ona karşı gonderdi. Emir

¹⁰³ *Tab. Na.* 121 vd. *Cih. G. II*, 57. *Ibn Isfendiyyar II*, 170.

Cih. G. II, 57. *Sir. S. C.* trc. 38. *Cam. T. I*, 87*¹.

'am. T. IX, 262.

> *G. II*, 58. *Rav. S. IV*, 136, 215. *Hab. S. II*, ciiz 4, 156. rida Sultan Giyasii'd-din'in esir aldigi gordiğiiimiz Tacii'd- ij'in ya *Hab. S.* rivayetine (*II*, ciiz 4, 155) dayanarak mezkur tarafından Harczm'c iadc cdildigini, yahut Gur devletini-¹ esnasında *Ebiverd'e* geldigini kabul etmek icap ediyor.

Qakir pusuya duşurdugii miitccaviz Gurlulari bozguna ugratti; Emir Zengi de on arkadaşı ile esir edilerek Harezm'e gönderildi. Bunlar orada oldular ¹⁰⁸. Horasan vukuati Sultan Muhammed İbne İnkışaf ederken muhim bir hadise daha oldu: Gur devletine en parlak devri yaşıyan kardeşlerden ikincisi, yani Sultan Şihabî'din de Hindistan'da katledildi.

E) Gur'un v. Mazenderan'ın tabiiyete alınması: Harzmlilerle ahdine ragmen, Sultan Muhammed'den ve Karahitay'lardan yedigi darbeyi unutamr/an Şihabî'din ^m, asker ve teşhizat te'min etmek üzere Hindistan'a gitmiş, yaptığı fiituhat neticesinde maddi imkanlar elde ederek kafi miktarda kuwtle *Gazne*'ye doğru yola çıkmıştı. *Lahur* civarına gittiği zaman girdiğinde, bir xivayete göre Hindu'ların, bir rivayete göre de İsmailîlerin, hücumuna uğrayarak öldürüldü (602 Şaban başı/1206 Mart ortası) ^{no}. Şihabî'din Ebî'l-Muzaffer Muhammed b. Sam'in oğlu Gur devletinde yukarıda gördüğümüz aynhklar daha arttırmış ve bu hal Cii veyni'nin ifadesiyle "Sultan Muhammed'in ikbaline sebep olmuştur" ^{U1}. Gur ülkesinden *Delhi* bölgesinde Kutbeddin Aybek; *Lahur*, *Multan* ve civarında Nasirî'din Kabaca; *Zabulistan* ve *Gazne*'de Tacî'din Yıldız müstakil oldular. Bizi ilgilendiren bölgede ise, *Firuzkuh'u*, *Herat* e w e İce amcası tarafından merkezden uzaklaştırıldığı söylenmiştir, *Giyasi*'d-in Mahmud b. Sultan *Giyasi*'d-in hakimiyetine geçirmeye muvafak oldu (60a Ramazan/ 1206 Xisan; ^m. Fakat Mahmud'da ne babasının ne de amcasının enijisi yoktu. Bu itibarla babasının kumandanlarından yalnız birisinin otoritesini kullanıyordu. *kuh*'da kendisini sultan ilan ederek hutbe okudu ve para haritan Mahmud da *Herd*'i kendi topraklarından saymakta oluyordu. Buradaki vali İzzî'din Üseyin b. İsmail

^{1M} *Cih. G. II, 58. Kim. T. IX, aCk*.

¹⁰⁸ *Tab. 'Xa. 123. Rai. S. IV, 21* \A\A <> /ammi tylliAh UM dtaHn *Terntiz* kal'asim Karahitaylardan zab'etiri/ir'ı vr Miivnultmii'lili vliwav hazirlik olmak üzere Oryhun'a *kfj/rn kuialnuioinu dull vndflfl vmlv UaV* kinda bk. *Turk.*: 352.

¹¹⁰ *Tab. Sa. 124. Kim. T. IX. 272, Cih. <i. II, fit*, ^m *Cih. G. II, fyt*.

^{1.1} *Kam. T. IX, 272-277 'rnulmwalf.nj, 'l'«//, Nil, ll()*, itf|| \il

olmaktansa Harezmsaha bağlanmıgtı torcili cdiyordu. Etralında- ki iimoraya w memlekctiu ilori gelenlerino bu niyctini ihsas et- tigi zaman, iki ki^i miistesna, digcrleri bu likri uygun karşilamiş- lardi. Sultan Mahmud'dan saltanat mektubu gclmcdcn önce Harzemşaha clyiler gbndererek itaatuu bildinniş, *Herat*'a el koy- makiizere asker gondermesini istcmiştii. Sultan Muhammed, lb- nii'l-Esir'e gore, evvela Hiiseyin'in oglunu rehine olarak getirt- ti ue sonra Horasan ordusunun *Herat*'a gitmclerini cmretti. Giyasii'd-din Mahmud, Huscyin'in maksatlanndan haberdar edilmiş isc de onun iizerine yiiriimck bahsindc maiyetindeki- lcrin fikir birliği cdememeleri yiiziinden işi siiriincemede birak- miştii. Bu esnada *Herat*'a varan Harezmi kuvvetleri Hiiscyin b. Hannil tarafmdan istikbal edildiler ve ona *Herat* vilayetini kendi iizerinde ibka eden Sultanm *tugrah* menşurunu sundular. Har- zem askeri de onun cmrine vcrlilmektc idi. Hiiscyin ozamana ka- dar Giyasii'd-din Mahmud'un mektuplanna cevabi geciktirmiş, hutbe okutma işini do te'hire muvafak olmuştii ¹¹³. Fakat me- sele bununla bitmedi. Sultan Muhammed Harezmsahi işgal eden asil mesele *Belli* ve havalisinin akibeti idi ve Karahitayların hiikiimran olduğu memleketlere hudud bulunan bu mintikanin, Gurlular devlctinin 9ozuilmesi sirasinda, onlar tarafmdan isti- laya ugramastndan endişeleniyordu. Zaten bu sebeple idi ki, *Herat*' y a p i l a n davete Horasan kit'alarmi memur etmiş, fakat kendisi ordunun başmda *Belh*'c yiiriimiiştii. Oraya kadar gectigi yerlcrde kumandanlar huzura geliyorlar ve kal'alarmm anahtarlarını teslim ediyorlardii. Bu muvaffakiyetleri bir bakima Hiiscyin b. Harmil iizerine te'sir eden hususlardan idi. Lakin şihab u'd-din'in oliimiinden sonra, Harezmi muharebesinde esir diişmiiş Gurlular serbest birakan, onlari ikta'lar vermek ve mem- nun bir şekilde yurtlarına iade etmek suretiyle kazanan Sultan Muhammed'e karşı bidayette taraftarhk etmiş olan *Belli* emiri Imad ii'd-din Omer, Tac ii'd-din Ali-şah kumandasmdaki Harezmi onciilerine mukavemet gosterdi ve onlari dort fersahlik tesafeye uzaklaştirdi. Arkadan gelcn Muhammed Harezmsah aziran'da) seri birzaferelc edemedi, miiteaddit karşilamalar 'esiz kaldii. Kal'aya kapanan *Belh* emiri, *B&miydn' dan*

gelcek yardima intizarcn, hticumlan pilskiirttu. Bu hal *He- ra/hlar* uzcrindc tcpkiler uyandirmiş, fakih Ibn Zeyyad ile kadi Said gibi Giyas u'd-din Mahmud taraftarlarmi Ibn Harmil karşismda ciddi muhalcfete sevkctmişti. Ibn Harmil de *Belh* habrcrlcrini duyduk\$a inkisara ugrayip, muhaliflerin tazyiki buna inzimam ettiginden,yanmdaki Harezmliler kuwet- leri bir kolayim bularak başmdan savmak zorunda kaldı ise dc, Giyas ii'd-din'in *Herat'a* hakim olması kendisi işin tehlikeli idi. *Firuzkuh'tan* Gurlu askerlerin *Herat'a* yuriiimleri emri verilmişti. Ibn Harmil yine garesiz kalarak Harezmlileri yoldan gcri ijevirdigi gibi, gizlice gonderdigi bir mektupla Ha- rczmşahi da siir'atlc *Herat'* a da vet etti; Harezmliler geldikleri zaman, Ibn Zeyyad'i yakalatarak gozlerini oydu, kadi Sa- id'i şchirden tardedti. Bu sirada *Belh.*'de beklediği kuwetlerin gelmiyecgini anliyan Imad u'd-din teslim olma yolima girmişti: Eman verilmck şartiylc Harezmşaha tabi olacagmi, hutbe ve sikkeyi onun adina yapacagim bildirdi. Sultan Muhammed'in huzuruna gldi, tahminin iistiinde itibar gordii. Sultan onu hil'atlemiş ve yerinde kalmasma karar vermişti; fakat Imad u'd-din'in, *Bamiyan'a* gonderdigi, Harezmşah hakkmda hakaret- amiz ifadeleri muhtevi, mektuplar muhafızlann eline geşince, tcvkif edilerek Harezm'e gonderildi. *Belh* ve havalisi Emir Qakir'a tevdi edildi.

Harezm hakimiyetine giren *Herat's.* karşı Giy&s ii'd-din Mahmud'un teşebbiisii hi^ bir netice vermedi. *Talekan* emiri- nin kumandasmda sevk ettigi kuwetler, bu kumandanm suret-i mahsusada anlaştigi Ibn Harmil tarafından kuşatılarak esir ve malzemesi igtinam edildi. Gerek bu hadiseler gerekse *Badgis* sinirlarimn //eradtakilerin gapullarına maruz kalması ve *Belh'den Herat's* gelirken Sultan Muhammed'in kuşattığı *Giirz- ban'*in fethedilmesi muvaccchesinde Sultan Giyas ii'd-din, *Firdz- kdh- Gazne-Bamiydn* arasında ceryan eden iş kavgalar yüziin- den, hareketsiz kalmaya, mliessir hi^ bir tedbir alamamaya mecbur olmuştu^{u4}.

Sultan Muhammed Harezmşah boylice uzun miicadeleler- dcn sonra *Herd, Belh* ve mulhakatlanm kendi imparatorluguna

^{u4} *Kam. T. IX, 278-279. Tab. Na. 90. Cih. G. II, 63-64.*

baglamaga muvaffak olmuştur. Bununla yalnız Gurlulan Horasan'dan torrid etmekle kalmıyor, aynı zamanda ta'addesi zamanından beri Harezmşahın on kuvvetli rakibi olan Gur devletine ağır bir darbe indirmişti? oluyordu. Bundan sonra artık Gur devleti dogrulamavacaklardır. Harezmşah bu ciddî bir müteahhüt müvafaklığıyla o muhitte memnurlukla karşılanmış ve alkışlanmıştır. Cuveynrin göre, Sultan Muhammed *Belh* ve *Herat* muhtakalarında bulunurken ahali sevinçlerini izhar etmişler, her memleketin cörfi ve ileri gelenleri Sultan istikbaline koşmuş, halk şehirleri süslemek, caddeleri, meydanları, şarhları tezyin etmekle meşgul olmuştur¹¹⁵. 1206 Aralıkta Sultan misilsiz bir heybet ve haşmetle *Herat*'a girmiş ve adalci te'sis etmiştir. Huzura gelen Sistan melikince müstesna bir kabul göstermiştir¹¹⁶.

Burada dikkati eleyen nokta *Termiz* meselesidir. *Termiz*'de eski *Belh* emiri İmadiddin'in oğlu Behram-şah¹¹⁷ bulunuyordu. Sultan Muhammed *Belli*'den sonra *Termiz*'e yitirdi ve kal'ine teslim olması için, tamirleş Gur emirlerinden olup Harezm muharcbesinde esir düşmüş ve Sultanın hizmetine girerek yukarıdan beri zikredilen şehirlerin alınmasında muhim tavassut ve elçilik vazifesini görmüş bulunan Muhammed b. Ali b. *eşir'i gönderdi. *Termiz* kumandanı mukavemete meyyal idi le, *Belh*'in ve babasının akibetini öğrendikten ve etrafında müslimler tarafından zabtolundugunu gördükten sonra, cuman müsliminde şehirden gitti. Sultan bizzat teslim aldığı *Termiz Semerkand* ham Sultan Osman'a devretti¹¹⁸. İbn göre muhkem bir islam kal'asının *Semerkand* hükümlerine *olayısıyla kafir Karahitaylara, verilmesi halk mucip olmuş, Harezmşahın i'ten ige muaheze in aleyhinde soylentilere yol açmıştır¹¹⁹. Fa- ' ' ve ettiği gibi, bu hareket muhakkak ki bu feragat mukabilinde, Maveraiin-

bk. *Rav. S. IV*, 137.

iktur. İbnii'l-EsJr bu son hftdisleri 603

nchirc dogru Sultan Şihabli'd-din tarafından kurulan miidafaa scddinin yıkılmasından sonra, hclc Harezm ordularmin o hava- liyi birbirini takip edcn niuvaffakiyetlerle işgali esnasında, yani kritik anlarda, Karahitaylann cenuba dogru baskılanm onle- digi ve *Terriz*' in hasmi teskin yararı bir taviz vazifesini gör- diğii ?uphsizdir. Nitckim bu surctle Karahitaylann miidaha- lesi gibi neticcsi mcşkuk yeni ihtilatlarla mini olunmuş ve bu hal yeni Gur Sultam üzerinde bilvasita te'sirini göstermiştir. Gurlu Giyasii'd-din Mahmud'un işinde bocaladığı gikmazi gör- miştük. Miicadclesinde kendine destek olacak civarda kudretli bir hiikmet de yoktu. Zaten şihabu'd-din'in oliimu bu mmtikada otedcn bcri Gurlular-Harezmşahlar-Karahitaylar arasında mev- cut kuvvctler miivazencsini bozmuş iken, Sultan Muhammed, zamanmda teşebbusii cle alarak teraziyi kendi tarafına ehem- miyetli surette meylettirmiş ve *Termez* "hakk-i siikutu" ile Mavc- raiinnehir kit'alarmin Gur'a yönelmelerini onlemiştii. Siyaseten yalnız kalan Giyasii'd-din Mahmud, Sultan Muhammed Ha- rezmşahın tekliflerini reddedemedi.

Harezmşah, Giyasii'd-din'e tabi bulunan *Talekan* emiri Sevinş'i maglup ederek *Talekan*, *Endhud*, *Meyhene* kal'a ve şehirlerini ve civardaki diğer bazı kal'aları aldıktan sonra, cl- Şisi Allame-i Kirman'ı Giyasu'd-din'e gönderdi. Sultan Mahmud tabiiyeti ve ülkesinde hutbcnin Harezmşah adına olma- sini paramn onun namına bastırılmasını kabul etti; kendisi *Firuzkuh'da*. Sultan Muhammed'in *naibi* sıfatıyla oturacakti. Gur hiikumdan mctbuuna, arada bir beyaz fil olmak üzere, ccdadmm hazinesinden Şikardığı zengin hediyeler gönderdi¹¹⁰. *Herat*'ta Sultana gelen bu hediyeleri ve Giyasti'd-din'in elgisini ahali hayretle karşılamışti. Fakat hakikat bu merkezde idi. Sultan Harezmşah Hindistan ile eski Gur'da teşekkiiil eden bir iki beylik miistesna Gur iilkesinin istiklaline son vcrmiş, meşru' hukumdanm, meşhur Giyasu'd-dia Ebu'l-Feth Muhammed'in oglunu kendine tabi kiln\iştii.

Sultan Muhammed 1207 Ocagında Harezm'e donerken *Herat*'ta *naib* biraktığı İzzii'd-din Hiiseyin b. Harmil harekita devam etmekte idi : *İsfizar'i* muhasara etmiş ve teslim aldıktan

¹¹⁰ *Cih. G. II, 65. Rav. S. IV, 137.*

Tacu d-din Harb b. Muhammed'e haber gönderince onun adını okutmuş ve haber gönderince onu H.uzmŞaha itaat, memleketi hutbeye onun adını okutmuş ve haber gönderince onu etmiş. Harb, Sultan Muhammed'i mecbut tannakta geikmedi. Buandan başka *Herat*'dan ^ikanldığım M Oİ\ asii d-din in yanma gittigini gbrdugiimiz kadi Said tckrar İbu Hannil in yanma dondi, fakat hala Gurlulara taraftarhk <ttigi anla^ilmca Sultanm emriyle ^evzen kal'asina hapsedildi; yorino *Herat* kadiligma Es-Safi Ebu Bckri's-Serahsi getirildi ^m.

İmparatorlugun geşirdigi btiyik sarsinti:

Sultan Muhammed Harezmsah 1207 yazından itibaren Maverainnehir işlerince kanşmak ve Karahitaylarla hesaplaş- laşmak yoluna girmiş bulunuyordu. Tafsilatıyla arzdeceğimiz bu meseleden evvel, teselsilli kaybetmemek için, Horasan ve *Mtizendertin*'da cereyan eden hadisleri gözden geçirme devam edelim.

Harezmsah Gurlulai-a karşı kazandığı başarılarıyla müvaziri olarak

Mtizenderdz da büyük muvaffakiyet sağladı. Uzun bir

hakimiyetten sonra (34 sene 8 ay) olan *Mtizendertin* hükümdarı

Hiisamu'd-devle Erdeşir'in oğulları arasındaki gerginlik bu

neticenin kolaylıkla alınmasına yardım etmişti. Büyük kardeş

Şemsu'-mülük Rustem İsfahbed olunca küçük biraderi Rukni'd-

devle Karin memleketten ayrıldı. Sultan Muhammed' in *Ciirctin*,

Bistdm ve *Dtimegari*"daki *ntiibi* Tacu'd-din Ali-şah'a geldi ve

babasından intikal eden hisselerinden mahrum kıl- dıgı,

yurdundan gıkarıldığını bildirerek, hakkında şikayetlerde bulunduğu

Mazenderan hükümdarına karşı yardım istedi; topraklarına sahip

olduğu takdirde, Harezmsahlar tabiiyetince girecekti. Ali-şah bu

hususla kardeşi Sultan Muhammed'den aldığı emir üzerine

Mtizendertin lilkesine yuridii, *Rtidbar* a yaklaştı. İbn İsfendiyar'a

göre iki birader arasında uzlaşma oldu ise de ^m, cle geçirilen bir 50k

mahal ve kal'alar Harezmlı muhafızlara verildi. İbn İsfendiyar'ın

izahatına nazaran Harezmlı kuvvetlerle beraber ve yanında hak

iddiacisi Mazenderan şehzade olduğu halde ilerleyen Ali-şah

mukavemet gormeden

^{M1} *Kam. T. IX, 286.*

¹²² İbn İsfendiyar II, 172.

bolgenin on mihihn kal'aları olan *Sariye*, *Amul* ve saireyi tahrip ve yagma etli. İsfchbcd Şcms vi'l-muluk emval ve zahirlerini topladığı miistahkem *Kxira* kal'asma¹²³ Şkilmişti. Bu kal'a miistesna olmak üzere, *Mazenderan* kit'ası Harezmsahlar tabiiyctinde olarak ve Ali-ijah'in uraumi valiligi emrinde ortanca kardşe vcrildi ve her tarafta hutbe Harezmsah adına okundu¹²⁴ Daghk olduğu için askeri harekatin müşkil bulunduğu *Mazenderan-Taberistan* mmtikasim boyle oldukakolay şartlarla Harezm'c bağlanmasma mukabil, Sultanm o sırada Maveraiinnehirde meşguliyetinden faydalanmak isteyen kimseler yviziinden Horasan ahvali yeni bir sarsımtı getprmekte idi. Sultan şarka gitmezden önce Horasanh ve sonradan ilhak edilen beldeleri sağlam bir inzibat ve idare ile emniyet altına almak istemiş, bu maksatla garnizonunu takviye ettiği mihim *Nisobur* şehrini annesinin akrabalannndan, yani Kankh Türklerinden, Emir Kezlik'e han'a¹²⁵ vermiş, Emir Emin ii'd-din Ebu Bekr'i *Zev~zen'e* tayin etmiş, *Merv'de*, *Serahs'da* ve diğer yerlerde ayrı muhafız kit'aları bırakmış ve biitiin valilere siyaset ve ihtiyat tavsiyelerinde bulunmuştu. Taberistan'a biraderi Ali-şah neza- ret ediyor, *Herat'ta* Emir Hiiseyin b. Harmil bulunuyordu. İlk muhalefet hareketi İbn HarmiPden geldi. Bunun sebepleri Ciiveyni'de ve İbn u'l-Esir'de başka başka gösterilmektedir. İbn ii'l-Esir'e göre¹²⁶, Sultam *Herat* valisinden sogutan hadise, Harezm askerlerinin ahaliye kotii muamelesi ve halkm emvaline el uzatmaları neticesinde bunlarm İbn Harmil tarafından tevkif edilmeleridir, Hiiseyin tevkifini sebeplerini Sultana bil- dirmiş, Harezmsah itaatsizlik saydığı Hviiseyin'in bu hareketi karşisxnda, Karahitay meselesinden dolayı hemen mukabelede bulunmagi zamansiz sayarak, Huseyin'i iltizam eder görünmüş yalnız mevkuflann Harezm'e gönderilmesini emretmiş, fakat itimat ettiği emirlerden İzz ii'd-din Celdek'e İbn Harmil'in ush- liyle ele geçirilmesi hakkmda talimat vermiştir. C u v e y ni'y^e

¹²³ *Asarii'l-Bildd* (II, i6s)da: V./

¹²⁴ *Kam. T. IX. 288, 291. Cam. T. I, io2^b, 103^a. Bk. Mar'aŞi 263-264.*

¹²⁵ *Cih. G.* (II, 6g)da ve *El-Muzaf* (s. 38)da Kezli. Hindustan Türk meliklerinden birinin adı da Tac u'd-din Sancar Kezlik -han(7a6. *Na.* 231) dir. Kezlik bir nevi b^aktır. Bk. *DLT. I, 398.*

¹²⁶ *Kam. T. IX, 292.*

gore ise ⁷, Ibn Harmil Sultamn yoklugundan bilistifadc Harezmi'den ayrilmayi ve Gurlularla anlasfip Harezmi hakimiyetine karji a<jik<ja cephe almayi akhna koymuş bulunuyordu. Bu iti- barla Gur hukiimdari Giyas ii'd-din Mahmud'a el^iler gonde- verok işbirliği saglami? ve evvcla yamndaki Harezmi askerlerin- den Sultan Muhammed'e sadik bir grupu tevkif etmiş, miitea- kibem hutbe ve sikkeyi Mahmud adma Qcvirmiştir. Fakat sonra Sultamn Harezmi'e dondiigunii duyunea, korkuya kapılarak ileri surdugii bir takim mazeretlerle kabahatini ortmege ve merkeze ^agnlmayx onlcmege şalişti; bu hal ise Gurlulan onun alcyhine sevketti. Gurlular tekrar Harezmişaha temayiil gosteren *Herat* valisini ortadan kaldirmek işin hazirliga giriştiklerinde, Ibn Harmil, Horasan'daki Sultan ordusundan yardim istedi ve Harezmi kuwetlerinin *Herat*'a muvasalatlarında, kendilerinden sultan adma yemin ile eman aldıktan sonra, onlarla birleşerek Gur miidahasini bertaraf etti ¹²⁸. Ancak Ibn Harmil'in her gun bir başka cephe gosteren hat u hareketleri Sultani iyice ştipheye dişurdugu gibi, Horasan'm ileri gelenleri ve Harezmi'-deki hiikumet erkam arasmda ona karşi kimsede itimat kalma- mişti. Bunlar bu "*Herat* ormani arslani" nin gelecekte devletin başma şetin gaileler atjabileceği hususunda Harezmişahin dikka- tını gezmekte ve tedbir almakta ihmal edilmemesi tavsiyesinde bulunmakta idiler. Bunun iizerinedir ki, Sultan Muhammed onun ortadan kaldinlmasma karar verdi. Bu vazife ile yanmda 2 bin siivari ile *Herat*'a giden Celdek'i Ibn Harmil istikb&le arlandiği zaman Hacı 5s-Sahib diye maruf zeki ve tecriibeli ■iri Sa'd u'd-din Rindi¹²⁹, Sultamn gizli planlari olabile- ' Tek Hiiseyin'e kal'ayi terk etmemesini soyledi ise de, oyle bir ihtimale yer olmadigi fikriyle *Her At*'tan <pkti 7U Celdek tarafmdan derhal tevkif edildi. Ibn adamlan şehre donerek vaziyeti Sa'd ii'd-din'e i'ye bakihrsa, davet ilzerine *Herdt*'a gel- 'tanm iimerasi bidayette Huseyin'e karşi ry hissettirmemişler, sonra resmi işle-

138.

, hadiselercin uygunlugu bakinun-

rin miizakercsi iŖin yapılacak bir toplantiyi miiteakip onu yakalamayi tasarlamıŖlardi. Filhakika boyle bir iŖtima sonunda Hiiscyin, plan gcrçgincc, yemege davet edilmi? fakat onun, her halde kuŖkulanarak, bazi bahanclerle daveti reddetmesi uzerine *£evzen* mcliki Emin u'd-din'in iŖarctiyle Ibn Harmil tevkif cdilmiŖ ve *Havaf* vilayctinde *Selumek* kaFasma g6nderilmiŖtir¹³⁰. Mamafih Ibn Harmil'in aradan gikarilmasi hadiselerin scyrini degiŖtir- mcdi, zira asil mukavemcti organize eden vc hatta Hiiseyin b. Harmil'in dc yanliŖ vadilere suriiklenmesinde miessir oldugu a^ikga goruilcn Sa'd ii'd-din Rindi kal'aya tahassiin etmiŖ, surlara kuwetler ycrleŖtirmiŖ, miidafaa tedbirleri almiŖti. Ibn Harmil'in taraftarlanndan baŖka, Ŗehrin bilumum avam ve *evbaflari* kendilerine eski valinin hazinesinden bol para ve yiyecek dagi- tan Sa'd ii'd-din ile elbirligi yaprmŖlar ve onun emrinde fedailer gibi ŖarpiŖmaya azmetmiŖlerdi. Celdek'in Sa'd ii'd-din'c elgiler gondermesi, cman verme teŖebbuslcri neticesiz kaldi. Esir valinin oldiiruleccgi tehdidi bile miessir olmadı. Rindi *Herat'm* eskiden oldugu gibi, Ŗimdi de Gur hukumdarlarma aidiyetini ilcri siiriyordu. Bizzat Ibn Harmil'in, Ŗehri teslim etmesi hususun- da Sa'd ii'd-din'c yaptigi hi tap da dikkate ahnmayınca, Sultan Muhammed'in emri yerine getirildi yani Ibn Harmil olduriildi, baŖi Harezmi'e gonderildi ¹³¹ ve aym zamanda *Herat'da* hasil olan yeni durum Sultan Muhammed'e bildirildi. *Nisdbur* valisi Kezlik ile *Zevzen* sahibi Emin ii'd-din *Giirgdnc'dan* verilen emir iizerinc 10 bin kiŖi ile *Herat'* 1 kuŖattılar ve tekrar Ŗehrin teslim olmasmi teklif ettiler. Rindi bu defa HarezmiŖahm bizzat gelmesini ve beldeyi dogrudan dogruya ona teslim edeceğini soylıiyordu. Bu, Ŗiihcsiz bahane idi, lakin Ibn Harmil tarafın- dan surlari saglamlaŖtinlmak, hendekleri geniŖletilmek suretiyle esasli tahkim edilmiŖ olan *Herat*, Harezmi ordusunun miitcaddit hiicumlarma ragmen zabt olunamadi.

Sultan Muhammed HarezmiŖahm Karahitaylarla yapmakta oldugu muvaffakiyetsiz miicadeleler, tizerinde durdugumuz *He- r&t* iŖindcn baŖka Horasan'da yeni yeni kanŖikhklarm ^lkmasina scbep oluyordu. Nitekim bu isyan kmlcimi *Nisdbur'a* da si9ra-

¹³⁰ *Cih. G. II, 67, II, 68, not 7.*

¹³¹ *Cih. G. II, 67. Kam. T. IX, 292. Rav. S. IV, 139.*

mi\$ vo Torkon Hatuu'un akrabasi ohm Kezlik-han da muhale- fet bayragim a<jmi\$tt. Sultan Muhanunod'iu esir dii\$stugii \$ayia- larmi duyan Kezlik-han *Herat* muhasarasim ani olarak terk ile, kuvvctloriylo borabor ayrtdt *o vilavcti *Jfisabur'a*. geldi. Sudan vaktiylc Gurlular tarafından zabtedildigi csnada tahrip odilon *jYisdbur'u* tamir ve tahkimo ba\$ladı, erzak doldurdu, askerlerini <;ogaltti. Buna sebep olarak, \$chirdcki hiikumct erka- nina. Hitay ordusu Harczm'e geldigi igin buranm tahkiminc Sultan tarafından memur cdildigini soylerken, *Gurgdnc'a* gon- derdigi el^ilcrle dc, parlak sozlc r ve bir takım bile ve desiselerlc devlet merkezini igfale 5ali\$iyordu. Ciivcyni'ye¹³² gore, mak- sadi boylece zaman kazanarak *\$adiyah'a* iyice ycrle\$mek, ciddi mukavemet imkanlarmi elde etmek idi ki, ondan sonra esasen i?leri peri\$an durumda olan Sultamn ycnı bir gaile (jikarmamak i?in kendisiyle uzla\$ma yoluna girecegini zannetmi\$ti. Fakat Sultan Muhammed Harezmsah ba\$tan ve tarn bir enerji ilc harekctc ge\$crek biitiin ihtimalleri altiist etmegi ve imparatorluk biinye- sinin aslx uzvu olan bu kit'ayi devletin dimagi Harezm'e daha saglam surette pcrginleniegi bildi.

Kezlik-han'dan gelen elgilerin ifadesi durumun i? yuziini ^dmlatmaga kafi idi. Sultan i\$ç *Nisabufdan* ba\$ladı. Kala- bir ordu ile *Qadiyah* uzerine yuriidli. Bunu haber alan 'sker ve emvaliylc \$ehirden ayrılmak zorunda kaldı; ""'l-rniilk, Seyyid Alaii'd-din Alevi ve saire gibi *divan* Rtiknii d-din Mugisi'yi ve diger ileri gelenleri 'iiyerek *Torfiz* yoluna dii\$tu. *Torfiz Muhte- yuklerin* kendi yanmda kalmalari arzu- T'nden, onlan *Torfiz'de* biraktikten Maksadi hakimiyetini bu mmtika- Ciiveyni'ye gore, *\$adiyah'a*. vasil oldu. \$chir ve bolgeyi ' f' a ugradu Miitcakiben K i r m a n I, Kezlik'in junculuk yuzunden, . hirsizi oldugunu soy- *A-Muz&f*, 38-40.

Serahs uzcrindcn *Herat* istikametinde ilcrıldı. Bu esnada Sistan kuvvctleri dc Nasirii'd-din Osman b. Harb kumandasında, Sultana yaridim etmck uzerc, yola 51km1.51.ardt¹³⁴. *Kirman*'da bir ba- şari kazanamıyan Kczlik, Sultanm Horasan'dan ayrıldıgım du- yunca, tekrar *Msabur'a*. donmege karar verdi. *Tabes'dcn* gelen haberler onun *TorŞiz'c* yaklaştıgını bildiriyordu. Kendi hiiku- met crkanmm bulunduğu bu Şehre baskın vermesi, ahalinin miidafaa hususunda el birliği yapmalannı intac etti, kapular kapatıldı, surlar tutuldu. O sirada *KebMcame* Isfehbedinin *Tus* civarında olduğu anlaŞihnce, vezir Şeref u'l-mitfk derhal haber gondcrerek *TorŞiz'i* Kczlik'in tasallutundan kurtarması 15m isfehbed'i davet etti. Isfehbed'in 1000 kadar suvarisi ani bir hu- cum neticesinde Kczlik kuwetlerini bozguna ugratdılar ve agir- liklarmi yagmaladılar. Kczlik yaptıklarmdan pişman ve Őaşkm bir hale diişmuŞtu. Bir aralık maiyetindeki bir Turkmenin tek- lifiyle Yazir tarafma¹³⁵ gitmeği tasarladı ise de, oraya gonder- diği bir kısım kuwetlerinin bu Turkmen ile birlikte yakalanarak Sultana yollanması uzcrine, bu limit de suya diiştukten sonra ne yapmak lazim geldiği hakkmda kendisi ile oglu ve yanmda- kiler arasinda anlaŞmazhk baŞ gosterdi. Oglu Maveraunnehire gidip Karahitaylardan yardım istemeği ileri siiriyor, Kczlik dogrudan dogruya Harezmd'e Terken Hatun'un himayesine siginmayı tercih ediyordu. Maiyetindekiler de ikiye ayrıldı? lardi. Nihayct Kczlik'm oglu hazinenin yarısını zorla ele geŞire- rek Maverainnehir yolunu tuttu; fakat Ceyhun kıyılarmda Sultan kuwetlerine mensup bir grupta karŞılaştı. Uzunca miisa- dcmeği muteakip yakalanan Kczlik'in oglunun ba?i kesilerek Sultana gonderildi. Harezmd'e gitmeğe karar veren Kczlik ise ewcla aracilarla Valide Sultan'dan himaye talcp etmiŞj 0 da Sultan Tckiş'in ttirbesine iltica ettiği takdirde affa mazhar olabileccđini bildirmişti; fakat Kczlik'in payitahtta, turbeye geldiğini haber alınca tevkif edilip olduriilmesi emrini verdi. Kczlik'in baŞi da Muhammed Harezmd'e gonderildi¹³⁶. Terken Hatun devleti teŞewiişe gotiiren asiği, kendi akrabası olmasma ragmen, itlafta tereddiit gostermemiŞti, bu hal aym

¹³⁴ *Tarih-i Sistan*, 392.

I* vilayetinc bağlı bir Şehir (1*Cih. G. II*, 345, not 1).

CJA. G. II, 72.

zamandan Türkmen'in daha o sıralarda hareket serbestliğini belirtmesi itibarıyla kalib-i dikkattir.

Harezmişah *Herat*'a vardığı zaman, evvelce Şehri teslim etmek üzere Suhamu sancaklarına muntazir bulunduğunu söyleyen Sa'd u'd-din Kindi hakiki niyetini atkladı. Sultan Muhammed'in ona vadini hatırlatarak teslim olması teklifini şu şekilde getirmiş cumlelerle karşıladı: "Sizin emrinde riayet etmeyen gaddar adamlar olduğunuzu biliyorum. Beldeyi ancak hakiki sahibi Gıyas u'd-din Mahmud'a verebilirim". Bu sert sözler sultanı sadıcc hiddetlendirdi. Filhakika Rindi'nin hareketinde hiç bir realist cihet yoktu. Gıyas u'd-din Mahmud-i Guri *Herat* ve bölgesini Harezmişahlara karşı müdafaa ve muhafaza edebilecekti kudrette değildi. Bundan başka, bir sene bir ay süren muhasara devamınca şehir müzayakaya çıkarılmış şehrin takali tüketmiş, ahali atıktan hılak olacak dereceye gelmişti. Sızlanmalar; haps, tevkif gibi sert tedbirlerle sürdürülmek isteniyor, bu iş askerle halk arasındaki ihtilaf uqurumunu genişletiyordu. İğde mücadele başladığı sırada Harezmişahın yaptığı hücumlar neticeyle *Herat* zaptolundu. Devriş kıyafetine girerek saklanmak isteyen Sa'd u'd-din siki arama sonunda yakalandı, sağlarından sırtı kırılarak huzura getirildi ve öldürüldü (605 başları/1208 Temmuz ortası)¹³⁷. Onun haksız yere toplandı olduğu emval sahiplerine iade edildi. Harezmişah büyük emirlerinden dayisi, ihtimal Kankli kabilesi reislerinden¹³⁸, *Hacib* Emir Melik'i *Herat* - ta bırakarak Harezmi'e döndü ki, bu kumandan Sultan Muhammed'in oltımınc kadar *Herat*'ta kalmıştır¹³⁹.

Zikrettiğimiz Horasan ve *Herat* meselelerinin baş vermişinde birinci dereceye amil olduğu şüphesiz bulunan Mavcratınnehir hareketi veya Karahitaylarla mücadale bahsi, Harezmişahlar tarihinde kaynaklarımız gerek kronoloji gerekse ceryan tarzı bakımından en mütenakiz şekilde aks ettirdikleri bir bölümdür. Onun işin devrin ana kaynaklarından nakiller yapan, mesela Müslüman ve sair gibi ikinci elden münbalardan

¹³⁷ Kam. T. IX, 293. Cih. G. II, 68-69.

¹³⁸ Krş. Cih. G. II, 192, not 5.

¹³⁹ Kam. T. IX, 294. Tab. Na. 95 de Melik -han. Cih. G. II, 192 de Yemin Melik ve bazı yeclerinde Emin Melik ve Emin u'd-din Melik.

ba\$hyarak son Barthold'un (*Turkestan*) adh kitabi nev'indcn tctkiklcrdc kadar, atpklanması vc nakli mişkil olan bu bahis, her muclliffin kendi manlık vc muhakcmcsinc gore bir sira tertibine yol a\$miştir ¹⁴⁰. Filhakika tarihi ehemmiyeti haiz gelişmelcrdc dolu 1206-1216 arası vukuati ibn ii'I-Esir'c gore başka Ciiveyni'- dc başka vcrlmcktc; bcyanatında sarf-i nazar cdilmesi gayr-i kabil hakikatleri bildirdiği aşikar olan İbn ti'l-Esir, kendinin Ma-Veraiinnchir vc Turkistan'dan uzakta bulunması yiiziinden hadisata layikiyle niifuz imkanım bulamadigma dair \$ahsi itirafları goz oniınc tutularak, bir an işin ikinci plana almsa bile, Harczmşahlar tarihinin başlıca ana kaynagi *Cihangufd'da* bu hususta birbiriyle miibayenet halinde iki *versiyon* bulunmak- tadir ¹⁴¹. Mamafih biz, kronolojiyi esas almak iizere, ihtiva ettikleri hakikat payları nisbetinde kıymetlendirmek suretiyle bu mu'talari, elimizde meveut diger tarihi matcryallerin yardi- miyle a\$agtdaki \$ckilde te' lif vc telfika gal^tik:

Sultan Muhammed Harezmsah Horasan ve *Herat* işlerini lanzim ettikten ve gdrdiigiimiiz gibi, mihim mevkilere sozde mutemed adamlarım yerlcştirdikten sonra Maveraiinnehirde ha- reket ctmişti. Fakat bidayette hedefi Karahitaylar degildi, zira pek kısa zaman once *Termiz* kal'asim onlann kontroluna veri- şindcn de anlaşılacagi iizere ve Barthold'un da işaret ettigi ve\$- hile ¹⁴², hi\$ olmazsa imparatorlugun giiney bolgesindeki huzur vc siikuneti bozabilecek mahiyetteki Gurlular problemini tama- men halledinceye kadar bu "kafirler" le 9atışmak istemiyecegi meydandadır. Harezmsahm Maveraiinnehire gidişi *Buhara'da* vuku bulan bir iktidar degişikligi yiiziinden olmuştur. Karahi- tayların Maveraiinnchirde mahalli hanedanlan yerlerinde bi- raktıkları ve oraya sadece nezaret ve vergi tahsili işin mahdut sayida memur gonderdikleri malumdur. Bu itibarla, mescla *Semerkan* eski Karahanlılar neslinden Sultan Osman'm ida-

¹⁴⁰ Bu hususta karsılaştırmalar vc Barthold'un kendi goriiii hakkında bk. *Turks.* 356 vd.

¹⁴¹ *Cih. G.* II, 74 vd. II, 86 vd. *Cihangufd'di* aym zamanda bazı kro- nolojik tenakuzlar ve metinde bazı takdim ve te'hirlcr goze \$arpmaktadır ki, bu, herhalde n4?irin soylediği iizere (II, 86, not 4, 86, not 6) mtisved- dclerin tebyizi esnasında vukua gelmiş olmalıdır.

¹⁴² *Turks.* 360.

resinde bulunuyordu. F.ikat *Buhara'* da hakimiyet, bu şehrin imamhk, hntiblik gibi yiksek diu vazifolcrini babadan ogula irsen intikal odor Şekilde doruhdo ctmiş olan vc rcislerinc “*Sadr-i Cihan*” donilcn Bur ban ogullan ailesindc idi¹⁴³. Karalntaylar, dial niiluzlanndan başka, aym zamanda, 50k zcngin olan bu ruhani rcislerin otoritesini tasdik etmişler,hatta Nizami-i Aruzi'- yo gore, kendi miinessillerinin dahi *Sadrilarm* talimati dairc- sindc haroketine riza gdstermişlerdi¹⁴⁴. İştç mcşgul oldugumuz devirde Burhan ogullanrun şehirdc hakimiycti ellerindcn kaptir- diklarmi vc halktan bir “kalkan tiiccanmn., oğlu olan Sancar¹⁴⁶ admda birinin *Buhara'*ya tagalliib ettigini goriyoruz. Sancar ctrafma topladigi ayak takimma dayanarak başta *Sadr* ailesi olmak iizere mcmleketin yiksek tabakasini susturmaga muvaffak olmuş, hiirmctc şayan kimscleri tahkir vc tezlilde bcis gormemiş, bu suretle muhalefet tanimaz bir derebeylik kurarak kendini *melik* ilan etmişti¹⁴⁶. Buna karşi *Buhara* ileri gclcnlerinin Kara- hitaylar nezdindeki teşebbiisleri netice vcrmiyordu. Karalntay payitahtma kadar giderek miistevliden şikayctlerini bildiren •Wrlarm cline icap cden emirler yazili ve muhiirlii olarak ve- rildigi halde “Melik” Sancar bunlan dinlememişti¹⁴⁷. O zaman *Buharah\ar* Harezmsaha miiracaat ederek teşevviişata son ver- mesi istirhammda bulundular. Sultan Muhammed 1207 ya- zinda *Buhara'*ya yiiriidu. Şehir ileri gclcnlerinin yardimi saye- sindc *Buhara* elc gcgirildikten başka, başi-bozuk miitegallibe dagitildi ve “Melik” Sancar yakalanarak Harezmi'e gonderildi¹⁴⁸.

^{1,3} Al-i Burhan (Beni Maze) hakkında bk. *Lub.* I, Mirza M. Kazvini hajiyeleri, 332 vd. *Cehar Makale*, aynı naşirin haşiyeleri, 112-114. Isl. Ans. *Burhan Ailesi* mad.

¹⁴⁴ *Qehar Makale* (Berlin tab'i) 26. Bundan naklen *Diistur ii'l-Kdtib* 19k

¹⁴⁵ *J-jji (Cih. G. II, 74)*: Macann furu\$. bk. Isl. Ans. *Buhara* mad.

¹⁴⁶ *Cih. G. II, 74. Rav. S. IV, 137.*

¹⁴⁷ *Lub.* II, 385. Avfi o zaman Karahitaylar'in satvctlcrlcni kaybet- miş olduklarmi sbyliiyor (bk. *Turks.* 355). Muasir miellif Avfi'nin verdigi bu malumat miivacehesinde Ciiveyni'nin, 604 de, Karahitaylar'dan zuliim goren Mavcraiiinnehir eŞrafi larafından Harezmi'ahin yardima davet cdildiği jcklinde beyanatini şiiphc ile karijilamak icap ediyor. Bu d&vct Sancar'dan kurtulmak iŞin olmuştur.

¹⁴⁸ Sancar, Harezmi'ah'in sarayında senclerce kalmi? vc saray mera- simlerinc iştirak cttilirmijtir (*Sir. S. C. melin* 21, trc. 38).

Fakat, *Buhdra* hisanm ve surlarım tamir ettiren Sultan Harezmsah bu muvaffakiyetini tes'ide fırsat bulamamış, bilakis mihim badirciler atlatmak zorunda kalmıştır. Ibnii'l-Esir tarafmdan, bu sirada, muslumanların fcci bir hezimetle ugradıkları, aralarından pek ^ogunun bldirüldüğü, bizzat Sultamn csir diştiüğü şeklinde kısaca bildirilen ⁿ⁹, Horasan, *Mdz.end.eran* ve *Herat*'ta akisler uyandıran bu hadise hakkında diğer kaynaklar fazla bir bilgi vermiyorlar. Hclc yukandaki iki versiyonda vukuati birbirine karıştırdığımızı Cuveyni, busafhadamcseleyi busbiitiin muğlak hale getirmekten ileri gitmiyor. Bununla beraber, az ewcl tafsilatını verdiğimiz, *Herat* emirinin muhalefci ve Gurlularla isbirligi yapması, Kezlik-han isyani, *Ciircan* ile *Mdzenderan* umumi valisi, Harezmsahın kardeşi, Ali*şahın saltanat yoluna sapması gibi devleti ^okertecek kadar şumullü ncticeler doguran bu Maveraiinnehir hadiseleri bahsinde Ibn iil'-Esir'in kısa beyanatını pek kıymetli telakki etmek mecburiyetindeyiz. Diğer taraftan Ciiveyni'nin, birinci versiyonun sonunda ve zaman itibariyle en muahhar olarak zikrettiği Sultanın esaretini de—zira aynı müelifin Harezmsahın Horasan ayaklanmasını bastırmak üzere *Nis&bur*'-a avdetini 1208 Mart sonlarını (Ramazan 604) gösterdiğine göre—bu tarihe yani 1207-1208 sencesine koymak zarureti vardır ¹⁵⁰. İmparatorlugun iğ mihim noktada, Maveraiinnehire hareketinden ewel bizzat Harezmsah tarafmdan inanılarak ve gtivenilerek nasb edilcn iğ biyyik şahsiyctin, aynı zamanda giriştiği teşebbisun, mahiyet ve ehemmiyeti itibariyle, ancak bir hükümdarın esareti veya dliimii halinde tevessul edilebilecek işlerden olduğu düşünülürse, bu tarihi mu'talan zaman içinde yerleştirme ameliyemizin herhangi bir zorlama neticesi olmadığı anlaşılır.

¹⁴⁹ *Kam. T. IX, 293.*

¹⁵⁰ Halbuki Ciiveyninin bu müinasebetle verdiği tarih 606 dir HE 73). hatta *Cihdngüfd*'nm bazı yazma nüshalarında 607, 608 yılları gösterilmidir (bk. II, 75, not 5). Burada Harezmsah'ın dogrudan dogruya Karahitaylar'a kar'i yaptığı seferlerle bu Maveraiinnehir hadiscinin karıştıldığı anlaşılıyor. Ibnii'l-Esir ilk Maveraiinnehir harckctini 604 dc hikaye eder (*Kam. T. IX, 291*). Bundan başka Nerşahi'nin muakkibinde de *Buhdra*'nın Sultan Muhammed tarafmdan zabtının 604 dc olduğu tasrih edilmektedir (*Tdrih-i Buhdra 23-24*).

Buhdra' nm korkung bir nitogallibeden (yani Sancar'dan) temizlenmosinin Maveraunnehirdc Sultan Hnrczmşahm prcs- tijini arttirmasi tabii idi. O ana kadar Karalutaylara bagh bulunaiu *Semerkand a nil* hukiinulan ilo Maverrainnehir *seyyid* leri vo ulcmasinm Sultana temayiliinu boylo izah ctmek mumkiin- diir. Kaynaklanmtzm da lmittefikan bclirttiklcri iizere “kafir” baskisma kerhon vo Şiiphesiz ihtiyar dişinda tahammul gostc- ron bu nuisluman muhitin; Hnrczm imparatorlugu dahilindc otoritesini kurduktan baska Mazenderanhlara ve bilhassa Gur- lulara hakimivetini kabul ettirmiş olan Sultan Muhammed'e, hasseten *Buhdra'wm* kurtarilmasmdan sonra, itimatlanm art- uguni ve ona yaklaşmak arzularinin gogaldtgmi normal addet- mck lazim gelir. Bu itibarla *Buhdra'dan Semerkand'c* gondc- rilcn Hnrczmşahm elgileri siir' atle musbet neticcyce ulaştard. Ciivcyni'ye gore¹⁵¹, esasen o siralarda *Giirhan*'m kizi ile ev- lcnmek isteyip aldigi red ccvabi iizerine Karahitaylara mugber bulunan Sultan Osman, Muhammed Hnrczmşahin tekliflcrini en mtisait şekilde karşiladi. Miiteakiben Sultan tarafmdan sevkcdilen Harezmi oncii kuvvetlerini mcmnunlukla istikbal etti ve hemcn inkiyadmi belirtmek iizere hutbeyi Sultan Muhammed namina okutmaga, parayi onun adma bastirmaga ba^ladi. *Semerkand* hukiimdan ilc Harezmişah arasinda vuku bulan miiakatta “kafirler” in islam iilkesinden tardi maksadiyle miişterckcn “cihad” agmak bahsinde tarn fikir birligine varildi. Sultan Muhammed annesi Terken'in akrabalarmdan Emir Burtan'a¹⁵² yi *saltanat naibi* sifatiyle *Semerkand* hanmin yaninda biraktiktan ve icap eden hazirhklarm Sultan Osman ile birlikte yapilmasi hususunda talimat verdikten sonra, ayrildi. Fakat mcele bundan sonra kendini gosterdi. Zira Karahitay- 'ar, anlaşıldtgtna gore, daha ziyade *Semerkand*'i kaybetmeleri •crine ciddi harp hazirhklarina girişmişlerdi. *Giirhan* bir ta- jin eli altındaki kuvvetleri, Sultan Muhammed'i biiyiik 6l- bir savaşı için kafi derecede hazirhsiz yakalamak iizere, aya sevk ederken, diger taraftan Harezmi ordusu men-

G. II, 76.

'ii'drun yazmalarında bu ismin muhtelif şekillerde gdril- 'cn naşir O/ olarak yazilmasiru uygun goruyor (II, 76, not 2). ks. 356) “Burtana” diye okumaktadır. İhtimal Bori tana?

suplarmin ileri gclcnlerini kcdinc kazanmaga girişti. Ezcumlc *Kebudcame* Isfehbedi ile¹⁵³, Gii veyn i'nin *Semer kand Baskaki*^{Vo*} olarak bahsettigi yukanda adi ge^en Burtana'yi kandirmaga muvafTak oldu. Anlaşmaya gore, Sultan Muhammed maglup edildigi takdirde topraklan b6luşiiilecek; Horasan Isfehbed'e, Harez m mintikasi isc Burtana'ya verilecekti¹⁵⁵. Bu talepler bahismevzuu kumandanlar tarafmdan vaki olmuş, Karahitay hukiimdari onlara istediklerinden daha fazlasim vermege hazir bulundugunu bildirmişti. Karahitaylar Harezmlileri sikiştirdik- lari zaman, Emir Burtana'yi da yanrnda savaşa soktugu goriilen Sultan Muhammed miişkil bir duruma duştii. Karahitay or- dusu Harez mşahm sag cenahma saldırdigi sirada, vaid geregin- ce, Isfehbed ile Burtana muharebe meydanmi terk edip Şekil- diler¹⁵⁶. Hasmin sag kanadimn ezilmesine ragmen bu hiya- netten dolayi Sultan ordusu sarsildi. Bununla beraber Harez m- şah şiddetli mukavemet gosterdi, merkez cephelerinin birbi- rine girmesiyle savaş en kanh şeklini aldı, Harezmliler maglup oldular. Askerleriyle irtibatini kaybeden Sultan Muhammed maiyetindekilerle beraber diişman kuvvetleri arasmda kaldı¹⁵⁷.

O

¹⁵³ Bu tsfehbed'in, Muhammed Avfi tarafmdan takdim edilen bir rubaiye mukabil ihsanlarda bulunmu? olan Nusrat ii'd-din (*Lub.* I, 5i)in yegeni Rtiknu'd-din *Kebudcame* (ki amcasmin Harez mŞah tarafmdan oldiirulmesi iizerine intikam aimak arzulari besliyordu: bk. *ayn. esr.* Mirza M. Kazvini ha'iyysi 304) olması muhtemeldir.

¹⁵⁴ Ciiveyni'nin, bilahare Mogollar devrinde istimal edilen bu ke- limeyi *fahne* mukabili olarak kullandigi bellidir.

¹⁵⁵ *Cih.* G. II, 84.

¹⁵⁶ Sultan'm Harez m'e avdeti esnasmda *Kebudcame* Isfehbedinin, soyledigimiz gibi, *Tus* civarında gdriinmesi ve Kezlik - han kuwetlerini ezmesi de bu hadise ile zaman bakimmdan mutabakat etmektedir (kr\$. yukanda not 153). Vukuati Ci'Aaneufa'daki zabt sirasina gore miitalaa eden ve Horasan vukuatmi ijlememi? olan Barthold, iki tarafta cereyan eden hadiselerci karjilajtirmadigi igin olacak, Isfehbed ve Burtana ile ilgili hiyanet vak'asim hayal mahsulu addetmek temayiiilunu gosteriyor (*Turks.* 357, 365). Cti veyn i'nin boyle bir vak'a uydurmasina elbette hi? sebep yoktur.

¹⁵⁷ Harez mŞah'm bundan sonraki durumu hakkmda iki rivayet var: Ciiveyni'ye gore (II, 84 ve buradan naklen *Rav.* S. IV, 138) Sultan, mu- harebc zamanında, ihtiyaten hasim taraf askerleri gibi giyinmek adetinde imi?; bu sebeple giinlerce yabancı kavim arasmda kalmasına ragmen te^his edilememi?; nihayet bir fırsatmi bularak ka'mi\$. Ibnvi'l-Esir'e gore ise,

Kagan kuvvotlor parga parga HarozmY donuyorlar, vaziyeti anlaiiyorlar. Fakat Sultanm akiboti hakkmda hig bir habcr vere-miyorlaich. Bu ha I imparaiorluk igiude ycr ycr Muhammed Harczm\$ahm muharobodo kayboldugu ve *Giir/ian'a*. csir diiş- tiigii vcyu bldiigii şayialaruun gikmasina scbep oldu. Sultanin, siuTsi tayin edilemiycn bir miiddct *Giirgdnca* veya kncdi top- raklannin horhangi bir yerindc goriinmemcsi şayialarin dog- rulugunu tevsik odor gibi idi ki, yukanda bahis mcvzuu etti- gimiz Horasan, *Herat* vo (Vurcwj'daki hadisclor bu yizden vu- ku bulmuştu. Fakat Sultan nz sonra Harozm'o dondii. Ciivcy- n i'ye gore Harezm\$ahin yurda gelişi momlokcttc hcyyccanla karşilaudi, ordu laze bir kuvvct kazandi. Her tarafa dcrhal teb\$irciler gondcrildi, mcşurlar gikanldi. Tabii Sultana verilen ilk habcr Ibn Harmil'in, Kozlik - han'in itaatten ayrildiklan, kardeşi Ali - şah'in saltanat davasma kalktigi oldu. Muhammed Harczm\$ah hazirhklarmi yaptiktan sonra, anlattigimiz gibi, Horasan'a indi. asilcri te'dib ve tenkil otti. Yaliuz *Curcdn* vc *Mazender&n* umumi valisi Tac u'd- din Ali - ?ah, mcmlcct idare- sini tekrar oline alan kardeşi Sultan Muhammed'den korkmuş, *Kuhistan* yoluyla *Firuzkuh'a* giderck Giyas u'd-din Mahmud'a iltica etmişti. Takribcn bir buguk sene kadar cvvcl Gur ve Cibal bolgesini aimak igin Harezmcdn yardim istihsal etmiş olan *Bdmiyan* meliki Ala u'd-din Atsizi-ki Giyas ii'd- din'in biyyiik am- casmin oglu idi-maiyetindeki, Harczm\$ahin Turk memluklcrcn- den Emir Muhammed Sems u'd-din Atsiz kuwetlcricyle birliktc, *Faryab* ile *Meymend* arasmda hezimete ugralan Giyas ii'd- din Mahmud¹⁵⁹ Tac ii'd-din'i mukemmel şkilde karşıladı,

Sultan, Ibn Mes'ud adindaki kumandam ile bir Karahitay tarafından csir lululmuş, Ibn Mcs'ud'un lavsiyesi ile hiiivyclini gizleycn Sultan kendisini kole gibi gosterme} ve nihayct Ibn Mcs'ud'un Karahitay'a vadettiği parayı getirmek igin, emin bir adam sifatiyle, Harezm'e gonderilmi? (IX, 293. Daha bk. *Sahdi/i'l-Ahbar* II, 584). Barthold'un i?arct ettiğ iizere, son vak"a, Sultan Melik\$ah-Nizamu'l- Miilk munascbetiyle goriilen malum cfendi-kolc hikayesinin tckrari olup masaldan ibarettir. Ancak her iki miicllifdc mtij- tcrck vc miihim olan cihct, Sultanin Karalnlaylar'a maglubiycti vc uzunca bir miiddct Harezm'e donemcmi\$ olmasidir.

¹⁵⁸ *Cih. G. II, 84. Daha bk. Tab. Na. 90-91.*

¹⁰⁹ *Tab. Na. 90, 98.*

ve muhterem bir misafir sifatiyle payitahtmda ahkoydu¹⁸⁰. Bu- nun neticelerini biraz sonra gorecegiz.

Mavcrainnchir maglubiyeti, Mogol istilasi istisna edilirse, Harezmşah Muhammed'in ugradigi en buyuk muvafakiyet- sizliktir. Esaret veya gayubeti esnasinda creyan eden hadiseler imparatorlugun fiilen ^oktiigi manzarasmi gosteriyordu. Ken- disi Mavcrainnchirden kogulmuş oldugu gibi, Gur mintikasi tabiiyet baglari kirmiş, Tabcristan, Horasan ile *Herat* bolgesi Harezm ile alakasmi kesmijti. Bu şartlar altında Harezmşah lehine kaydetmek lazimdir ki, Sultan Muhammed, daha da tahaddis edebilcek, te'sir ve şumulii geniş, ihtilatlan enejisi saycısında pek kısa zamanda engelleme? ve buyuk isyan ve istik- lal hareketlerini ehcmiysiz mevzii ayaklanmalar haline getirmegi bilerek onlari oldukca kolay bir şekilde izale etmiştir. Bu başarı Harezmşah harpcu bir hiikimdar olarak parlak bir not almasında yardım edecek kıymettedir. Ancak bu hüküm onun aynı zamanda idarecilik itibariyle de iistiin vasıfta olduğuna delalet etmemelidir. İnce zeka, uyanık dimağla siki-sikiya bağdaşmış olgun bir maneviyat ve karaktere, yüksek ihata ve idrak melckesince ihtiyac gösteren idarecilik kabiliyeti ile, hazır ve organize ordular başmca askeri zaferler kazanmak keyfiyetinin birbirinden ayırt edilmesi liizumu aşikardır. Muhammed Harezmşah sultan olanlardan beri ikinci imkana, yani eli altında daimi silahlı kuvvetler buldurmak hususuna, her zaman malik olmuştur. Fakat imparatorlugun dayanagi olan ordunun tertip, tanzim ve muhafazasını ona atfetmek, babası Tekiş'e ve validesi Terken Hatun'a karşı ağır bir haksızlık teşkil eder. Hakikat şudur ki, şimdiye kadar müteaddit başarılarını gdrduğümüz ve onimizdeki sahifelerde daha şa'şaalı zaferlerine şahit olacağımız kudretli imparatorluk ordusunun kurucusu Alai'd-din Tekiş idi. Fashn başlannda müinasebet diştükQC bu noktayı belirtmiş, kabiliyetli ve normalin üstünde siyasi ve idari görüştüğü sahibi bir hiikimdar olan Sultan Tekiş'in, buyuk Şogunluğu Kankh-Kip^ak gibi muharib bozkır Türk kavimlerinden mürekkep ve yine aynı soydan kumandanlar ile sevk ve idare edilen en aşığı 170 bin mevcutlu bir ordusu¹⁶¹

Muhammed Harezm-

¹⁸⁰ *Kam. T. IX, 293, Cih. G. II, 85.*

¹⁶¹ *Bk. Rah. S. 385.*

Şaha devroitigini iŞaret cimiŞtik. Bu teŞkilath, muazzam kuvctin bilaharc harp kudrotini kavbetmoksizin muhafazasi, yahut dogru bir it'ade iU\ fasilasiz ycnilencrck devani ctilirilmesi dc daha zi\ade Torkon Hatun'un ihtimami noliccsideir. Valide Sultan Harczm'e boyuna gelen irkdaŞlanm miitcmadiycn as- kero aimak suretiyle, imparatorluk ordusuna muntazaman tazc kuvvctlor aŞtlamiŞ, baŞlarma ekseriyeti akrabasi olan cmirlcr layin cderok, kendi Şahsi ctrafmda donen, bir kumanda crkani viicuda getirmiŞtir ^{16a}. Binacnalcyh ordunun mevcudiyct ve bakasmi, sultanla degil, Terken Hatunla kaim addctmck yanhŞ olmasa gerektir. Bu bakimdan, her haldc oglundan daha zcki vc becerikli olan Terken Hatun'un deviette big olmazsa Sultan kadar nufuzlu bir sima oluŞuna hayret etmemek icap eder. Terken, yukanda zikrettigimiz *Giirgdnc*'in Gur hiikumdari Şihab u'd-din tarafından muhasarasi zamaninda nasil ycrincd tedbirler almiŞ ise, Sultanm son Maverainnehir donuŞiinde de onun cmrine, Karahitaylarm Harczm'e dogru savlctlerini onlemec ve Horasan iŞlerini tasfiycye muktedir, bir kuwet saghyabil- miŞtir. Esasen kalabalik *Giirganc* schri ahalisinin de toptan askeri hizmete ahnabildikleri ve halkin bu vazifeye gabucak intibak ettigi de unutulmamahdir ¹⁶³.

HarczmŞah Muhammed bu Şartlar sayesinde ust-uste bir gok ve bir birinden azametli muvaffakiyctler cldc etmiŞtir:

G) Mazcnderan' in i l hak 1 :

Irak'a Nur ii'd-din Gdkgc'nin *Rey* vc *Hemedan* bolgesiyle civar topraklarda hakimiyet kurdugunu gormtiŞtuk. Gdkgc'ye

¹⁶² Bk. *Sir. S. C.* trc. 72.

¹⁶³ Bu itibarla Zekcriya-i Kazvini'nin sozleri dikkate ijayandir [*Asar ii'l-Bilad* II, 349). Ona gore *Giirganc* ahalisinin hepsi, esnaf dahil, asker idiler. Bir defa Sultan Muhammed Karahitaylar'a yenilerck maiyetinde bir kag kiŞi ile *Giirganc*'a kagarken, askerinin azhginin kimse farkina var- masin diyec Şehrc gecc girdi. Ertesi gun duŞmanlarina kar?i 30 bin siivariden murekkep bir ordu ile gorindu. Barthold'a gore pek ziyadc miibalagah olan bu rivayct ancak Şihab'ii'd-din-i Guri ile vaki muharebeye ait olabilir. Karahitaylar yanhŞhklc zikredilmiŞtir [*Turks.* 350, not 4). Biz dc buradaki 30 bin rakamtda mubalaga gormekte isck de, Barthold'un sonraki fikrine iŞtirak edemiyoruz. Zikri gegen hadisenin Sultan Muhammed'in Karahitaylar'a maglubiyctiyle alakasini daha kuvvctli ihtimikl dahilinde buluyoruz.

1204 scnsinde, kt-ndisi gibi Atabcy Pchlevanm kolclcrinde olupzamanla ctrafma digor “bcndclori” ve daha bir 90k kimscJcri toplayan, şcms u’ d-din Aydogmu? isyan ctti; vukua *gclen sa- vaşta* Gdkşc oldiiruldu vc onun hukmiinde olan ilkeler Ay- dogmuş’a gcşti¹⁶⁴. Ibn ii’l-Esir’e gore Aydogmu? 1206 da, ka- dinlari ve gocuklariyle beraber 10 bin siivariye yakm kalabahk bir kiitlc halindc *Zaicari’d.* ulaşan Harezmiileri şiddetli bir mu- harebedc bozguna ugratti, ^ogunu oldilrdii, geri kalanlari esir etti; Harezmlilcrin <pkardigi kanşikiiklara son verdi • bn ii’l-Esir’dc sayi bakimmdan bir miibalaga yoksa, bu Harezm kuwetlcrinin, Sultan Muhammed Gurlularla ugraştigi sira- larda yurtlarindan ayrilarak Irak’a dogru inmiş Tiirkmenler veya Gdkge’nin harekati esnasmda bulunduklan yerlerdcn gikarilan son Harezmlc askerler olriugu tahmin edilebilir. Bu muvafTakiyctten sonra *Isfahan* dahil biitun Irak-i Acem de hakimiyctini saglamlaştirmiş olup halife En-Nasir ile ve Atabe) Ozbek’le iyi gcginen Aydogmuş şcci, fakat zalim bir adamdi Bu yizdcn zamanla kendine karşi bir muhalefet grupunun teşekkulune scbep olmuştü. Nihayet yine Pehlevan m en e lcrinden Nasir ti’ d-din Mengli ortaya 91kti, Aydogmuş u kog u vc ayni bolgeleri elc ge^irdi. Bagdad’a iltica eden ve Halife tara fmdan himaye goren Aydogmuş, bilahare, onun adina, *eme ddn’vL* yiiriirken yakalanarak 6ldurulmiiş ve başi Meng 1 ye gonecirmiştir(1211 ’de). Burada biziilgilendiren cihet, Meng 1 nin kudretini artirarak *Maz.end.eran* topraklanna kadar^ e atмага teşebbiis etmesidir. Biraz yukarida *Mazen eran m* Harezm’c tabiiyetinden bahsederken Isfehbed şemsii 1-mu u Rustem b. Hiisami’ d-devle’nin cn mustahkem kal’alardan binne ^ekildigini yazmıştik. Şemsu’l-muluk’iin gocugu yoktu. unun işin kendi yetiştirmelerinden olması sebebiyle giivendigi u

¹⁸¹ *Kam. T. IX, 265. Cih. G. III, hajiyelcr 409-410. Ibn Isfendiyar II, 169.*

>•» *Kam. T. IX, 282.*

. . K .

>«• *Rah. S. 395. Kam. T. IX. 265. Utbl’nin maruf tercumes.m bo3 dc* yani Aydogmu? zamanmda ikmal eden EbuVşeref Nasih-i cr aze an onun lakablarim ?oyle tesbit etmiştir: “Hakan-i azam Padija ^{muu, ^Za, m} şcms u’ d-dcvclic vc’ d-din Nusretu’l-islam ve’l-miislimin Mclik-x muluku 5- şark ve’l-Garp Aydogmuş harrasallahu celalchu... *trc.* •

• 3 •

Rıza Hiiscyini-ri-AU'vi'yi kvunandau layin edcrok askeri kuvvetleri onun emrine vermişti; fakat Ebu Rıza'nın gadrine uğradı ve 1210 Nisan (606 Şevval *mda dlduriildii ¹⁰⁷. Memleketçe kargaşalık yuku. tsfehbed'in hemşiresinin de Ebu Rıza'ya kalatarak ijkonceyle bldiirtmesi işler daha da karıştı. Caiveyn i'ycgbro, durumdan faydalanmak isteyen Mengli, Mazenderan'a yiriidii, hazineleri aldıktan başka Isfehbed'in hcm-şirsi ile cvlcnmck istedi. Halbuki *Mazenderan* iimcrasi ve ileri gelenleri Harizm'e tamamiyle mutavaati tercih ediyorlardı. Menglinin talimatlarını rıza gbstermiyen kadm, Harizmşaha gönderdiği elçileriyle kendini ve cihaz olarak memleketini Sultan Muhammed'e takdim etti. Sultanın gönderdiği bir *ndib Md-zenderan*'i olduğu gibi imparatorluga bağladı. Ordu ile ahna-miyan "bclde" böylece elçesi geldi. Fakat Muhammed Harezmsahla cvlcnmck iimidi ile *Giirgdnc*'a varan *Mdzenderdn* prensesi, Sultan tarafından kumandanlardan birine tevric edilmiştir. Mazenderan ilkesi de *Dihislan* emiri Emini'd-din'in uhdesine verilmiştir ¹⁶⁵.

H) Maveralinnehirin ilhaki:

Harezmsahm Mavcraiinnehir hezimeti Karahitayların Sultan Muhammed üzerindeki baskılarını chemmiyetli surette artirmiş bulunuyordu. Horasan ve Mazenderan hadiselerinin cereyan ettiği sıralarda Sultanın, bilhassa öyle bir mağlubiyetten sonra, Mavcraiinnchirin mukadderatiyle uğraşacak vaziyeti elbette yoktu. *Buhdra* ile *Semerkatid*'in tekrar *Gurhan*'i metbu tamdiklari tabiatıyla kabul edilmeğidir ve her halde, ileride tezahiirlerini görüceğimiz, Sultan Osman Han'ın, bida-yette muvaffak olamadığı, Karahitay prensesi ile evlenmesi de bu sırada vuku bulmuş olmalıdır. Aynın mağlubiyetin Harizmin dogu smirlannda da bir takım ayaklanmalara sebebiyet verdiği görülmüyor. Sultan Tekiş zamanında, 1199 sonbaharında,

¹⁶⁷ Ibn İsfendiyar II, 175 (bu kısım Evliyaullah-i Amuli'den naklen naşir tarafından ilave edilmiştir). Mar'ajı 264.

¹⁶⁸ *Cili. G.* (II, 73) 607 sence. İbnii'l-Esir Mengli'nin Aydogmuş'u tardı ve onun memleketlerine hakimiyetini 608'e koymakta ise de, bu hakimiyetten sonra vukubulması icap eden *Mdzenderdn* hadisesi Evliyaullah-i Amuli, Mar'aşı ve Civeyni tarafından 606—607 yıllarında gosterilmektir ki, bu u? miellifin tercihi tabiidir.

Harczmsahlar hesabma Sirderya olesindc bir zafer kazandigim bildigimiz Katir Han'a bagli boylardan bir kısmi *Cetid* hudu- dunda yeniden tccavuzlcre başlamişlardi. Sultan Muhammed'in o larafa gitmcsi zaruret halini aldigi sirada, *Giirhari dan* Ha- rczm'c gclcn, vczir başkanligmdaki el^ilcr Gur hukiimdan şihabii'd- din'c karşi yardimlarmdan dolayi o zamandan beri her scnc alinakta olduklan, fakat son yilm hadiselcri dolayisiyle gecikcn verginin fazlasiyle odenmesi hususunda tazyikc giriş- mişlcrdi. Magrur tabiatli Harezmsah vergiyi "utandinci vc haysiyet kirici" telakki etmekle beraber, Sirderya harckati yu- ziinden vc Karahitaylann firsati ganimet sayarak yenedcn taar- ruza ge^mclcri korkusundan ba^giizarligi red edecek durumda dcgildi. *Giirhan'm* veziri Mahmud Bay'm Terken Hatunla miizakrelelerc bulunmasmi uygun gorerek meseienin hallini Valide Sultan'a biraktiktan sonra, *Cend'e* dogru hareket etti ¹⁶⁹. Ihtiyatli Terken Hatun elgilere ihtiram gosterdi, istenilen pa- rayi verdi; maiyctindeki tanmmiş kimselcrden bir grupu Mahmud Bay'a terfik cderck *Giirhan'm* yanma gonderdi, verginin tcahurundan dolayi oziir diledi. bundan boyle kararrn icapla- rmdan ayrihnmiyacagim da te'yid etti ¹⁷⁰. Fakat Cii ve y n i'nin izahatma bakilnca, Mahmud Bay, Sultan Muhammed'in guru- runu, kendi mertebesini daha yiksek tuttugunu, hi\$ tevazu gostermedigini ve herkesi kendine hadim telakki ettigini sezmiş ve müşahcdlerini *Giirhan'a* aynen bildirmişti. Bu sebeple Ha- rezm elgileri Karahitay başkentinde izaz ve iltifat gormez ol- dular ¹⁷¹. Durum Harezmsahlar - Karahitay Şatişmasmin ikinci safhasi i^in bir hazirhk mahiyetinde idi. Sirderya boylarmdan donen Sultan Muhammed Maveraiinnehri kat'i surette ele ge^irmek i^in siyasi ve askeri yonlerden faaliyete gcşti. Başta Sultan Osman Han olmak iizere hemen her şehir ve kal'aya gizlice elşiler ve haberler yollayarak bir 90k vaidlerle onlan kazanmaga 9alışti. Anlaşıliyor ki, Karahitaylar Harezmsah ordusunu ezdikleri zamandan beri gittik^e artan bir tempo ile Maveraiinnehirde tazyiklerini arttırmışlar, bu vaziyet ise ilkede

^{1.0} *Cih. G. II, 89-90.*

^{1.0} *Cih. G. II, 90.*

^{1.1} *Cih. G. II, 90. Daha bk. Rav. S. V, 22.*

“kafirlerc” kanji ncfrcetin ziyadohvjmesmi intac ctmiş(i. Nitekim *Sultan ii’s-Seldtin* Osman ve digorlori Harezmşahnt davct vc tckliflcrini memmmmlukla kabul cdivorlardı ⁷⁴. *Giirgdnc*’a gi- don ycnı Karahitay elgilerinin takmd.klari miitehakkim tavrı biıyık savaşm parlaması igin son kivilcim oldu. Mutad vevhile vergi tahsilino go Ion hcı’etm rcisi J. ¹⁷³, her tiirliı mcrasim ve teamiiliı bir yana birakarak, biıyık bir saygisizhkle Sul- tanin yanma iınparatorluk tahtına oturdu. Bu, en kısa yol- dan hiıkiimranhk hukukunun tanınmaması, devlctin hıgc sayıl- ması idi. Sultan Muhammed, bcklenecegi gibi, buna tahammil edemedi, elgilerin oldiirilmesi emretti ve derhal hcı’ct azaları Ceyhun’a atdarak bogduruldu ¹⁷⁴. *Giirhan* hadıscıı duyup hazırlanmcaıa kadar, *Semerkind* ham ile Harezmşah arasmda işbirliıinc karar verilmişti. *Giirhan* kalabahk bir ordııı, Ibn ii’l-Esir’c gorevaşh ve tcriibeli kumandan *Tayangu* idaresinde Harezmşaha dogru scvketti. Sultan Muhammed de aynı derc- ccde hazırhkh olarak ve Maveraiinnehir ahalisinden emin bir vaziyette Seyhun’u gegti vc ilerledi. *Endican* civarında *Ilamif* sahrasında ¹⁷⁵ gok şiddetli bir savaş oldu. Bu muharebcde hakiki bircihad atmosferi yaratmaga muvaffak olan Sultan, ordusunun, telaş gostermeden, gayet temkinli olarak harekctini saglamış ve “islam hatiblerinin minberlere ayak koyup miisliımanlarm zaferi igin duaya başladıkları anda” hiicuma kalkmalarını em- rctmişti. Muharebenin en kızgm devresinde gogiis gogiise gar- pişmalar esnasında islam ordusu saflarından tekbir sesleri yiık- seliyordu. Karahitaylar korkung bir hezimete ugradılar. Ilcri ge- len kumandanlarından gogu oldiirildi, başkumandan *Tayangu* yaralı halde ele gegirildi ve baglanarak Sultamn huzuruna getirildi (607 Rebiilevvel/Eylul 1210). Pargalanan Karahitay ■>rdusu yollarına rastlıyan mahallerde geniş tahribat yaparak -un halinde gekiliyordu¹⁷⁶. Fetihnamelcrle birlikte *Giir-* a gonderilen *Tayangu* zafer şenlikleri arasmda Ceyhun’da *Cih. G. II, 90.*

^elime okunamıyor. Kr\$. *Turks.* 355 not 5. *h. G. II, 75-*

G. II, 76. İkinci versiyona gore (II, 92) muharebc *Taraz*’da

bogduruImu\$tur¹⁷⁷. Sultan Muhammed Harezmşah hayatımın muhakkak ki en biyyik başansı clan bu zaferden hakkiyle isti-fade etti. *Semerkan* ile *Buhara*'yi yarn' Mavcrainnehiri imparatorluga bagladi. Firari Karahitay dokiintulcrini ta *Ozkend*'c kadar kovaladi¹⁷⁸. Her şchir ve kal'aya Harezmi valiler tayin etti. *Ugnak* (veya *Tugnak*)¹⁷⁹ uzerine gonderilen Harezmi kuvvetleri buradan Sultana tabiiyeti reddeden musliiman vali-sini ccbren kal'adan indirdiler, zincire vurarak Harezmişahm yanina sevk ettiler¹⁸⁰. Diger taraftan, bizzat Sultanın yuruyişi karşısında, *Semerkan* ham Osman'm yegeni olan *Otrar* meliki Tacii'd-din Bilge Han tabiiyet arzile huzura gelip yer optii. Harezmişah Bilge'nin *Nesa'da* oturmasmi emretti¹⁸¹. Boylece muhim bir kal'a, ayn zamanda ticaret kervanlarının guzergahu olan *Otrar* şehri de zabtolundu. Muhammed Harezmişahm zaferinin akisleri etrafta o kadar te'sir ve heyecan yaratmışti ki, Karahitay devletinin payitahti *Balasagun* ahalisi bile kendilerinin Sultan tarafından kurtarılacaklari zamanin yakın oldugu iimidine kapılmışlardı ve Sultan beklediklerinden dolayı, dagınık vaziyette donen Karahitay kuvvetlerine karşı kapılan kapa-mijlar, mukavemet tedbirleri almışlar ve onlari şehre sokmaga azmetmişlerdi; *Gürhan*'ın veziri Mahmud Bay ile diger timeranın tavassut tekliflerine ve nasihatlarına ehemmiyet vermemişlerdi. Fakat bu, *Balasagun*lulaxa pek pahahya mal oldu. Toplanan Karahitay ordusu 15 gün süren şiddetli hücumlardan sonra şehre girdi, muhtiş bir katliamyapti. Ciiveyni'ye göre 47 bin kişikihgtan gegirildi¹⁸². Halbuki *Balasagun*'a yiriimegi

¹⁷⁷ *Cih. G. II, 81. Rav. S. IV, 138. Ciizcanl (s. 329) Tajangu'nun* musliiman oldugunu soyluyorsa da, Barthold'un dedigi gibi (*Turks. 364*) bilahare *Kirman* meliki olan Burak Hacib ile karijtirdigi muhakkaktır.

¹⁷⁸ *Kdm. T. IX, 294.* Bu muinasebtle D'Ohsson Harezmşahın *Oz-kend*'c kadar hakim oldugunu kaydediyor (*Hist. d. Mong. I, 127*).

¹⁷⁹ *Bk. Muc. B. I, 320.*

¹⁸⁰ *Cih. G. II, 83.*

¹⁸¹ *Sir. S. C. trc. 38.* Ciiveyni'ye göre (II, 80) *Otrar* Meliki, Sultan'a karşı gelmiş, sonra Harezmi ordusu tarafından ccbren kal'adan indirilmiştir. Fakat Harezmişah'm muamclesinden anlaşıyor ki, Nesevi hakkdir: O. Pritsak'a göre, Tacu'd-din Bilge, Karahanlıların Fergane koluna mensup olsa gerektir. *Isl. Ans. Karahanlılar* mad.

¹⁸² *Cih. G. II, 92.* Rakam tabii mubaligahdır.

hiş duşinmomiş ohm Sultan Muhammod, vaiunda miistakbol damadi *Semerkatul* Ham Sultan Osman olduğu halde Harczm'e doniiyordu.

İlanu? savant bir mcıdan muharobosi karakterindedir. Yakta Karahitay devleti yıkılmamış, hatta bir iki sene sonra, *Semerkan*'i muhasara edebilocok kuvvcti ycniden iktisab etmiş iso do, burada on agr darboıı yedigi şiihcsizdir. Buna, aşagda gorocogimiz, G ii \$ 1 ii k moselesi do inzimam cdince Karahitay devleti kendiliginden vo artık kolayca ortadan kalkmıştır. Bu muharebe, elc gc^irirlcn kiilliyetli ganimetlcrden¹⁸³ başka Sultan Muhammed'e kat'i i s t i k l a l kazandırmıştır. Ayrıca Orta^ag umumi islam tarihi <jerşevesinde, miisluman dcıvletlerine pck uzun miiddct tahakkiim etmiş bir gayr-i miislum unsuru tjokiin- ttiye gotiiren darbe olmast bakımından Harczmşahlar tarihinin şerefli sahifelerinden birini teşkil edcr. Bu zafer o zaman layikt- vetjhile takdir cdilmiştir. Her tarafa mujdeciler gönderilmiş, imparatorluk dahilinde, haberi alan, herkes kendi mcşguliyct ve telakkisi dairesinde seving ve mcmnunlugunu izhar etmiştir. Zahidler mabedlerde Allaha şiiikretmişler; ileri gelenler veeşraf biııyik eglence meclisleri, ziyafetler tertiplemişler; orta smif halk ve gentler bahgelerde mesirelerde neş'elenmişlerdir¹⁸⁴. Huzura gelen bir \$ok elgiler hediyele ve tebriklerini sun- muşlardır. Sultanin itiban halk nazarmda pek yiikselmiş ve o, etrafmdakiler tarafmdan "ikinci Iskender" diye aımlmaga başlamıştır¹⁸⁵. Şairler fethi tebrik ve tes'id babında kasideler yazmışlardır¹⁸⁶. Fakat bu muzafferiyetin hrkesten ziyade Sultan Muhammed'in magrur ruhunu okşadigi gortiliiyor. Ha- rezmşah kendine izafe edilen "İkinci Iskender" lakabını pek tatminkar bulmamış, Selguklu İmparatoru Sancar'm uzun siiren saltanatını hatırlatarak badema "Sultan Sancar" denilmesinin daha uygun diişecğini işaret etmiştir. Bundan sonra

183 "Bütiiin ordu zenginlcşti. Herkes arzu ettigini aldı, böylece servet sahibi oldu. Hesapsız at, deve, emval ve saire igtinam edil" (*Cih. G. II, 78*).

¹¹⁴ *Cih. G. II, 78-79- Daha bk. Zjxb. N. 250.*

¹⁹⁶ *Cih. G. II, 78. Mescla Muhammed Harezmiyah yerine: "Sultan Iskender-i sani" (hub. 1, 43, 112, 201).*

¹⁸⁸ Bazı örnekler: *Cih. G. II, 74.*

onun clkabi arasmda “Sultan Sancar” lakabi da kullanilmaya başlanmıştır¹⁸⁷. Bundan başka tugrasma “Allahın yeryiizundc golgesi” uijk) ibarcsi yazılmıştır¹⁸⁸. Tcfahiirden, medh ii senadan hoşlanan psikolojisini sirasi geldik5c tanittigimiz Sultan Harezmşahın bu lakaplara ve unvanlara ne dereceyc kadar layik oldugunu ilcrde gorecegiz.

I) K arahan l l’larin vc Karahitay’larin sonu:

Harczmşahla birlikte Harezm’e gelen *Semerkand* Sultani cşit hukumdar gibi karşilandigi *Giirganc*’da Sultan Muham- mcd’ın kizi Han - sultan ile evlendi. Osman henüz 25-26 yaşla- rında bir gcñ\$ti¹⁸⁹. Diigin sona erip de memleketine donmek istedigii zaman kaymvaldesi Terken Hatun onu Tiirklerdeki adct geregince—ki Ciiveyni’ye gore damad izaz ii ikram sebebiyle bir sene miiddetle kendi evine gonderilmezdi — Harezm’de alikoydu¹⁹⁰. O sirada Karahitaylar topladiklart yeni kuwetlerle Maveraiinnehir c gelmişler vc *Semerkand*’i muhasara etmişlerdi. Gamizonun ve halkın miidafaasi 9etin oldu; şehrin kapisi oniinde lrmagm kenarında ordugah kur- muş olan Karahitay ordusu iistiiste hiicumlanına ragmen—riva- ycte gore 70 karşilaşmadan yalnız birinde muvaffak olabilmiş- lerdi—hiğ birşey eldeemedi. Gugluk’iin, memleketlerini istila teşebbiisleri iizerine ve Sultan Muhammed’in de oraya yonel- digii haberi karşısında ^ekildiler^m. Bu da gosteriyor ki, Kara- hitayların eski sarsılmaz otoritesi ve kudreti artık nihayete er- miş bulunuyordu. Buna mukabil *Semerkand’e* varan Sultamn yanında kendi hukiiimdarlarını goremeyen halk Harezmşaha hoşnutsuzluklarını izhardan 9ekinmemişlerdi. Osman’ın uzun miiddet kendi memleketinde bulunmayışi ahaliyi şiiphelendir- miş ve Sultana husumet beslenmesine sebep olmuştu. Vaziyeti

¹⁸⁷ Meseli oğlu veliahd Uzlag-Şah’ın tevkiî \$6yle idi: Ebu’l-Muzaffer Uzlag bi’s-Sultan Sancar (*Sir. S. C.* metin 25, trc. 44).

¹⁸⁸ *Cih. G.* II, 81. Muhammed Harezmşah *Alp Ulug* unvanını da kullanıyordu (*Isl. Ans. Alp* mad.).

¹⁸⁸ Avfi’nin Buhara’ya gittiği 597 baharında Osman 14-15 yaşlarında bulunuyordu. Miellif, dayisi Meed ii’d-din Adnan’ın dilaletiyle, Osman’ın hizmetine girmis ve *İnfa Divam*’ni idare etmiştir (*Lub. I*, 144-45).

¹⁹⁰ *Cih. G.* II, 124. Daha bk. *Kam. T.* IX, 294.

¹⁹¹ *Cih. G.* II, 82.

anliyan Sultan adamlanm hemcn Hare;: mV gbnderdi, damadi ile kizinin, Yalide Sultandan izin alarak, *Semerkind*'c gclmc- lcrini bildirdi. Terken Hatun onlari bir sultana vakiŞir tertiple vela ^tkardi. vanlanna liizumu kadar maiyct terfik otti. Fakat Osman'm *Swrkand*'c dbnuŞiinu miiteakip durum karişik bir hal. aldi. *Semerkind* hukunidari Hnrezmsah tabiiyctini red- dcdcrek tekrar Karahitaylara yaklaşmak vc *Giirhan* ilc birlcş- mek yoluna girmiŞti. Ibnu'l-F.sir'c gore buna sebep *Semerkind*'- deki Harczmilerin halka kotii muamclc ctmcleri, zulum vc tccavuzde bulunmalaridtr^m. Ciivcvni'dc bu hususta malu- mat verilmiyor. Sultan Osman bir taraftan şchri teslim etmek iizere *Giirhan*'I davet ederken, diger taraftan *Semerkind*'do sakin ne kadar Harczm askeri varsa hepsin.i katlettirdi. Nefrct o derecc umumi idi ki, hukiimdarin musaadcsiyle, Harczmli sivillere hiicum eden ahali onlari par^ahyarak kasaphk etlcr gibi (arsilara, sokaklara asiyorlardi¹⁹³. Sultan Osman ustelik kansinm refakatinde Harczm'dcn gonderilmi? kimselcri de oldirttu vc zeveesi Han - sultan'i cglcnc ccmlcrinc 9ikararak herkesin gozii oniindc diger karisi olan Karahitay prensesine hizmctc mccbur etti. Hatta bir aralik onu da oldiirtmek istemiş, fakat kadin daha ewel kal'aya siginarak kendini korumuştu. Biitun olup bitenler Harczm'e bildirilince zaten itidalden uzak her zaman tehewiire miihcyta tabiatta bulunan Sultan Muhammed ani gazaba kapildi ve mukabelc-i bilmisil olmak iizere Harezmi'dc meveut, yalniz *Semerkind*WXcrvn degil bilumum yabancilarin katlini cmretti. Anncsinin miidahalesi iledir ki, bu karardan vazge^ilmi^ti^{1M}. Terken Hatun şuphesiz, oglu iizerindeki niifuzu sayesinde bir 90k su9uzlarm kanlarimm dokiilmesinin ve dolayisiylc belki tarihin en 9irkin bir kallia- mmm oniine gc9miş oluyordu. Sultan Muhammed, Osman'in biraderi olup Harczm'de bulunan ve kendisinin itimadini ka- zanmiş olan Er-tigin'i hapsettirdikten sonra *Semerkind*'c yii- riidii. Her ne kadar kapilar kapatilmiş idi ise de şehrin Harezmi ordusu karşismda dayanmasina imkan yoktu. Nitekim az sonra Osman bir elinde kiluj, bir elinde kefen oldugu halde kal'adan

¹⁹⁵ *Kim. T. IX, 294.*

*^M *Kim. T. IX, 294.*

¹⁹⁴ *Kim. T. IX, 295.*

incrck huzura geldi¹⁹⁵. Muslumanlari oldiirttiigiinden, nikahli karisma rcva gordiigu harckctten dolayi Sultanm agir haka- rctlerine maruz kaldi. Şchrc giren ordu ise verilen emir gerc- gin.cc Şiddctlc katliam yapmakta idi. Yabancilarm oturdugu bir mahalle miistesna, *Semerkañ* kihtan getpriliyordu. Nihayet seyyidler, imamlar vc ulcmanm cclerinde Kur'an-i Kcrimlcri kaldirarak şefaaf dilemeleri iizerine katliam durdu- ruldu. io bine yakin insan oldiirulmuştu^m. Osman Han isc, zeveesi yani Sultanm kizi Han- sultan'm talebi iizerine o gecc katledildi (1212 de). Sonra, Harezmsah miitebaki *Semer- kand* halkmin gonliinii almaga gahşmiş, ikinci payitaht itihaz ettigi bu şchirde cami yaptirmiş ve diger imar işlerine girişmiş- tir¹⁹⁷. *Semerkad* harckatinm miihim neticesi, Sultan Osman ile birliktc biitiin akrabalarmm bu arada kii^iik kardeşi Ot-dgin ve digerlcrinin de itlaf edilmesiyle Karahanlilar sulalesine son vcrilmiş olmasidir ki, bu, Harezmsah Muhammed'in *Md- Z'nderdn'&akA* Bavcndi'lerden sonra yiktigi ikinci hanedandır. Barthold'a gore, numizmatik vesikalara nazaran o devirde *Ozkend* hukiimdan bulunan vc Osman'm babasi gibi Ulug Sultan unvanmi taşıyan Celal ii'd-din Kadir Han'm da aym akibctc ugramış olması kuwetle muhtemeldir¹⁹⁸. Sultan Ha- rezm?ah bundan sonra Tiirkistan ve Fergane umerasma elgiler gondermiş, onlari tabiiyet ve mutavaata davet etmiştir. Aynca Karahitaylarin kalkmmasina mani olmak ve onlan kontrol ve siki baski altmda tutmak işin *Isfıcdb*'a bir tiimen gonder- miştir¹⁹⁹. Halbuki bu sıralarda Karahitay tahtmda fiili iktidar Giigluk'e intikal etrni? bulunuyordu.

Gii^luk, Cengiz Mogullarimn Kereyitler kadar biiyiik vc ehemmiyctli hasımlarmdan olan Nay man kabilelerinin reisi Tayang Han'm oglu idi²⁰⁰. Kereyitler Cengiz tarafmdan ccb-

¹⁹⁵ *Cih. G. II, 125.* Sultan Osman hakkında daha bk. Isl. Ans. *Kara- hanlilar* mad.

^{1,4} *Cih. G. II, 125.* İbnii'l-Esir (IX, 295) pek mtibalagali olarak 200 bin diyor.

^{1,7} *Cih. G. II, 126. Kim. T. IX, 295.*

^m *Turks. 366.*

¹⁹⁹ *Cih. G. II, 125.*

³⁰⁰ *Giz. T. / 194: Gu9uluk. Tab. Na. 330: Kiişlu Han Sunkur Tatar. Sir. S. C. metin 9: Kujlti Han. Cam. T. /, ioo¹. Kim. T. IX, 295.*

ren itaate almdikian ve Mogul kumandanları arasında taksim edilmek suretiyle her tarafa dağıtıldıktan sonra, hükümdarları Onghan kagarken Naymanlar tarafından öldürülmüş, bundan başka Cengiz'in şahsi rakiplerinden olan Cainuka, Tayang- han'a iltica etmişti^{Stfl}. Tayang, zaif ve sayıca az addettiği Mo- gollara karşı harçta karar vererek Onggud'lan ittifaka girmiş ise de, bunlar kabul etmemişler ve durumu Cengiz'c bildirmişlerdi. Cengiz'in ordusunu baştan tanzim, yeni kumandanlar tavin, *gece ve gündüz mihafız kit'alan* tertip etmesinden anlaşıyor ki²⁰⁸, Naymanlar mühimsenmesi lazımgelen bir kuvvetti. Cengiz hazırlanmış bitirdikten sonra *Sigan Till* (1204) yazında Naymanlar iizcrinc yirudu. Büyük kumandanlardan Cebc ile Kubilai emrindeki onca Orhun nehri havasında *Sa'ari* bozkırına geldikleri zaman, oraya ilerlemiş bulunan Tayang Han sayıca kalabalık ordusuna rağmen, geri çekilerek Altay dağlarının kadar oyalama muharabelerini vermedi düşünmüş, fakat bu fikri istihfafla reddeden oğlu Gültük tarafından korkaklıkla itham edilmişti. Neticede Tayang Han muharebeye kabul zorunda kaldı. *Gizli Tarih*'in taltif makamında olarak "Dört Kopek" diye tanıttığı dört büyük kumandan: Cebc, Kubilai, Cclme ve Subc'etai²⁰³ in idaresindeki Mogol ordusunu, arkadan, kardinleri Cogi Kasar ve Ot-gigin ile birlikte Cengiz takip etmekte idi. Naymanlar sarıldılar ve firara muvaffak olamıyarak ezildiler. Tayang Han esir düştü: yalnız Güçlük'ün bir kuvvetle çekilmiş ve *Tamir* mevkiinde neticesiz bir mukavemetten sonra mücadeleyi tamamiyle terk etmesi ve garbe doğru uzaklaşmıştı²⁰⁴. Cengiz aynı sene içinde Merkitleri de mağlup ederek bütün halkı ve araziyi ilhak ' kat Merkitler reisi Tokto'a-biki ile oğulları Kudu, Qila'un bir kag kişi batı istikametinde kagmaga muvaffak ol-

I. *Cih. G.* (I, 46) Güçlük'u Onghan'in oğlu gos- a bk. (*ayn. yer.*, not 3).

Nayman rcisi Gügllik ilc kurtulan Merkit biyuklcri Irti\$ boyunda Buhdurma mcnbai havalisinde birlçşerek kuwctlerini' tanzimc ugraşirkcn, *Okiz Till* (1205) nda bizzat Cengiz Han'm takibinc ugradilar, vukua gelen savaştta Tokto'a-biki olduruldii. Miittcfikler bozgun halinde gekildiler; alelacele Irti\$ nehrini gc<pş esnasmda bir kisrru boguldu. Tokto'a'nin ogullan Kip- ^aklar ulkesinde Sube'ctai tarafından amansiz şekilde kovala- nirkcn, Gu\$liik, Uygur ve Karluk memleketlerinden ge^erek Qu havzasma kadar gelmiş ve Karahitaylara iltica etmişti ²⁰⁶. Ciiveyni'ye bakilirse, Gi'^luk yamndakilerlc birlikte *Bifbalig* yoluna duşmuş, oradan *Kuga* sinirma gelmistii. Daglarda zaru- ret iijinde kalan Naymanlar dagildilar ve reisleri, bir rivayetc gore, Karahitaylar tarafından yakalanarak ordugaha goturiildii, bir rivayete gore de, kcondiliginden *Giirharim* nezdine gitti ²⁰⁷. *Cdmiii't-Tevarihe* gore Gu\$liik'un Karahitaylara dehaleti *Ej- dir ha Till* (1207-1208) nda olmuştur ²⁰⁸ ki, bu tarih diger kay- naklarimizdaki, bahisle ilgili, malumatla tetabuk halindedir. Karahitay hukiimdari miilteci Nayman prensini, maiyetinde bulunan veya ona bagh kuwetlerden icabmda faydalanmak maksadiyle, iyi karşiladi. Hatta onu kizi ile evlendirerek ²⁰⁹

®

devlet işlerine teşrik etti. Fakat Gugllik zahiren *Giirhan*'a muti' ve hiirmetkar goriinmekle beraber, hflkiimdarlik emelleri bes- lemekte devam ediyordu. Karahitaylarm Harezmsah karşisinde ugradiklari agir maglubiyet neticesinde uzak mahallerde Karahitay hakimiyetine karşı yava\$ yava\$ beliren ayaklanmalar, onun planlarini gerşekleştirmesine zemin hazirlamtş oldu. GU5- liik Karahitay imparatorlugunun şarkinda, *Imil*, *Kayalig* ve *Bifbalig* havalisinde dagmik halde yaşayan Nayman kabilelerini bir araya getirip *Giirhan* emrine vermek bahanesiyle kayinpe- derinden izin istedi. O zaman yaşı hayli ilerlemiş, harp u darb- dan kismen el Şekmiş bulunan ihtiyar hukumdardan miisaadc alarak gitti ve soydaşlarmi yalnız kendi hesabma topladi. Yeter derecede kuwetlendikten sonra isyan hareketlerine girişerek baskin ve yagmalara başladı. Ciiveyni'ye gore ona iltihak edcn-

^{40*} *Giz. T. I* 198-199. *Cam. T. I*, 91a.

⁴⁰⁷ *Cih. G.* I, 46.

⁴⁰⁸ *Bk. Cih. G.* (I, 46, not 4).

⁴⁰⁸ *Cam. T. I*, 98^b (Hafiz Ebnl, 395^b).

lor arasında Naymanlardan başka Morkitler de vardı ^{ai°}. Doğu Türkistan'da ieşokkul odon bu voni kuvvot Karahitaylar alcy- hino golişti. Güçlük *Ozkend'i* ve *Giirhan* m bu şoliirdoki hazinle- rini yağmaladı, fakat o zaman *Balasagun* da bulunan Kara- hit ay hukiindan tarafmdan civarmda bozguna ugrati- larak puskiirtiildi ^{2U}. İslam kaynaklarmdau hikaye odi- İcn Harozmşahla Güylük arasındaki temasların bu sıralarda vukubulmuş olması kuwetle muhtemeldir. Ancak bu husus- daki rivayetler <jeşitlidir. Güveyne'yc ve bundan naklen diğer kaynaklara göre ²¹². batıda kudreti artmakta ve gittikçe dik- kati iizcrine ^ckmekto olan Harezmsaha Güçlük elgilcrini gon- dormiş ve müşterek düşman Karahitaylara karşı iltifak esasına dayanan bir teklif sunmuştur. Vardan anlaşma gereğince her iki taraf müştereken hareket edecekler, *Giirhan* 1 ortadan kaldı- racaklar ve Karahitay topraklarını paylaşacaklardır. Şu şartla ki, ilk muvaffakiyeti Sultan kazanırsa *Kaxgar* ve *Ho ten'* e kadar olan rnmтика Harezmşahın olacak: Güçlük daha evvel muvaffak olduğu takdirde Sirderya'ya kadar arazi Nayman hiikiimda- rına verilecektir. Barthold'un da tercih ettiği İbn ii'l-Esir riva- yetine göre²¹³, bir yandan Güçlük, Sultan Muhammed'e haber göndererek Karahitayların Harezmsahlara eskiden beri hasim olduklarını hatırlatır, müşterek düşmana karşı müteakabil yar- dim tavsiye eder, bu tahakkuk edip düşman yok olduktan sonra Harezm topraklarına tecaviizde bulunmayacağına dair te'minat verirken, diğer taraftan *Giirhan*, elgileri vasıtasıyla Harezmsaha geçmiş hadiseleri unutmama zamani olduğunu bildiriyor, Nay- manları taretmek için yardım istiyor, buna karşılık olarak Sul- tan'm işgali altındaki arazinin Harezm'e ilhakını resmen tam- 'acagini ilave ediyordu. Harezmsah Muhammed, tarafların müraaatlarından istifadeyi düşündü. Elgi hey'etlerine ayn kendileriyle beraber olduğunu söyledi. Maksudı Nayman- utay mücadelesini alevlendirmek ve garpşmalar sonunda cagi muhakkak olan galibin de ileride kolayca ezilmesini

G. I, 47. Burada Mekrit geliyor ki, Morkit ile aynı şeydir.

⁷. I, 48. D'Ohsson (*Iist. d. Mong.* I, 115) da: Tchiboudj.

I, 47, II, 126. *Cam. T.* 99^{a,b}. *Rav. S. V.*, 23. Hatta modern -i *Mu'assal-i İnan* I, 11;

R. Grousset, *L'Emp. Mong.* 223.

X, 295. *Turks.* 367.

zemin hazırlamakti. Bu itibarla ordusu başında dogu istikame- tinde *Bifbalig*'a kadar ilerledi. Anlaşılacağı üzere muhasim taraflardan her biri Sultanın kendine yardımı görmek için oldu- gunu zannediyordu.

Umumi durum Gırtluk lehine neticelendi. Nayman prensi memleket dahilindeki hoşnutsuzluktan faydalanarak, mesela Karahitaylara tabi bulunan *Almalig* hükümdarının yardımını te'min ederek *Kaxgar* hududunda yaptığı ani bir baskıyla²¹⁴ Karahitay kuvvetlerini mağlup ve *Gurhan*'i esir etti; Karahitay topraklarına el koydu, devletin bilfiil hakimi oldu (1211)²¹⁵. Mamafih Güçlük esir kayınpederini itlaf etmedi, bilakis ona, oldığı 1214 senesine kadar tahtında oturmak, huzurunda ayakta durmak suretiyle zahiren hizmet göstermekte devam etti. Bu hal, tam otoriteyi te'sis için zaman kazanmak ihtiyacından doğabileceği gibi, ilerde Güçlük üzerindeki nüfuzunun akislerini göreceğimiz kansın, yani *Gurhan*'m kizmin, te'siri neticesi de olabilir. Harzemşaha gelince o, Karahitayların son hezimetini ganimet bilerek kâinleri takip, katl ve esir etmiş ve kendisine dehalat etmek isteyen bir kısım Karahitay kuvvetlerini ordusuna almıştı²¹⁶. Karahitay devleti, Sultan Muhammed'in darbeleriyle ve onun gücüne siyasetle yıkılıp ortadan kalkmış olan ikinci devlettir. Güçlük ile minasbetlerini aş- gıda göreceğiz.

J) Gırlu devletinin sonu:

Şarkta bu vak'alann cereyan ettiği sıralarda Harzemşahlar imparatorlunun güney hudutlarında aym derceden chemmi- yetli hükümler birbirini takip ediyordu. Yukarıda mühteci Tac

²⁴ *Sir. S. C. trc. 13.*

²¹⁴ *Cih. G. I, 40, II, 100. Cam. T. 99b-100b. Tab. Na. 330. Cemal-i Karşî'ye göre evvelce Gurhan tarafından hapsedilmi? olan Kaşgar hanının oğlu Arslan Han'ın (adı: Ebu'l-Futuh Muhammed III, b. Yusuf, bk. 1st. Ans. Karahanlılar mad.) Güçlük tarafından kurtarıldıktan sonra Kaşgar'a iade edildiği esnada asi emirler tarafından öldürülmesi 607 tarihinde ol- muştur (bk. *Turks. 366*). Buna nazaran Gurhan'm esareti bu yılda olmak lâzım geliyor. D'Ohsson (*Hist. d. Along. I, 116*) Güçlük'ün Karahitaylar üzerindeki hakimiyetini 608 e koymaktadır. İbn u'l-Esir bu hadiseleri toptan 604 de zikretmiştir.*

²⁶ *Kdm. T. IX, 296.*

ii'd-din Ali-şah'm Gur hiikiimdan Mahmud tarafından ihtiramlanarak payitahlta alikondunu gbimiiStiik. Sultan Harezmsah *Ilf I Ik Herat* ve Horasan ijjlcini hallcttikten sonra kardeşi mosolosini ole aldı. *Firuzkuh'i* goilderdiği bir cİşi ile, Giyas h'd-din Mahmud'un vaktiylo yapmuj olduğu ahid- lori hatirlatarak. devlcte karşt hasmane hareketlerde bulunmu? bir kay'ak olan Ali-Şah'm tevkif odilmesini istedi. Giyas ii'd-din talebe karşi gclomcdi ve misafirini *Firuzkuh*'da, Cuzcani'nin mimari haşmeti vc tczyini güzelligini uzun uzadiya tarif cttigi (Kdşk-i Sultan) kasrma hapsetti²¹⁷. Bu hal Ali-şah'in bcrabe- rindc gotiinnii? olduğu Horasanh, Harczmli Tiirklercden miiteşckkil maiyotini hiddetlendirdi. Bunlar aym zamanda kendilcrinin Sultan Muhammed'e toptan teslim cdilmelerinden do korkuyorlardı. Bu endive ilc aldtklari gizli tertibat sonunda gccclevin Giyas ii'd-din'i sarayında oldiirdiiler (7 Safer 607/31 Temmuz 1210)²¹⁸ ve ertesi giin cinayeti kendi tistlerinden atmaga ^ahstilarsa da halk agzmda, hiikiimdann, miilke tama' eden Ali - şah tarafından katledildiği şayialari dolaşmaga başladı. Giyas ii'd-din'in yerine 14 yaşındaki biyyik oğlu Baha ii'd-din Sam Gur tahtına tparildi. Fakat Ali-şah'm hala serbest bira- kılmaması, taraftarlarmi bu sefer dogrudan dogruya taklib-i hiikumct teşebbiisiine sevketti. Bu hususdaki hazirliqm far- kına varılması isc onlar işin oldiiriicci oldu. Bir kısmi Melik Hiisam ii'd-din Muhammed tarafından u^urumlardan aŞagi atil- mak, fillerc ^ignctilmek suretivlc itlaf olundular. *Firuzkuh* kansiklik iijinde idi. Vaktiylo Giyas ii'd-din'e karşi Sultan Harezmsahdan yardım istedigini, fakat maglup oldugunu gordiigiimtiz ve o zamandanberi Harezm'de bulunan *Bamiyan* sahibi Ala ii'd-din Atsiz vaziyeti haberahnea yeniden faaliyete geŞti, Sultan Muhammed tarafından kendisine yardima memur edilen *Herat* valisi Melik -han (Emir Melik veya Emin Melik) ile *Firuzktih*'a yuriidii. Bunun iizerinedir ki, neticeli bir micadele iimidiyle Turk ve Gur iimerasi miittefikanc Tac ii'd-din Ali-şah'i *FiruzkHh* tahtma getprdiler²¹⁹. Şehir etrafında Harezm ordulariyle sa-

²¹⁷ *Tab. Na. 91.*

²¹⁸ *Tab. Na. 93. Cih. G. II, 85 (vc Tar. Gi. 413. Rav. S. IV, 2i5)deki 609 tarihi Tab. JV.a.dcki malumata nazaran geytir.*

²¹⁰ *Cih. G. II, 85. Ciizcani'dc bu sarahat yoksa da, verdigi izahattan Ciiveyni'nin dogrulugu anlaşıliyor.*

vaşlar yapıldı ve nihayet *Firdzkuh* 5 Kasım 1210 (15 Cumade- İula 607) da zabt edildi. Sultan Baha u'd-din Sam ile validesi, biradri ve hemşircileri, hazine ile birlikte *Giirgdn*'a gönderildi²²⁰. Emir Melik'in *Firdzkuh'da* tahta girdiği Ala u'd-din Atsız Gazne meliki Tac u'd-din Yıldız ile mücadelelerde bulundu. Harezm'c tabii olarak 4 sene hükümdarlıktan sonra, Tac u'd-din Yıldız'ın kumandanlarından Melik Nasir u'd-din Hiiseyin ile yaptığı bir muharebede öldürüldü. *Firuzkuh'n* ele geçiren Nasir u'd-din başkasım tahta girmesine rağmen (1212 de), Tac u'd-din Yıldız tarafından, bunun yerine, ta Sultan Gıyas u'd-din Muhammed zamanında *Firuzkuh'un* kendisine verildiğini gördüğü Melik Ala u'd-din tahta getirildi (1215 de). Yıldız'ın yapıldığı Sultan Harezmşahın gozünden kalmıyordu. Onun Gazneye hakim olduktan başkası Harezm himayesindeki *Firuzkuh* ve havalisine de el atması Sultan bu civara sevketti. Ewela tabiiyeti kabulü, hutbe ve sikkeyi Harezmşah namma yapması teklif edilmiş, emirlerinden Kutlug-tigin²²¹ in teklifi kabule mütemayil olması rağmen, Tac u'd-din'in müsbet bir cevap vermemesi üzerine Harezmşah o tarafa yürüyerek kendi mahmisi Ala u'd-din Atsız'ın memleketi olan *Bdmıydn* bölgesini işgalden sonra *Gazne*'ye yürümuştür. *Gazne* de bulunan Kutlug-tigin şehri ve kal'ayı Harezmşaha teslim hazırdı. Sultan Muhammed Yıldız'ı mağup ederek kuvvetlerini dağıttı, onu Hindistan'a firara mecbur etti²²² ve *Gazne*'ye girdi. *Firuz-* Awa'daki Melik Ala u'd-din de hazineleriyle beraber, şehri Sultan'ın adamlarına teslim ettikten sonra, kendisi Harezm'e gönderildi (1215)²²³. Tac u'd-din Ali-şah'a gelince o, Ciizcani'ye göre Emir Melik'in *Gazneye* varışında firar etmiştir²²¹. Citevni onun hakkında enteresan bir rivayet naklediyor: Kardışinin *Firuzkuh'da* saltanatını kabul etmiş görünen Sultan Muhammed *hil'atler* ve *tefrifierle menjur'u* Muhammed Beşir adındaki mütemed bir adamı ile *Firdzkuh'a* göndermiştir. Mu-

²²⁰ *Tab. Na. 96. Rav. S. IV, 215.*

²²¹ *Kam. T. IX, 310. Tab. Na. (s. 130) deki Ay-tigin herhalde bu olmalıdır.*

²²² *Tab. Na. 135. K&M. T. IX, 310.*

²²³ *Tab. Na. 100-101, no. Cih. G. II, 85.*

²²¹ *Tab. Na. 96.*

akip Harezmi'e mektup ya'arak komŞu *A'irnuu* iilkesinin ko- lavca zabledilebilecegini bildirdi vo askovi yardım istedi. Ha- rezmŞahm omri goroginco Emir tzz ii'd-diu Coldok tarafmdan destcklenon Kivam ii'l-miilk *h'irmdnx* hakikaton kısa zamanda aldi. 608 (rzii) do A'/wwVda bulunan Molik Imadii'd-din Muhammod Sultamn dcrghama tjagrildi; orada iyi kartjilandi. Bir yil soma, zabti duiiiniilon Pars'ta kendisine bir vilayet vo- rilecegi vadile *Kirnuirux* gori gonderildi ^{2a0}. Kivan ii'l-miilk du- ruma hakim oldu ve o havalide cldc ettigi serveti, koyun, at, bkiiz vo saircyi Harezmi'e gbndcrdi. Sultan pek memnun kalmi? "Melikif 1-Muazzam" unvamm verdigi bu kumandanma, *Z^{ev}~zen'c* ilavetcn, *Kirman i* da vererek onu o bolgcdc naib yap- mişti. Kivam ii'l-miilk iilkesini cidden ^ok iyi idarc ctmiŞ, liayvan yetiŞtirme, iirctme iŞlerini chemmiyetle elc alarak mev- cudu ve dolayisiyle devletc ait vergiyi iki misline tjikarmaga vc memlektin rcfahmi artirmaga muvaffak olmuŞtu.

Ibn ii'l-E s i r in ifadcsinden Sicistan'da Harb b. Muhammed b. Ebi'l-Fazl'i maglup edenin de aym *Z^{ev}<en* meliki oldugu anlaŞiliyor. Yalmz burada isim Tacii'd-din Bckr diye gesmek- tedir ²³¹. *Levzen* meliki ile, HarczmŞahin gonderdigi yardımcı kuwetler Harb b. Muhammed'i kolayca maglup ettikten sonra Efganistan hududuna kadar Sicistan ve Kirman bolgesine hakim oldular. Oradan cenuba dogru ilerliyerek *Belucistaria* indiler ve *Mekran* dahil, bu mintikayi Harezmi imparatorluguna bagladilar. Hatta ib un'l-Es i r'e gore *Hiirmiiz* bile Harezmi'e tabi kilmmiŞ ve biitiin sahil bolgesinde oldugu gibi, *Ummarida* da hutbe Muhammed Harezmsah adma okunmuŞtur ^{23a}.

²³⁰ Fakat bu vaadde durulmami? vc tek baŞina terkedilen Imad ii'd- din, yanina gittigi Kutb ii'd-din Mubariz tarafmdan kendisine verilen bir koyde az sonra olmiijtur. *El-Muza'*, 48-49 vc not 1.

²³¹ *Kam. T. IX*, 308. Ibnij'l-Esir burada ceryan eden vukuatt Kirman sava^larina iŞtirak edip Musul'a donen bir askerden ogrenmiŞtir. Ebu Bekr ihtimal, maiyetinde bu askerin harp ettigi bir kumandandi. Bu yizden bu kumandan *Zevzen* meliki Kivam ii'l-miilk ile kanŞUnlmiŞ olabilir.

²³² Ibnii'l-Esir (IX, 308) 611 vukuatında zikrediyorsa da vakayi' tarihini kat'iyetle tayin edemiyor. *Tarih-i Sistan'*z. gore (s. 393) *Z^{evzen}* sahi- binin Kirman'i zabti 606 da oimuştur. Ciiveyn! (II, 74)dc ise 607 tarihi verilmektedir.

Sultan Muhammed Harezmşah ycnı fethcdilen bu memlc- kctlcı oğlu Gıyas ii'd-din Pir-şah'a verdi veyanma Tacu'd-din b. Kerim iVşcraf i'n-Nis&buri'yi vczir tayin ctti. Gıyas ii'd-din iilkcsinc Mogol istilasmı miitcakip gelmi? ve Celal ii'd-din Ha- rczmşah Hindistan'a vc Irak'a (jekilincce kadar, idare ctmi? sonra yerinc, *Kirmdn'da.*, Karahitay Burak Hacib'i birakarak Irak'a gcgmıştır²³³.

L) Irak-i Accm'in, fcthi; Fars'in ve Azerbay- can'in tabiiyete almması:

Sultan Harezmşah hayretc ?ayan bir dinamizm i<pnde şimdiyc kadar izah ettigimiz başarılarını Irak kit'asim Harezm'e bağlamak gibi mihim bir zaferle taglandırıldı vc devletini haş- met ve viis'atinin gaye haddine ulaştirmaga, Sultan Sancar devri Biiyiik Sel^uklu İmparatorlugu genişliğine yakın bir imparatorluk haline getirmege muvaffak oldu.

1211 de Irak'da Aydogmuş'un yerine kaim olan Nasir u'd-din Mengli *Rey*, *İsfahan* ve *Hemeddn* bolgesine hakim olmuş, miistakilen saga sola akmlara başlamiş, bu arada gor- diigimiz gibi, *Mazenderdn'a* kadar uzanmişti. Mengli Atabey Ozbek'c karşi muhalif oldugu gibi, Halife tarafmdan destekle- nen vc Bagdad askeriyle *Hemeddn* a yiiriyen Aydogmuş'u oldiirtmesinden dolayı, En-Nasir lidinillah ile de hasim durumda idi. Bundan ba\$ka *Bdtiniitr*\z meskun kal'alara alanlar yap- makla *Alamut* İsmailileri hiikiimdan Celal li'd-din Hasan'i da diişmanları meyanma katmişti.

Bu Celal ii'd-din Hasan İsmaililer arasında entcesan bir sima olarak goriinur. Daha veliahdligi zamanmda *ilhad* vc *ibdheye* miistenit *Batini* akidelerini reddedcrek babası Muham- med'e karşi cephe almiş, bu yiizden \$ikan ihtilaf dolayisiyle Abbasi Halifesi'ne ve diger civar hukiimdarlara, İsmaililerin başına ge\$tiği takdirde iilkcsinde islamiyetin şiarlarını ihya edcegini bildirmişti²³⁴. Filhakika 1010 da babası oliip yerinc hiikumdar olunca £a/miligin miibah gordiigii, memnu' haller- den vaz ge<jti, murid ve tabilerini de *ilhad*Axn. menetti. Toprak- lan dahilinde mescidler yaptinyordu; Horasan'dan ve Irak'dan

²³³ *Sir. S. C. melin 26, trc. 45. Cih. G. II, 201.*

²³⁴ *Cih. G. III, 242.*

hammed Beşir tebligati vapmt\$, fakat Ali-şah lul'atlori giyerken, ona yard»m bahanosiylo yaklaşarak anstzm vurdugu kih<;In Ali-sah'm başmi kesniştir. Bilaharo erkana hitaben yazilnu\$ olan digor menşuru okumu\$ bbylce Gur topraklan Sultan Harczmşaha intikal otmiştir ²²¹. Tac ii-d-din Ali-Şah'm *Firuz- kuh* savaşlan esnasmda, Mulumnnd AvtTve goto *Finizku/i* hududunda ²²⁶ hovhangi bir \$okilde bldiigii anla?ihyor. Notice itibariyle Sultan Muhammed HarozmŞah *lidmydn, Gur* vo *Gaznc* bolgesini tamamiyle hakimiyotine aldi. Buralara kuman- danlanm tayin elti vo hepsinin başma yani *Gur, Herat, Garris tan, ^jmin-ddver* (Sioistan-Gur arasi) mcmlketlerine, ta Hin- distan hududuna kadar hakim sitatiylc, *Gazne* merkcz olmak iizero, buyiik oglu Celal ii'd-din (miistakbol Harczmşah Sultan Colal ii'd-din) i getirdi ²²⁷ vo ona \$oms ii'l-miilk şihab ii'd-din Alp u'l-Horevi'yi vezir nasbotti. Fakat \$ok sevip dcgrcni takdir ettigi ve kendisine karşı dorin itimat boslcdigi bu oglunu ya- mndan aynmamak, hizmetlerinden mahrum kalmamak iijin, bu mcmlketlere onun naibi olarak Kerber Mclik'i gonderdi. Bu zat uhdosine verilen mintikayi teskilatlandirmi?, meharctle idarc ctmiş, Mogol istilasmdan soma Colal ii'd-din doniinceye kadar orayi cline tutmuştur ²²⁸. Gur luikiimdarlari ailcsi olan şan- sabi silalcsinin her ii<j kolunu da inkiraza ugratan Sultan Muhammed bununla ortadan kaldtrdig ve yiktigi devletlerin sayi-smi dorde <jikarmi\$ bulunuyordu.

K) Kirman, Sicistan'in vo Umman denizinc kadar olan bolgenin imparatorluga baglanmasi:

Muhammed HarczmŞah bunlara ilavetcn beşinci ve al- tinci olarak diger iki *melik* ailesini do bertaraf etmis ve muaz- zam bir arazi elc gcgirmişti ki, bu da *Sicistan* ve *Kirman* top- raklariyle, buralarda hiikiimran bulunan, Sultan Sancar ve Atsiz Harczm^ah zamanlarinda gordiigiimiiz, Tac ii'd-din Ebu- 1-Fazl ve Melik Dinar ogullari idi. Yukarida *Kirman* in Sultan Tekiş'c baglandigmi ve onun Harezm'den gondcrmiş oldugu Nusretii'd-din zamamnda orada muntazam bir idare teessiis

²²⁵ *Cih. G. II, 85. Rav. S. IV, 139.*

²²⁴ *Lub. I, 48.*

²²⁷ *Cih. G. II, 86.*

²²⁸ *Sir. S. C. metin 25, trc. 45.*

etliğini soylemiştik. Fakat Alali'd-din Muhammed'in ilk yıllarında *Kir man* idaresine memur edilen *Hacib* Husamii'd-din ÖrrüT, halka karsi insafsiz davrandi; zenginlerin mallarını mii- sadore, *Kirmdn* idaresine iştirakini gordiğtimuz Ruknii'd-din ilc diger ilcri gelcncrci tevkif etti ve ahaliyi tazyikc başladı. Az sonra hapislcn kurtulan Riiknii'd-din'in miizaheretile Kirman- hlar ban karc rcisi Kutbii'd-din Miibariz'i davet ettiler. Boylece memleket bir sene kadar şbankare tahakkimiinde kaldi. Sonra Fars Atabeyi Sa'ad *Kirmdn'a*. hakim olarak (599/ 1202), orayı kendii birader zadesi Melik tmadii'd-din Muhammed'c verdi ^{228c}. Hareznvjah'm emrile Rادیu'd-din Nisapuri ve Boga - ligin kumandasında gelen kuvvetler, Atabey taraftar- larinin mukavemeti karşismda 9ekilmegc mecbur oldular. Fakat diger taraftan da maiyetindeki Oguzlarla o havalideki bazı kaleleri elinde tutan, Melik Dinar'm ikinci oğlu, Acem-şah ^{228c} ile Fars Atabeyleri kuvvetleri arasında fasilasiz miicadclc devam ediyordu ²²⁹.

1208-1209 senelerine dogru *Zev & n* nieliki bulunan Nusrat iid'-din Muhammed'in, bazı işlerin miizakeresi ign metbuu Sultan Muhammed nezdine gonderdiği Kivam ii'l-mulk, vazife- fesini ifade muvaffakiyet hasd olması iizerine *%evzen'i* ele gc^irmek emeliyle, Melik Nusrat ii'd-din hakkmda bir takım isnatlarda bulundu; ezciimle onun *Batin!*lere miitemayil ve Sul- tan'a itaatten ayrilmak fikrinde olduğunu ima etti. Memleketine dondiğii zamanda Sultann Nusrat u'd-din'i *Batin!* sanarak hakkmda şiiphe besledigini soyledi,. Akibetinden endişeye dii- şen Melik'in hudut kal'alanndan birindeki İsmaililere siginması iizerine Kivam u'l- miilk Sultan tarafından *Zevzen* işlerinin tecl- virine memur edildi. Az sonra da oraya *nulik* oldu. Bunu miite-

^{228b} Kirmanda Fars Atabey'leri hak. bk. *El-Mnzaf*, 14, 18 vd.

^{228c} *Simtu'l-uld* 19-20. Daha bk. *Nizamii t-Tevarih* 76. *^aftrndme'yc* bakihrsa (s. 804) Melik Dinar'dan sonra oğlu Ferruh-şah zamanında Kir- man, Sultan Tekiş'in gonderdiği *Hacib* Hiisam ii'd-din. Ömer vasitasiyle, bunun orada kaldığı 10 sene muddetle, Harezm'c tabi olmuştur; bilahare şbankare ile mucadelciler ceryan etmiş, nihayet Accm-sah "*fehriyar*" olmuştur.

²²⁰ *El-Muzdfi* 44-46

akip Harezm'e mektup ya/.arak komşu *Airman* ilkoshxin ko- layca zubtedilebilecogini bildirdi vo askeri yardi.ni isterii. Ha- rczmŞahm omri gereginco Emir tzz ii'd-diu Geldok tarafmdan destcklenon Kivam ii'l-miilk *h'irimin*'i hakikaton kisa zamanda aldi. 608 (1211) dx' A'jYwrtVda bvdunan Melik Imadii'd-din Muhammod Sultamn dergahma ^agnldi; orada iyi kanjilandi. Bir yil soma, zabu diiŞiiniilen Fars'ta kendisine bir vilayet vc- rileccgi vadile *Airman*,\ geri gonderildi ²³⁰. Kivan ii'l-miilk du- ruma hakim oldu ve o havalide cldc ettigi served, koyun, at, okiiz vc saireyi Harezm'e gonderdi. Sultan pek memnun kalmis "Melikii'l-Muazzam" unvamrn verdiği bu kumandamna, *£ev- Zenc* ilaveten, *Airman'* 1 da vererek onu o bolgede naib yap- mişti. Kivam ii'l-miilk iilkesini ciddcn <,ok iyi idarc ctmiş, hayvan yetiştirme, iiretme işlerini ehemmiyetlc clc alarak mev- eudu ve dolayisiyle dcvlctc ait vergiyi iki misline tpkarmaga vc mcmlckctin refahmi artirmaga muvaffak olmuştü.

Ibn ii'l-E s i r'in ifadcsinden Sicistan'da Harb b. Muhammed b. Ebi'l-Fazl'i maglup edenin do aym *Zjevzen* mcliki oldugu anlaşıliyor. Yalmz burada isim Tacii'd-din Bckr diye geŞmek- tedir ²³¹. *Zjevzen* mcliki ilc, HarezmŞahin gonderdiği yardimci kuwctler Harb b. Muhammed'i kolayca maglup ettikten sonra Efganistan hududuna kadar Sicistan ve Kirman bdlęcsine hakim oldular. Oradan cenuba dogru ilerliyerek *Belucistan'a* indiler ve *Mekran* dahil, bu mintikayi Harezm imparatorluguna bagladilar. Hatta lb iin'I-Es i r'e gore *Hiirmiiz* bile Harezm'c tabi kilmmiş vc biitiin sahil bolgesinde oldugu gibi, *UmmatCda* da hutbe Muhammed Harezm'ah adma okunmuştur ²³².

²³⁰ Fakat bu vaadclc durulmami? vc tek bajina tcrkedilen Imad u'd- din, yanina gittigi Kutb u'd-din Miibariz tarafmdan kendisine verilen bir koyde az sonra blmuştur. *El-MuzaJ*, 48-49 vc not 1.

²³¹ *Karn. T. IX*, 308. Ibnii'l-Esir burada ccrvan eden vukuati Kirman savajlarına iştirak edip Musul'a donen bir askerden ogrenmi'tir. Ebu Bckr ihtimal, maiyetinde bu askerin harp ettigi bir kumandandi. Bu ytziden bu kumandan *£evzen* meliki Kivam ii'l-miilk ile kariştirilmi5 olabilir.

²³² Ibnii'l-Esir (IX, 308) 611 vukuatmda zikrediyorsa da vakayi' tarihini kat'iyetle tayin edemiyor. *Tarih-i Ststan'a* gore (s. 393) *Zev:eni* sahi- binin Kirman'i zabti 606 da olmuştur. Ciiveyni (II, 74)de ise 607 tarihi verilmektcdir.

Sultan Muhammed HarkzmŞah yeni fethedilen bu memleketleri Sultan Gıyâsüddin Pir-Şah'a verdi ve yanına Tacüddin b. Kerimî'yi vezir tayinetti. Gıyâsüddin ilk önce Mogol istilası müteakip geldi ve Celalüddin HarkzmŞah Hindistan'a ve Irak'a çıkılinceye kadar, idare etmiş sonra yerine, *Kirman'da*, Karahitay Burak Hacıb'i bırakarak Irak'a gitti.²³³

L) Irak-ı Akim'in, fethi; Fars'ın ve Azerbaycan'ın tabiiyet altına alınması:

Sultan HarkzmŞah hayret verici bir dinamizm içinde şimdiye kadar izah ettiğimiz başarılarını Irak'taki Harezmi'ye bağlamak gibi mühim bir zaferle tağlandırıldı ve devletini hâmet ve müessesinin gaye haddine ulaştırmaya, Sultan Sancar devri Biiyik Selçuklu İmparatorluğu genişliğine yakın bir imparatorluk haline getirmeğe muvaffak oldu.

1211'de Irak'da Aydoğmuş'un yerine kaim olan Nasirüddin Mengli Rey, *İsfahan* ve *Hemedan* bölgesine hakim olmuş, müstakilen saga sola akınlara başlamış, bu arada görüldüğü gibi, *Mazenderan*'a kadar uzandı. Mengli Atabey Özbek'e karşı muhalif olduğu gibi, Halife tarafından desteklenen ve Bağdat askerleriyle *Hemedan*'a yurttan Aydoğmuş'u öldürmesinden dolayı, En-Nasir İdris ile de hasim durumda idi. Bundan başka *Bdtiniler*le mesken kalıplara akınlar yapmakla *Alamut* tsmailileri hükümdarı Celalüddin Hasan'ı da düşmanları meydan katmıştı. Bu Celalüddin Hasan İsmaililer arasında enteresan bir şahıs olarak görünüyor. Daha veliahdliği zamanında *ilkad* ve *ibah* müstenit *Bdtini* akidelerini reddeterek babası Muhammed'e karşı cephe almış, bu yüzden Şikan ihtilafı dolayısıyla Abbasi Halifesi'ne ve diğer civar hükümdarlara, İsmaililerin başına geçtiği takdirde ülkesinde İslamiyetin şiarlarını ihya edeceğini bildirmişti²³⁴. Filhakika 1210'da babasını öldürüp yerine hükümdar olunca *Batini Wgm* mübah gördüğü, memnû hallerden vaz geçti, mürid ve tabilerini de *ilhaddan* menetti. Toprakları dahilinde mescitler yaptıyordu; Horasan'dan ve Irak'dan

²³³ *Sir. S. C. metin 26, trc. 45. Cih. G. II, 201.*

²³⁴ *Cih. G. III, 242.*

fakihlor davot cdiyor vo onlara ikranilarda Indunuyordu. Soma l'n-Nasir'a, Muhammed Hnroznvjah'a vo ba\$ka islam mcliklo- rine el^iler gdndororok normal siyas! miinasobotlero giriya³³>. Horkeston ovvol. cium miisliimanli&ma luikmoljni?olau Halifo larafmdan samimi alaka ilo kanjdandi. Miisliimanligma dair verilon foivalar ouunla kurulacak dostano miinasobotlorin \$or'- an mah/urlu olnuyacagmi ilan oimokto idi. Bu yiizden "Nov Mii\$H'una:" cliyo \$bhrei bulan Colal ii'd-din "^{3fi} homcn Irak moscolerino kansti vo daha ziyadc Halilo'uin politikasmda miihim rol oynadi.

En-Nasir. Mcngli'yo karyi, bir yandan Alaboy Ozbok'e digcr taraftan C.olal ii'd-din Nov Miisliiman'a haber gdndororok, kondisinin do dahil bulundugu bir tiyliy itifak viicuda gctirdi. Yanlan anla\$maya gore, Mcngli ortadan kaldinlacak, Irak-i Acorn bolgosi in; miittcfik arasmda paylayilacakti⁻³⁷. Mcngli ilo savaymak hususunda Atabcy'o yardim etmck iizoro Colal ii'd-din Hasan Azcrbaycan'a giiti, kuvvotloriyle birlikio, O/.bck'in misafiri oldu. *Hil'al* vo /e/r/jlcrden ba?ka askorlcrcnin masrafi da vcrlmek \$artiylo *Baylakan* da uzun miiddet oturdu. Bu zaman i<;inde Bagdad'da hazirlanan hilafct ordusu da Vcch ii's-seb' lakabiyle anilan Muzaflor ii'd-din Sunkur idarosinde yola \$ikarildi. Ayrica Halifc tarafindan *Erbil*, *\$ehr-i Zjor* vo havalisi hakimi Muzaficr ii'd-din Gdkbdrii'niin kuwotlerini alarak miit- tcfiklero illihaki vo *Herneddn*'da tecemmu' edccek olan biitiin ordulara ba\$kimandan olmasi emredilmi\$ti. Mcngli onlari *Ke- rec* yakminda bir dag cteginde kar\$iladi. Mengli ani bir <pki\$la Ozbek'in bulundugu kanadi bozguna ugratmi\$ ve piiskiirtmii\$ idi isc de, crtesi giin miittcfiklerin baskisma tahammul cdemi- yerck ka^ti, kuwetleri dagildi. Celal ii'd-din Hasan karar gerc- gincc cl koydugu *^encan*, *Ebher* vc civanna memurlanni tayin ederek *Alamut*'a gitti. Otckilcr do yerlerinc dondiiler. *Save* civarmda oldiiriilcn Mongli'nin ba^i Ozbek'e gonderildi, o da Halifcyc irsal e.tti. Bu hal Bagdad daumumi bir sevin^ uyandir- misti²³⁸. Ozbek, miihim bir kismmi aldigi Irak-i Acorn bolgo-

^{23:4} *Cih. G. III, 243. Kdm. T. IX, 306. Bar Hebraeus II, 494.*

²³⁸ *Cih. G. III, 243.*

⁻³⁷ *Kdm. T. IX, 309.*

^{23,1} *Kdm. T. IX, 309. Cih. G. III, 246-247 de 611 gosteriliyor.*

sini k;ird«-Şi Alabey Ebu Bekr'in mcmluklerinden Scyf ii'd-din Oglimiş^{23U} m uhdcinc tcslim etmijti. Halbuki gcrck Ciiveyni'- nin gcrck I bn u'l-Esir'in yazdiklanna gore, Oglimtş hakikatte Sultan Muhammd Harezmsahm adami olup onun nezdinde bulunmuj, sonra Ozbek'in yanina giderck, son sava\$.ta ccsare- tiylc tcmayiiiz ctmi^ti. Kendisini' Harczm?ahin nimctiyle bes- lcnmi!} saydigi ig'n başına gctirildigi Irak-i Acem hiikümetindc hutbeyi, her cihctce bagli bulundugu, Sultan Muhammd adma okutmakta tereddiit ctmrđi ^{2.º}. Anlaşildigina gore, buna ne Halife ne de Ozbek tarafmdan dogrudan dogruya mani oluna- mamişti. Fakat Halife En-Nasir lidinillah Mengli gibi nisbeten daha az tchlikeli bir mutegallibeye bile tahammul edemedigi cihetle koca bir dcvletin hukumdari Sultan Harezmsahm haki- miyct vc otoritesini Bagdad kapilarına kadar getiren Oghmiş'i ortadan kaldirmak iŞin gizli faaliyctc ge<jti. Bu yolda da Cclalu'd-din Hasan'dan faydalandi. *Alamul*'dan istedigii vc Halifcniñ her arzusuna kayitsiz Şartsiz itaatleri Ismaili hiikiim- darınca emredilen, fedailer eliyle Oghmiş'i oldiirttvi. Katl, Oglimi?, Hicaz'dan donmiiş olan Irak-i Acem hacilarim istikbale Şiktigi sirada, haci kiyafetine giren *Batintler* tarafmdan icra edilmişti²¹¹.

Bu tarihlerde Sultan Muhammed Guşluk ile meşgul olu- yor ve bu sebepten, kendisine payitaht yaptigim gordiigiimiz, *Semerkand*'de bulunuyordu. Irak'da namma hutbc okutmak ve burayı *ndib* sifatiyle onun adına itaat aitinda tutmakla vazifeli Oghmiş'm oldiirulmesi iizerine, Irak'a yiiirimek kararim verdi ve Ncsevi'yc gore ioo bin kişilik bir kuwetie harekete ge^ti²⁴².

^{21.9} Bu adin muhtelif Şekillerdeki zabtlari hakkında bk. *Cih. G. III, 246, not 6 ve 414, not 3. Cam. T. I, 103* da Houdas (*Sir. S. C.**

trc. 23): Aghelmich. Barthold (*Turks. 374*): Oghulmish. Kelimenin, ^ogal- mak, iiremck manasina ogh (—mak) (bk. *oghti*: Şogalti, iiretti, *DLT, I, 265*)dan mu?tak olmasi muhtemeldir ve Oglinni? Şekli Tiirklerde isim verme adetine de uygundur.

⁵¹⁰ *Kam. T. IX, 309-313. Cih. G. II, 121. -*

^{2.1} *Kam. T. IX, 312 (614 de). Cih. G. II, 121. Oghmis'm 614 de oldii- riildugiine dair bk. (Cih. G. III, Mirza M. Kazvini haŞiyesi, 415).*

³⁴² *Sir. S. C. trc. 24. Harezmsah, yinc Nesevi'ye gore, 400 bin siivari gikarabiliyordu (Sir. S. C. trc. 20).*

Oghmi\$'m ohncsi, Harezmsalun da u/akta bulunmasi do- layisiyle, miidafaasiz kalau Irak-t Acom'i kolayoa i\$gal arzu oden Ozbek kalabalik bir ordu ba\$nula ilerleini\$, *Isfahan* 1 haki- miyetine ahni\$: digor tarattan aym hiilyava kaptlan Kars Ala- beyi Sa'd do *Rev*, *Hdr-i Rev* ilo *h'azviw* vo *Simndn* bdlgesini istila ctmi\$ii. Sultan Muhammod *h'omis'c* goldigi zaman Ata- beylorin yaptiklanm duyunca daha siir'atli davranmak icap ettigindon. ordusundan soytigi i' bin hafif siivari ilo ilcri atildi. *Rev* civarmda *Hayl-i Biizthg^{-1*}* do Ears Ataboyine yeti\$ti. Harczm\$ahm bu kadar ani olarak gilecogini kostiremiyen Sa'd, Harozin bncolorini Irak'i istilada kondisiyle rekabetc giri\$en Ozbok'in askorlori zannodorok \$iddetlc sava\$ga girdi. Fakat az soma topo uzerinde Sultamn *fetr'*ini vo sancaklarim goriince miicadolcncin neticosizligini anladt, yarpis\$mayi kosti, atmdan indi. kuwetleri dagildi. Sa'd baglanmi\$ vo bir esterc bindirilmis\$ oldugu halde Sultamn yanina sevkolundu ^{2U}. Ozbek *Isfahan* da iken Sa'd'in csarctini haber alnu\$, durmak veya firar •ctmck \$iklari arasmda miitereddit \$a\$in\$ kalmi\$ti. Dcrin korku iyinde idi. Kendisini tehdit eden tehlikeden bir an once kurtui- maktan baska yare kalmadigmi anlayinca acclc *Hemedan* a dogru yckildi. Oraya yakla\$tiigi zaman, honiiz *Ref* dc konak- lamakta oldugunu yahut *Isfahan*'da bulundugunu zannettiigi Sultamn bu \$ehre geldigini ogrenince biisbiitun cesarcti kirildi. Etrafindakilcrden bazilar *Isfahan* a donmegi du\$unuycr, ba- zilan da agirliklari arkada birakarak Harezmlileri bunlari yag- malamakla oyalama surctiyle, hafif mufreze refakatinde Azer- baycan'a yckilmenin mumkiin vc isabctli olacagmi ilcri suruyor- lardi. Veziri Rcbib ii"d-din Ebu'l- Kasim isc yalmz o havalinin degil, belki yakin \$arkm en muhkem kal'alarmdan olan *Kazvin* hisarina kapanmavt tavsicyc ediyordu. Ozbek son fikre kar\$ii, tahassiin ettigi takdirde hiy bir fayda clvermivecegini, orada Sultamn bir grup askeri tarafindan inmege meebur edilinceye kadar ku\$atilacagim sbylcedi. Notice olarak Azerbaycan ordu- sunun kiilli kisimt ile agirhklar ve hazinc Melik Nusretu'd-din Muhammed kumandasmda *Tebriz'c* gitmek iizereyola yikanldi.

^{2,3} *Kazvin'c* 10 fersah niesafede bir kasaba (*Muc. B. II, 509*). Houdas yard is olarak Ccbel-i Bourzouk okumustur (*Sir. S. C. metin 14, trc. 25*).

^{2,1} *Sir. S. C. trc. 25. Kdm. T. IX, 312. Cih. G. II, 97.*

Ozbek elc kendinc sadik Tiirkclcrdrn scrtjtigi 200 siivari ilc sarp daglar arasina dii\$tu. Yuriiyu^i Jiakkinda hi9 bir ijijphr uyan-dirmamaga ihtimam cdcrck,gc<jilmcsi mii\$kil bogazlardan Azcr-baycan istikamctindc ka^H. Filhakika bu plan Harczm kuvvct-Icrinin dikkalini Melik Nusrcu'd-din uzcrine tc-ksif ctmcleri surctiyle Ozbek'in kurtulmasinayardim clmi\$ti. Nusrcu'd-din, Sultanin adamlarindan *Kebudcame* mukta'i Emir Dck^ckus'-Silahdar'm pususuna du\$uruldii; yamndaki ordunun yarisi kilujtan getprildi, kaganlar *Miydnc*'a kadar kovalandi. Bilumum agirlik, hazine, bayraklar, davuliar igtinam edildi. Nusrcu'd-din vc digcr kumandanlar yakalandilar, ganimctlc bcraber Harczm- \$aha gonderildiler. Kendi ba\$ma birakilmi? olan Vezir Rcbib iid-din isc Sultana haber gondermi\$, irtikab olunan hatalardan dolayi oziir dilcmi\$ vc \$ahsim itaatsizlik sugundan lebriyeye 9ah\$mi\$ti. Fakat Sultan Muhammed ricalarin samimiyctinc inanmiyor, bunu sirf sclamctc ula\$mak igin ba\$vrulan ^arc telakki ediyordu. Ozbek ordulari yagmalandiktan scnra yolda tcsadiif cdilen Vezir de csir tutularak Sultanin ordugalnna gonderildi ²⁴⁵. Ordusunu vc kumandanlarmi kaybeden Ozbek, Harczmsaha tabiiyeti kabul zorunda kaldi. Sultanin clgisinc mutavaatini bildirdikten sonra Azerbaycanda, Erran'da vc ta *\$irvan* smirlarma kadar topraklarda hutbe ve sikkenin Sultan Muhammed adma olacagmi tc'yit etti. El^iyi giimii\$ vc altin- dan nadir miicevhcrat ve digcr hcdiyelerle geri gonderirken, tabiligine delil olmak iizere, miistahkem *Kazvin* kal'asim Ha- rczm\$aha terk etti ²¹⁶. Ancak mail durumun sarsilmi\$ olmasi, halcn para tahsili hususunda miihim zorluklarla kar\$ilafdmasi vc zaten maglubiyeti yiiziinden ulkesinin \$imal hudutlarinm Giirculer tarafmdan istila edilmi\$ bulunmasi, meveut paranmda mustevlileri tard i9in kullamlmak icap ctmcsi dolayisiyle, iste- nilcn yillik vergiyi odcyemiyecegi i^in af diledi. Sultan sebcplcri makul buldu, vergiyi affetti. Giircti kralma gonderdigi tehdit- kar bir mektupta Sultan, bundan boyle Ozbek'in ulkesinin Ha- rezm Imparatorlugunun bir par^asi oldugunu, binacnalcyh

²⁴⁵ Nesevi (trc. 27-29) bu hadiselcri, Cclalu'd-din Harezmjah za- maninda Azerbaycan'da artik uzlettc ya\$amakta olan bizzat Rcbib ii'd- din'den dinlemistir.

^{2.8} *Sir. S. C. trc. 30. Karn. .T. IX, 313. Cih. G. II, 98.*

- "M

IIARF.ZM\$AUL.AR IARIII

oral.ira uarruzdan sakinihnasim bildiriyor. aync'a Ozbek'e do Giuvistan'a sd'or \apmak itzoro 50 bin k>:jilik sc^mc bir ordu- mm hazirlanmasmi omtodiyordu Haiv/.m kuwollori ('.dal n'd-din Hasan tar.ifind.m i\$gal r'dildi^ini sbylodigimiz £mean vo Ebker sohirleriui do muk.ivomoi gounodon zabtoitilr ²⁴⁸.

F.sir bars Aiabeyi Sa'd'o, ('iivoyni'yo goro ^cvzoi molikinin tavassulu notioosindo ²⁴⁹\ Nosov i'yo gdro Bagdad ii/oriao yiirumogi lasarltyan llaro/msalun bn plantm soktodar ctmomosi dii\$imoosiylo Sulian taralindan oman vorildi vo tabiiycti, ayni zamanda lstr.hr vo Efkenvdr ^{2:1} kal'alannm Harc/.msaha lorki vo Fats varidati iitp.e birinin saltanat hazinosine gondcrl- m.si ^arilariylo oium memlekoino ddnmosinc miisaadc olundu. Sa'd'm oglu Kbit Bokr babasinm esaroti iizcrinc Fars'da idarcyi do almis vo Sa'd'in avdciiylo baba-ogul arasmda miicadde 51k- mi\$ iso do nciicodo Sa'd galcbcyi te'min ederck Harczjr»\$aha taahhudiinii ycrinc getirmistir ²⁵².

Harczm\$ah biitiin Irak-i Acom ku'asim ogullanndan Riikn u'd-din Gursantju²⁵³ ya verdi, yanina imadu'-miilk Muhammed b. i's-Savi'yi vezir, Torken Hatun'un akrabasi Yigan Taysi'yi atabev yapti, aynca \$crfc ii'd-din Emir-i Mcclis'i bir ordu ilc maiyotinc gonderdi ²⁵⁴.

•^{IT} Sir. S. C. ire. 30. Gurcii kiralı hcdiyelcri hamil kendi cl(isini Ha- reznijahtn elyisiyle beraber GiirgtUu'a gbndcrmi\$ ise dc. bunlar Harcztnjah'a ancak onun Mogollar oninde gerilerken Cevhun'u geyligi zaman ula.'ja- bilmislerdir (ayn. yer.-

•^s Kebn. T. IX. 313. Rav. S. I⁴, 205.

Cih. G. II, 97.

^{J0} Sir. S. C. trc. 33.

²⁴¹ Cih. G. (II. 97): obeli Sir. S. C. (metin 19: illicit tr. 34: Askanabad) yazilmi? ise dc buranın Fars'da kain Efkenvar kal'asi (bk. Muc. B. 1. 281) olduguna suphe yoktur.

•^v Sir. S. C. ayn. yer. Cih. G. ayn. yer. Kant. T. IX. 313. Nesevi'ye gore Sultan. Atabev Sa'di Terken Hatun'un akrabalarından biriylc evlen- dirmijtir. .Yi;am ii'l-Terarih'c gore (s. 77) Atabev, yukaridaki \$artlardan ba>ka. kizi Mclike Hatun'u. Sultanin oglu Cclalu'd-din ile evlcndirecek ve kendi oglu Zengi'yi Sultanin nezdine gonderecekti (daha bk. Rav. S. IV. 203).

^{iS:i} Sir. S. C. trc. 45. Kant. T. IX, 313. Cih. C. II, 208. Gursanct, Gur- sayci ilh... jekillerinde okunan bu ismin dogrusu Gursanyti'dir (bk. I'. Kdprulu, Turkiyat Mec. I, 251-254).

Sir. S. C. trc. 23, 46. Cih. G. II. 209.

Yukardanberi gordugiimtiz gibi Sultan Muhammed zama- mnda Harezm^ahlar Imparatorlugu 'biyuklugunun azamt dc- recesini idrak etmigi. Qu havzasindan Hind sabillcrine, Kafkas daglarına ve Bagdad civarlarına kadar her tarafta Harezm^ahin fermam yiriir olmu\$; Harezm, Maverainnchir Sirdcrya ote- lcri, Manki\$lag, Horasan, Toharistan, Kuhistan, Afganistan, Sind kcnarlari, Kirman, Belucistan, Sicistan, Fars, Irak-i Acem, Azerbaycan, Erran, Taberistan gibi islam iilklerinde onun admin akisleri duyulmu\$tu. Sultan Muhammed diger islam memleketlerini dc imparatorluguna bagliyerek kendini “*En Bii- viik Sultan*” ilan etmek emelini besliyordu. Onun Ermenistan ve Anadolu topraklarint cle geprmek i<jin, hareket iissii yapmak maksadiyle *Tijis'c* yiriirmek azminde oldugunu bildiren muasir muellif MuvalTak Abdii'l-Latif'in, Eyyubilerden Melikti'z-Zahir Gazi'nin veziri Ibnii'l-Ala'dan naklettigine gore, Harezm\$ah Ijam ve Misir kit'alarini da zabtetmek tasawurunda idi. Ye- zirc muellif arasinda ceryan eden konusmalara bakihrsa, Sultan Muhammed'in, mevsuk kaynaklardan istihbar edilen bu niycti adi getjen kit'alarda ciddi endi\$elcr yaratmi\$ti ²⁵¹.

Sultan Muhammed Harezm\$ahm fermamnm dinlenmc- digi, isminin hutbede zikredilmcdigi yalmz, fakat islam ale- mince pek muhim bir yervardi: Bagdad. Orada cismanl im- kanlara dayanmakla beraber bilhassa manevi niifuzu sayc- sindc Harezm\$ahla rekabet cdcbilecek kudrette bir adam hakim bulunuyordu: Halife En-Nasir lidinillah.

\$imdiye kadar \$e\$itli vesilelerle tezahiirlerinfi gordugiimiz bu Halife-Sultan rekabetinin nihayet dogrudan dogruya ve kat'i miicadele seklini alan son safhasimn sebeplerini izah eder- ken, Harezm\$ahlar imparatorlugunun i\$ durumuna bir goz atmak faydah olacaktir:

M) Harezm\$ahlar Imparatorlugunun i q d u r u m u:

Muhammed Harezm\$ahm askeri sahada ustustc kazandigi

²⁵⁵ Bk. Zehbi: *Tarihu'l-islam* 131^{a-u}. Muvaffaku'd-din Abdu'l- Latifi'l-Bagdadt'nin hal terciimcsi ve cserleri: Ibn Ebi Usaybia, *Uyunu'l- F.nba* II, 2or vd. Ibn Vasil'a gore ,619 (1222) senesinde *Derbend* sahibi Re\$id'e miiracaat eden Kip^ak Tiirklerinin jefleri ve ilcri gelenlcri Muhammed Harezm\$ah tabiiyetinde bulunmus olduklanm soylemi\$ldir Bk. *Miiferric*, 105^b.

biivik zaferlor, omm, /aten kondini biitiin mahlukatın fevkinde adota fovkulbcscr bit varlık sayau vo bylo kabul adilmosini isteyon, uiahiin- moduli ruhunun di^iisii/. bir gurura kapilniasuia sebeb olmustu. Irak haivkatmi bitirdikton so lira *I Icnieddn'dix* bulundugu s'ralarda sik sik (*evgtin* oyuamaga ipkar vc son mu- harebedo osir ottigi Atabev Sa'd. Molik .Nusrot u'd-din Muliam- iiiai, Wv.ir Robib ii'd-din KbiiP-Kasim \T diger iimcrayi mey- danda. biitiin oyuu di-vammca ayakta soy re inoebur oderdi. Hu osnaila osirlor zinoirlorlo bagli bulimurlardi vo bu hakarct lior oyun giinu lokrarlaiurdi ^{25#}. Sultan Muhammed payitahti (. 'iodine' l da hiikiimdarlar vo hukiimdar ogullan hapishanosi haline getirmisti. Hakimiyetlerine son verdigi siilalc mensupla- ruulan bir ^oklaruu bldiirmis. gori kalanlan da, horhangi bir muhalol'otten korktugu icin, yurtlanndan siirerck Harczm'c sevketsii. Hnnlann toptan maruz kaldiklan felaketi ileride gorecegiz.

Clkcleri silip siipiiren. hiikiimdarlari tabilige, vcrgiyc mcc- bur uuan Harczm'ah, artiK şahsnu hie; bir devlct reisiyle miisavi addcimiyordu. Binaenaleyh sarayındaki Coşrifat vc mcrasimler do ornokleri her yerdo goriilonlcrden başka vc daha azametli, daha muhtesom olmah idi. Sultan Muhammed hakimiyet ala- meti olarak otedenberi teamiil halinde devam eden giinde bos defa, namaz vakitlerinde, <,ahnan *nobet'i* kaldirdi. Beş nobet usCdii her birini bir kit'aya hukiimdar tayin ctligi ogullannm veya miisaadosi dairosinde *melik'ler*m saraylannda cari olacakti. Kendisi i<pn yeni bir ndbet sistemi vaz' etti. Buna ¹⁴ ^ii'l-Kar- neyn *nobeti* ” deniliyordu ki, giincş dogarken vc batarken olmak iizerc giinde iki defa gahnıyordu. Burada kullanılan davullar altın kaplamah, dcgnckler inci kakmalı, diger aleller dc yinc inci vc miicevheratla siislii olarak hazirlanmisti. Elbette ki, «;alanlar da on parlak iiniformalara biirunmii?lerdi. Zii'l- Karnoyn nobetinin a.91 liş merasiminc bizzat nczarct eden Sultan, ilk nobetin, saravinda mevkuf hiikiimdarlar vc hukiimdar ogullan tarafmdan gahnmasmi emretmisti. Kiisadi icra cdenler arasmda son Irak ScIquklı Sultant Tugrul'un oglu; Gurlulardan Giyas ii'd-din Mahmud'un ogullan; Bahaii'd-din Sam vc şems

ii'd-din Muhammed; *Bamiydn* sahibi Melik Alaii'd-din; *Belli* valisi Jmadii'd-din Omer ile oğlu *Terriz* sahibi Melik Bchram- sah; *Buhdrayx* islila eden Sancar; *Jfesd* sahibi Imad ii'd-din Muhammed'in oğulları; *Vahf* sahibi Cemal ii'd-din Omer; *Sifcnak* melikinini iki oğlu ilh,..... Kcza Sultanm yegeni Krboz -han, imparatorluk veziri Nizam ii'l-miilk Nasiru'd-din Muhammed ve bdyeleride siraya alinarak ralgicilar 27 yc iblag cdil- misti, zira davul savisi 27 idi ²⁵⁷.

Bu dercedec gosterisc, tjalima tesne. bir ruha sahip bulunan Sultan Muhammed, o nisbetle miitcevehhim idi de. Uzak-yakin iilkesinin her hangi bir koşcsinde niifuz ve itibar sahibi popiiler bir kimsenin bulunmasim istemez, bu gibi adamlardan, hakh veya haksiz, daima kendinc zarar gclbilcccgi zannim taşirdi. leap ettigi zaman herhangi bir yce siir'atle gondermck vc şiiip- helcndigi Şahislar bertaraf ctmek 1911 10 bin suvariden miirek- kep hususi bir tiimen ayirmi? vc başına, bu gibi işlerde meha- rctini isbat ettigi işin Sultanm teveccihunu kazanarak "mclik" riiibesine yikselmiş olan meşhur cellad Ayaz Cihan Pehlevan'ı getirmişti²⁵⁸. Cihan Pehlevan maiyetiyle beraber gorundiigii her mmtikada memlcketin biyyiiklerine ve hukumet ricaline reel terlcrid dkturiirdii ³⁵⁹. Sultanm siiphelcndigi adamlardan biri *Otrar* mcliki Tac u'd-din Bilge Han idi. Halbuki eski *Semer- kand* sultam Osman'in yegeni olan bu zat, Harczmşahm Gur'lu Sihab ii'd-din ilc Harczm'de yaptigi miicadelc esnastnda, *End- hud'A* a Gurlulan ezen Karahitay kuvvetleri arasmda bulun- muş, yararlık gostcrmiş, bilahare Sultanm Maveraiinnehir d5- nuşunde, *OtrarAa* iken, ona hizmet arz etmiş ve o zaman ilti- fata nail olmuştu ²⁶⁰. Sultan a^iktan aŞiga oldiirtmekten ^ekin- digi Tac ii'd-din'i, ikliminin sıcak ve rutubctli oluşu dolayisiyle bilhassa Tiirklerin yaşayamadıkları *Nesa'da* ikamete memur etti. Fakat Tac u'd-din bir sencsonra bile berhayat kalnuş, iistc- lik o civar halkmi da, comertligi vc ivi muamelesiyle, memnun birakmışti. Sultan onun hala hayatta oldugunu ogrenince, ni-

²⁵⁷ *Sir. S. C. ire. 37-38, 66-67, 85. Tar. Gii. 495-496. Zafemame: "Ta'ym-i necvbct-i Iskenderi be dergah-i Sultan" fasb, 830.*

²⁶¹ *Sir. S. C. Ire. 40. Bk. Turks. 378.*

²⁵⁹ Mccsla *jXcsa*'ya geldigi zaman burada Sultan'in veziri bulunan Zahirii'd-din Mcs'ud'un vaziycti (*Sir. S. C. trc. 40*).

²⁶⁰ *Sir. S. C. trc. 38-39.*

hayet luq bir scbcp gostermeden eelladuu gbnderdi, onu kilt- let tirdi. Maktuhin bast ve hazineleri Harozm'e getirildi ⁸⁸¹. Sultan Muhammed, yukanlarda, *liuhdrij*'da uul'uz vc otorilele- rinden bahsettigimiz *SaJrY.w* ailcsinin sommeusu Burhan ii'd- dtm Muhammed il-Buhari'vi de yerinden oynatti, Harezmi'de otunnasmi emretti. Sadr-t Cihan Burlum ii'd-din Muhammed Ihiyiik tpfilikler. geni\$ malikaneler saliibi, fakat Nesevi'ye gore savilan 6 bine vakm ilim ve din adammm hatnisi faziletli bir kimse idi. Harezmi\$ah bunun yerine, *Buhdra* hatibi ve hanefi- lerinin reisi olarakve "*Sadr-t Cihan*" lakabiyle. imparatorluk ve- ziri Nizam ii'd-miilk Nasir ii'l- din'in karde'i, Meed ii'd-din Mes'- ud'u tayin etti. Sultan Muhammed bundan ba'ka, aym teveh- hiimlerin te'siriyle, *Sem*rkand* \$eyh iil-islamt Celal ii'd-din'i, karde'i ve oglu ile birlikte, *Mesa*'ya gonderdi ²⁶³. Runlar orada siirgiin hayati geeirdiler. Sultan Muhammed'in iradcsiylyc yer- lerinden, yurtlarmdan edilenler veya canlarmi vrcnlerin ma- ruflarmdan tarihen mazbut olanlar bunlardir. Fakat boylc bir tiranizm nizaminda daha yuzlercc kisinin veya ailenin muhtelif vesilelerle aym akibetlere ugratildtgt her halde ihtimalden uzak dggildir. Biitiin bu hadislerc bakip da Sultan Muhammed Harezmi- \$ahntn kendi imparatorlugunda her sozii kanun degi\$mezligi ahr bir hakim-i mutlak oldugu zanncdilmemelidir. O, tarn tersine, bilhassa Valide Sultana miiteallik mcselclerde. bu ba- kimdan \$asilacak derecede zavallt bir durumda idi. Tabii vazi- yet Terken Hatun'un iltifat ve tevccciihunu veya tavassutunu kazanabilen herkese kar'i da boylc idi. Terken muazzam Ha- rczm\$ahlar imparatorlugunun idarcsi ve siyasetinde hemen hemen Harezmi\$ahla aym derecede naftz diger bir hukiimdardi. Bazi ahvalde hatta oglundan da ileri idi. Sultanm cmirlcri veya fermanlari Terken'm miidahalcsiylyc bozulur, hi\$ kale ahnmaz olurdu. Terken Hatun'un biiyiik scyyidlerden ve me\$hurlardan miirekkcp yedi ki^ilik ayri bir *lnja Divan'* 1 vardi. Yani Valide Sultan da devlet i\$lerini kendi zaviyesinden, kendi arzu vc te-

***Sir. S. C. trc. 39-40.*

^{iC}- *Sir. S. C. trc. 43.* Burada bunlarin ilmi dggcleri bclirtilmektedir.

lakkisine gore ole almakta ve fermanlar isdar etmekle idi. Aym mscelc hakkmda Sultanla validesinin emirleri arasinda ayrilik bulunduğu takdirdc, larih daha muahhar olan nazar-i itibarc almir o talbik olunurdu²⁰³. “Hiidavend-i Cihan” yani “diinya- nin saliibi” lakabini tasiyan Tcrken'in, Harezmsah gibi, ayri bir *lugrnsi* olup *tevkii* 05IUI.U <CL. *fff* >JI j JI, L'JI c—

v- "

alameti dc idi²⁶⁴. Bir kelime ile Valide Sultan

Imparatorluk iq ve diŒ iŒlerinin tedvir ve tanziminde oğlu ile ortak durumda idi. N es e vi'nin bclirttiginc gore, en kii^iik ve en chemmiyetsiz iŒlcrdc bile annesinin cmirlcrine karŒi gclcmiyen Harezmsah, hiq bir iilkcyi, bunun mihim bir kismini annesinin tam tasarrufuna terk etmeksizin zabtede- mezdi²⁸⁵. Dcmck ki, fetholunan bolgelerc naib ve memurlann mihim bir kısmi Tcrken tarafından tayin edilir ve bunlar ica- bmda, Sultanin miidahalesi olmaksizm, vine onun tarafından dcgiŒtirilirdi. Ciivcyni de Tcrken Hatun'un ayri payitaht, sarayi ve ayri ikta'lari oldugundan bahsetmektedir²⁶⁶. Bunlara, “devlete buyiik tahakkiim sahibi olan Terken, 90k anlayiŒli, miidik, aym zamanda saygi telkin eden bir karakterle mutta- sifti” diyen Nesevi ile “Terkenyalmz Sultanin Œahsi iizerinde degil, onun devlet erkant ve hatta emvali iizerinde niifuz sahibi idi” diyen Ciivcyni²⁶⁷ nin hiikiimleri ilave edilirse durum ga- yet vazih olarak anlaŒilmiŒ olur. Mamafih onun son derecedc haris ve olduk9a merhametsiz bir kadin oldugu da unutulma- malidir. Ciivcyni'ye gore²⁶⁸, hakimiyetine hudut 9izilmemesi ve oglunun, dolayisiyle kendisinin, devlete “agyardan zahmet gelmemesi” iigin, zabt olunan veya teslim alinan bir tilkeden eski sahibinin rehin sifatiyle merkeze celbedilerek Ceyhun'da

²⁸³ *Sir. S. C. trc. 73*. Nesevi burada, “alametini iri harflerle yazan Hatun'un yazisi taklid edilmeyecek kadar giizeldi” diyor.

²⁹⁴ *Sir. S. C. trc. 73*.

²⁹⁵ *Sir. S. C. trc. 50, 72*.

²⁹⁹ *Cih. G. II, 198*. Muhammed HarezmŒah'm *Semerkand'x* aldtktan sonra burayi payitaht yapmasindan, *Gurganc' I* validesine terk ettigi anla- Jiliyor. Harezm bolgesinin Valide Sultan'in jahsina ait olduguna dair bir delili Cengiz ile savaŒlar miinasebetiyle gorucegiz.

²⁹⁷ *Sir. S. C. trc. 72. Cih. G. II, 198*.

²⁹⁸ *Cih. G. II, 198*.

bogdurulmast, Sultandan ziyado IYrku'a attolunncak liallr- dendir. Nosov i do onun, momlokeio yok hayir vo h.iscnati oldu- gunu sbylomoklo borabor, kolayca kan dbkmogo siiriiklrndigini itiraf odor.²⁶⁹

Torkon Hatun'a imparatorlugun dizginlorini vovon, bu iistun kudreti sag!a\an. imsur ordu idi. Bu noklayt yukartlarda suasi dutjiikye bolirtinojjo yah^mtsuk. Sava? nuydanlarmda yarpi?a yarpi?a zalorlor kazanan Sultan Muluimmed, bu mu- van^aki\i'tUrini dolaytsiylo annosino borylu bulunuyordu. Zira orlcinden rn yiiksok kumandanlarma kadar kahir oksoriyctini, Terken Hatun ilo birlikte voya daha soma onun lcšvik ve hima- yosi noticosindo, bozktlrdan golon Tiirk kabilelorinin toškil ottigi orduyu te'min oden o idi ²⁷⁰. Sultan Muhanuned isc vali- desine bagliligt bodihi olan bu muazzani kuvvet sayesindedir ki, dunyamn biyyiik imparatorluklandan birini kurмага muvafTak oluiştü. Bundan da Harczm<ahtn validesino niyin muhalcfet cdemedigi ve orduyu ole alamadigt anlathr ²⁷¹.

Yalide Sultan'in baskisim cn ayik škildc kendini goster- digi miihiin bir mcscle, voliahd tayini i?i olmustur. Muhanuned Harezmi'ah biyyiik oğlu Gelal ii'd-din, ikinci oğlu Riikn u'd-din Gursanyti dururken bunlardan daha kiiyiik olan diger oğlu Kutb ird-din Uzltag-?ah ²⁷² t. ?iiphesiz kendi ihtiya ile dogil fakat Terken Hatun'un arzusu iizerine, vcliahd yapnustt. Qiinki Terken, veliahdligc normal olarak sahip vc laytk bulunan Cclal ii'd-din'in an ties i Ayyiyek Haiun'a karši sompati duymuyordu, halbuki Uzltag-?ah'm validesi, kendisinin mersup oldugu kabi- liden idi ²⁷³. Tabiatıyla, Barthold'un da dikkati yoktigi uzerc, Uzltag-sah'a verilen topraklarda hakikaitc Terken'in hiikmu yiiruyordu ²⁷¹.

-<⁹ Sir. S. C. trc. 7>.

⁷⁰ Bk. Sir. S. C. trc. 50. 72. Cih. G. II, 198.

Nescvi'nin bunun sebepleri arasmda saydigt, “.Sultan'in annesine kartji cvlathk vccibelerini ycrinc getirmek maksadiyle muhalcfet etmedigi” keyfiycti (trc. 501 devlci idareci zihniycti ile kabil-i te'Jif dcgildir.

Nescvi'de: jVj' Cam. T. I, to8^b jVjji Cih. G. II, 130: JVjj' Tar. Git.: 500: J'JJ\ Nescvi'dcn madasi yanlistir.

²⁷³ Sir. S. C. trc. 44, 60.

ⁱ Turks. 378.

Vezir Nizam ii'l-miilk Nasir u'd-din Muhammed b. Salih'in azli mesclcsi de aym hususu aydinlatmak bakimindan calib-i dikkaltir. Nasir ii'd-din Muhammed devlct i\$lcrlncd ihmalkar, lazim gelen tedbirlcri zamanında almakta aciz, kısaca biyyik idarcci vasıflarından mahrum, iistclik servctc diişkun vc bu tama'karlığı yiiziindcn kendinc menfaatler te'min ctmck için idarc mekanizmasimn normal faaliyctini bile kostcklemekten ijckinmcyen bir adamdi. Bu sbccplerie vczirliğinden once dahi Sultan Muhammed'in onun hakkındaki kanaati miisbet dcgildi. Fakat Nasir ii'd-din'in Valide Sultan'ın ^a/amlanndan biri vc cski ^«/amlarından birinin oglu olmak gibi bir hususiyeti vardı. Harezmşah cwclki veziri Nizam ii'l-miilk Muhammed b. Nizam i'l-miilk Mcs'ud'u azlettigi zaman yerinc miinasip birinin setpl- mesi bahsinde, her işte oldugu iizere, annesine danismis, o da Nasir ti'd-din Muhammed'i tavsiye ctmişti. Sultan tabii bu is- tege karsi gelememiş vc i\$tcn-i<jc nefret ettigi bu *gulami* impa- ratorluk vezirliğine getirmek zorunda kalmıştı. Nasir u'd-din Muhammed'in su-i istimalleri, devlet memurlarından, halktan hatta ulema ve fakihlerden sizdirdigi paraların hikaycleri dil- lcrdc dolaşryor, selahiyyctini kotiiye kullanma misalleri giin ge<jtik<jc \$ogaliyor ve olup bitenler Sultan'm kulagma kadar geliyordu ²⁷⁵. Bu hal Harezmşahm, aşagıda gorecegimiz, Irak doniişiine kadar devam etti. Sultan *Nisabur'a* ulaştigi zaman, Ala u'd-din Tekiş'in *Cend'de* bulunduğu zamandan beri devlete biyyik hizmetlerinden dolayı itibar sahibi bulunan *Nisabur* kadi-askeri Sadr ii'd-din-i Gendi'yi *Nisabur* ve miilhakati kadili- gina tayin etti, biyyik hil'at giydirdi vc *tug* verdi. Aynca onun biraderlerini, naiblerini ve vekillerini de hil'atledi. Bu yeni tayin dolayisivle vezir Nizamii'l-miilk Nasirii'd-din'in kadidan hediye vc saire şekilleri altmda para \$ekecegini bildiginden,

¹⁷¹ Bu durumla kıyas edilerek umumiyetle eshab-i mesalihin ijlerinin nc dcreeye kadar muntazam goruldiğu artik kestirilebilir. Bu devri ya?a- mi\$ olan muellif Nesevi, hukmet dairelerinde en basit bir i\$in aylarca uzatıldigim ve i\$ sahibinin bazan bir seneden fazla bckletildigini itiraf ediyor. Sultan bile saraya taalluk edip hergiin biraz daha terakiim eden cvraka *tevkiiini* yazmaga vakil yctjütremez olmu\$ ve JJ'C*)

ibaresini

muhtevi *tevkiiini* hakkettirerck, basmak iizere, kizi Han-sultan'i memur ctmck zorunda kalnu\$tir (*Sir. S. C. trc. 83*).

Sadri'd-dinY, her no nam ileolursa olsun. kimsoso bir Şey lak- clim etmososini omrolti. “zira bn va/.ifolori sana koudi ilitiya- rtm la veron bonim” diyordu. Az soma iso Nizamii'l-imilk taralin- dan gondorilon bir adam vasuasiylo kadi, Yoziri ihmalden doga- cak toldikoyi vo akibotiui mulahazaya davot odilivordu. Hurada Nosovi'nin Şu eimlesi bilhassa dikkato dogor: “Sultanin hima- vesine fazla giivonmokton vo *Divan* taralma itibar clmomokton saktn!” ■⁷¹. (^arosiz kalan kadi'nm voziro ol allindan gbndor- digi -| bin altm HarozniŞah tarafmdan miisadere ettirilip, Sadr ii' d-din-i C.ondi'nin kimsoso para vermodigi luisusundaki yemi- nindon sonra, horkosin huzurunda ortaya. ^ikarihþ gosterildi. Durum taayyim etmiŞti. Sultan Sndrii'd-din'i azl, oski kadi Riikn u'd-din Mugisi'yi vazifesine iado otti. Aynt zamanda ferman geregince Pchlevan tarafmdan Yezir Nizamii'l-miilk'iin yadin basma yiktinldi. Sultan ona Şu habori gondermiŞti: “Efondinin saravma don!” . Efendidon maksat Valido Sultan idi. Vczir korku itpnde yola koyuldu. Goriiluyor ki, o magrur Harezmsah veziri ancak vazifesindon vo yanmdan uzaklaştirmaktan başka bir şey yapamtyordu. Nizamii'l-miilk Nasirii'd-din Harezms'e giderken *Hurundiz* kal'asinin yaktnindaki *Merc-i Sdyig* koru- suna geldigi zaman, miellifimiz Nosevi kendi cmlakleri olan bu mmtikada, babasina vekaleten, vezire hediyeler vc yiyccck maddcleri gotiirmiiş ve onun rofakatindc *CurmanPyc* kadar giderek orada, biri atlastan olmak iizere 119 ^adtr kurdurmuş- tur²⁷⁷. Anlattigma gore, yollarda ^ikayettpler dertlerini dokup vezirden hiikiim bckliyorlar, hitj kimsosunun artik azledildigini soylemek ccsarctindo bulunamtvor, o da ^adinm kapisi oniinde kurulan taht iizerinde maruzati dinlcmege devam ediyordu. AkŞama dogru Sultamn *hacib\crindcn* Erboz b. Sa'di'd-din'in gelmeekte oldugu habori vcrilinc rengi degiŞti, baŞt online diiŞtu; olduriilceginen korkmuştu. *Hacib* omir mucibince *Divan* defterlerini, ordu listosini, resmi cvrakla boraber katip vo memurlari alarak *Nisabur'a* dondiigii zaman, oliim minttkasmdan bir an cvvel kurtulmak igin son siir'atlc Harezms'e yoneldi. Ve- zirin *Giirganc'a*. muvasalati goriilmege degcr bir gun oldu. Terken Hatun buyiik-ku^uk, fakir-zengin biitim halkin onu

²¹⁸ *Sir. S. C. trc. 51.*

²⁷⁷ *Ayn. esr. 53.*

istikbale (pkmalarini emretmişti. KarŞilama merasiminde kalabaligin gerisinde kalan Harç/.m hancfileri rcisi ihtiyar Burhan ii'd-din, gccikmenin biinycsinin zaifliginden ilcri gcldigini ma- zrcet olarak sbyleyince, Terken'in golgcsinde kendini cmniyetle hissedcn ma/.ul vezir: "Bu, biinyz zafiyeti dcgil, niyctin kotiilii- gtididir" diye, onu azarlamaktan <çkinmemiş, iistclik hin\$ aimak iizerc onu yakalatmış ve ancak 100 bin dinar mukabilinde scr- bost birakilmesine miisaadc ctmişti. *Giirgdn*'da, Harezmsaha ragmen, Terken Hatun tarafından vcliahd Uzlag-Şah'm vezirli- gine tayin edilen Nasirii'd-din Muhammed, sonra, Sultan adma, Harçm civarında *dm il l* olan Kerimii'd-din Tayfuri'yi tevkiif ederek onu da miihim bir meblag vermege meebur tuttu. *Amil* bilaharc o zaman Maveraiinnchirdc bulunan Harezmsaha Őikayetlerini arzctli. Sultan, Nasir u'd-din'in baŐmin getirilmesi vazifesiyle Emir Izz ii'd-din Tugrul'u Harezm'e gonderdi. Tug- rul'un gcliŐinden maksadi sezen Valide Sultan onu cebren sara- vına getirtti ve, Nasir u'd-din'in vezaret makamında oturduğu sirada, herkesin iŐitebileccđi bir sesle vezire Sultanm selamim sdylcmcsini ve: "senden başka vezirimyoktur, memleketlerimizin hi<j birinde senin emirlerine karşi koyacak, kudretini inkar cdccck insan meveut degildir!" dedigini bildirmesini emretti. Izz ii'd-din Tugrul i<jin bunu yapmaktan başka Şare kalmamiŐti ²⁷⁸. Nasir ii'd-din'in hiikiimlerinc Harezm, Horasan, Mazcndcran ilh. . . de itaatc devam olundu. O, vaktiyle vezirliği dolayisiyle oniinde taŐimasına miisaade edilmi? olan dbt altin mizragin sayisini sekize ipkarmak ve diger vezirlik alametlerini artirmak surotivle, durumunu daha da Şa'Őaalardirdi. Mutantan *tevkiini*. "*Hdce-i Cihan*" yerine "*Hdce-i Biizirg*" yazmak gibi kii^iik bir dcđiŐiklikle pervasizca kullamyordu. N e s e v i bu azl hadisc- sini soyle bagliyor: "En kudrcfli Şahsiyetleri boyunduruguna almi^, imparatorlarm gururlarini kirmiş olan Fatih Sultan, biitin azametinc ragmen, kolclcrindcn birine karşi olan gazabini tes- kinden aciz kalmiŐti"
279

Sultan Muhammed veziri yamndan uzakla^tirdikten sonra vezarete aid hususatm tedvirini alti ytiksekmemur arasinda tak-

Sir. S. C. tre, 54-55.

*** *Ayn. csr. 56.*

sim otti vc almacak kararlann, yapdaoak icraadn ittifakla mor'i-yetini ?art ko\$lu. Sultanin niyoi bolki halisano icli. I .akin bu "alli'dann idaresi halk iyiu pok act vo clem vorioi noticolcr dogurdu. Ahali Nizam u'l-mulk Xasir iTd-din'i adota aradi, zira bir ki?inin insafma sigmmak alu ki?iyi va/i vo ikua otmokton 90k daha kolay di -^{s0}.

N1 H a l i f c - H a r o z m \$ a h ihtilafmm had dcvrsci; Esodabad donii\$ii:

Isto islam momlokollorino Mogul istilasmm arilesinde on biyyik islam dovlotinin i(j) durumu boyle idi. Harezm?ahm; imparatorluk bimyosindoki bu 90?it hastahklan artiran: sabir, iluiyat, olgunluk yorino kaim clan hcsapsr/.ca harckctlerinden birini do Halifoye karst aldigi tavis te?kil ediyordu. Yukandan- bori gbrdiik ki. Halifo En-Nasir lidinillah ilc Harezm\$ah Sultan Muhammod'iu uzla?masina imkan yoktu. Told? zamamnda bolirtilorini miisahodo ettigimiz bu ihtilaf, Halifonin dini reislik hudutlarnu a?arak cismani hakimiyct kurмага <^ali?masi ve bu viizden sivasi hadisata fiilen vc askcri kuwctlc miidahalcsi; digcr taraftan Harezm?ahm da En-Nasir li dinillahm otoriticsini kirmak i<jin dint meselclerc cl atarak vicdanlar uzcrinde tahak- kiime kalkmasi dolayisiyle 90k girift bir hal a!rm?ti. Hor iki taraf birbiri alyhinc tedbirlor dii?unmck vc icraatta bulunmakta firsat ka9irmivordu. Halifo miimkiin olursa Harezm?ah- lar devlctini yikmayi bile gozo alnu?ti. Bunun cn mevsuk dcilil- lcrinden biri, daha Sultan Muhammed'in ilk vc olduk9-a zaif zamanlarmda Gurlu'lan onun uzcrinc saldirtnasi idi. 1215 senesinde Harezm?ah Gazne'yi i?gal ettiginde oski Gur luikurn- darlarimn hazincleri totkik edilirken arsvdc elc gc9irilen ev- rak arasinda, Halife tarafindan gonderilmis olup Sultan \$ihab u'd-din-i Guri'yi Harozm'o kar\$ i taarruza te?vik eden mcktuplar bulunmu?tu. En-Nasir lidinillah bu mektuplarinda Harezm\$ah- lari takbih vc tahkir etmcktc, GurSultanini Harezm devlctini yikmava sevk ctmcktc idi. \$ihab u'd-din'in mc?hur *Giirgdnc* mu-

^{21.0} *Sir. S. C. trc. 52.* Bu alti kid \$unlardi: Mucirii'l-mulk Tacii'd-din Ebu'l-Kasim, Emir Ziyau'd-dini'l-Beyabancki, \$emsu'd-dinu'l-Kcllabadi, Tacu'd-dini'l-Nisaburi, \$erif Meccu'd-din Muhammedu'n-Nescvi, *Kalib i'l-hifa* Nizamii'd-din (*Sir. S. C. trc. 56*).

harcbesinde, bbylcc Hagdacl'm muirm rol oynadigi tbcyyiin clmi.'j oluyordu ²⁸¹. Ciiveyni'ye gore, En-Nasir lidinillah Karahilaylara bile ayru mcaldc miiracaatlar yapmis ve gonderdigi "istimdalnamc" ler Karahilay kumandanlannin iistlerinde zu- hur elmiştir²⁸². Bu gibi vesikalar Sultanm Halifedcn munafo- retinc sebep olmuştü.

En-Nasir lidinillah Ismailiye hukumdari Cclal u'd-din Hasan Nc v Miisliiman'in Şahsında kendinc kuvvetli biryardimci buldu- guna kani idi. Nitckim ondan azami istifadeye baktigim anlattik. i2i2 ydında Cclal u'd-din annesini hacca gonderirken yanma bir haci kafilesi ²⁸¹ terfik vc onlari Abbasi halifesini ziyarete memur eylemiştir. O sirada Bagdad'da Harezmi haci kafilesi ²⁸¹ de bulunuyordu. Dar u'l-hilafc'deki kabul merasiminde Ha- life, sirf Harezmişahm itibarmi diişurmck maksadiyle, Sultan Muhammed'i temsil eden Harezmi kafilesinin emirine ve ma- iyetindekilere, Ibn ii'l-E s l r'in dedigi gibi, her cihctcc Harezmi- şahdan yiiz kere kiiQiik olan Cclal u'd-din Hasan'm adamlarına nazaran tali bir mevki vermiş ve sonunculari daha muhterem tutmuştu ²⁸⁵. Bu da tabii Sultam sinirlendirmekten hali kalmadi. Nihayet Halife, Sultan Muhammed'in, zikretti- gimiz iizere, Irak'daki *ndibi* Seyf u'd-din Oglimiş'i *Bdtini*'cr eliyle oldiirttu ²⁸⁶.

Harezmişahm buna karşı aldigi tedbirler arasmda, ba\$ta dogrudan dogruya En-Nasir'a miiracaat ederek, Bagdad'da kendi adma hutbc okutmak teşebbiisii gelir. Karahitaylari mag-

²⁸¹ *Cih. G. II, 86. Mecmaul-Esnab 202b. Rav. S. IV, 140. Mahud mektuplar hakkında: Kam. T. IX, 241.*

²⁸² *Cih. G. II, 120.*

Sebil Bu kelime hem tbni'l-Esir'de hem Ciiveyni'de, hac cmirleri idaresinde ellcrinde alemler ta\$iyarak hacca giden kafileler manasında kullanlmıştır (bk. *Cih. G. II, 96, not 4-5*).

²⁸⁵ *Kam. T. IX, 313. Cih. G. II, 96, 120-121, III, 244. Mecmaul-Esnab 1591*- Sir. S. C. trc. 21.*

²⁸¹ *Cih. G. II, i2i. Sir. S. C. trc. 23. Ciiveyni'ye gore (ayn. yer.) Halife, Celalii'd-din Hasan'dan te'min ettigi fedailerle hasim devlet adamlarini oldiirtuyordu. Bir aralik Mekke Emri ile bozumu?,- gonderdigi fedailer arife giinunde Emir yerinc yanhhkla kardeşini han^erlemislerdi.*

Halife'nin her tarafta casuslari vardi (*El-Fahri trc. 552, Hab. S. III, cuz 3, 74*).

hip cdip Mavoratinnehiri kurtardiktan soma, biitiii civar ve ctrafm itaat vo tabiiyet iizerc oldugu zamanlarda Haro/.niŞah Bagdad hutbesinin kcndi namma okunmasim gayot tabii bir haksayiyordu. Nasil orada bidayotto B u v o y h-ogullarumi, soma Solgukluarın hutbosi okuumu\$ iso. Şimdi do Haroznujalilar Inil- bosinin cari ohnasi lazimdi. Digor bir tabirlo Harcz.mŞah artik “islam alcimindo muk.uldoma Solyuklu sultanlarımm Imkuku olan “*Sullin-i Islam*” hgm kondilorino gogiigini iddia odiyor vo hakimiyotlerinin Bagdad'da kabul olunmasim talob odi- vordu”²⁵⁷. Buvoyh-ogullarım anoak tabi horhangi bir moliklo bir tutan vo Solguklulan kondino nisboilo asjagi soviyode goron Harozmsah³⁸⁸ hutbo yoluyla Darii'l-hilafot'nin do Harozm'c baglanmasim normal bir teamiil addotmokto idi. Fakat arzusu takribon 1211 don bori Halil'o tarafmdan daima roddolunuyordu. Bn hnsusia tomaslara mornur odilniş olup miitcaddit dofalar Bagdad'a gonderilcn, Suliamn mutomodi, Kadi Miicir u'd-din Omer b. Sa'd i'l-Harozmi'yc son gidi^indc *Hilafet Divamnca*. hulasaten Şu cevap verilmişti: “Bagdad'in Hariciler tarafmdan zabu uzerino Şohirdcn ayrilmak zorunda kalan Imam El-Kaim biemrillah'm Tugrul Bey b. Mikail'den yardım kabul etmcsi neticesidir ki, Selguk-ogullarınm Bagdad'da hakimiyetini mtim- kiin kilmiştir. Boyle olmasaydi, Halifonin istedigı şekildc cmr u nehy etmcsi lazim gelirdi. Cenab-i Allahın o kadar geniş ve uzak iilkeler bahşettiği Sultan Muhammed Harezmsah, Emirii'l-mu'- minin'in merkezine ve onun sunni halifcler olan dedelerinin son ikametgahma tama' duymadan hirsmi tatmin edcccck artik hig bir şcye malik degil midir?”²⁸⁹. Goruliyor ki, adlari gegen hanedanlarınm Bagdad'i idare etmelcri tarihi haklar gergevesinde miitalaa edilivor ve aym zamanda bilvesile Harezmsahm ihti- rasi agikga yiiziinc vuruluyordu.

Teşebbisleri kat'i şkildc akamete ugrayan Sultan Muhammed, mescicyi keşin olarak hal-igin başka bir yola girdi: En-Nasir'm /drinc-4>aşka birini balife ilan edcccck, halkın alaka- sim ycnı halife tizerine gektikten sonra Bagdad'i ele gegirebile-

²⁸⁷ *Orta Asya Turk Tarihii hakkında dersler*, 127.

²⁸⁸ *Cili. G. II. 12i.*

²⁸⁹ *Sir. S. C. trc. 21. Mucllif bunlari bizzat Kadi Miicir u'd-din'den dinlcmiştir.*

cekli. İVk kolay olmiyan bu i^tc: muvaffakiyct her \$cyden ewcl umfimi cfkari kazanmaga bagli idi. Hu maksatla kesif bir propaganda faaliyctine giri\$ti. Ezciimlc Abbasi halifelerinin Allah yolunda gaza vc cihada kiyam ctmclikleri, islarrun simrlarini korumagi lc\$vikten farig olduklari, ululemr uzere vacib olan, kiilTan, dalalet ve bid'at crbabini Hak dinine davetten tcgafiil clikleri, musliimanhgın bu en buyiik rukniinde ihmalkar davrandiklari, imparatorlugun her tarafında tekrarlanmaga ba\$- landi. Nihayct bunlara, islama 50k yardım etmiş, vaktini cihad ugrunda ge<prmiş bir sultanm boyle bir halifeyi uzaklaştırip yercinc diger bir imam nasbcdebilecegi ve esasen Abbas-ogulla- rınm hilafetc haklari olmadigi, bu yiiksek ve mukaddes vazife- nin onlar tarafmdan Hiiseyin cvladmdan gasbcdilmiş oldugu ilave edildi. Sultan Muhammed biitiin soylencnrcin dogrulu- guna ve En-Nasir lidinillah'm me\$ru' halife olmadigma dair ileri gelen fakihlcrden fetvalar aldı²⁹⁰. Yeni halife olarak, ta- ninmiş scyyidlerden Ala ii'l- miilk-i Termizi'yi namzet kilan Sultan²⁹¹, harcketlerine me?ruiyet rengi vc kendine de hak ve adalet ugrunda miicahid siisii verdikten sonra, Halife En-Nasir'i makamından atmak kararmi kat'ileştirmiş ve o sirada Seyf ii'd-din Oghmiş'in oldurtulmesi planlarmm tatbiki hususunda en miisait fırsat olmuştı. Yukarda gordiigumuz \$ckilde Sultan Irak işlerini diizelterek, Celal ii'd-din Hasan'i sindirip Atabey Ozbek'i tabiiycte meebur edince, *Hemedan* dan dogrudan dog- ruya Bagdad'a hareket emrini verdi. Durum Halife i\$in 90k tehlikcli idi. O zaman Sultam teskin etmek, intibaha getirmek ve Dar ii'l-hilafe'ye yiruyusten vaz getirmek i^in Irak ba\$skentine me\$hur \$ihab ii'd-din-i Siihreverdi'yi²⁹² el\$ı gonderdi. Adi ge\$en Kadi Mticir u'd-din'e gore, buyiik ve niifuzlu Ve muasin diger şeyhlere nazaran itiraz kabul ctmez iistunliigc sahip olan

²⁹⁰ Bazi eserlerde fetvayı verenler arasında me\$hur Fahr u'd-din-i Razi'nin bulunduğu kaydediliyorsa da dogru degildir, zira Fahr u'd-din-i Razi 606 da yani bu hadiselcrden evvel 6lmii\$lu (Ibn Hallikan, II, 265).

²⁹¹ *Cih. G. II*, 96-97, 122. *Salaiifi'l-Ahbar* (II, 67i)da her halde bu harekeilerinden galat olarak Harczm\$ah'in \$n olduğu soy!enmişir.

²⁹² Dcvin biyüik vc me\$hur sufilerinden, *Avarifu'l-Medrif* muellifi, olan bu \$ihab ii'd-din Ebu Hafs Omcr b. Muhammedi'l-Suhreverdi (539- 632) malum olduğu iizerc ma'rif İ\$raki fcylesof \$ihab ii'd-din Siihreverdi-i Maktul (533*j87)dan ayridir. Bk. Ibn Hallikan, II, 94 III, 256.

Suhreverdi'ye Sultan Muhammed'in hiisn-u tevecculü vardi. Bu bakımdan ona *Hihifet Dhdmwdww* gbnderilon diger elQilerden tamamiyle favkli şekilde kabul gbstordi. Onu sarayın avlusunda kar?iladi ve miizakoro salonunda mevkiini almaga davet etti²⁹³. Moclis kuvulunca Şeyh sacledc girmodev evvol: "Halife hiikumeti (burada **Ed-Dovlot u*1-Kahiro" tabirini kullamyordu) adma konu\$au horkes iy'in sbze bir had is ilo ba?lamak vazi- fedir ki, bu surotlo Allah Taalain rahmotini crib ilo fikirleri selamctc isal miimkiin olur" dedikten sonra, Abbas ailesine cza verimcten ka^milmasi mealindeki Peygamber'in bir sbziinii tckrarlach. Şihab ii'd-din Siihreverdi ?iiphcsiz biyyik bir telaktle Sultanm cincllcirinin yersizligini isbat, dclillcilerini ccrh vo Halife'nin tezini miidafaaya hazirladigi sirada Sultan şu mukabolodo bulundu: "Arap\$aya az aşina bir Tiirkum ama, naklodilcn hadisin manasmi anladim. Ben Abbas ogulla- rindan big birino fenalik yapmadim vo kendi hesabima onlar hakkında kotii niyct beslcmiş dcgirim. Fakat Emir u'l-mii'mi- nin'in mahbeslerinde Abbas ailesinden bir 50k kimselerin mi- ebbeden kapatilmiş olduklarim ogrenmiş bulunuyorum. Şeyh bu hadisi bizzat Halife'ye duyurursa daha faydali bir iş yapmiş olur kanaatindeyim". Siihreverdi buna, Allah kitabma Pey- gamberin siinnetinc gore hareket eden Halife'nin bazi ahvalde kendi ictihadmi tatbikte serbest olmasma binaen, umumun sela- meti namina ve numune-i imtisal endişesiyle, bir grup mtisluma-

²⁹³ *Sir. S. JS. trc. 22. Nescvi bunlari Kadi Mucirii'd-din'dcn nak- lctmektedir. diyor ki, "*

		U	jc-iii o'	j•
	je-) OJAJ	j JUICV' »-	—H
oi>yt		j-J JV- jc. A tja-je"		U
metin, 12.	« JV5	Uls	Af->•*!'	

Halbuki *Mir'atu'z-Zajnan'a* gore (Jewett, 382. Yunini, 246^b) Sultan Mu- hammed Şeyh'e hiirmek gostermemi^, hatta oturmasina bile izin vermeyiştir: « 1 V j ... Ui-Jj

Ji J15 jli- »

Suhreverdi'nin Sultan'in yanina varmak iizere, birincide *Hemedan, Isfahan, Rey* ilh. meliklerinin; ikincide, *Nisabur, Belli*, ilh. gibi Horasan meliklerinin, u^iinciide Maveraiinnehir meliklerinin bulundugu atlas ve ipekten mamul gorulmemis dercedc giizel ti<; Sadirdan gc<;tigini, bizzat Şeyh'in agzindan nakleden bu pasaj eger onun bugiin zayi' bulunan *Risale'l'i'l-Asimiyye* adit sefarctnamesinden alinmi? isc o takdirde bu rivayctin daha dogru oldugu jiihpesizdir.

ni mahbus tutmak hakkına sahip bulunduğu tarzında cevap verdi. Miizakcrenin bundan sonra nahoş bir mecraya dokunmuştu, Necsevi'nin soylu olanları tekrarlamaktansa iktidarı tercih ettiğini bildirmesinden anlaşılıyor²⁹⁴. Rihasil bir netice alınmadı ve Suhrevirdi mevcut gerginliği hafifletemedi^m.

1217 yılının gıxız mevsimi idi. Sultan Muhammed yizde yiz zabtedicisini umduğu Bağdad ve havalisini kumandanları arasında geçen *ikta'* ctti. Bu hususta *tevkiler* bile hazırlandı. Miiteakiben, kendisince *Hulvan* bölgesi verilen emiri kalabalık ve sağlam bir ordu başında²⁹⁶ Bağdad'a sevk ctti, arkasından diğer bir kuvvet yola gikardı. Fakat bunlar *Esedabad* geçtikten sonra vardıklarında şiddetli yağmurlarla başlıyan korkunç bir kar fırtınasına tutuldular. Qadrları tepesine kadar yığılan kar ve gürlemiş soguklar yixzünden ordu parçalandı. Atlar ve develer hemen tamamen telef oldu. Askerlerin göğü ağıkta donarak öldüler, geri kalanlar ve dağlar Beni Pırgem²⁹⁷ kabileleriyle *Hakkari* kırtlarının hücumları arasında eridiler. Harezşahın o günde ordusu, ağırlıklarıyla beraber, Bağdad yolunda gitti. Plan ve iktidarının suya düşmesini gören Sultan Muhammed *Hemedan*'da fazla kalamadı. Acelesinden ve ihtiyatsızlığından dolayı derin bir pırsanlık içinde Horasan'a doğru yollandı²⁹⁸. Sultanın kaybı şüphesiz buyuktü. Bağdad ile minasebet-

²⁹⁴ *Sir. S. C. trc. 23. Mecma'u'l-Eruab* (160')da yanlı olarak Sihrevirdi Harezşah'ın elisini gösterilmektedir.

²⁹⁵ Bu elilik *Sir. S. C.* nin bir yerinde (trc. 23) Harezşah'ın Irak fütühatından önce gösterilmiştir. Fakat diğer bir yerinde (trc. 36) ki ifade-den, tesbit ettiğimiz zamanda, 614 de, olduğu şikarilabilir. Zannimizce Sihrevird? gibi bir simanın bu işe kanştırılması, durumun bu en kritik anda vuku' bulmuş olması, daha kuvvetle muhtemeldir. *Cuueyn I* de (II, 121) En-Nasir'ın hilafetten iskati teşebbüsünü, Oglımij'in katlinden sonra, yani 614 de, zikreder.

²⁹⁶ Rakamlar birbirini tutmuyor. *Mir'atü'z-Zamân* (Yunani 264^b): 400 bin. *Kdm. T.* (IX, 313): 15 bin. *Rav. S.* (IV, 140) ve *Hab. S.* (III, ciiz 3, 74): 300 bin. Bir emirin kumandasında gönderilen kuvvetler yekununun 100 binleri aşması pek kabul edilemez.

²⁹⁷ *Kdm. T.* (IX, 313) de: Pırcem olduğu hakkında bk.

(*Cih. G.* III, Mirza M. Kazvini haşiyesi, 454).

²⁹⁸ *Sir. S. C. trc. 35-36. Cih. G. II, 98. Cam. T. I, 100^b. Cam. Hk. 130@.* Howorth, Sultan Harezşah'ın ric'at kararını büyük bir askeri maharet (!) addetmektedir (*Mogollar Tarihi* I, 36).

lerini zahiren olsun tanz.imo muvalVak olanuyan Harozmsjalulan, En-Nasir aloyhindoki malum propagandalardan dolayi sogumu; olan halk, *Eseddbdd* lelakotini “mvibarok hilalot ailosini” hima- vcyc ma’tuf ilahi bir iutikam tolakki otmi\$ vo bu psikoloji. miis-liimanlarm Sultan'a karst igbiraruun ohommiyotli sure tie art-masma sobcp olmu\$tu ^{-1\} Nlogol istilasma takaddiim odon bu hadiseler muvaoohosindc. Halilb'nin prensiplorinden on kii^iik fodakarhga yana\$ma\i\$si no kadar hata iso, Muhammod Ha-rozmsalun ofal vo harokatt da nuiazam bir sivasi basirotsizlik to\$kil otmi\$iiir. Sultan, imparatorluk ordusunun \$oktandir sah- sina itaatinin sobop vo dovoosini idrak edememektc oldugu gibi. bu ie\$obbu\$loriylo do biitun ahalinin kondindon no kadar uzakla^ttgnun tarkinda degildi. Magrur vo boncil bir ruhun osiri Sultan Muhamniod yanh\$ adimlannda dcvam otti: 1218 \$ubat (614 / .ulkadclmda *Merv'c* gclldigi zaman Abbasi hutbcisini kaldtrdi. Aym zamanda verdigi omir gregince iilkelcrrnin bir y'ogunda En-Nasir adina okunmakla olan hutbc kosildi ³⁰⁰. Bazt yerlerde ulema ziimrcsi do Sultana muarizdt. Yukandan bori gordiigumiiz Harezmsah-Yalidc Sultan miicadelesinde Terken Hatun bilhassa gen5 sufi \$eyh Meed ii'd-din-i Bagdadinin oldiiriilmesi dolaytsiyle ulema sinifmi da kendine kazanmi\$ti. Mood ii'd-din, *Kiibrevice* tarikatinin miiosisi \$eyh Nccm ii'd-din Kiibra'mn tilmizi idi. Halk vc din adamlari nazarmda oldugu kadar, Valide Sultan nezdinde dc biiytik itibar sahibi olan bu \$cyhi Sultan ani bir ofke sonunda oldurtmii\$tii. Muahhar kay- naklarm buna sebep olarak ilcri siirdiiklcri, \$eyhin Terken Hatun ile mua\$akasi mesclesi ³⁰¹, Barthold tarafindan hakli olarak varid goriilmcmektedir ³⁰². Sultan Muhammed Meed

^{29#} Devrin en miinevverlerinden olan muelliflerimizin nokta-i nazar- lari bile bu merkezdedir.

³⁰⁰ *Cili. G.* (II, 122)ya gore biitin imparaiorlukla son vcridi. *Kant. T.* (IX, 313)0 gore ise, *Men, Belli, Serahs*'da kesilinis, fakai Harezms, *Semerkand* vc *Herat*'da dcvam clmi\$tir. Son bolgclerin Terken Haiun'un nufuzunda oldugu diijiiniilebilir. Barthold'un i\$arct etligi gibi [*Turks.* 375) askeri sinifi tutan Yalide Sultan ulemayi da kendi tarafina <ekmis bulunuyordu.

³⁰¹ *Tar. Git.* 496, 788. *^ajername* 830. *F.sahhi'l-Tcvarih* 330^{1*}.

³⁰² *Turks.* 376. Filhakika Indus kenarında, Cclal ii'd-din Harezmsah'in, Cengiz tarafindan yakalanarak bldUriilcn, oglu o zaman yani 618 dc 7-8 yadarında bulunuyordu (*Sir. S. C.* trc. 139-140) ki, boylece tocununun oglunu gorniii} olan Terken mua?akada bulunacak kadar gem; degildi.

ii'd-din'i kallctirmekle cinayci i?lçdigini aulaim?, pişman olmus ve burnt izhar ctmi? idi isc dc, sufiyc kalben bagli gcnî? kiitlelci iyiden iyiyir giicendirmi?ti.

Hulasa olarak dcnbilir ki, Sultari Muhammed zamantnda Harczin?ahlar iinparatorlugu, azametli gosteri?i yaninda, gerck idari gerck siyasi bakimdan birliklen ve herhangi bir fikir ve idealdcn mahrum, nc yapacagim hangi du?iinceye hizmet cde- ccgini şa?irmi?, igindc gc.^itli mcnfaatlcrcin var kuvvctiyle ve agiklan agiga garpi?tigi başı bo? bir insan yigini haline gelmişti. Valide Sultan niifuz ve hakimiycctini gcnîşlctmek gayrcctiyle; Sultan Muhammed fcvt hareketleri ve otoriteyi clden kagir-mamak,'Abbasi halifesini mutlaka mahkum duruma dii?urmek lursiyle; Vczir scrvcctini artirmek, diinya hazlarmi tatmin arzu- siyle; ordu kanmak bilmez yagma ve gapul susuzlugu ilc dcvle- ti uguruma suriiklcmeck 'gin sanki yari? cdiyorlardi. Hiikmet kadrosu ve ahali tiirlii maksatlarla ayn ayri mahreglerden gika- rilan ve birbirini nakzedcn emir ve fermanlarm verdigi şaşkmhk igindc idi. Imparatorlugun istinadgaht ordu yerli halk ile hig miinasebeti ve hatta miisbet yolda temasi olmiyan yabancilar- dan mutc?ekkildi. Tazik veya Tacik denilen Iranhlar; Kip- gaklardan, Uran'lardan, Karluklar, Ugraklar, Kalaglardan mii- rekkep olup kendi gorenek, an'anc ve telakkilerine gore ayn bir ziimre bir stnif halinde ya?ayan orduya bir tiirlii lsmarna- mi?lardi. Yerlilerin bu Tiirklerle isbirliginden her zaman ka- gxndiklarina dair tarihen mazbut misallerimiz vardtr ³⁰³. Boy- lece Sultan Muhammed Harezmsahin imparatorlugu her nevi' diş şa'?aa ve ihtişamina ragmen, muazzam fakat igi kof bir gmari andiriyordu. Nitekim Giigluk'un bir dayanmasi bu gmari sars- maga muvaffak oldugu gibi, şiddetli Mogol darbesi de onu dibinden kokleyip devirmege kafi gelmi?tir.

³⁰³ Sultan Teki?'in karde?i SultanŞah *Mazenderdn'a* kagarken *Dihis- tan'da* kncdisiyle goru^en Mueyyed Ay-aba onu Horasan'a celb esnasinda şoyile demişti: "Ycdiler Turklere itimat etmczler"

JJ/L

Ibn Isfendiyar II, 114. (

il/y. *il jf) Mar'aŞi 248.

Sultan Muhammed'in firatndan sonra, *Herat'dan* gekilcrek *Gazne'*ye varan ve Sultan'in oradaki valisi Ihtiyarii'd-din Muhammed b. Ali Har- post'a birlik olmayi teklif eden Melik (veya Yemln Melik)e Şu ccvap veril- mişti: "Biz Gurluyuz, siz Turksuniiz. Beraber yajayamayiz".

•A ✓* K'r-

lc- s C

1b : xsif i{x. y¹ j*. jl tfVb

Cih. G. II, 193. «. . .

f U x

V

HAREZMŞAHLAR İMPARATORLUGUNUN YIKILIŞI

MOGOL İSTILASI.

(614-618/1217-1221)

A) Harezmsah-Giirhanluk miicadelesi:

Sultan Muhammed Harezmsah, *Giirhan'* 1 esir ederek Karahitay topraklarına hakim olan, Giirhan'lik'e karş 1212 sirala- rmdan itibaren siyasi taarruz faaliyetinde gecikmemiş, ilgileri vasitasiyle ondan, gegmiş anlaşımlara dayanarak, muhim talp- lerde bulunmustu. İstekleri, csasarlardan biri *Giirhan* ile, diğeri dogrudan dogruya Giirhan'lik ile ilgili olmak üzere iki cep- heli idi. Nesevi'den anlaşıldığına göre Karahitay hükümdan, her halde Giirhan'lik'e karşı, Harezmsahla dostluk münasebetleri aramış, arada sağlam bir sulhun temellerini atmaya çalışarak, emelinin gerçekleşmesi için, kızı Tavğag Hatunu Sultan Muhammed ile evlendireceğini vadetmişti. Buna rağmen Harezmsah onun memleketlerine hükümdan, yardımcı ve müttefiklerini darbelemekten geri durmayarak nihayet *Giirhan'* 1 Giirhan'lik tara- findan kolayca ele geçirilen bitkin bir av haline getirmişti¹. İkincisi, yukarıda kaydettiğimiz ittifak gereğince, Giirhan'lik'in zabtettiği Karahitay topraklarından Harezmsah hissesine düşen kısmın terki meselesi idi². Sultanın Nayman Prensi yaptığı tebligat, bekleneneği gibi, sırt ve müttefikim bir eda taşıyordu. Harezmsah ordularının muvaffakiyetli takibatı neticesinde, kötü vaziyete düşürülmüş *Giirhan'* 1 bir fırsatla gayretle esir eden Giirhan'lik için bir dille takbih edilirken, 'Karahitay hanının vak- tiyle Sultana verdiği söz yani kız meselesi ileri sürülüyor, bu vesile ile Tavğag Hatunla birlikte gizli makamında Karahitay hazineleri isteniyor, aynı zamanda maiyeti erkaniyle beraber bizzat *Giirhan'*in Harezmsah'a teslimi talep ediliyor. Aksi takdirde Sultan oyle bir kuvvetle yürüyecekti ki, Giirhan'lik'in "ne kılığın keskinliği, ne mukavemetinin sağlığı hiç bir

¹ *Sir. S. C.* metin 0, trc. 14.

² *Kam. T. IX*, 295.

t'avda te'min etinivecekti"³. Hu tehditlerin, Sultanin kendisini merkez-i alein saydigi. 1217 deki *Eseddbdd* ddiu\$unc takaddiim eden senelere ait oldugumi sbylemege Hizum yoktur. Guylik'un mukabelcsi bidayette gayct iniitevazi olmu\$ ve Sultana "tasvir ve tarit'i sahifcler dolduracak" deger ve zcnnginlikte hcdiyelcr sunmuştur.

Hununla bcrabcr Gii^lik ihtiyar *Gurhan'i* * vcrmege asla yanaşinainşiiir. Esasen csir luikumdar da buna şiddetle muhalcfct cdiyor ve kizmi ona vcrmege razi olmasmin kar- \$iliklt anla\$ma akdiyle imparatorlugu kurtarmak scbcbine dayandiguu, o zaman i\$in ba\$ka kurtulu? t^aresi goremedi- gini, halbuki SuUanm hiy bir şey dinlcmiycrek korku ve dch- \$et sa^mak yoluyla arazi koparmaga <;aliştigini, cgcrc ?imdi kcn- disinin enkazmi clc getjirmek istiyorsa, bunun, ancak almna oUimden dc agir bir hacalct damgasi vunnak maksadiyle ola- bilecegini soyluyordu^b. Gu^luk'un dc, maiyet ve tabilcri naza- rinda hakimiyet ve itibarmi sarsmamak i\$in onu teslim cihctine gitmivccegi belli idi. Boylece, toprak istegi dahil, Harezmsah do- gudaki cmellerinc nail olamadi. Eltjilcr netice alamadilar, meselc bir iki sene siiruncmedc kaldi. *Gurhan'm* oliimiinden sonra ise durum degiştii. Bilhassa Sultanin Irak'daki, gordiigiimiz hezimctle biten, meşguliyetleri sirasinda Gi^lik adeta mey- dan okumaga ba\$ladı; Karahitay memleketinin taksimini kat'i surette recludetti ve tistelik Harczmşaha gbndcrdigi bir haberde, hig de \$ayan-i hiirnet bir kuwetc sahip bulunmayan Sultanin meveut haliyle kanaat etmesini, daha ileri gittigi takdirdc kihg- larin konu\$masma zaruret hasil olacagmi bildirdi⁶ ve Sultanin talcplerini arzetmckle vazifeli cigi Emir Muhammed b. Kara Kasim i'l-Nesevi'yi tevkif ederek zincire vurdurdu⁷. Dahilen ve hariccn gittikge alcyhine geliştcmekte olan durumu kontroldan

³ *Sir. S. C. trc. 14.*

¹ Qin annallerinc gore, Qiluku adim taşiyen bu *Gurhan* 1155 den beri hukumet etmekte idi. *Encycl. de l'IsI. Kara Khilai* mad.

⁵ *Sir. S. C. trc. 15.*

⁸ *Kam. T. IX, 295.*

⁷ Nesevi (trc. 15) bilaharc Harczm siivarileriyle Giiglik arasinda cereyan eden bir sava\$da kurtulmaga tnuvaflak olan Emir Muhammed b. Kara Kasim ilc konu\$mu\$ ve malumati ondan almıştir. Bu emir avdetinden sonra Horasan eyaleti umumi mufetti\$ligine (j) tayin edilmijti.

aciz Sultan Muhammed, vakt u zamanında vaziyeti idare edemediği cihetle, Gugliik'un memleketine ancak kii^uk taciz miif-rezcleri gbndrebilmi\$, bunların ycr ycr ve tabii kuvvetli hasım kanpsmda daima gcriliyerck yaptıkları akin ve baskılar dolayısıyla, "bu tiirlii hakaretleri hirsizlar ve soyguncular yapar, hakiki bir hiikiimdara yaraşan şcy merdce karşılaşmaktır," di- ycn Giigliik'un hakaretine uğramıştı⁸;

Nescevi, kiigik müfrezeler mscelsine temas etmekte beraber, Sultanın 60 bin kişi ile Giigliik iizerine yuriiemeği tasarladığını soylüyorsa da, hazırık fikri her halde daha ewelki bir devre aittir O sirada Nayman hükümdarından korkan Sultan Muhammed, muasiriki miicllifin: İbnii'I-Esir ve Yakut'untccssiif ve tccssurle bildirdiğinc göre, giizellik ve ma'murlukta eşsiz beldcler olan *şaf*, *Fergane*, *İsficab* ile Maverainnehirin bir kısmını koruyamamış, ahalsinin yerlerinden uzaklaşmalarını diğer islam memleketlerinin gitmelerini emretmiş, sonra da, Gugliik'ini eline geçceği duşüncesiyle, oralari kamilen tahrip ettirmiştir¹⁰.

Filhakika Giışluk, *Giirhan* oldikten sonra, vaziyetini iyice sağlamlaştırmış bulunuyordu. 1217 ye kadar birer birer muhaliflerini susdurmaya ve tabiiyeti altına almaya muvaffak olmuştu. Bu arada *Kulca* vilayetinde miistakil bir hükümet kurmuş olan *Almalig* han't Ozar (veya Bozar)¹¹ a karşı yuriimuş, onu av mahallinde ansızın yakalılarak öldürmüş; Şarki Tiir- kistan bdlgesini de, biraz Şetin şekilde olmakla beraber, başka

⁸ Kam. T. IX, 296.

⁹ Sir. S. C. trc. 16.

¹⁰ Kam. T. IX, 296. Mac. B. I, 249. III, 234. IV, 403. Barthold bu tahribati Karahitaylara karji olartu fiituhatla alakali göstermektedir ki (bk. Turkiyat Mec. I, 92), yanli?tir.

Hiristiyani Nayman hiikiimdapnin Sirderya kıyilarina kadar hakim olması ile neticclenen bu miicadelenin akisleri batı hiristiyani arasin da hissedilmijtir. 1221 tarihinde Jacques de Vitry tarafından yazilan mektuplarda (bu mektuplar ve neşirleri hak. bk. R. Grousset, *Histoire des Croisades* III, (1948), Paris, 197 vd.) bu sava?lar bahismevzuu olmakta ve hiristiyani Gu^luk'e "Krai David" tesmiye edilmcktedir. Hatta garp hiristiyani alemi Mogollarin zaferlerini de, onlan tamyincaya kadar, hep GU9- liik'c atfetmijlerdir. (Bk. Barthold: *La decouverte de l'Asie*, 88).

¹¹ Bu isimler hakkında bk. *Oeuvres posthumes de P. Pelliot*, II, 185.

bir tazyikle hakimiyetino almışju: Gbrdiigumuz gibi Gii^liik, *Giirhan'm* esurcti zamaiunda Karalutaylar cliude mevkuf bu- lunan *Kdfgar* hanmm oglunu sorbost btrakarak memlckotine gondermiş, bovlccc ovada huktitnianltk saglamayt duşuuiuişUi. Fakat bu harekct ahaliuin Şiddetli mukavcmctiyle karşilandt. Kaşgarlılar han- zadeyi Şohiv girmeden dm'o bldurdiiler vc ken- dilerini miidafaa igiii kaptlan kapaddar. Giyliik buraya ordu gbndermcdi, valm/. askrclerin mu h tat; olduklan vc her sene *Balasagun'dan* yollanmakia clan yiycccck vc sairenin sevkini mcnciri. Aynca esasen zirai istihsalatt kali gebneyen bu mem- lckctc hasad mevsimlerindo mumazaman akinlar yaptuarak movent hububati aldirdi vc halki darltga diişirdii. Bu vaziyct 3-4 sene devam edinee, ba\$ gostercn kitlik vc a<;hk yiiziindcn balk onun hukmiino inkiyad zorunda kaldi¹². Sonra ordusuyla *Keif gar'a*. given vc oradan *Hoteri c* giden Giijliik yerliirc karst tazvikini daha arttrdt. Askrlcrindcn her bin bir evde konak- latiyor. her tiirli ihtiya^larmm te'mininc cv halktnt mccbur tu- tuyor, hi^ bir mazerct vc itiraz dinlemiyordu. Fakat tazyikin ana motifini islamlann. ugradtgt aci takibat leşkil etmekte idi. Aslında hiristiyen olan Giigliik, Budist karisim (yani olen *Giirhan'm* kizinin) te'siriyle Budist olmus ¹³ vc kabul ettigi yeni inancn cn hararctli taraftarlanndan biri kcsilerck ulkesi igindc herkese cbcrcn din dcgiştirtmek hususunda amanstz bir savaş agmişti. Tabiatıyla bu hususda cn sert mukavemet musliimanliktan geldigi igin, gogunlugu islam olan *Kdfgar* vc havalisi ahalisinc zulum vc itisaf bir misli daha şiddetle tatbik olunuyordu. Ezan vc namaz kaldinlmış, biltiin medrescler camiler kapatılmış, island kisvenin terki cmredilmisti¹⁴. Zorla "Hitay clbisesi vc serpuşu" giydirilmek imkan daliilindc idi ise dc, vicdanlartn scsini kismak kabil dcgildi. Bu itibarla Giig-

¹² *Cih. G. I*, 48-49.

¹³ Miisliiman kaynaklari claima putperest diyorlar; bundan maksat Budizm'dir. Bk. B. Yladimirtsov, *Gengis-Khan*, 90. D'Ohsson, *Hist. d. Along*, I, 122.

¹⁴ *Cih. G. I*, 49, 53. Bar Hebraeus II, 477, burada Nayman hukiim- dari hiristiyen kiral John Krit diye zikredilmektcdir ki (daha bk. ayn. mil. *Tarih-i Aliihtasarii'd-Duvel*, 5: Kercitlerdcn Melik Yulianna), hiristiyen Krcit Inikumdari Onghan'in Giigluk ile karijtirildigi anlajiyor.

liik, miislumanhgi ma'ncn zcdelcmck karariyle, islam dininin ddillerini ve dayandigi esaslan ccrh ctmck iizerc muazzam bir toplanti tertij) ctili. Verdi gi emir mucibincc sahrada, Ciivey- ni'yc inanmak lazim gelirse, 3 bine yakin islam alim, zahid, fakihi halk kalabaligi oriunde musliimanligin hak dini oldu- gunu isbata davet cdildi. Hi\$ kimsce bu nazik zamanda Giigluk'- iin aksi iddialarim red ve inkara, sonu oliimle biteccgi muhak- kak olan bir maccraya atilmaga, cesaret gostcremiyordu. Ancak mcşhur imam Alaii'd-din Muhammedi'l-Hoteni, imanmdan aldigi kahredilmez kuwctlc, bu azametli miidafaayi deruhde etti ve Giigluk'un yamna kadar giderek her tiirlii korku ve en- dişcdcn uzak, inandigim biitiin agikligiyle soylemek haz ve ra- hatligi işinde uzun uzun konuştı. Davanm kazamldigina şuphe yoktu. Fakat Gi^liik, beklcmedigi bu netice karşisinda son derece gazaplanarak Peygamber hakkında hezeyanlara başladı. Imam ona: Agzma toprak dolsun! diye mukabele etti¹⁵. Bunu miiteakip Alaii'd-din i'-Hoteni gtinlerce a\$, susuz ve <pplak birakddi, agzmdan miisait bir soz almamadigi işin nihayet *Hoten* medreselerinden birinin kapisma Şivilenmek suretiyle oldiirixldu¹⁶.

Şarkm en biiyiik islam devletinin başında bulunan Sultan Muhammed Harezmsaşah anlaşılmasi giig bir miivazenesizlik igindc Halife ile miicadelclerde bulunur, musliiman teb'alanmn dini hislerini rencide eder, takibata ugrayan islamlarin yardi- mina koşmagi aklna bile getirmezken, bu sirada şarktan ge- len putperest Mogollar Giişliik arazisine, islamin kurtaricdari sifatiyle, kolayca girmekte idiler.

Cengiz Han bugunkii Mogolistan ve civarmdaki dagmik kabileleri itaatine ahp Merkitleri ve Naymanlan ezerek bunlan batiya dogru kovaladiktan sonra, 1211 de uzak şarka yiirumuştı. Oradaki uzun savaşlarda muvaffakiyet el verdi. Qin kuwetle- rini maglup edip "İmparator Altan Han"'i, tabi durumunda, sulhe meebur ettikten ve bu arada Tangut kralim da, hukmiine aldiktan sonra, nazarlarmi tekrar firari Merkitlerle

¹⁵ "!" ^ J" ,>_> &JJI> cJU* ilU." *Cih. G. I, 54. Daha bk. Rav.*

s. V, 23-24.

¹⁸ *Cih. G. I, 49, 53-54. C&m. T. I, 99b.*

Nayman prensi Gii^lik iizcinc ijevirdi. Bundan bnooki bati harekatmda Uygur *Idi-kut'w* Bar^uk'un vo Karluk hukumdan Arslan Han'm kendi mitrac.aatlari iizerine Karluk ve Uygur ulkeleri, yani biitiin *Vedisu* vo havalisi Mogul tabiiyetino ge\$- mi\$ oldugundan¹⁷ Gii^luk idarosindoki topraklann hududuna kadar vanlnu\$ti. Gin so to rini miitoakip Gongiz Han tarafindan mo\$hur Cobo Noyan, Nayman pronsinin uzorinc gonderildi. Cobe, Yladimirtsov'un mukommolon tesbit ottigi iizerc “Gii<j- liik'iin miisliimanlara karji takip harckotlcrini gayr-i kabil-i mukayese bir moharotlo istismar otmok suretiyle biiyiik hii- kiimdar Gongiz Han'm arkada\$hk vo talobeligine layik” oldu- gunu gbsterdi¹⁸; Gvi^Uik arazisinc ayak bastiktan itibarcn herkesin din vo mczhobindo scrbost oldugunu ve ahalinin hi\$ bir zarar vo ziyana ugramiyacagim ilan ilc, bunu ordusundaki domir disiplin sayesindo bilfiil isbat etti. Halk Mogollari hiir- riyet miijdecileri olarak kar\$iliyor vc her tarafta Gii\$lik aley- hine ayaklaniyordu. O sirada *Kasgar* a 9ckilen Nayman hii- kiimdari bir mukavemct denemesinde bulundu ise dc, tam bir hczimete ugrayarak ka^maga mecbur oldu ve kendisini takip eden Mogcl kuvvetleri tarafindan *Sang Gol* (yahut *Sang Dere*) civarmda yakalanarak oldiiriildii (1218 \$ubatinda ba\$hyan *Pars IWnda*)¹⁹. Boylece Cebe Noyan valniz iki tumenlik, yani 20 bin ki\$ilik kuwetiyle, koca bir imparatorlugun sahibi Ha- rczm\$ahin, oniinden korkarak ^ekildigi, Gii^lik'u pek kolay \$ekilde mahvetmi\$, Cengiz Han'a geni\$ bir iilke kazandirmiş ve en mihimmi Mogollari ve biiyiik hiikiimdarlanm miislii- manlar nazannda hiirmete \$ayan bir sima halinde yiikseltmegi bilmi\$ti. Halbuki Mogol ordulannda Cebe ayarmda kuman- danlar az dcgildi. Eski Karahitay topraklarinm zabti ile biten

¹⁷ *Cih. G. I, 32. Giz. T. I 235-239. Cam. T. I, 29b. Muhtasarii'd-Diivel, 7. Merkezi Kayaltg olan Karluk devleti hukiimdari Arslan Han Il.nin Kara- hanlilar sulalesinden olmasi muhtcmaldir. Bk. O. Pritsak: Karahanlilar. mad. is!. Ans.*

¹⁸ *GeAgis-Khan, 90.*

¹⁹ *Cam. T. I, 98b-99b. Giz. T. / 237 de Sarih-hun mevkiinde. Cih. G. (I, 5o)da Bedahjan hududunda Verzant dcresindc. Nesevi (trc. 16) bu seferi daha sonraki Mogollar-Harezmiyah kar\$ila\$masi ilc kan\$irmi\$ vc Gu\$luk iizerine yuruyeni C091 olarak goslcrmistir.*

vo Mogul hakimiyetini Sirderya kıyılarına kadar geniijlotcrck Sultan Muhammed'in memleketleriyle smirda? yapan bu hadi- scnin, gerek ordu sevk u idarcsi ve askeri disiplin, gerek devlet ig biinyesinin sxhhat vo zindcligi ilc zimamdarlarındaki siyasi ihata bakimlandan Cengiz Han İmparatorluğu ilc Harczm- Şah İmparatorluğu arasındaki biiyik farkı iyi bclirttğini sanırız.

R) HarczmŞahlar-Mogol miınasebetlcrcnin ba\$langici:

Giizcani'nin vcrdigi haberlcrc gore, Harezmsahm Mogol- larla aiakasi daha cvvcl ba\$lamtştir. Bunun ba\$lica sebebi Qin mcselcsi idi. Malum olduğu iizere, Qin zenginligi ve tiirlii ticarct emtiasi ilc oteden beri yakin \$arkm kudretli devlet adamlannt cezbedcn biiyik iilkelcrden biri olmuştur. Sultan Muhammed dc iran ve Mavcraimnchir futuhatmi ikmal edcrek ctrafxnda kendisiyle boy dlgiisecek hiikmet kalmadigina hiikmettigi zamanlarda Qin ile esasli surette ilgilenmege ba\$lamıştı, Harezmsahm ilc Uzak-dogu arasında gidip gelen ticarclardan bu hususta kafi dcreccdc edindigi malumat onu bu muazzam kit'anm zabtini diişinmege kadar gdturmiştii. Harezmsahlar devleti erkanından İmadii'l-miilk Tacti'd-din Debir-i Cami'ye g^{ore} Sultan Muhammed Qin'in fethini aklma koymuş; uzakligi, hareket zorlugu gibi ileri siirilen mukabil delillerle dahi onu bu fikrinden vaz gegirmek miimkiin olamamştı²⁰. Bu kay- da nazaran Q'in'in Harezmsahi meşgul ettigi tarihler 1214- 1215 yıllari olabilir. Yine bu senelerde Cengiz Han *Pekin*'in cle gegirilmesi ve İmparator "Altan Han"m tabiiyete ahnması ilc sona eren biiyik Uzak-şark seferini ikmal etmek iizere idi. Nihayet Sultan Muhammed kendi tasawurlarım Cengiz Han tarafından gercekleştirilmiş ve Qin diyarinm Mogol ha- kimiyetine girmiş oldugunu ogrendi. Bir tiirlii inanmak iste- medigi bu haberin dogrulugunu tahkik etmek iizere Seyyid Bahaii'd-din-i Razi ba\$kanligmda bir hey'eti Qin'e gonderdi. Ciizcani'nin bizzat Bahaii'd-din-i Razi'den naklettigine gore²¹.

²⁰ Tab. Na. 335. Cuzcani bunlari 617 de *Tulek* kal'asında bulunduğu sirada İmadu'l-miilk Tac ii'd-din'den dinlemistir.

²¹ Tab. Na. 335-336. Buradan naklen, *Tarih-i Mufassal-i Iran*, I, 21.

Harezmsalun olyilori Tamgay (Einl luuluduna vardtklarında uzak mesafcdon boyaz bir ytgtn gbrmii\$lor, bumi evvola karla kapli bir tope zannotmi\$lorso do yorlilordon onun bldurulmiiş insanlarm komiklori oldugunu bgronmi\$lordir. Bir miiddet sonra, topgram insan yagtudau simsiyah kosildigini (ark etmi\$- lcrdi ki, bu siyaldik iiy men/il boyunca devam odiyordu. Sonra ulunetton bir yok insan vo havvamn holak oldugu kuru bir zoinino ula\$tilar. Tamgay kapusnna (vani *Pekin* online) var- diklari strada gordiiklori insan koniiklorindon yiginlarm da şchrin sukutu giiui Mogollarm oliuo dii\$memek iyin kncdile- rini burlardan atarak olen 20 bin bakircye ait oldugu haberini aldilar.

Bu miışahodolcrin hikavesinde miibalaganin fazlaligi mu- hakkak olmakla borabor, Bahai'd-din-i Razi'nin *Pekin c* kadar gidişindcn šiiphc ctmek hrhaldı caiz dcgildir. Zira *Gizli Ta- n/rdeki Qm* scfcric dair kayitlar da elyinin anlattigim te'yit odor mahiyettedir. *Gizli Tarih*'c. gore *Koyun z'ilinda*. (1211) "Kitat" halkina karşı yuriiyen Ccngiz Han *Fuceo*²² yoluyla *Tilki* geyidini aşıp *Siian-dei-fu*²³ yu aldtktan sonra, onci ola- rak ileri siirdiigu Ccbc Noyan ile Guyigunak Ba'atur yaklaş- tiklari *£apfiyal*²¹ geyidinin mudafaa edilmckte oldugunu gormu?lerdir. Bunun uzerinc Cebe sahte ric'atle yekilirken "Kitat" ordusu, takip maksadiyle mevzilerinden yikmiş' biitiin "daglari ve dereleri doldurmuştu". *San-dei-fu*'dan ansizm geri doncrek taarruza kalkan Cebe, uzun bir kol halinde iler- liyen diiymana agir darbeler indirirken, ana kuwetlcrle arka- dan yetişen Gengiz Han da ayni siir'atle saldırdı ve "Kitat"lar btiitiin miittefikleriyle beraber yok edildiler. "Oyle ki, dii\$man kuwetleri *Qapgiya*Va kadar kesilmiş bir orman gibi yere seril- miş bulunuyordu". Bundan sonra, bir yok tepeler ele geyirilerek vartlan *Cungdu* (Pekin) ya hiicuxn edildi²⁵. Cengiz Han Qin Imperatoru ile, zengin hediyeler mukabilinde sulh yapmiş ve avdet etmişti. ikinci yuruyuşinde, Tangut'lar krah ile beraber Kitat hukumdarmi da tabiiyetinc alarak *Saari* bozkir- lartna dondi. Fakat *Caogon* kavmine gonderdigi elyilerinin adlart geyen hiikumdarlar tarafmdan alikonmasi dolayisiyle

²³, ²⁴, ²⁵, *Giz. T. 1247. Cam. T. I, 96a. Qin yolu iizerindeki bu yerlerin mevkileri iyin bk, Giz. T. Haenisch'in ayiklamalari, s. 231.*

fill'd iigtinett scferini yapli. Krndisi *Tung-gon* gc^idinc dogru ilerlerken Cebc'yi tckrar *C.af^iyal* iizerinc scvketti. Qinliler bu clcfa ciddi mtidaCaa tcdbirleri almişlar ve bizzat İmparator biitiin bogazların tutulması, hi\$ bir duşman askcrinin gcgiril- memesi liususunda siki cmirlcr vermişti. Buna ragmen, arala- rında Cengiz'in damadının da bulunduğu dort Mogol kuman- dani Qinlilcri mevzilerinde yine "kcsilmiş orman gibi yere se- rerck" imha ettiler. "Allan Han" (Ahutai) *Pekin*'i birakarak *Nang-gitig* şchrine gckildi, Mogollara tabi oldugunu bildirdi ve oglunu Ccngiz Han nezdine gonderdi ²⁸. Yakın-dogunun istilasına takaddim eden bu son Qin seferi *Kopek Tilinda*. yani 1214 de olmuştı ²¹. Baha ii'd-din-i Razi'nin, *Pekin*'de bulunduğu sirada, Qin hukumdarmm oğlu ile vezirinin Ccngiz huzuruna gctirildiklerini soylemesi ²⁸ iki haber arasındaki mu- tabakatm diger bir delilidir.

Ccngiz Han Sullanm elşisini biyyiik bir alaka ile karşıladı ve 50k iltifat gosterdi. Yakın-şark ileUzak-şark arasındaki ticari fa- aliyeti cllcrinde lutan miisliiman ve uygur teb'alarından Mu- hammed Harczmşahin İmparatorlugu hakkında iyi malumat sahibi olmuş ve iki memleketin dcstane munasebetleri sonimda daha da canlanacak olan ticaretin Mogol devleti nokta-i naza- rından faydalarım hakkiyle takdir etmiş bulunuyordu. Tek el tek kumanda altında toplanmış ve komşu sedanter iilkelerle miicadeleye atılmış Mogol toplulugunun, Qin ve İran gibi eski biyyiik kiiltiir memleketlerindeki başta giyim eşyasi olmak iizere emtia ve istihsalata ihtiyaclarıru belirtmek için o devirlerin iki biyyiik miellifini: *Karakurum'a*. iki defa seyahat yapan ve Mogolistan ahvaline olduğu kadar Mogol cem'iyetinin iktisadi cephesine vukufu şiiiphesiz olan Ciiveyni ile, I bn u'l-Esir'i ²⁹ istişhada liizum bile yoktur. İşte Cengiz Han bu sebeplerden dolayı kendi iilkesiyle İran arasmda ticari faaliyet te'mini ba- kimından Harezmşah elgilerinin gelişini miikemmel bir fırsat

²⁴ *Giz. T.* / 251.

²⁷ Qin kaynaklarına gore, hatta biraz daha sonra (1215 de). Reşid'ud- din'in verdigi *Tavuk Till* (1213) erkendir. Bk. *Turks*. 393, not 6.

^{2H} *Tab. Na.* 336.

²⁰ *Cih. G. I*, 14-15, 58-59. *Kant. T. IX*, 330.

vererek ve başkaca vaidlerde buhmarak onu sbyleteceginc kanaat getirdikten soma, Cengiz Han'ni biitiin Qin'i hakikatcn cle ge^irip geyirmedigini sordn. Mahmud bu fiituhntm bir vakia oldugunu, osason gizlenmesine imkan bulunmiyan bdyle miihim bir hadisenin sarih deliberate Sultauin yakmda malik olabileeegini sbyledigi zaman, vaziyeti biitiin ^lplakhgi ilc kav- rayan Harezmsah, benzer ballade goriildiigi iizcre, birdcnbire bkelcndi ve "Benim memleketimin genişligini, ordulanmm \$oklugunu bilivorsumuz; nastl oluvor da Han'nuz bana Ogul! dive hitaba cesaret ediyor., mealinde tehditler savurarak Cengiz Hau'm emrindeki ordularm miktan hakkında bir takım suallcr irad etti. Mahmud ii'l-Harezmi, konuşmarun şiddetlenmesinden durumun agtrlaştigmi anlanu?, tehlikcyi uzaklaştirmak işin "Sultan'm milletlerine, hcsapstz kuwctlerine nisbctle Cengiz'in ordusu, bir siivari miifrezesi karşismda basit bir ath; yahut gecenin karanhgmda bir işik hiizmesi gibi kalir" şcklinde mu- kabelede bulunmaga mecbur olmuştu. Mamafih bu sozler Harezmsahi teskine kafi geldi, hatta sevin? ve inşirah bile duy- du³⁸. Neticede teklif kabul edildi; iki imparatorluk arasmdaki ticaretin ert miisait şartlarla gelişmesinin teşvikinc karar verildi.

Ciiveynide tafsilati bildirilen Harezmi ticaret kervanmm³⁹ bu anlaşmadan bilistifa.de, yani 1218 baharmda yola şiktigtini farzetmek, miiteakip hadiselerin de kronoloji itibariyle uygunluk gostermede olduklarma gore, her halde yanhş degildir. Kafile Ahmed-i Hocendi, Emir Hiisevin-oglu, Ahmed Bal^ig adla- rmda iig kişinin reisliginde hareket etti. Emtialarmm ?ogu elbise, bez, *Zendepid* (kalin ve kaba iplikten mamul 50k sik dokunmu? beyaz renkte saglam elbiselik kumaş) gibi Mogollar tarafmdan fazla ragbet goren eşyadan miirekkepti. Mogol

³⁸ *Sir. S. C. trc. 58-59.* Miiellif bu gizli mulakatin kaynagtni goster- miyor, fakat Sultan'm muasiri ve aym zamanda onun psikolojisini iyi tam- yan bir tarihçi olmasi sifatiyle bu kayitlarma layiki vc^hile ehemmiyet verilme icap eder.

³⁹ *Cih. G. I, 59.* Bu kervan hareketini, Cengiz Han el^ilerin geli- şinden evvclle koyan Barthold şu hiikmc varmijtir: "Demek oluyor ki, iki devlet arasinda ticaret rainasebetlerinin teesusii iigin ilk te?cbbus Harezmi- Şahlar'dan gelmijtir" (*Isl. Ans. Cengiz Han* mad. Daha bk. herhalde Bartholdu takibcn; R. Grousset, *L'Emj. Along. 233*). Bu hukmiin hakikatle ilgisinin zaifligi yukaridan beri verdigimiz izahattan anlaşilir.

topraklarına girdikleri sırada yol başlarındaki *Korakfi*'ler, Adetleri üzere, bütün malları kontrolden geçirmişler ve elbiseleri beğendikleri için, evvelce aldıkları emir geçince, kervanları Cengiz Han nazdince sevketmişlerdi. Ahmed Balgıç'ı geçirerek toptan miibayaa hususunda pazarlığa girişen Han, nihayet io dinara salılması icap eden bir elbiseyi tığ *balıf* yani 225 dinar¹⁰ gibi fahiş fiyat isteyen bu tacire kızarak, kendisine, hazinesinde mevut kumaş ve elbiseleri⁴¹ göstermek surtiyic malm hakiki değerinin Mogollarca bilinmekte olduğunu belirttikten sonra, taciri tevkif ve mallarını müsadere etti. Ahmed'in diğer iki arkadaşı huzura geldikleri içinde artık öyle bir hatada bulunmadılar, bilakis ellerindeki kumaşların hepsini Han'a parasız vermeğe hazır olduklarını bildirdiler. Cengiz Han çok arzu ettiği kervan değişikliğinin başlamış olmasından memnundu. Müslüman ticaret kfilesini irkutmek cihetine gitmedi. Ahmed'i serbest bıraktı ve elbiseleri birer altın *balıf*, sair bez ve zendepeğileri birer gümüş *balıf* gibi oldukça yüksek fiyatla bitinin emtiayı satın aldı. Tacirler ayrıca iyi muamele ve ikramlarla hoşnut edildi. Cengiz Han Sultanin memleketine gitmek, ticaret yapmak için bir kervan hazırlanmasını emretti. hane-dandan ileri gelenlerin, Noyanların ve diğer kumandanların adamlarından 450 kişilik kabile Harezmi tacirlerine terfi edilerek garbe doğru gönderildi. Anlaşılacağı üzere, adı Mogol tüccar kfilesi olmakla beraber, başlarında Otrarlı Omer Hoca, El-Hammal-i Meragi, Buharalı Fahri'd-din-i Denzeki ve Emin-i'd-din-i'l-Herevi'nin bulunduğu bu 450 kişi tamamen müslümanlardan müteşekkildi⁴². Arada ancak bir kag Mogol bulunuyordu ki, bunlar Ukuna adındaki reisin idaresinde elgilik vazifesiyle Harezme gitmekte idiler⁴³.

⁴⁰ Mogollar zamanında para vahid-i kiyasisi olan *balıf*'in kıymeti o devrin 75 *dinar*'ına muadildi (*Turks*. 396, not 1). Daha bk. Isl. Ans. *Balıf* mad.

⁴¹ Cengiz Han Kin'lere karşı seferinde Qin'den ipekli kumaşlar dahil muazzam bir ganimetle donmıjtu (Vladimirtsov, *Gengis-Khan*, 87). .

⁴² *Sir. S. C. trc. 59. Cih. G. I, 60.*

⁴³ *Giz. T. / 254*, burada kabilenin 100 kişi olduğu söyleniyor. Daha bk. *Muhtasarü'd-Divcl*, 8.

Cl Harozinşahm Congi/. ilo bozu^uasi sobcplcri:

Roy loco miinasobotlorin normal soyriendo yiiriimekte ol- dugn siralavda ceroyrn odon iki hadiso hor \$cyin alt-iist olma- smi vo Mogol solinin buiirn ongollori silip supiron hir luşunla islam alomini yigncyip ozmosini intao otmiştir. Hadiselorden biri. Harozmşahm Mogol kuvvotloriylo dogrudan dogruya karşilaşmast, digovi do *Otrdr* laciasidir. Birincinin, Sulian iizc- rinde bnakugi to'sir; ikinoinin iso Congi/ Han'm bati seferini aymasi bakunmdan tarihi ohommiyoti biyiik olmuştur. Ancak yalmz Harozmşahlar tarihinin ecryamm dogiştirmekle kalma- yip aym zamanda Oriayag islam tarihinc dc yeni ve^hc vren bu iki hadisonin, zaman vo moka \$cr\$cvcsi i\$indc ycrinikcsin olarak tosbir miişkil bulunuyor. l?ledigimiz mevzuun <;ap- rasik mosololorindon biri do budur.

Şimdiye kadar kullanagel- digimiz kaynaklarimzm on miihimlerinden başlica dort ta- ncsinin verdigi habcrlor maalcsef birbiriyle jniibaycnet halin- dcdir. Buralardaki itimada şayan mu'talari karşilaştirmiş olan biyiik tarihgi Barthold⁴⁴ mevcut maliimati ciddi kritigc tabi tutmak suretiyle clde ettigi saglam deliller sayesinde cn dogru hiikmc yaklaşı gibi goriiniirken, vesikacilik zihniyetinin te'siri altmda, birgerilemc yapmış ve“mamafih daha sahih malumata sahip oluncava kadar” kaydiyle, Nesevi'nin hadiseleri asgari tig yil onceye irca' eden kayitlarinn ihtimale en yakin olarak kabuliinii tavsiye etmiştir. Filhakika Ncsevi faslin bapnda: “Ibnii'l-Esir bu hadiseyi 616 (1219) da zikretmektedir ki, yan- hştir” diyerek Sultamn, Cogi tarafmdan Gügliik'un imhasini miiteakip Mogol ordusuyle garpiştigim nakletmekte vc 612 (1215) tarihini vermektcdir⁴⁵. Her ne kadar bu mtiellifin Ha- rezmşahin son senelerindeki vekayii iyi bildigi ve daha sonra icra edilen bir seferi bir kag sene ewel gosteremiyecegi inkar cdilemez ise de, keyfiyetin mutlak olarak dogrulugundan şup- helenmek aym hakikatin meydana gikanlmasında ilk \$art olmak gerektir. Nitekim Barthold'un yaptigi gibi N e s e v i kabhl edildigi takdirde, gerek G ii z c an i' de gegen yukarida anlatU-

⁴⁴ *Turks.* 368 vd.

⁴⁵ *Sir. S. C.* metin 9, trc. 16. Halbuki bnii'l-Esir bu hadiseleri toplu bir halde 617 dc zikreder.

finn/, Balia ii'd-din-i Razi'nin H<iligi ve *Gizli Tarih'deki* ma-
lurnatlada tiygunluk gbstercn („Jin vekayiini, gercksc Ciivcym'dc
tafsilaliyle gbrdiigiimiiz ticarct korvanlarma dair nakilleri izah
kabil olmiyacaktir. Halbuki bunlarin 12(6-1217 yillannda
olduklarindan bahsetmiştik. Bundan başka Cebe Noyan ile Gotp'yi
birbirinden ayirarruyan ve Cebe'nin Gii<liik'c karşi sefcriyle, Qin
mu'talari -vc *Cdmii't-Tevarifim* kayitlariyle taay- yiin etligi uzcre,
Cogi'nin daha dogrusu Sube'etai'in Merkit- leri imhaliarcktini
kanştinan Ncsevi⁴⁶, Sultani Mogol ordusu ile şiddetli bir savaşa
soktuktan sonra, onun, Irak dóniřunde Ccngiz Han'm samimi
işbirliği arayan elgilerini kabul ettigini soylcmekle fikri
tcnakuzlarim ortaya koymaktadır.. Zira Mo- goI-Harezmişah
karşilaşmasi ncticcsi, Sultanm, memlektini korumak işin her turlü
isabetli ve mantiki stratejik tedbirleri almak kabiliyetini ve bu
hususla tabii telakki cdilmesi lazim- gelcn temayilimii felce
ugratan manevi inhidamdan sonra hala Qin'i fcthclmck hiilyalarini
besledigini duşiinmek zanni- mizca artik miimkun degildir. Ccngiz
Han'm garbe vuriiyii- siinti, bir yerinde mahud karştlamayi
miiteakip⁴⁷, daha taf- silalh iki yerinde⁴⁸ *Otrar* katliamuun
neticeleri arasinda kay- deden Ciivcyni'nin, bunlari Mogol istilasi
senesi olarak gosterdigi 615 (1218) den once vuku buldugunu ve
mahud karşilaşmamn *Otrar* hadisesinden daha muahhar oldugunu
kabul ettigi an- la?ihyor. Ibn ii'l-Esir'e gelince, o, bu vekayii
esasen, kendisine uzak memleketlerde cereyan edip de hakkında
kat'i bilgi edine- medigi bahislerde her zaman yaptigi iizere, toptan
zikretmek- tedir. Binacnalcyh burada 617 (1220) tarihinin verilmesi
bahis- mevzuu bilumum vakayiin mutlaka o sene işinde oldugu
ma-

⁴⁶ *Sir. S. C.* “oU. IrfS- Cr.

A ^ 4W pxf il>U /i ” metin

9. Nescvi'nin buradaki nakline bakihrsa Co^i, Gii^liik'e karşi gonderil- miş, tam o
sirada, 60 bin kijinin bapnda Gii^liik'e kar?i yuriimekte olan Sultan, Baykal gbluniii.
jimalindeki Irgiz lrmagmdan gC9it bulamamij, sonra Gu^ltik'u maglup eden C051 Han
ile karşilaşmt5 ilh... Halbuki yuka- rida guşluk'un nasil, nerede ve kimin tarafmdan
ortadan kaldirildigim gbrdiik. Ancak Nesevi'dc bunu miiteakip gelcn izahat diger
kaynak lardakine uyuyor.

Islam kaynaklarindaki Doşi, T051, Mogolca Co^i'nin turkşelcşmij şck- lidir. Bk.
Oeuvres, posth. de Pelliot, II, 18.

⁴⁵ *Cih. G. I*, 51-52.

⁴⁸ *Cih. G. I*, 61 vd. II, 99 vd.

nnsma ijdmcz. Anoak tbn ii'l-Esir'doki nakil sirasma bakilrsa onun, karşılaşımayı *Otnir* (aciasmdan sonraya koyması ^{4#}, neticelcri itibariyle inantikan daha uygun gbrilliyorsa da; verdigi coğrafi isimler Qiu kaynaklandıau başka O ii v e y n i'deki bazı muta'lav laratuuiuu da lo'yit odilen C ii z c a n i'yi daha sag- lam vosika olarak aimak zaruroti hasil oluyor. Cu/.cani'yc gore, Şarpişma (it 5 ^1218) do olmuş, bunu *Otnir* hadisci takip otinişir. iki imparatorluk kuvvetinin miisadomesi csnasmda Mogol harp güciiniin korkun^lugunu on ayik şckilde miişahcdc oimosi.no ragmon Sidtanm vino bir *Otrar* hadisci yaratmasma sobop. onun malum fovri ot'kosi olabilocci gibi, Terken Ha- lun'un akrabasi olan *Otnir* valisini katliamdan men etmek iktidarmdan mahrum bulunmasi da olabilir. Nitekim, ilcride mimakasa cdocogimiz iizerc, bu bahisc do rivayetler muhte- liftir ⁵⁰.

Bu muhakomc silsilcsine gore, Sultanm Ccngiz Han kuvvetlcriyle Şarpişması Mogollarla Harczmşahlar arasinda ilk hasmano hareket olup Merkitler dolayisiyle cercyan ctmiş- tir. Güi^lik meselesi halledildikten sonra Cengiz Han, bir kısmi vaktiyle batiya Kip^aklar memlketinc dogru kagmiş olan Merkitleri tabiiyete aimak maksadiyle Sube'etai Ba'atur ve Tohuşar Noyan'i sevketti⁵¹. Bunlar Merkit dokuntilerini ko- valadilar ve nihayct bugiinku *Turgay* bölgesinde yakaliyarak irnha ettiler ⁵². C ii v e y n i'ye gore Irak'tan avdette *Nisabur'da*. bir ay konaklaytp sonra *Buhdra'ya*. gelen ve memleket işlerinin bozulduğu bu sirada 8 Şabandan 10 şewalc kadar-her halde Barhold'un dedigi gibi 615 senesi (yani 30 Ekim 1218 den 31. Aralık 1218 e kadar)-ciddilikten uzak bir şckilde *Dergam* şa- raplari işmck ³³ ve cglenccler tertip etmekle vakit geşiren Sul-
Ş

^{4#} *Kdm. T.* IX, 331-332.

•^o ilk Mogol-Harczmşah karsilasmasi hakkında *Giz. T.* de malumat yoktur. Esasen bati harckatina dair *Giz. T.* pek az bilgi veriyor.

³¹ *Cam. T.* I, 102ⁿ. Diğer islam kaynaklarında yalnız Cogi'nin zikre- dildigine bakılarak adlari gc5.cn bu kumandanların öncii oldukları kabul edilebilir.

•^v *Turks.* 369.

¹³ *Dergam*, Scmckand banliyelerinden bir mahal (*Muc. B.* II, 568) olup nefis Şarabi ile mcşhurdur (bk. *Gilt. G.* II, 101, not i).

tan, Mogollann Merkitleri 'koyaladıklanni dğrcnmi? ve “bir tñjla iki kuş vurmak” fikrinc kapılarak, *Semer kand'*den aldığı kalabalık bir kuvvetle onlar uzcrinc yurii muştur. Bu yiruyuşun, 615 (121H), Yimok rcislerinden Kadir Han'ın kabilclcrini yagma maksadi ile oldugunu soyleyen Ciizcani'yc gore⁶⁴, Harezmşah Turkislan'daki *Yugur* şchrine kadar ilerlemiş ve Mo- gollarla orada karşılaşmıştır. Bu rivayctin dogrulugu Sube'- etai'in Merkitleri maglup ettiği mahallin Qin kaynaklarında *Yu-ku* olarak bildirilmcsinden anlaşılıyor⁶⁵.

Merkitleri imha eden Mogollar ^ekilirlerken arkalarından yctişen Sultanm tazyikinc maruz kaldılar. Co?i ve diger ku- mandanlar bu seferdeki vazifelerini yapmış olduklanm, Cengiz Han'dan izinsiz diger herhangi bir tçşcbbuse girişemiyecekleri itjin, Harezmşahla 9arpişmaya taraftar bulunmadıklarımı bil- dirmelcrine mukabil, onların nisbeten az sayıda olduktan başka bir giin ewelki muharebeden yorgun (pktiklarım hesaphyan Harezmşahın, gayrete gelen miislumanhk hamiyeti ile, biitiin kafırları diişman addettigini soylıyerek meydan okuması savaşı zaruri kildi ve ilk Harezmşahlar-Mogollar muharebesi baş- ladi. Akşama kadar süren 9arpişma 90k şiddetli oldu. Her iki taraf azami kudretini ortaya doktii. Biyyiik ve zinde ordusuna ragmen Sultan Muhammed Mogol kuvvetlerini ezemedi; hatta islam ordusunun sol cenahmi geriletip firara meebur eden hasmm bir 9evirme hareketine maruz kalarak esir diişecek de- recede sikişmiş, ancak oğlu Celal ii'd-din'in yerinde miidaha- lesiyle kurtulmuştu. Karanhk basip miicadele durduğu zaman galip, maglup belli degildi. Mogollar gece vakti karargahla- nnda alcvlendirdikleri yizlerce ateşi yanar halde birakarak mcmlcetlerine dogru 9ekildiler. Ertesi sabah Sultan onların gittigini anladiktan sonra, umdugu zaferi elde edemedcn, *Semer kand'e* dondti^{5G}. Fakat bu dbniş Sultan Muhammed'in manen 9okuşii ve Harezmşahlar imparatorlugunun yikişmm ilk emarcsi oldu. Sultan Irak seferindeki kar fırtmasında en

⁵⁴ Tab. JV a. 378. burada Kadir Han “Turkistan sahibi” olarak tani- tdiyor. Muellifin Kadir'i Merkit reisi Kudu ile karijtirdigma dair Marqu- art'm nokta-i nazarına bk. (*Turks.* 369, not 8).

⁵⁵ Bk. *Turks.* 370.

⁵⁶ *Cih.* C. II, 102 ve. *Sir.* S. C. trc. 18. *Kdm.* T. IX, 332.

Mîni- askorini dliimo mahkum ottikton sonra, tokrar topladiftt, <ayua ve km voter iisiimlugiino iuandtgt bit` onlu ile, muhare- beden lu-iiiiz <pknuş a/anti 20-go bin kişilik Mogul kanpsiuda bocalairus. hezimetiuo rantak kalnu\$U. Halbuki Cluvoyntnin dodigi gibi Ooyi omrindoki uimonlor "denizdon bir nehir idi. bu deniz hor an oo\$abilir vo liirlu milmet riizgArlari estirebilirdi". Sultan buuu du\$iiinduky'e ondi^cloniyordu.

I (Vat ilo toiVit kutuplan arasuuia soyrodon halot-i mhiycyc saltip hor in>an gibi Sultan Haroznvjah gururun şahikasmdan bir atida dorin yois yukuruna yuvarlanmt\$U. Bu, yalnız Sultan Mu'iamntod'in kaybodilişi dogil, aynt zamanda uzun bir miid- dot iyin islamm \$arktiki şoref yildtztm sdniişu idi.

Mamafih zalimligi ve kan dokuculugii yantnda tarihin sabir, ihtivat vo durondislik vastflanni nofsinde toplami? miim- taz dovlot adamlan arasinda eşsiz bir mevkic sahip, miistesna bir sima olan Cengiz Han, Sultamn bu tam manasiyle abes liarckotini, realist gdriş ve soguk kanliltkla miitalaa cderck tob'asmm umumi menfaati namina harp sebebi saymants, ticaret esastna dayanan munasebetlerin gelişimini sekteye ug- ratmak istcnicmişti. Fakat *Otrrir* faciasi her tahammulvi a?ti.

Ukuua'nın ba\$kanhgmdaki Mogol elqilik hey'eti 450 kişilik ticaret kcrvaniyle birliktc, Harezmsahlar devlctinin hudut şchri olan *Otrdra* geldigi zaman vali tarafından durduruldular. *Otrdr* valisi, Terken Hatun'un akrabast, Nescvi'yc gore Sultanm dayizadesi, Ebu'l-Gazi'yc gore Terken Hatun'un amcası oğlu ⁵⁸ olup, *Gayir* (veya *Kayir*)-han lakabini taşıyan ⁵⁹ Yinal (Inal) veya inalcik⁶⁰ idi. Maiyetinde 20 bin siivari vardi. Gelen kafilcyi tevkif ve ciimlesini katletti, zengin emtiaya el koydu. Kaynak- lanmiz, istisnasiz, cinayet diye tavsifettiklcri bu katliamda hepsi musliiman olan tacirlerin Kayir-han'm servet hirsina kurban gittiklerinde muttcfiktirler. Ancak Sultamn nc dereceye kadar medhaldaroldugunda birayrtlikgoriiluyor. Ciiveyn i'ye gore,

¹⁷ *Cih. G. II, 104. Rav. S. IV, 142.*

⁵⁸ Ebu'l-Gazi (Desmaison, 37; Riza Nur, 41).

¹⁹ *Gayir* unvanının yukarıda geijen *Kadir* veya *Katir* unvanıyla bir olduğu hakkında bk. (O. Turan, *Bellekten V/19* (1941), 269, not 11).

⁶⁰ *Prcns* manasına gelen *Inal* ve *Inalcik* isimleri hakkında bk. *Oeuvres jmlh. (I. Pelliot II, 183.*

vali, t&cirlcr arasinda vaktiylc kendisini tammiş olan bir Hind- linin l&ubalicc liarckctlcrcnc earn sikilarak, csase/i mallara tama' cttigi işin, durumu bir cİşi ile Sultana biidirmi;, o da big duijiinmcden, &kibcti miilahaza ctmcden, kanlarinin aki- tilmasi emrini vcrcmiş vc katil bunun uzcrine yapılmıştır⁶¹. Ibnii'l-Es ir'c gore, vali gelen "Tatar taifesi" hakkmda Sultana haber gondercrck berabcrlerindeki cmvaldcn bahsetmiş, Ha- rezmgah onlarm dlduriilmelcrini vc emtiamn zabtedilerek kendisinc gonderilmcsini emrcctmiştir ^{6a}. Ctizc&ni' de dc *Otrdr* valisinin Harezmsahdan miisaade alip, elgilcr dahil tacirleri scrvtclerine tamaen oldiirttiigu kayitlidir ⁶³. Yalniz N e s e v i, emtiaya goz keyan Inal'in Sultam yalanla igfal ettigini, gelen- lcrin tacir degil casus olduklarim ve yerli ahali arasinda devlet aleyhine propaganda yaptiklanm bildirdigini, Sultanin da liizumlu ihtiyat tedbirleri aimak hususunda onu mezun birak- masi uzcrine, valinin hepsini birden imha cyledigini yazar ^M. Yani Ncsevi'ye gore Harezmsah belki tevkifleri işin izin vermin fakat katledilmelerine dair bir işarete bulunmamış olma- sina ragmen, bu hile ve hiyanet neticesinde, Inal tacirlerin em- val ve emtiasma sahip olmuştur. Goruliyor ki, bu cidden feci cinayette Sultan Muhammed'i tebriye etmek miimkiin degil- dir. Cuveyni'nin bu miinasebetle Sultan hakkmdaki "diişiiin- meksizin.. miilahaza etmeksizin.. birdenbire.. oldiiriilsun, diye emir verdi" mealindeki sozleri ger^ekten Sultanm ruh haletinin bir aynasi oldugu gibi, Ibnii'l-Esir'de geşen "em- valin Sultana gonderilmesi" ibaresinin dogrulugu, ilerde gore- cegimiz lizere, *Buhara* tacirlerinin elinde Sultan tarafmdan sa- tilmiş olan, maktul kervana ait, emtiaiiin bulunmasiyle sabit-

⁶¹ *Cih. G. II, 60-61.*

J_ U' tf/ju 3 yl

»

* .. * "Ji ' ^ V — • oxlj- I' it, Jjis_m *

33*.

Ji* 3 Js* 3

daha bk. *Cam. T. I, 100b. Muhasarii'd• Diivel, 8. Tar. Gu. 496. Rav. S. IV, 141, V, 25.*

⁸² *Kam. T. IX, 321:*

& ii'lUJi

OSJJ Utt >

i>* oijj ^i:z y\>

OIJ I (. ♦ " V * &f\3 fi**.*

« . Ol .iU'O

Bar Hcbracus (II, 482) da Sultan'm bldtir erari

verdigi soylcniyor.

^{<UJ} *Tab. ja. 337.*

⁸⁴ *Sir. S. C. metin 34, trc. 59.*

tir ^w. Nosovi'nin Harozn^vjah lohin^o yornimnga miisait ifadrxi bile hiy bir zninau Sultan i<pn bir boraat drili saytbna/.. (Jiinki oiuni, doxlot roisi stf.uiylo bilhassa muahodolorlo l>ai^li bulun- dugu digor bir dovloiin. inuayyon \$artlar altmda vc malum maksatlarla go Ion. tob'asma karst bit kadar kayitsiz davranmasi vr ogor sunlit isclor buna hakkiylo vakil' olmadan 450 kisinin mukaddoratnu bir budud valisinin olino btrakmast tcdbersizlik vr kifayetsi/.likiiir. Yukarula sbylodigimiz gibi, istr r omin ani bir ktzginhkla vordigi omirlo, istr lakaydiligi nrtiersindr, is- trrsc Torkon Hatun'un adamt olan Inalrtk'a karst aezi yuzii 11- don vuku bulmu\$ol\$un, bu *Otrdr* taciasmda Sultan Mu ha mined Harozm\$ah tarih nazarmda birinci drrrrdr mrs'ul durumunda bulunmaklan kondini kurtaramiyacaktır. Sultan Muhammed *Otrdr*'da yalntz yabanot dovloito monsup tiiccarlari 6ldiirtmiiş olmuyor, aym zamanda Harozmsahlar Imparatorlugunun manor i biinyosindo. kondi oliylo, voni bir rahne a^miş oluyordu. Zira hudutta mallarima tamaon katlodilon 450 kisi, cltpler hari\$, kamilon musliimandt. Karst tarafta Congiz Han islamlann ba\$ dii\$mam Gutjliik'ii ortadan kaldirmak, ticarct erbabmm monfaatlorini goz oniindo tutmak suretile miislumanlarm ko- ruyucusu olarak yuksclirken, sark islam aleminin hakiki hatnisi mevkiinde, bulunan dogunun on biiyuk islam imparatorlugunun sahibi vo muslumanlann mrtbuu Sultan Muhammed, dinda\$- larimm hukukunu ^igncmekte tcreddutsuz, onlari sebopsiz vc insafsizca oldurtmek gibi havsalamn giitj alacagi harckctlcrdc gayct pervasiz davramyordu. *Otrdr* katliami 1218 sonlarinda olmustu. 1219 nihayetine dogru Mogollarla islam diinyasi ara- smda oliim-kahm savant basladtgt zaman Harozm\$ahin, koca imparatorlugunda ho men hemen valniz kalmasi, ne ordudan no halktan no do validosi Terken Hatun'dan miicssir bir destek goremcmesi, irtikap ettigi yersiz harekctlerin tabii bir noticosi idi. Bu sorncam, nasil onun \$ahsma vurulan hakli bir darbe iso, bovlc bir adamtn hiikumdarhgina tahammi.il goster mi? vc onu bastna tac yapmts sark islam dunyasma da tarihin verdigi aci bir dors olmuştur.

Congiz Han *Otrdr* katliammi habor aldiktan sonra ilk

olarak, “h&ince aliid bo/ma” tclakki cttigi faciayi Sultan nezdinde giddetle proles to clli. tbn Kefrc Bogra ile iki Mogoldan miirckkrp elgileri Harr/mŞaha geldiler ve Cengiz adma bu “kolii ve firkin” i^in dogrudan dogruya faili olan *Otrar* valisi Inalcik’in teslimirii istediler. N c s c v f ye gore, hc’et, taahhiitleri nakzctmenin esasen bayagi bir şcy oldugunu, hele bu, bir islam sultanndan sadir olursa o zaman daha da firkin ve bayagi olacagini bildirmitjler, Harcznx^ah kendinin methaldar bulun- madigini ilcri surdiigii lakdirde, Inalcik’in Cengiz tarafından czalendirilmesi suretiyle kan dokiilmesine mani olunabilo- gini beyan etmişlerdi. Sultan bcnligini kaphyan Mogol korku- suna ragmen valiyi teslim etmedi. Nesevi şöyle diyor: “Boyle bir talcbi ycrine getirmesi mtimkin degildi, zira ordusunun gogunlugu ve baŞlica kumandanlari Inal’in kabilcsinden idi ve bunlar devlete tahakkum ediyorlardı”⁶⁶. AŞiri kibir ve guru- run oyuncagi Sultan itidali biisbiitun elden kagirdi. Şaşkinh- gini gizlemek ve giya kendini “saglam ve egilmez” gosterme i<jin bu elgileri dc oldiirtti⁶⁷. Bundan sonra Harezmsahlar- Mogol gatişmasinin, bu her şeyi yikip deviren korkung savaşm oniniii aimak artık kabil olamiyacaktı⁶⁸.

Harezmsahlar İmparatorlugunun ig durumu ve Sultan Muhammed’in Şahsmdan baŞka, Halife En-Nasir lidinillahin Mogol* istilasmı teşvik bakımmdan rolü olup olmadigi meselesine gline: Muasir ve ikinci elden kaynaklarumz gibi, tetkik- ciler dc, bir kısmi Halife’nin Cengiz Han ile temas aradxgmi, bir kısmi ise bu tiirlii rivayetlerin sonradan ortaya gikan

⁸⁸ *Sir. S. C. trc. 60.* Miicllif Mogol elgisi İbn Kefreg Bogra’nın vaktiyle Sultan Teki?’in umerasından bulundugunu soyluyor. Bu da gosteriyor ki, İslam İmparatorlugundan Cengiz Han’a iltihak edenler yalnız tacirlerden ibaret degildi.

⁸⁷ *Sir. S. C. trc. 6r. Tar. Gii. 497.* İbniiM-EsJr’e gore (IX, 331) iiŞ cl^i katledilmi? ve maiyetlerinde bulunan yardimcıların sakalları tiraj ettirilerck geri gonderilmistir.

⁸⁸ Cengiz ile beraber Maveraiinnehir’e gelen Yeh-lii Ch’u-ts’ai’in seyahat namesinde Mogolların batı scferine sebep olarak *Hua-ta-la (Otrar)* valisinin bu katliamı gosterilmektedir (Belleten VIII/29, (1944) 139-140). HarczmŞah’lar devleti bunyesinin Şiiruklugunu dikkate almadan yalnız Otrar faciasını fclaket getirici bir hata olarak gosteren İbn Arabjah’m fikri hakkında bk. *Fakiha’lii’-Hulefa* trc. 31.

uydurmular oldugunu ileri stirmek surotiyo ikiyo aynlmuj bulunuyorlar. Muhammed Avt'i, En-Nasu'm /amanmi "dunyadan fesad munkati oldu. func asart ortadan kalkit" ciimleleriyle iyi bir dovir olavak tasvir edorse do^{Of}. bu boyanau Şupho ilo katiji- lamak zerundayiz, ziva bildigimiz uzoro. o sender hi\$ do sb- lendigi gibi dcgildi. Ibn Tikiaka'ya gdoro do, Kn-Nasir lidi- nillah halifelerin on \$c<;kinlerindon, balk idarosinde lecribe vc siyasete saliip, isabetli fikirli vo zamaumin muhtorum vc kaluaman bir adami idi^T. buna mukabil bu Malilcnin ayni zamanda cismani hukiimdarlik omollarini gcr<jcklcştirmek işin miisliiman hukiimdarlan birbirino dii^iirmek, islamlan yekdige- viylc \$ava\$tmnak, islam kam dbktiinne, dahil her tiirlvi \$areye ba? vurdugunu hatulannak verinde olur. Gurlulan Sultan MuhammedV kar\$ i teşvik ettigini gdrmiijtuk. Ayni maksatla Nay man hukiimdari luristiyani Gii\$luk'e bile miiracaat ettigi bahis movzuudur⁷¹. Son misal En-Nasir'm gayeyc ulaşmak hususunda miisliiman, luristiyani veya pu t pores t tefriki yap- maksizm kabil olan herkese cl attignu gostermesi itibariyle ehcmmyctlidir. Mogol Han'i ile miinascbetinc dair sarih bir mu'ta bulunmamasma, muasir kaynaklardan kahir gogun- lugun Halife lehinde ifadelerle bczenmiş olmasma ve ciddi Osmanli tarihyisi Miinccim Başı'mn bir yerde⁷² Halifc-Cen- giz temasmi nakletmeklc beraber, digerbir yerde "Lakin bunun ash olmamak gerek. Zira islamdan behresi olan bir kimse diinya garazi işin kefereyi ehl-i islam iizerine nasil taslit eder"⁷³ diye- rek reddetmesinc ragmen, bazi ip utjlan bizi Halife'nin Ha- rezmşaha kanjt Gengiz Han'a muracaat ettigini kabule sevke- diyor. Halife'nin rnuasin ve Ortagag tarih\$ilcri arasmda taraf- sizligi ile meşhur Ibnii'l-Esir eserinin bir yerinde bu noktayi

⁸⁸ Cam. Hk. 129a.

⁷⁰ El-Fahri 522-523.

⁷¹ Jacques de Vi try tarafmdan 1221 de yazilan mektuplarda Harczrn- jab'a dusman olan Bagdad Halifesi'nin, Nasturi patrikinin tavassutu ile, "Krai David" yani Gii^luk ile miinasebete girmek tejbbusu hikayc cdil- mektedir. Barthold'a gore Halifc'nin bu maksatla Orta Asya'ya bir el'i gondermesi tamamiyle mungkundiir. Bk.

La decouv. d. l'Asie, 118.

⁷² *Sahaifu' l-Ahbar II*, 671.

⁷³ *Sahaifu' l-Ahbar II*, 192.

ima tarikiyle arılınmaga (jali^mi.^li, hassaten En-Nasir'dan, 61 iinti miinascbiylic, bahseden kisimda mcktoplama vazı- yetini 1191ktan a^iga yazarak bu Halife hakkında agir ifade kullanmaktan 9ckinmcmiştir⁷⁵. Ibnii'l-Esir'den sonra Ccma- lu'd-din İbu Vasil, Mirhand⁷⁸ ve Ebtı'l-Gazi⁷⁷ En-Nasir'm Ccngiz Han'a mcktop ve olgi gonderdigini tc'yit etmcktedirler. D'Ohsson İbnii'l-Esir'c istinacn Halife'nin Sultan Muhafn- mcd'den intikam almak iizcre Mogollari davet etmiş olduguna kanidir⁷⁸. Abbas İkbal de aym fikirdedir⁷⁹. Yalruz, belki de mutlaka Halife'nin mcktubunun bir suretini bulmak isteyen Barthold'a gore, bunlar "Halife ile Harezmşahm arasi a9ık oldugundan dolayi uydurulmu? miiphem rivayetlerdir"^M. Halbuki, islam mielliflerinin Emiru'l-mii'minin olan halife aleyhine umumiyctle bir şey yazmiyacaklanni, hele tafsilata hi9 girişmiycceklcrini tabii saymak lazimdir. Mamafih Bart- hold'da, yukaridaki Jacques de Vitry'nin mektubunda soyledi- gimiz iizere, En-Nasir'm Harezmşaha karşı Orta Asya'ya e^i gondcrebilecegini pek ala mlimkin gormektedir. Halife'nin Harczmşahla diişmanhgi Bagdad'da *Babii't- Tilesm*'de kitabcli Qifte dragon şekilleri ile de ayrıca tebariiz ettirilmiştir. San'at tarih9ilerinin kanaatlerine gore, bu dragonlardan bin belki Mogollari vcya *Batinileri*, fakat digeri behemehal Sultan Mu- hammed'i temsil etmektedir⁸¹. İşte İbnii'l-Esir'in sarıh kaydma ilaveten bu hususlar, En-Nasir lidinillahin mektupla, clgi gon-

⁷⁴ /Cam. T. IX, 331: *jiMft* *dr-J' • **
 jJJj Jjjll g* iHjil —c. 'jjl—*
 « .. j / \ i If sll d'
⁷⁴ Kam. T. IX, 361: j jWl i\$ j» [En-Nasir] > » . . . »
 « Jf Ujllfi ji*a> if JfOI >*4 j
^{7e} *Aliferric*, 84a: [Halife] wiTjyJiJe- JJ -L-J U . . . »
 < . . . Jit-ll j jWl ilt* ili. li'

Rav. S. V, 24-25.

⁷⁷ *Şecert-i Turk*, Desmaison 103, Rıza Nur 98.

⁷⁸ *Hist. d. Along*, I, 151.

^{7*} *Tdrih-i Afıfıfısal-t Iran* I, 98.

⁸⁰ *Orta Asya Turk Tarihi hakkında dersUr*, 135, 143-144. Daha bk. tsl. A ns. *Cengiz Han mad.*

⁸¹ Bk. F. Koprulii: *Turk Hukuk ve İktisad Tarihi Mec. II*, 43-44. 618 tarihli kitabe: *Repertoire Chr. d'pig. arabe*. Tome IX, 185-186.

dennek suretiyle veyə herhangi bir Şokildo zaton movent olan anlaşmazlıq koriklomiş olmasın və Gengiz Han't Sultan Muhammed Harozmşah iizorino toşvik və tahrikiün gayr-i mümkün bulunmadığı göstərməyə kəti unsurlar olsa gərkdir.

D) Mogollara kəp mīdafa a todbirləri:

Son əhjlərinin də kəti iizorino biitiin olup bitonlrcə fəv- kaladə cəm stkilən C.əngiz Han'm infəalindən əgludıgı zikr- dilıyır⁸². Dəvlotinin tomsiləilərinə, biribiri arkəsni, Sultan Muhammed'in rova gbrdiigii muamələyi şəhsinə əgır bir bə- kərot və həkə olarək, lükimrənhgtnə bir dərbe toləkki edən Mogul hiikiidari "əltun dizginlərinin *Sarta'ttl'*ar tərəfindən kəpənilməsnə mīsəədc ədcmiycəgini" soylıycrək⁸³ kərkunt; bir intikəm səvənnə kərər vordı. Həzrək osnəndəki bəzi hərəketləri onun bu həsusdəki hissiyətini; əldigii gənış əlşidəki todbirlər "Gərtn Rfəndisi" dēdigini gərdiigii miz Hərəzsəhə ətfətgii biiyik əhəmmiyyəti bəlirtməsi itibəriylə kəydə şəyandır. Cəngiz Han, hərə krikəl ənləndə yəptigii gii, bir tēpəyö ştkmiş bəşi əşik, yiiiziini toprəgə kəyərək 65 əimək itjin "Tənn" yə niyəzədə bəlunmuş və orədəki gədrmdə tək bəşmə 115 giin iiy gəcə təzərru'lərmə dēvəm etmişdir⁸⁴. Şəməniizmə əyinlərinə bir səfəhə əldügü ənləşilən bu "itikəf" sönündə dēləginin Tənn tərəfindən təsvibə məzhər əldügünü və icəp edən intikəm kəd- rētiriiin bəgışləndigini ilən ətgii zəmən, biiyuk Hən'a kəyitsiz şərtsiz bəgli bəlunən və onun niyəzlərmə nəticəsini şuphəsiz səbirsizləklə bəkləmiş ənlən Mogollərm nəsil bir hənş və kən su- suzlugu işində kəynəstigini təhmin etmək zər dēgildir.

⁸² Bk. Vladimirtsov, *Gengis-Khan*, 95. R. Grousset: *L'Emp. Along*. 504.

⁸³ *Gizli T.* / 245, 256. Məlum *Sort* kəlimesinə (əşh sənskritle tiiçcər mənəsinə *Sərthə*, bk. *Oeuvr. pəth. d. Pelliol* II, 34) Mogol (ul) çki ilə vucudə gələn *Səriavul* Mogollərm Hərəzmlilərə, Orta Əsyə'nin Türək və İrən rniis- liimənlərinə vərđikləri isimdir (*Giz. T.* s. 81, not 2). Cəngiz Hən'a əit bir kətabədə də *Sərtəgöl* Şekliylə əyni mənədə gəşər (Oricns I, nr. i, s. iio-m). *Giz. T.* də təhsisən Sultan Muhammed ismi zikrēdilmiyor. R. Grousset'nin: *Gizli Tərih'te* Hərəzəm Sultənəmə "Hən MəlİK" dēniyər, dēməsi (*L'Emp. Along*. 227, not 1) yənhştir. Bilindigii gii bu Hən MəlİK *Hərət* səhibi ənlən zəttir.

⁸⁴ *Cih. G. I*, 62. Bər Həbrəəus II, 482.

Cengiz Han kuvvellerini banian tanzim ile, bir kısmim⁸⁶ sol email kuvvrllcrini, Mukali idaresinde Qin'de biraktigi ordu- lannin miitcbakisiiii tiimcnlrc, binlere, yiizlrc ve onlara ayi- rarak kendi ogullari, noyanlari arasinda taksim, mcrkez ve cenah kumandanlarmi lay in ctmiştir⁸⁰. Bu rniinasebctle Mogol bii- yiik ordugahinda Cengiz Han'a halcf olacak kimsenin tesbi- tini do garj) scferine vcrlcn chcmmyctin digcr bir dcilili olarak aimak lazimdir. *Gigli Tarih*'c gore girisilcccck harckatm uzunlu- gunu ve tehlikesini halirlatan, Cengiz'in zeveesi, Ycsui Hatun Han'in oliimii halinde *ulus'un* kixnin cmrinc girecegi yani veli- ahd hususunda bir karara varilmasim tavsiye etmistc. Ccngiz Han bu fikri uygun gordii ve aile efradi, akrabalar ve noyan- larm hazir bulundugu bir mcclis kurarak meseleyi miizakere etti. Dort oglunun: Co'ci, Qa'adai, Ogodai, Tolui'nin ayn ayn gdrii\$lcrcnin miinakasasmdan sonra ittifakla Ogodai halcf nasbolundu⁸⁷. Cengiz Han bundan sonra elinde mevcut ordu- lari kafi gormiycccck, tabi hiikumdarlardan kuvvetler istedi. Tangut krahnm yardimi reddctmesinc mukabil, *Kayalig* hii- kiimdan Arslan Han, *Bifbalig*'dan Uygur *Idi-kut'u*, *Almahg-* dan Signak-tigin emre hazir olduklanni bildirdiler⁸⁸. Boylece tertibat alinip hazirliklar ikmal edilince Cengiz Han, ku?iik kardeşi Ot-?igin'i merkcz ordugahda birakarak, Mogol tarihi- nin cn namli kumandanlari olan Ccbe, Sube'etai, Bo'or'u ve da- madi Tohu'ar'i oncii vazifesiyle sevk etti. Arkalarmdan ayri tiimcnlerlc ii? oglunu: Cc'ci, Qa'adai, Ogodai'yi yola gikardi. Sonra zevccclerinden Kulan Hatun ile oglu Tolui beraberinde oldugu halde geri kalan kuvvctlerin ba\$ında kendisi de hare- kete ge?ti. Yolda tabi hiikiimdarlar inaiyetlerindeki askcrle- riyle iltihak cdeccklerdi. İlk hedef *Otrdr* şehri idi. Burasi aym zamanda biitiin kuwetlerin toplanma xnahalli olarak se?il- mişti⁸⁹. Cengiz Han, Qin'in fethi dahil, \$imdiye kadar hi? bir

⁸⁵ 129 bin mevcutul Mogol ordusunun yansim, yani lakriben 70 binini (bk. Isl. Ans. *Cengiz Han* mad.).

⁸⁸ *Cih. G. I, 62. Cam. T. I, 104*.

⁸⁷ *Giz. T. / 254-255.*

⁸⁸ *Cih. G. I, 63. Cam. T. I, 104**. Bar Hebraeus II, 496. *Giz. T. / 257.* Signak-tigin yukarida adi ge\$en Bozar'in ogludur. v

⁸⁰ *Giz. T. I 256-257: Tavfan* Ti'inda (yani 1219). *Cam. T. I, 104*“ da kcza. *Tab. Ha.* (338): 616 sonlari. *Sir. S. C.* (trc. 66) ve *Kam. T.* (IX, 332)de de oyle. Ciiveyni'nin verdigi 615 tarihi (I, 62), Bar Hebraeus (II, 495)un m. 1212 si 90k erkendir.

seferinde kumanda hey'etini bu dercede iistiin ve saglam tertip etmcmi\$ ve bu kadar kalabak bir orduyu seferber hale gctir-memi\$ti. Altay daglarmm \$arkmdan Harezin\$ahlar İnipara-toruluguna dogru ilerlcye Mogul ordularmm yekiinu ortahuua bir hesapla 130 binden a\$agi olmainak lazun gelir. Buna yolda katdacak ku we tier dahil degildir. Arslan Han'm maiyetinde 6000 ve *Idi-kut'dn* da 10 bin ki\$ i bulundugu malum olduguna gore, *Otnir*'da toplanacak kuwetlerin hey'et-i umumiyesi, Barthold'un da tahmini ve^hile, 150 binden yukari bir rakama ula\$tyor ⁹⁰. A\$agida gdrecegimiz gibi, zabtolunan memlketler ahalisi de cebren orduya almdiklan i\$in, Mogollarin yakm •\$ark istilasmda asgari 200 bin ki\$ i istihdam ettikleri kabul edi- lebilir. Harezmsah ordularmm meveudu herhalde bundan daha az degildi. Kaynaklarimizdaki, \$chirleri muhafazaya memur kuwetlerin miktarlarma bakihrsa, yekhn 90k kabanktir, fakat \$ark mielliflerinin sayilann zabtm da daima miibalagaya saptiklari unutulmamah, verilen ve bizim de nakledecegimiz rakamlar miibalaga paylari goz oniinde tutularak dikkate almmalidir.

Sultan Muhammed, casuslan vasitasiyle, bati istikametinde ilerlemekte olan Cengiz Han ordularmm azametini haber ahnea ⁹¹, harp giiciinii \$ahsen tecriibe ettigi giinden beri deh\$et duydugu Mogol tiimenlerine kar\$ i ahnacak tedbirler hakkında istisarelere ba\$ ladi. Fikirler muhtclifti. Sultan nez- dinde biiyiik itibar sahibi bulunan me\$hur fakih; lugat, tib ve diyalektik alimi \$ihabii'd-din-i Hayvaki'ye gore, el altındaki kuwetlerden ba\$ka etrafa mektuplar yazarak yeni kutleleri silah ba\$ i etmek ve kalabak ordularla Seyhun otesinde, uzun yol- lardan yorgun halde oraya gelecek olan dii\$ mam umumi bir taaiTuzla kat'i meydan muharebesinde ezmek en iyi ?are idi. Mogollar iistiin kuwetlerle imha edilebilirdi. Harezmsahm muhta\$ oldugu gok sayida askeri de toplamak kolaydi, zira biitiin musliimanlarm malen ve bedenen Sultana yardim etmeleri vacibti ⁹². Bu diijunce salim bir kafamn mahsulii

⁹⁰ *Turks*. 404. Vladimirtsov'a gore (*Gengis-Khan*, 97) 200 binden fazla degildi. Ciizcani (s. 338)nin verdigi rakam 50k miibalagahdir: 800 bin

⁸¹ *Kam. T. IX*, 331.

⁸² *Kam. T. IX*, 331. *Cih. G. II*, 106.

olmakla beraber, Şihabii'd-din-i Hayvaki, miimkiin olani degil, olmasi icap cdni sdyUi yordu. Yard o, biitiin musluman- larin Sultana yardima koşmaları lazirn geldigini bildirirken, aym miisliiman teb'anm Harezmşaha karşı uzun muddetden beri hissettigi igbirari, işin işin beslemckle oldugu kini hesaba katmiyordu. ikiricisi, hazirlanacak biyyiik orduya bizzat Sultan Muhammed'in kumanda ctmesi tabii idi. Halbuki Sultan'da askerlerinin basmda Cengiz kuwetlcryle boy olgüfmek cesarcti ijoktan kaybo!muş ve ycrini, zihninde bir Şengel gibi takilan, Mogollarin namaglub olduklari, onlarla muvaffakiyetli bir Şarpişmanm kabil olamiyacagi fikr-i sabitinc birakmişti. Bu itibarla, mevcut şartlar altmda, Horasan ve Irak'i muhafaza etmek işin Mavraiiinnehirde mutlaka tutunmak lazirn geldi- gine gore, baş vurulacak tek <pkar yol olan ve Sultanin oglu Ce- lalii'd-din tarafmdan da ısrarla desteklenen⁹³ bu nokta-i nazar kabul edilmedi. Sultanm kumandanlari ve musavirlerinin mii- dafaa ettikleri teze gelince, diişman serbestce ilerlemeii, Ma- veraiiinnehiri geşip daglar ve bogazlar mmtikasina girdigi vakit biitiin gegit noktaları tutularak, araziye yabancı olan hasim, yer yer indirilecek agir darbelerle yok edilmeli idi Go- riiliiyor ki, gerek kumanda hey'eti gerekse devlet erkani Cengiz Han ve kumandanlari hakkında, onların istilaya girstiklcri memleketi tammadiklarim soyliyecek, ayak bastıkları iilkelerde para veya tehditle yollar, gentler, kopriiler ve saireyi olduklan gibi tarif eden veya gosteren rehberler bulamiyacaklanm dii- şiinccek, Mogollar arasinda Harezm ve Maveraiiinnehir yerli- lerinden 50k sayida miisliiman tacir ve sairenin meveudiyetini unutacak, bundan başka Harezmşahlar Devleti dahilinde yiizler- ce casuslar, bulunduguna akil erdiremeyecek derecede gaflet iginde idiler. Sonra, tavsiye edilen gerilla savaşı gerideki ordu- lari teşkilatlandirmaga zaman kazanmak igin bir oyalama harbi olabilirdi, halbuki bunlar meveut kuwetlerin hepsini dag baş- larina, arizali bolgelere yerleştirmek istiyorlardı. Ugiincii bir gorüş de *Gazie* tarafma giderek mukavemet gostermek, kabil olmadigi takdirde Hindistan'a gekilmek ve miicadeleye

⁹³ *Cih. G. II, 127. Bar Hebraeus II, 514, Rav. S. IV, 142. ⁹⁴ Kam. T. IX, 331.*

orada devam etmek moalindo idi ⁹⁵\ Bu iso biitiiu imparator- luFu petition oldon tpkarmak domokti.

Sultan Muhaimnod ilori stirulon bu mutalaalardan Şah- sma on uygun golen unsurlan biv araya gotirorok \$u tertibati almagt muvalik buldu: Maveraiumehir miidal'aa odilocok, fakat inoydan muharobosi verilmok suretiylo dogil; her \$ehir movent kuvvotlorlo takviyoli garnizonlariylo bu i\$u yapacakti. Yeniden askor toplauack, fakat hepsi muayyon bir noktada dogil; a\ n avrt mahallerde tecemmu olacak vc her no for tc\$- hizat vo yiyecegiui kondisi sagliyacakt. Nihayot Sultan, gorc- cegimiz gibi, dii^man tecaviizunden masun bir yore gidccckti ⁹⁰

Tasawuru bilo deh\$ot veron bu planin tatbikinc gc^ildi. O/rar'da maiyotindo 20 bin ki\$u bulunan vali Gayir -han'a 50 bin ki\$u daha gbndorildi. Ayrica *Hacib* Karaca'mn 10 bin as- krle ona yardima gitmosi cmrcdildi ⁹⁷. *Btihara*'da meveut 20 bin muharibe *Emir-i Ahur*

Ihtiyar u'd-din Giiglii ve tnanjt lakabiylc anilan Ogul Hacib kumandanlarmda 30 bin ki\$u ilavc edildi ⁹⁸. Maverannchirin ana kal'asi vc kilidi addedilen *Senurkand'deki* kuvvotlor isc, Sultamn dayisi Togan -han ilc Qlarmih, izz u'd-din Kot \c oglu Harruz, Husam u'd-din Mes'ud gibi Gurlu kumandanlar emrinde 40 bin ,kişinin katilmasiyle 110 bine tjikanldi". Inan u'n-Nesevi diyc maruf Fahr u'd-din Ha- beşi'yi Sicistan ordusuyle *Termiz'c*, dayilarindan Ebu Mu- hammed'i *Belh'c*, Balhmur -han't *Vahj* mintikasina, Emir Scr- heng Sam't *Toharistaria.*, Melik Kutb ii'd-din Hasan't Gur bol- gcsinc, Melik Miibariz ii'd-din'i *Firuzkuh*'a ilh. ¹⁰⁰ tayin eden Sultan *Cend*, *Stgnak*, *Barcinlig-kstid*, *Fendket*, *Hound* gibi ileri miidafaa hatlanna miihim kuvvetler yerleştirmiş *Merv*, *Nahjeb*, *Nisabur*'da da miitebaki askerlcrcini birakmişti. Validesinin hakim oldugu Harczm de šiiphesiz kulliyetli miktarda asker bulunuyordu.

⁹⁵ *Cih. G. II*, 106.

⁹⁸ *Sir. S. C. ire. 62. Cih. G. II*, 106.

⁸⁷ *Cih. G. I*, 64.

⁹⁸ *Cih. G. I*, 80. *Sir. S. C. trc. 63. Bk. Turks. 409*, not 6.

⁹⁰ *Sir. S. C. trc. 63. Cih. G. II*, 105. Ibnii'l-Esir'e gore *Semerkan'de* 50 bin *{Buhdra'da* 20 bin) siivari birakilmişti (IX, 332). D'Ohsson, yalnız 40 bin rakammi veren Nescvi'yi kabul ediyor *{Hist. d. Mong. I*, 174, not 1).

¹⁰⁰ *Tab. Na. 342-343. Sir. S. C. trc. 63.*

HarrzmŞah, ordularim ayrı ve birbirinden miistakil ku- mandanlar emrindc Mavcrainnchir belddcrinc, hig bir rnahalli boş birakmamak iizcre, dagitarak mevzii mukavcmctler yo- luyula mcsdeyi hftllcdcbileccgini ummu; ve boylice tck cldcn vc biz/.al Ongiz Han tarafmdan idarc cdilcn Mogol ordulari- nin on Ian lekcr tckcr horduha? ctmcsinc imkan vermiŞti. Ne- sevi Ini tedlnri “clem verici”, “ meŞ’um”kclimclcriyle tavsifcdcr. Sullanin tevcssiil cltigi yersiz harccctlercdn biri dc miidafaa zimnmnda hazirliklarim hizlandirmek, bu arada imparator- lugun kapusu saydigi kendi baŞkenti *Semerkand* Şehrini, *Nese- zu*’nin naklcttiginc gore, 12 fersah muhitinde bir diŞ surla gevirmek vc ycnl okgu birlikleri tcŞkil ctmek maksadiyle, impa- ratorluk ahalisinc cari tekalifi yiizdc iig yiiz artiran fevkalade vergiler tarh etmesi oldu. Bu suretli, aym yilm vergisi halktan zorla iig defa toplanmis cimasina ragmen, ne *Semerkand* suru yapilmi?, ne kal’asinin tamiri ikmal edilmiŞ, ne de yeni birlikler tcŞkil olunabilmiŞti. Mogollarm seri ilerieyiŞindcn dolayi zaten vakit kalmamiŞti¹⁰¹. Buna mukabil hig bir iŞe yararnyan bu tahammil iistii agir vergilerin toplanmasi esnasmda tatbik edilen tazyikin, halktan varinui yogunun ahnmasi keyfiyelinin, geniŞ kiitlelerin kalbinde onulmaz yaralar agtigi muhakkakti. Sultan Muhammed bu siralarda Maverainnehir, Horasan Şehir vc kal’alarun birer birer dolaŞiyor ve alman tertibalt goz- den gegiriyordu. Fakat her gittigi yerde ugursuzluk havasim hakim kilmakta, ahalinin ve miidafilerin maneviyatim bozmakta kusur etmiyordu. Bilindigi iizere o, Mogollara karŞi koymamn mumkiin olmadigma kani idi. Bunuitla beraber kendisine diişen vazife, mukavemeti kabil oldugu kadar artirmak, iilke- sindc halki vc ordu mensuplarim biitun kuwet ve enerjisi ile teŞci etmek iken, tarn tersine, besledigi menfi kanaatleri alenen izhardan gekinmiyordu. *Semerkand*’de kal’anm tami- rini ve hendegin bir ucunun ZerefŞan’a uzatilmasim emret- tigi sirada sur dibini iŞaret ederek: “Uzerimize gelen ordu burasini kirbaglariyle doldurur” demiŞ ve filhakika ahalinin gonliinii yeisle doldurmuŞtu. *Nahfeb’e* geldiginde keza:

¹⁰¹ *Sir. S. C. trc. 61-62. O9 kcrc vergi alınan senenin Mogol hareki- tinin baŞladigi 616 olması daha muhtemeldir.*

2.V*

Mogollara inukaveinet nuimkiin deijildir, herkes sigmacak bir yer bulsim, ba\$mm <;aresine baksm! dive tavsiyelerde bulun- mu?tu. Horasan iy'lerine dogru ugradtgt verlerde ayni nakarati tckrarlyordu¹⁰³. Maveraihmeir istilasiyle mejjgul Mogol ordularmm oniinden kayarken .Virso halkma gbnderdigi haberde: Isterscniz kal'am/i tamir, mukavemeti organize ediniz, fakat bence yapilaoak i\$ \$ehri bo\$altarak daglara, sahralara illica etme- niz, hasnn vagina vc yapul ayhgim giderdikten sonra size anian- siz hucutnlari\ le zarar vermedon gekilip gidinceyc kadar oralarda kalmanizdir, zira bu dayman ba\$ka bir dii\$mana benzemez, divordu¹⁰³. Mamatih eiddi miidafaa bahsindc, eger tahakkuk etseydi, son emirle silah bajina davet ettigi yeni kit'alara az- \$ok guvenebilirdi, lakat her taraftan askerler toplanmaga ba\$- ladigi zamanlarda Sultan Ccvhun'u a\$nu\$ firara ba\$lamii\$ti¹⁰⁴. Yalidesine bagli asil ordunun Sultana ne kadar aleyhdar ol- dugunu ileride misalleriyle zikredeceyiz.

I\$te Harezmi'ah Sultan Muhammed'in kendi se^tigi plamn tatbikatta tecellisi boyle olmu\$tu. Ba\$ta Cengiz Han olmak iizere harp tarihinin en biiyik stratejilerinden sayilan Mogol kumandanlan demir disiplin altında yeti\$mi\$, harpcftluklari ve hunharhklariyle me\$hur Mogol ordularmi Yakini-\$arka dogru sevk ederlerken, islam alcmnin yegane te\$kilath devleti olarak kar\$ilastiklari, Harczmsahlar Imparatorlugu maddeten ve manen bu durumda idi. Oyle bir devlet ki, Sultani tabilcrini tammi- yor, tabiler hukiimdarina itimat etmiyor, muvazzaf orduyu vii- cuda getiren yabancı unsurlar ne halk ne de huktimdar hesa- bma ddgii\$muoyordu. Eger Mogollara kar^i yer yer, bazan hari- kulade, mukavemet gorulmii\$ ise bu, miinferit kahramanliklar

¹⁰³ *Cih. G. II, 105-106.*

¹⁰³ *Sir. S. C. trc. 84-85.* Barthold (*Turks. 405*) bilhassa yukaridaki kirba9 hikayesinin sonradan uydurma olduguna ihtimal veriyor. Ibnii'l- Esir Bartholdu te'yid eder mahiyettedir ki, onda Sultan'm *Semerkan'd'Vilere* siki miidafaa yapmalarini, kendisinin asker toplamak iizere Horasan'a gidip tekrar *Semeikand'c* doneccgini soyledigi kaydi vardır (*Kdm. T. IX, 332*). Ancak Nesevi'nin naklettigi haber Sultan'in cmri iizerine iimeradan Baha ii'd-din Muhammed b. Sehl'in agzından halka bildirilmii\$ti ki, bunda jiihpheye mahal yoktur. O halde malum halct-i ruhiye itpndc bulunan Sultan Muhammed'den miimasil sozler de beklenmelidir.

¹⁰¹ *Sir. S. C. trc. 62.*

mahiyetinde kalmit? veya 90k dcfa yurdunu, namusunu koru- mak i^in can hcvliyle atılan yerliler ve gonulluiler saycsinde olmuştı. Fakat ba\$szlik, organizasyon noksanhgi yiizunden bu mevzii dayanmalar kiitlcler halinde katliamlan tahrik ct- mckten ba\$ka bir notice vermedi.

E) Mogul is li Iasi. Maveraiinnehirin zabti:

Cengiz 'Han 1220 ba\$larında (616 nihayetleri) *Otrdr*'a geldi. I^cicle lncalcık Gayir-han piyade ve siivarilcrini kapuJara dikmiş, biitiin tertibati almiş, savaşa hazır vaziyette idi. Emrin- deki askerin ^oklugu dolayisiyle kendinden emin ve sonuna kadar miicadeleyc azmetmiş bulunuyordu. Şehrin ontindeki geniş sahrayı kapliyan Mogol ordulan derhal harekete ge9e- rek surlari muayyen fasillarla bir ka^ genber altina aldilar, hiicuma başladilar. Gordiikleri mukabele de aym şiddette idi. Muhasaramn uzayacagim kestiren Cengiz Han istila planlanm, “muharebe siir'at işidir”, diisturuna uyarak tatbika koyuldu.Or- dularimn bir kismim ogullari Qa'adai ile Ogodai emrinde *Otrdr* muhasarasma birakti. Segme siivarierden bir ka? tiimeni biiyik oglu Co^i ile Ulus-idi kumandasında¹⁰⁵ *Cend* ve *Barginhg-kendt* sevk etti. Council gurup kwetleri giiney istikametinde *Bend- ket* ve *Hocend* iizerine gonderdi, bunlann başmda Ulak No- yan, Suketii Qerbi gibi giizide kumandanlar vardi. Kendisi de, oglu Tolui ile birliktc, Maveraiinnehire daldi, *Buhara*'ya yii- riidii. Meşhur “Dort Kopek” den ikisi: Cebe ile Sube'etai, Cen- giz'in yaninda idiler. Cengiz Han mukemmel bir sevkulceyşci sifatiyle *Otrdr* da luzumsuz vakit kaybuu uygun bulmamış, şimale, cenuba dogru ve merkezden harekete ge^rdigi, bir yelpaze gibi a\$ilan, ordulariyle butiin Maveraunnehiri en kısa zamanda kiska9 i9ine almiş, bolgenin en mukavixn noktalarini aym anlarda tazyika başlamışti. Bu taktik hiicuma ugrayan taraflann birbirlerine yardimini onluyordu. Bundan başka Cengiz'in ewela *Buhara*'ya taarruzu; muhkemligi ve mukave- meti itibariyle kit'ada birinci mevkii işgal eden, binaenaleyh 8

¹⁰¹ *Cih. G.* (I, 66): Ulu?-idi *Cdm. T.* (I, 105*): Ulus-idi. Bunun Uygur *Idi-kul'*u olduguna dair Berezin nazariyesinin yanli?ligi ve dogru jckli ile Ulus-idi isminin Mogol sag cenah kumandanlarından Cida Noyan'a Sit bulunmasi ihtimali hakkında bk. (*Turks.* 416, not 1).

daha lazla askero vo daha uzun zamana Ivi/aun gbstormesi tahii olan *St'»urkanil'u* ahvalini iyi bildigino bir dolil savilabilir¹⁰⁶. *Otrar* muharebosi rivayoto gore bo\$ ay siirdu¹⁰⁷. Hu yclin mukavemet esnasuula mahsurlar da Mogollar kadar tolofal verdilor. Amak her Inicumu piiskurtou, \$oltri causiparane mii- dai'aa eden *Otrar* garnizonu hiy bir yerdon yardim gbrmek imkanmda olmadigmdan cohid vo gayrotlorini uzun muddct dovam ettiremozdi. Halk t,ok muztar duruma diujmuj, askercdc umitsizlik ba\$ gdstonni\$ti. *Hricib* Karaoa Mogollarla uzlaşma, \$ohri toslim otmo ^arolori po\$indo idi iso do, bu hususlaki ima- lan tnaloik taratmdan \$iddotlo roddodilmokto idi. Zira Gayir -ban biitiin folaketlero kondisinin sobop oldugunu biliyor vc hovhangi bir \$okildo du\$manolino dii^tugii takdirido sag bira- kilimyaoagma inamyordu¹⁰⁸. Fakat Karaoa bir ak\$am savaşa son vororok, yanmda kalabahkbir askercd kiitlesiylc, \$ehri tcrk ctti. Onun ^lktigt *Sufihane* kapusundan giron Mogollar *Otrar'* 1 i\$gal altina aldilar. Karaoa maiyetiyo beraber yakalamp Qa- 'atai vc Ogodai'in huzuruna goturiilirken, Gayir-han ilc kadcrl birligi yapnu\$ vc her tehlikeyi goze almi\$ 20 bin cesur muharib hisara \$ekilmis miicadelcye devam ediyorlardi. <pa- 'atai ilc Ogodai Karaca'dan lazim gelcn malumati aldiktan sonra, onu, arkada\$larini vc bcrabcrlerindcki askerlerin ciimlc- sini: "kendi mcmlcketine ihanet edcnlerdcn vefa ummak bo\$- turdiyercck oldurdiiler. *Otrar* Mogollar tarafindan yagma cdildi. Ahali kamilen \$chirdcn disari suriildi. Bo\$alan cvlcrcde para mal no varsa toplandi. Fakat Gayir-han kal'ada mukavemet gostcriyordu. Elliscr ki\$ilik gruplar halindc sevk ettigi askerleri ani baskinlarla Mogollan ele gc^iriyor, itlaf ediyorlardi. Boylecc kuvvetlerinin son ferdine kadar dayandi. Kcndisinin olduriil- memcsi cmrolundugu i\$in miicadele uzun surdii. Az sonra mu-

¹⁰⁴ *Cih. G. I*, 90-91.

¹⁰⁷ *Cih. G. I*, 64. Bar Hebraeus II, 496. *Muhtasarii'd-Diivel*, 9. Mu- hasaramn ba\$langi<; tarihi bilinmiyorsa da, buradaki ordularin, ijlerini bitircck, 617 Muharremindcki *Semerkand* sava\$ina i\$titirak cttiklcri dii\$ii- niilirse 5 ay her halde miibalagahdir. Fakal *Oldr'*in, *Giirgane* mustesna, Mogollara en fazla mukavemet gdsicren \$chir oldugu muhakkaktir.

¹⁰⁸ *Cih. G. I*, 64: g--r) c--<j' V. yO'. ' —JU by'T -d* •
« . . if c.—i'y" ^ wJU \$ j) 1 j lit

harbc vasilasi (ikeninec, cariyelerinin i\$irakiyl<: saray duvarından sbkiilen la\$ vc k« ipic; partpdanni fırlatıyor, di\$manlari yakla\$hrmarnaga <;ali\$iyordu. Nihayct Mogollar tarafiridari fcvrildi vc esir almdi. *Otrdr* kal'asi tamamen tali rip cdildi. Halk- tan canmi kurlairnuj olanlar yardimci sifatile Mogol ordu- suna almdi. Sadccc san'at crbabi ycrlerinde birakilmisti. Inal Cengiz Han'a gbndcrildi ve orada *Kok Saray*'da oldiiriildi ¹⁰⁹. Ncscvi'ye gore, Cengiz Inalcik'in gbzlcrcine vc kulaklanna critilmi-j giimii; akitdmasim emrcemi? vc bu i^kenccli oliim onun barbarca harekctinin miistahak bir cczasi olmuştur¹¹⁰.

Scyhun kcnarim takiben şimalc ilrcleycn ordunun Ulus -idi kumandasındaki onciilcri *Signaka*. yaklaştıkları zaman, Cengiz Han nczdinde itibarh eski bir musliiman taciri olan Hasan Haci clgi gonderilerek ahali labiiyete vc kasabayi teslime davet cdildi. Mognllan hcniiiz tammayan *Signak*'lilar eltpnin sozlcrcinc chemmiyet vermediler vc guriiltulu miinakaşaların sonunda Hasan Haci'yi oldiirduler. Ulus-idi yedi gun suren şiddctli hiicumlar neticesinde şehri cebren zabtctti. El'inin intikammi aimak tizere şchir halkini kamilen itlaf ctti. Bu su- rctle *Sigmak* miisliiman beldeleri arasında agir ve imhakar Mogol darbcisini ilk tecriibe eden şehirlcrden biri oldu. Ulus -idi burayi maktul Hasan Haci'nin ogluna verdikten sonra yoluna devamla *Ur-kent*¹¹¹ ve arkasmdan *Barpnhg-kend*'i aldı. Ciivcyni'yc bakilirsa Mogollar bu şehirlcrde mukavemct gormcmişler, kalliam yapmamışlardır. Fakat mcmlcctlcrcni ve yurtlanni inatla miidafaa cdcn *Efnas* halkinin ¹¹² \$ogunu kiligtan gegirdiler. Kittle halinde vuku bulan oldurmeler ctrafta korkung akisler yaratıyordu. Bunun te'siri mmtikanm biyyiik ve rniistahkem belcdsi *Cend*'de goriildii. şehri muhafazaya

¹⁰⁹ *Cih. G. I, 66. Bar Hebraeus II, 496-497. Tab. Na. (s. 338)da gayet kisadir.*

¹¹⁰ *Sir. S. C. trc. 63. Ncsevi burada O/rar'm Cengiz tarafından zabt edildigini soyluyor ki, yanliştir.*

¹¹¹ *Cihangiifd* yazmalarında *Urcend*, *Uzktnd* ve matbuunda *Urkend* olarak zabtedilen bu mahallin her halde *Ozkend* olması biraz müşkildir. *Cend* yakmlarında bajka bir kasaba olmak ihtimali vardır. Bununla beraber Barthold *Ozkend* olarak kabul ediyor (*Turks. 414*).

¹¹⁵ *Cih. G. I, 68, "Efnas askrcinin \$ogu evbaf ve rindler idi", denilmc- sinden miidafaamn dogrudan dogruya ahali tarafından yapildiği anlajihyor.*

HAREZMLİLERİN TARİHİ

memur Emir-i Emlak Kutub-şahın muhasaraya du?meden önce kalabak ordusuyla birlikte geceleyin mevki ve vazifelerini terk ile <di yolundan Harezm'e dogru ^ckildi. Mudafaasız ve ustclik otoriter bir şahsiyotun maluum bırakılan ('end'de tam bir kargaşalık İnikim sunnogo başlanu\$, bonzor hallerde her yerde okiugu gibi, sbz ayak taknma dii\$mu\$tu. Halki labiiyete da vet kin gönderilen Mogol olyisi Cin-timur ¹¹³ kendini dlm- den ve dolayisiyle Şohri, *Stgnak'm* akibetine ugraniaktan gii<j- liikle kurtarabildi. El<ji cmlara soguk kanhhkla hitap etmiş, Hasan Haei'nin katli yuzimden husule gelen felaketi hatırlat- miş ve mukavomotton (jokinildiği takdirde Şohre zarar gelmi- yecogi hnsusunda to'minat vermişti. Halk buna memnun oldu. Co«,'i homon *Cend* iizerine yurimek arzusunda degildi, bir mud- det *Karakum'da*. konaklamak istiyordu ^{u4}. Barthold'un tahmini veghilo, Mogollar o civardaki otlaklarda atlanru semirtmek niyetinde idiler. Fakai sonunda teslime nza gostermelerine ragmen *Cend* ahalsinin el\$İ Cin-timur'u bidayette sikintiya du\$ıirmuş olmaları, Mogolların hiddetlenmesi ve Ulus-idinin derhal *Cend'c* sevk edilmesi için kafi gldi. Mogol ordusu şehir dışına geldigi zaman ahali surlara gikmiş seyrediyor, verilen soze binaen, mukabil harekette bulunmuyordu. Bununla beraber Mogollar yine hendekleri doldurmak, mancınıklar kurmak, mer- divenler hazırlamak gibi muhasara tertibatı almaga ihmaletme- diler. Burglara giktilar, sonra kapulan agarak igeri girdiler, şehri siikunetle işgal ettiler (Safer 617/Nisan 1220) ¹¹⁵. Vak- tiyle Cin-timur'a agir sozler sarfetmiş olan bir ka\$ kişiyi oldiir- mekle kaldılarsa da, diger taraftan di\$ari tpkardıkları biitiin ahaliyi, Ciivcyni'ye gore, 9 giin sahrada tuttular. Bu esnada

¹¹³ Bk. *Turks*. 415.

¹¹⁴ Metinde *Karakurum* (*Cih. G. I*, 65). *Cam. T.* (I, io5^a)de de oyle. Bunun mc\$hur *Karakurum* ile alakası olmadığı jiphesizdir. Bu mahallin *Cihanşifd* na\$irinin soyledigi gibi (II, 101, not 6) *Turgay* bölgesindeki *Kara- kum* (Aral golünün kuzey dogusunda) olduğu, fakat yanlışlıkla *Karakurum* kaydedildiği anlaşıyor. Ancak aym na\$ir *Cih. G. I*, 65, not 2 deki hajiye- sinde bu *Karakum'u* Harezm ile *Merv* arasındaki biiyik 50I ile birlejtiriyor ki, Mogolların henüz oraya kadar uzanmij olmaları miimkun degildir. Barthold (*Turks*. 415) metindeki gibi *Karakurum* okumaga tercih ediyor.

¹¹⁵ *Cih. G.* (I, 69)deki Safer 616 tarihi yanlıtır, zira Mogollar Harezm- jah'lar devleti hududuna 616 sonlarında gelmişlerdi.

şehri bşifan başıa yağmaladılar. *Cend* ve havalisinc eskiden Cengiz Han'ın hizmetinc girmi? miisJiımanlardan Ali Hoca tayin edildi. Mütcakiben daha şimaldeki *ehir-kend* (*Teni-kend*) alinarak orada bir *fahne* bırakıldı. Civardaki bozkırlardan toplanıp orduya katılan 10 bin kadar Türkmenin, Taynal Noyan kumandasında Harezm'c doğru scvkleri csnasında, başlarmdaki Taynal'm vckilini öldürmeleri, Türkmenlerden 9ogunun Taynal tarafından kık<jtan ge^irilmesinc sebcp oldu, kurtulabilenlerdcn bir kısmı *Merv'c* ka(;ti¹¹⁶. Sirdcrya a?agi mccrasmin kal'a ve şhirleriyle beraber fcthi ilc Co^i kuwetlerinin birinci vazifesi bitmiş oluyordu. Ordu Ulus - idi emrinde *Karakuma*'a gonde- rildi. Co^i, Harezm'c gidinceye kadar, bu havalide kaldı.

Ulak Noyan ilc sag ccnah binbaşılarmdan Suketu Qerbi¹¹⁷ ve Tugai'in kumandasında cenuba sevkedilen ordunun mev- cudu, Ciivcyni'ye gore, 5 bin kişi idi¹¹⁸. *Benaket* ile *Hoced* bu ordunun hedefleri arasında idi. Fakat 5 bin kişinin yalnız *Benaket*'i zabta memur edildiği, *Hocend* işin ayrıca buyuk kuvvetler gondcıldiği görülmektedir. Bu ciiz'i kuwet dahi *Bendket*'i ele ge^irmege kafi geldi. Buradaki emir İletgu, mai- yetindeki Kankh'lardan miirekkep ordusu ile, ciddi roukave- metten ka^mdi. O9 giinlik "alelusul" bir 9arpişmadan sonra eman istedi, tabiiyeti kabul ederek dişan 9ikti. Şehri zabteden Mogollar yine adetleri iizere harekette gecikmediler. Teslim olan askerleri, sembolik müdafaalanndan dolayı, kismen kili9 darbeleri altında, kismen ok yağmuru ile helak ettiler. Ahali sahrada toplandı. San'at erbabi ile "eshab-i cevarih"¹¹⁹ den madasi, bilhassa gen9ler, Mogol askeri teşkilatında olduğu gibi, yiizlere, onlara ayrılarak yardımcı sifatiyle orduya afindi- lar¹²⁰. Bittabi şehir yağmalandı. *Fenaket*'ten sonra *Hocend'e* yiiriyen kuvvetlerin yekunu, 20 bini Cengiz tarafından gonde- rilen Mogol, 50 bini de *Otrar*, *Buhdra*, *Semerikand* ve civanndan toplanan yerli halktan olmak iizere 70 bin idi¹²¹. Fethedil-

^{1,4} *Cih. G. I*, 70.

¹¹⁷ *Turks*. 416.

^{1,8} *Cih. G. I*, 70.

¹¹⁴ Eh ve kolu ile sahşan meslek sahipleri (bk. *Cih. G. I*, 70, not 11).

¹²⁰ *Cih. G. I*, 70.

¹²¹ *Cih. G. I*, 71.

mi? bblgelordon te?kil oilman osivlordon miirokkop onhi (*H<ifer*) binlik, yuzliik, onluk gvuplar halindo vo Mogol subaylan emrinde, istihdam olundukUm nakliyat i?lorinden ba?ka 90k do la niuhasai alarm ?iddotli, mukavemotin do o nisbettc \$otm vo kanh giinlcirindo on salhalarda ilori siiruluyorlardi. Yava olduklan i\$in suvavi Mogol askeri kadar luzh ilerlc- yemivon, on lava ayak nvdnrmaktan aciz kalan bn ycrilicrin scri harokot anlarmda dnrmlan facia halini ahvdi. Ccbron atlann pe?indon ko?turulur, gori kalanlav blduriilurdu¹⁸⁸.

Hocend alialisi ?oluv kapandi. Vali Timur Molik 70 bin ki?i kar?isinda tutunma imkani gorcedigindon, kuvvcllcrcinin on namh vo tecrubolilcricindon se\$tiği bin muharib ilo Scyhun ortasmdaki sarp bir kal'aya ^ckilorok tahkimat yaptı; miidafaa todbirleri aldı. Kal'a ok vo niancuuk menzilinden uzakti. Mo- gollar nohrin kal'a istikamctindoki on dar yerini doldurmak ^arsine ba? vurdular. Bu i? i<jin 50 bin ki?ilik muazzam esir ordusu emrc hazirdi. fcrsah mesafcdcki daglardan ta? nak- line ba?landi. Sirtta ta?inarak veya ii\$ dort ki?inin bir araya gelmesiyle suriiklenerek sahilc indirilcn blok ta?lar nehre ati- hyor, yigihyor ve boydan boya mecranm kapatilmasma <jah?i- liyordu. İlk baki?ta taibiki imkansiz goriincn fakat csirlcricin hayatlan bahasma cebri mosai saycsinde vava? yava? ger<?ck- le?makte olan bu tcdbire kar?i, miidafilcr. ok islemez kayiklarla, diger bir tabirc, devrin znhli vasitalariyle, iz'ac harckctine giri?tiler. Timur Molik kil ilc sirkcnin yugrulmasmdan meydana gelen macunla sivattigi lslak ke<jcleri, sagdan vc soldan bircr kii<?uk pencere kadar delikler birakilmak surctiyle, kayiklar lizerine gcrdiriyor, boyleco no ok darbolcrinin no neft ate?inin te'sir cdomcdigi bu mahfuz kayiklar i^indc askerlcrcini miinasip zamanlarda sahilc gondererek yaptirdigi baskinlarla Mogollari zayiata ugratiyor, onlan uzaklasmaya zorluyordu¹²³. Ancak bu hal, tabiatıyla, uzun miiddet devam cdcmezdi. Nihayet Timur Melik son derecede cesurane bir karar verdi. Dedigimiz iizere hazirlanmi? 70 sandala adamlann bindirdi, atlarmi, e\$- yasim vc agirligimi ycrlo?tirdi ve bir gce ansizin ?imalc dogru

¹²² Bk. *Kdm. T. IX*, 333.

¹²³ *Cih. G. I*, 71.

yola koyuldu. Askrrlrriuin climb- biiyiik me^alcler vardı. Yiiz- iorcc incg'alr arasmda kayıklar Sryhun'u yararak bir hacr-i scmavi yagmuru gibi ve \$iin\$ck hi/iylc ilclerlcrken, avlarim ka- girmek istciniyrm kiilliyctli miktarda *Mofeol* siivarisi dc iki sahil boyunca onlan takip ediyordu. Man/.ara kani bir \$ehrayin hcycbtinde idi. Qiinkii Mogol siivarilcri fasilasiz ok ya^dirmakta olduğu gibi, Timur Melik dr vakil vakil sahilc yana\$arak ta- kipcilorc agirdarbeler indirmrkten, muayyon yerlcrdccki Mogol taarruz yiginaklarim dagitmaktan gcri kalmiyordu. Dii\$man isti- lasma dii\$en *Bendket* bblgesine vardigi zaman kayiklann geg- mcsini cngcllcme maksadiylr, nchir iizerinc gcrilmi?, kalm zin- ciribir hamlcde pargahyarak yoluna dcvm ctti. Aym azim ve cesarct ilo *Otrdr*, *Signak* vc *Cend'i* gcgti. Ancak bundan sonra du- . rum ciddilcsiyordu. *Barginlig-kend* smmnda Ulus-idi Amudcryayi bir sahilcdn digcr sahilc kadar kat' edcn kayiklardan muhkem bir barikat yapmi\$, iistiine tekcrlekle mancimklar kurdurmu\$, nchirin her iki tarafina, hiicuma hazir, asker mevzilendirmi\$ti ki, artik bu maniyai a\$mak pek miikildi Mamafih Timur Melik bu pusuya dii\$mcdi. Daha once karaya gikti. Maiyetiyle beraber atlanarak, *Hocend'* den beri pe\$inden aynlmian Mogol siivarilcri on linden riizgar gibi gole daldi, Harezmi'e gidiyordu. Ycti\$cn Mogol takipgileriyle iig giin devamınca sava\$lar verdi, yanmdakilerden gogu telef oldu, aym siir'atle hareketine imkan o limyan agirhklari dii\$man eline gcgti. Oku azalmi\$ti. Buna ragmen fcvkalade bir celadet ve metanetle beraberindeki son neferin oliimune kadar bogu\$maga devam etti ve teslim olmadı. *Giirganc'*a ayak basarak kurtulmaga muvaffak oldu. Az sonra da daha csasli miicadelelerc atılmak emeliyle o sirada *\$ehris-tane'*de bulunan Sultan Muhammed'e iltihak etti ¹³⁴. Kay- naklarimizda *Hocend* hakkında fazla malumat yoksa da, Timur Melik'in ayrili\$indan sonra oramn Mogollar tarafından ko- layca zabtolunduğu anla\$iliyor. Merkez ordularıyla Maveraiinnehire yuridiigiinu gordii- giimiiz Cengiz Han'a gelince: Cengiz maiyetinde oglu Tolui

¹⁴ *Cib-G.* 1,71-73. Timur &jfclik'in miiteakip ahvali igin bk.: (*ayn.es.* 73 vd.).

ile Cebe Novan ve Sube'etai olduğu halde sur'atle *Buhdra*'ya. doğru ilçlodi ve bir sabah ansrzm *^ernuk* kasabası dnuudc gorundii. Kasaba halkı *ŞaŞkmltk* i[^]inde Şohro kapandı. Cengiz Han *^ernuk* kasabasının dorhal teslim olması i[<]in DaniŞmend Hacib'i elŞi olarak gđndordi. DaniŞmend Hacib, go İon in bizzat Cengiz Han olduğuu ililn otti vo Mogol kuvvotlori hakkında liizumlu izahatta bulundu, kii[^]ik bir mukavomctin doguracağı aci akibetleri anlatti. Kendisi bir islam olduğu cihetle sırf miis- liiman halkı helak olmaktan kornniak iŞin oltlığı kabul ctti- gini soylocdi. Bu iknakar nasihatlordon sonra jjehrin ilcri gelen- lerinden bir hey'etin Cengiz'in huzuruna gitmesi kararlaŞtırıldı. Filhakika Cengiz Han hey'etc ve halka zarar vcrmcđi. Fakat bermutad -[^]erwiU'lular sahraya Şikanldılar, aralarından deli- kanhlar ve savaŞta yarduni dokunabilecekler ayrıldı, ordunun muhtelif kollarma boliiŞtiirildi. Cengiz Han, zahmetsizce teslim almnn? ilk Şehir olan *£ernuk* kasabasma "*Kutlug-balig*" adiru verdi ^{x35}. Merkez ordulari bundan sonra kademeli olarak iiŞ boliiim halinde tekrar vola <jikti. İleride Tayir Bahadır ku- mandasmda onctiler, onun gerisinde Sube'etai emrindeki kuv- vetler, arkada da Cengiz Han bulunuyordu. *^ernuk*'tan *Bu- hara*'ya. bir gegitten giden kestirme yol Turkmenler tarafmdan gosterilmiŞti¹²⁶. Tayir Bahadır *Buhara* yakımdaki *Nur-i Bu- hara* kasabasma ulaŞtigi zaman, elgi gondererek, Cengiz Han'rn gelmekte olduğunu, inkiyad etmelerini bildirdi. jVtfr'lulardan bir kısmi mukavemete taraftardi. Mogollar ise daima olduğu gibi, her ihtimale karŞi tedbir almiŞlar, civardaki agagları kese- rek, surlara tirmanmak iizere, merdivenler hazırlamiŞlar, bera- berlerinde getiriyorlardı. Neticede ahali Tayir Bahadır'a liizumlu yiyecek ve saire gondermege ve Cengiz Han'a hey'et yollayarak mutabaatlarmi arza karar verdiler. Oncii kumandam yiiiri- yuŞune devam ederken, Cengiz nezdine varan *Nur* miimesille- rine Şehrin arkadan gelmekte olan Sube'etai'ye teslimi emro- lundu. Sube'etai *Nur*'a girdi, ahaliye iliŞmedi, lakin herkesi diŞan gikardi ve Şehri yagmalatti. *Nur* emirinin oglu İI Hoca

¹⁴⁶ *Cih. G. I, 76-77- Rav. S. V, 26.*

¹²⁸ CiiveynJ'ye gore (I, 78) bu gegide o zamandan bcri *Rah-i Hdnt* (Han Yolu) denilmiŞtir ki, 649 senesinde Mongka Kaan da aym yoldan geŞmiŞtir.

ve srgilen (lifter Go gnu; yurdima olarak orduya alindi. Sonra gelcu Cengiz Man merasirnle kanplanarak kendisinc hcdiyelcr lakdim cdildi. Cengiz I fan lialki tecaviizden masun tuttu ve Őhrc Sultan Muliarnmcd'in aljnakta olduftu miktarda (1500 dinar) vergi tarli ctmcklc ikiil'a etti ¹²⁷.

Merkez ordusu peyderpey gelcrck 1220 Őubatı (616 Ziil- hicce) bapnda *Buhara* oniinde toplandı ¹²⁸. Cengiz Han Şehri ku?atti. OŐ giin List iist«- yaptifti Şid<letli taarruzlar ncticesinc, mukavemoti liizumsuz saymaga basliyan 50 bin kisilik garnizon kendi sclamctinin buradan uzaklaŐip Horasan'a gitmekte oldu- gunu zannediyordu. Hu diisiince ilc ihtiyar ii'd-din Giilii, Se- ving-han, Kirman Karalutaylari devlcti kurucusu Burak Ha- cib ¹²⁹ in biradcri Hamid Pur vc, rivaycte gore, vaktiyle Cengiz Han'dan ka<pp Sultana iltihak etmis olan Gok-han ¹³⁰ dan miirckckp kumandanlar, kurtuluŐa ulaşmak i<;in, Şehrin miida- faasmi terk cdcrck huruca karar verdiler vc muhasaramn iigiin- cii giinii ak?ami ani bir taarruzla genbcrleri yariş giktilarsa da, daha Ceyhun kenarma varmadan arkalarmdan siir'atle yctişcn Mogol siivarileri tarafından Őevrilerek toptan imha edildiler. Ciiveyni'nin tarifine gore, kital oyle olmuştu ki, ertesi giin sahra giincŐin aksinden i<p kan dolu muazzam bir legeni andiriyordu ^m. Bu imha muharebesinin cereyan ettigi sira- larda, askerin kiilli kismimn gittigini goren ahalinin, eman istemek iizerc, Cengiz Han'a gonderdigi Kadi Bedr ii'd-din Kadi -han'm tavassutu ile ve halka dokunulmryacagi vadiyle Mogol ordusu *Buhara*'ya giriyordu (4 Ziilhicce 616/11 Şubat 1220) ¹³².

¹²⁷ *Cih. G. I, 80. Cam. T. I, io6^b*. Ciiveyni bu paradan yarisimn kadinlarin kiipelcrinden te'min edilip diger yarisi i^in miihlet istendigini yaziyor ki, Harezmiyah zamaninda dahi bu kuŐiik kasabadan alinan verginin agir oldugu anlaŐiyor.

^{**} *Tab. Na. 339*. Ciiveyni'nin verdigi 617 Muharrem (daha bk. Bar Hebraeus II, 505) tarihi her halde ge^tir. Zira Cuzcani'nin tarihi lbnu'I-Esir (IX, 332) vc Nerjahi muakkibi (*Tdrih-i Buhara* 23, 34) taraf- lanndan te'yid olunmaktadır.

Burak Hacib hakkinda bk. *Cih. G. II, 121. Simtu'l-ula* 22 vd.

¹³⁰ *Cih. G. I, 80. Bu hususta bk. Turks. 409.*

¹³¹ *Cih. G. I, 80. Bar Hebraeus II, 505. Sir. S. C. trc. 74.* Ciiveyni u muharcbeyi gormemijti, fakat benzer bir cok Mogol savajlanni biliyordu.

¹¹² *Kam. T. IX, 332.*

Fakat Şehirde kalnus olan miklafaa kuvvetleriyle halklau hir ktsnu toslim chniyarak sokak inuharoboleriylo ve ov-ev kendiloriui mudal'aa ettilor. Cengi/. Han'in, Sultanm hizmc- tinden ayrdmivanlavin jhohirdon tavid edilmesi luisusundaki cmri tatbik odilomiyordu. Hunu yapniakta aeiz gbstonon ahali Mogul la rla birlikto miidal'ilerø karŞi siiriildu vo nihayel Cen- giz'in emriylo Şehir atoŞo verildi. Hinalarm ekserisi ahŞap oldu- gundan bir kay gun iyindo *Hu'idra'nnv* muhim bir kısmi yanch; miitobaki kısmi da miieadole osnasmda yikilip harap oldu¹³³. I bn ii'l-Ksir'o gore r_> gun sit run yotin mucadelenin sonlanna dogru mudat'ilor kal'aya yekildiler¹³⁴. Hu so lor kal'a muhasara altma alindi. Mancmiklar ve arradeler hareketc goyirildi; taŞ vo neft yagmuru birbirini takip ctti. Inatla vo cengavorane hamleler yapan miidat'ilor hor teŞebbiislerinde Mogollara hayli telefata vcrdiriyorlardi. Ciivcyni'yo gore, bilhassa Gok-han buyiik Şecaatle savaŞmakta idi¹³⁵. Yalniz Mogollardan dcgil, zorla muhareboye loŞrik cdilcn ycrilirdon do zayial fazla idi. (jstiin kuvvctlor tarafmdan sikiŞtmlan kal'a duŞtii, iyindckilcr son nefcrinc kadar kiliytan goyirildi¹³⁶. Ciivcyn i'yc gore, *Bu- hara* savaŞında bilhassa Sultanin askerlcri olan Kankh'lardan 30 bine yakm kimse olduriilmu;, Kankrlann bilumum kadin ve yocuklari csir edilmiiŞti. Kal'ada muharebe devam ederken Şchriin ileri gelenlerinden bir grup Cengiz Han'm yamna git- miŞlcr, *Buhara* adma, muhasemata son vcrdiklerini bcyanla tabiiyet arzetmiŞlerdi. Cengiz Han ile oglu Tolui Şehre geldi. At iizerinde oldugu halde Ulu Cami'c given Cengiz ihliŞamina hayran kaldigi biyyiik mabedi Sultana ait saray zannetmiŞ,

¹³³ *Cih. G. I, 8a.*

¹³⁴ *Karn. T. IX. 332, sayilarinin 400 oldugunu soyliiyor. Bu rakam her halde azdir.*

¹³⁵ *Cih. G. I, 82, burada ya bir isim benzcrliyi yahut yanh?hk vardir, zira mucllif Gok-han'i huruc edcnler arasinda gbstermiŞli. Mamafih bilhassa Şahislar bahsinde Ciivcyni'yc tam itimat pek isabetli gbrulmuyor. Mesela onun kat'i ifadesine ragmen huruc esnasinda iimeradan bazilarmin kaymaga muvaffak oldugu anlaŞiliyor: sonra Harezm muharebesinde gore- cegimiz Ogul Hacib ve ihiiyarii'd- din Giiylu gibi.*

¹³⁸ *ibnu'l-Esir'e gore 16 Ziilhiccc 616 (23 Şubat i220)da. Ciizcani (s. 339) Şehriin zablini Gi6 Kurban bayrami (10 Zuihiccc/17 fjubai 1220) gosteriyor. Bu, bclki Cengiz'in Şehre girdigi gundijr.*

kuclisinc Allalim evi oldugu crvaln vmlmi\$ti ¹³⁷. Maiyetinde- kilcr no cfimiia nr dr Kiir'au-i Kerimin kudsiyetinin farkinda olmadiklari hazir bulunan musliimanlari son <lc recede incilen harrkctlerde bulunmu\$lardi. G ii vcyn Vyc gore, mabe- din itpnde bagirip <jagirnu\$lar, hatia 5arap i<pni;ler vc rakset- miflcrdir. Hu esnada mukaddes kilaplann mahf'uz bulundugu sandiklar a\$ilmi\$, itjlcrcnden tpkarilan mushaf/ar yirtcip dagiti- larak ayaklar ahinda atjlmil\$ir. Manzaraya \$ahit olan Maverai- iinnehir scyyidlcrc reisi jmam Celal u'd-din Ali b.'l-Hasan i-r- Rindi, yaninda ayni manzarayi biyyiik bir tecssur i<jide scyrcden Fakih Riiknu'd-din Mes'ud Imam Zade'yc doncrek: "Bu ne haldir?" diye sormus oda su cevabi vermistir:"Sus! Allahamin- netsizlik riizgari csiyor, konu^makta fayda yoktur!" ¹³⁸. Ibn ii'l-E s i r'dcn ogreniyoruz ki, gerek bu halier gerekse csirlere reva gorulen feci muamele vc camilerin, mescidcrin yakilmasi bir 50k zevati isyan ettirmil\$, bu harekctleri yuziinden Imam Zade ilc oglu, Kadi Sadrii'd-din - han vc daha sair biyyukler oldiirul- mti\$lerdir ¹³⁹. Ewe la *Olrdr* da Mogol kervamndan gasbdcdilip Harczm\$ah tarafindan *Buhdra* zcnginlerine satilan emtiayi istirdat eden Cengiz Han, *Buhdra*'dan geni\$ metalibatta bulun- du. Bilumum anbarlarda meveut zahirelere el kondu. Scnra, 190 1 ycrli 901 yabancı olmak iizerc isimleri birlistede tesbitedi- len 280 zenginden para alindi ¹⁴⁰. Emval talebi yiizilnden umu- miyetle halk tiirlii i\$kcncelere maruz birakildi. \$ehirde ve hisarda sava\$a nihayet verildikten sonra, kadmlar ve ihtiyarlar dahil, hig kimse iistlerindeki clbiscden ba\$ka bir \$ey gotiirme- mek uzerc, herkesin *Namazgdh* sahrasina gikmasi emredildi.

¹³⁷ *Cih. C. I, 81*. Burada Cengiz'in bayram namazinda minbere ^karak halka hitaben, kendisinin AUaha kar\$ i giinah iflcyen milletlerin ba\$ina Allah tarafindan bela ve azab olarak gonderildigini soyledigi keyde- diliyor. Barthold gibi (*Turks. 410 ve Isl. Ans. Cengiz Han mad.*) biz de bu rivayeti esassiz sayiyoruz. Cengiz'in Allah'tan, giinahtan vc sevabtan bah- setmesi garip olurdu.

¹³⁸ *Cih. G. I, 8t*:

'JoU»- JI

* • c—1. *iflkt* Riiknu'd-din Mes'ud Imam Zade miellif Avfi'nin iistadi idi (*Cam. Hk. 258a. Lub. I, 181*).

¹³⁹ *Kdm. T. IX, 333*.

¹⁴⁰ *Cih. G. I, 81. Kdm. T. IX, 332. Tab. Na. 339. Miuhtasarii'd-Diivel (11): 280 bin! ki\$iden.*

Erkekler *Semerkand* muharebesine yardımı olarak orduya abndılar. Kadımlar Mogollar arasıda taksim oluudu. Hit ta-raftan şehir baştan başa vagmalaumakta Uli. *Buhara* Şehri bir zamanlar. yalmz Maverauunehirin değil. butiü islatn aloini- nin en meşhur kiiltur merkezlerinden biri, ulema yatagi ikon; yayup yikilnu\$, kal'a ve surlan yerle bir edilini?, ahalisi darma- dağm olduğu cihetle, boşalmış, metruk bir muazzam enkaz yigim haline gelmişti. İskana misait taral'i kalmathgi işin, canlanı kurtarabilmiş olanlar elrafa dutilnuşlardır¹⁴¹. Ciivcyni'ye göre, son hadiselerde Hcrasana kat.mı; olan bir *Buharah* durumu şöyle ifade etmiştir: "Mogollar yıkıldılar, yaktılar, öldürdüler ve gittiler!". Ciivevni şumi ilave ediyor: "Bundandaha müezz sbz sbylenemeyeceği muhakkaktır. Bu ciimle filhakika bizim uzun uzun anlattıklarımız hulası etmektedir"¹⁴². *Semerkand'in* zabtun miitcakup *Buhara* ve civarına vali nasbolunan Tuşa Baskak *Buhara*'ya gelerek idareyi eline aldı¹⁴³.

Cengiz Han *Buhara* dan sonra *Semerkand*'e yürüdü. Harezmişahlar imparatorluğunun ikinci payitahtı olduğunu gördüğümüz bu şehre¹⁴¹ Sultanın hususi bir ehemmiyet atfettiğini söylemiştik. no bin kişilik garnizon mevedu-⁴ dundan 60 bini, başlannda Sultanın büyük ümmecrasmm bulduğu Türk askeri, 50 bini de yerli (Tazik) idi; ayrıca 20 fil vardı¹⁴⁵. Ordularını Zerefşan'ın her iki sahilinden sevk eden Cengiz Han, bir nevi ileri karakol mahiyetindeki *Seri Pul*, *Debbusiye* gibi müstahkem mukavemet noktalarının muhasarasına .Mir ve *Buhara* yerlilerinin iştirak ettirildikleri kafi kuvvet birakarak ilerlerken, O'radaki işlerini bitiren ogulları Qa'atai ve Ogodai, maiyetlerindeki Mogol askeri ve *Otrdr* bölgesi halkı ile gelerek babalarına iltihak ettiler. Bu suretle, hizmete almış Maveraiinnehir ahalisinden başka, Mogol

¹⁴¹ *Kim. T. IX*, 333. *Cih. G. I*, 83.

¹⁴² *Cih. G. I*, 83. Eserini Mogollar zamanında ve onların hükümlerine oldukları devirden yazmış olan *Cihangird* müellifinin bu ifadesi her halde 50k Sayan-ı dikkattir. Daha bk. Bar Hebraeus II, 506.

¹⁴³ *Cih. G. I*, 83. Barthold bu ismi Nuşa okuyor (*Turks.* 427, 448).

¹⁴⁴ Qinli scyyah Ych-lii Ch'u-ts'sai de *Semerkand'i* Sultan'ın merkezi gostcriyor (Bellien VIII/29, 140).

¹⁴⁵ *Cih. G. I*, 91.

ordusunim hemm liemm dbriie *iiqii* lekrar Cni(»iz Han'in kumandasmda toplanimi? oluyordu. Cengiz Han otagini *Semer-AWdii*jindaki *KiikSarny* &.v kmdurdu ve yliir siirlanna dogru ciiz'i bir kuvvct goiidrrdikleji soma kiilli kısmi pusuya 9<:kti. Bu liarp hilesi *Semerband'*(\<-k\ muazzam miidafaa kuvvetlorinden rni- him bir miktami disan (pkmasini vc sehir mukavcmet un.sur- larinm iki par^aya aynlinasim intac etmi\$ti. fiuyuk Mogol, tabye vc stratejisini va/.iyctc gore ayarlamak ve tatbikt c fevka- ladc mbarct gbsteryordu. Karsilarinda gbrdiikleri azsavidaki dii\$mam kolayca czebileceklerini dusiinerck ilcri atilanlar, onlari muayycn mahalle kadar 5 c ken Mogol lari a, pusulardan firlayip arkalarim alan vc ric'at yollarini kesen kiilli kismr arasinda siki\$arak kısa zamanda imha cdildiler ¹⁴⁶. Ciivcyni, aralanndan pek azmm, bazi Mogol csirlcriyle, schrc donmege muvalTak oldugu bu tesebbiiste, Sultamn kumandanlarindan Alp Er - han, \$cyh - han, Bala - han. isimlerini sayar ¹⁴⁷. Buna nazaran ilk <pkisim muvazzaf askerler yani Kanklilar tarafından yapildigina hiikmetmek icap ediyorsa da, muasir miicllifler olan ibn u'l-Esir ile Ciizcani'nin, umiimi duruma lefavukeden ifadclcrini hakikate daha yakin kabul ctmek liizumu a\$ikardir ki, onlara gore, miistevliyi card heyecanivlc harckcte gegcnler ahaliden olup, Sultamn iimcrasi vc alelumum Kanklilar muka- vemet vc miicadclcden ^ekinmi^lerdir ¹⁴⁸. Cengiz Han *Semerband'*in sur, burg vc kapulanni gozden ge^irdikten sonra. kuvvetlerini miinasip surette tevzi edercck sehri tam bir ablukaya aldi. Mogol askerinin ^oklugu *Semerband* ahalisini deh\$ete dii\$urmu\$tu. Kaldi ki, muhasaraya sevk edilen ordular heniz goriinenden ibarct dcgildi. Uzak mesafelcrden muazzam kala- baliklar halinde ycnl kuvvetler, dalga dalga surlara yakla\$arak saflari sikla\$tmiyor ve \$chir ctralinda miiteaddit 9enberler vii- cuda getiriyorlardi. Arkadan gelcnler esirler ordusu idi, fakat Cengiz Han, mahsurlari korkutmak gaycsiyle, bunlari tipki Mogol ordulan gibi binlik, yiizlik gruplara ayirmi\$, her birine ayri bayraklar vcrcmi\$, .&»i<:-/A-flnrfliler nazannda harp niza- minda ilerleyen muntazam kuvvetler intibami uyandirmis\$ti.

¹⁴⁸ *Kam. T. IX, 333. Tab. JW. 339.*

¹⁴⁷ *Cih. G. I, 92. Daha bk. Cam. T. I, i07^u (Hafiz Ebrti, 401*

b).

^{14H} *ham. T. IX, 333. Tab. J^a. 340. Krj. Turks. 412.*

Boy loco *Setnerkand* yovrosi, sayisiz hay ruklar arasimla, goz ala-bildigino kaynaijan ordularla dolup tn\$mi\$u. Korkuny manzara miidal'iler uzcrinde Uizuiulu to'siri yaraiti. IMyadcnin fillorlc dostcklonon son bir huruy te\$ebbusu muharobonin ikinci kanli safhasim te\$kil otti. Mogollar filleri, zincir baglaruu paryahya- rak. dagumaga vopiyado sat'lanm ¹⁴⁹ anmda karma kari\$ik hale gotivip vok ctmoge muvatl'ak oldular. O zamana kadar az-yok meveut miidafaa azimlori tamamiylo kmlan *Semerkand'i\cT* arasmda ye\$itli temayuller bclirmege ba\$ladı. Ccngiz Han'm cmri iizorino on \$iddetli taarruza giri\$ildiği vakil, agir manci- mklarm uyurdugu yuzlorce ia\$la dogulen, lasdasiz ok yagmu- runa lutulan *Senu'rkand'dc* halk miidafaaya devam veya teslim olma \$iklarmdan hangisini seyeccginde miicreddit \$a\$km bir durumda bulunuyordu. Nihayct kadi, \$cyhiilislam vc diger ilori golcnlordcn bir hoy'etin Ccngiz Han'm yanma gondcril- mesine karar vcildi ¹⁵⁰. ibnti'l-Esir'dcn, bu kararda Harezmi- \$ah ordusu mcnsuplarmin bilhassa rol oynadigt anla\$iliyor, zira no bahasma olursa olsun mukavemeti iltizam eden bir kisim ahali onlarm mucadclcyi birakmalarma mani olama- mi\$lardı ¹⁵¹. Bununla beraber asker, vazifesi oldugu halde savastan kaymmanm cn agir cezasim gordii. Ccngiz Han'm cmriyle kapilar ayildi, Mogollar girdiler vc kimscyc dokun- madan bendleri, bu meyanda *ekerdize* kanal tc'sisatmi ¹⁵² bozmak suretiyle, zaten yer yer yikilmi? olan duvarlann te- mellerini su alunda birakarak yokiirtmek ve meveut tahkimati tamamcn tahrip clmckle me\$gul oldular. Gcccleri me\$'aleler alunda yali\$arak iki gun iyindc surlan, hisan, dumdiiz hale getir- dilcr. (j'yuncii gun \$ehirde vc kal'a ctrafinda son ve kanh bo- gugmalar ceryan etti. Biitun Kankli crkcklcri kihytan gcyirildi, hayvanlan almdi, kadinlan esir edildi. Silahlarim atip teslim olan askerlcrin kittle halinde oldiirilmesi iizerine, Ulu Cami'e kapanarak mukavemet gostercn 800-1000 kadar Kankli neft hucumlariyle, cami ile birlikte, yakildi. Sultanm iimera-

¹⁴⁹ *Cih. G. 1, 93.* Buradaki "piyade" sdziinden yerlilcri anlamak her halde dogru olur.

¹⁵⁰ *Cih. G. I. 94.* Bar Hebraeus II, 512.

¹⁵¹ *Kam. T. IX, 333.*

¹⁵² *Turks. 413.*

simian Togay-han, liari\$maz-han, Sarsig-han, I 'lag-ban'dan mada daha 20 kiisur nmir sokak muliarrbHi-rindr binder ara- sinda idi ki, katlrldilcn Kankli vc digor l iikl« rin sayisi 30 bini buluyordti^{IM}. Cii vcyni'yc inanmak lazim grlirse, yalmz Alp -ha.11 adinda bir kumandan maiyctnr aldigi 1000 ki«ji ilc kcsif Mogul tcnbrini yarararak kagabilmi\$ti^{iA}. Hu melhamcdc, Ccn- giz'in rmri gercginoc, laarruzdan jnasun tutulan kadi, \$cyhii- lislarn vc akrabaları ilt*, kom?ulari olup da bunlarm evlcrcnc sigananlar miistscna Jialktn biyyiik bir kısmi telcf oldu. Er- tcsi gun, mutad iizcre, aliali sahraya tprkarildi, sayildi, csnaf vc san'at crbabindan madasi, miituakip harckata katilmek iizerc, orduya ilhak cdildi. Hu arada dumana gark olmu\$, bir viranecdcn ibaret kalan *Sernerkan*d giinlcrc yagmalandi. Korku dolayisiyle cnkaz altlarina, mahzcnlerc vc sair yerlerc gizlenen- lcrin oldiirilecccklcri cvvolcc ilan cdildigi i^in, gapul csnasmda yakalanan herkcs mrhametsizcc hclak cdildi (Muharrcm 617/ Mart 1220)^{J,*6}.

Cngiz Han scri hareketi vc amansiz muharebc tarziyle Harezm\$ahlar Imparalorlugunun kapusunu, en miistahkcme mevkilcrini, cn mukavim \$ehirlcrini, cn kalabalik garnizonla- nm nihayct 119 dort ay zarfinda zabt, tahrip vc imha ctmek surctiyle bclki kendisinin dc onceden tasawur edcmedigi kadar kisa zamanda muazzam muvaffakiyete ula\$mi\$ti. Sultan ordu- larimm ortadan kaldirilmasiyle ger^cklc^cn Maveraiinnehir'in fcthi, yukanda izahma 9ali\$tigimiz scbcplcr yiiziindcn, biitiin imparatorlugun sukutu demckti. \$imdiki halde bu biyyiik is- lam \$ark devlctinin kat'i ^okii^iini tamamlilyacak iki nokta¹⁵³ *Cih. G. I, 95. Cam. T. I, 107b.* Cuveyni'ye gore burada oldiiriilen umcranin isimleriyle bu hususiaki tafsilat Cngiz Han tarafindan Ruknu'd- din Kert'c gondrcilen *yarlig*'da zikrcdilmi\$tir.

^m *Cih. G. I, 94.*

^{ij} (I, 94) bovlccc canlanm kurtaranlann sayisini 50 bin

goscicriyor ki, miibalaga mcydandadir.

¹⁵⁸ *rab. jV(7. 340. Ram. T. IX, 333. Cih. G. I, 93.* Ibnu'l-Esir olcn- lcrin sayisini 70 bin, C.uzcani 50 bin veriyor. Fakal Qinli scyyah K'icou 1 ch ang-rch'ouen'in \$u saurian herhalde <jok sey ifade cder: "Sultan'in hakimiyci zamamnda *SemakandWe* 100 bindan fazla ailc vardi, fakat simdi (yani 1221 1222 dc) bunun ancak dortte biri kalmi\$tir (bk. R. Grousset:

L'Emp. Along. 236, not 1).

kalmi\$ti: biri Sultan Muhammad'in, moinlokolin herhangi bir verinde oturma yeni kuvvetler toplannmasma imkan btrakma- dan, i'k' goyirilmesi. Oigcri imparatorlujuu kalbi Harczm'in zabtt. Bu itibarla Congiz Man *Semerkatul'x* aUliktan ve buraya tarh ettigi -20 bin dinavhk vordinin tahsiluo, Sultan Muhammad'in *Sfinerkatui'd* doki dovlot orkanmdan, Kmir Amid-i Bu- zurg'u mnmir ottikten ve bir xv</.W ilo bir miktar askcr birak- tiktan \$onra¹⁵⁷. ilk i\$li. Cobo ilo SubcYtai'yi 30 bin scipnc siivari ilc⁵⁵, Sultan Mulxainnu'd'in arkasmdan yola ytkarmak ve her no redo olursa i lsun tirari Sultanm mutlaka yakalamp geti- rilmosini cinrotmok oldu. Mogul ordulanntn bu on me\$hur iki kumandani siir'atlo, Sultanm izindon, Horasan'a dogru Coy him' u goyorlorkon Congiz Han dorhal Harozm'o ordu sevk otti.

F) *Giirgdnem* s u k u t u :

Harzmi haddi zatmda Mavcraimnehir kit'asi kadar mii- himdi. Ehcmmiyeti valniz devlet merkezi olmasindan ileri gel- miyordu. Tabii engelleri dolayisiyle miidafaasinin kolayligm- dan sarf-i nazar, burada, emrinde ve kendisine sadik pek 90k saytda kuwet bulunduran Yalido Sultan Terken Hatun hakim bulunuyordu. *Aynca. Giirganc* ahalisi de, \$ihab ii'd-din-i Guri'nin Harczm seferinde goriildugti gibi, scci ve tam manasiyle asker insanlardi. Onun iqin Cengiz Harezmi'c yiirumcgc hazirlanan Qa'adai ve Ogodai ordularim kafi gormedi. Kendi “\$ahsi tu- mcnii” ni Bo'orcu kumandasmda, oraya ayirdigi gibi ¹⁵⁹, diger

¹⁵⁷ *Cih. G. I, 96. Cam. T. I, 108a. Muhtasarii'd-Diivcl* (s. i2)c gore 200 bin dinar.

¹⁵⁸ *Cam. T. (I, noa-b'l ve Ebu'l-Gazi (Desmaison, I26)ye gore To- ku\$ar da beraberlerinde idi.*

Islam kaynaklarinda gorulen Yeme adi Mogolca Cebe'nin y-c teba- diiliinden dogan \$eklidir (*Oeuvr. posth. d. Pelliot* II, 20, not 1). Sube'etai islam kaynaklarinda 1 Jr_ - 1 y~ i 3r. \$killcrinde gci;cr. *Tarih-i Muhtasarud-Diivcl* terciimesinde (s. 11) Sintay! *Tarihu'l-Irak'da* (I, 117, 119):

Ibnii'l-Esir iki kumandanin emrinde 20 bin ki\$ii oldugunu soyluyor (IX, 333). *Cih. G. (I, 92, 113) ile Sir. S. C. (trc. 75)de 30 bin Tab. Na. (341- 342)de 60 bin. Pek scri hareket zorunda olan bu kumandanlarin maiyet- lerine fazla kuwet almalari du\$unulemez.*

¹⁵⁰ *Turks. 433.*

oglu Coqi kuinandasmdaki kuvvc tlerle birlikte yrni toplanan *Semerband Itajer*'ini dr onlami eimine verdi. Munta/.am ordulara Have ten hrrialdr knbnk bir yekun lutan *Stmcrband* yrcli kuwctlerini dogrudan dogruya in; oglmwn idarrsindr llan /in'c gbndcren Cengiz Hau'in buraya aditiigi chrmmniyrtin derccesi meydandadir. Bund.in baska Cengiz, J erken Hatun ilc oglu arasindaki anl'n*jniazligi isiismar eimek surctiyle Harezrn'in mukavemetini siyasi ccpheden dc sarsmaga f;alişti. Yukarida %œrnuk\m alinmasi miinascbrtiyle adi *gcqcn* Hacib Danişmcd 'i Harezrn'e gondcren Terken'in Sultanla i^birliğı yapjnasiru onlcmegc gayret cdiyordu. Klqi Ccngiz'in tclligatini şoylc hu- lasa ctmişti: “Oglunuz hakkmda gbsterdiginiz ihtimamlara onun nasil nankorce mukabelcde bulundugu malumdur. Ben Sultanm kumandanlariyle bir olarak ona kariji sefer halindcyim, fakat hakimiyet ve idareniz altindaki memleketlerc karsi hi\$ bir niyet ve teşebbusum yoktur. Harezrn, Horasan ve Ceyhun otesini size terk ettigime dair yamma gondereceginiz mutemet bir adamimza te'minat verebilirim”¹⁶⁰. Yani Cengiz Han, vadettiği bu memleketlerc kar?ihk olarak Mogol ordularma mukavemet ve mukabelede bulunulmamasmi anlatmak isti- yordu. Elginin Harezrn'c gelişi, Sultan Muhammed'in Ceyhun'u gegerek memleketin iglerine dogru kagtigi siralara rastlamışti. Bir taraftan Sultanm firari, diger taraftan mtistevlinin Harezrn'e yuruyiişu, golgesiz otoritesine ve elindeki yiksek muharebe kud- retini haiz kalabalik kuwctlerine ragmen o muhteşem Terken Hatun'un gururunu kirmiş, iradesini sifira indirivermişti. Cengiz Han'in mesajma cevabi, payitaht *Giirganch* birakip aynlmak oldu. Hig olmazsa bir miiddet igin Harezrn'de kalamiyacagmi duştinmuştı. Muhammed Harezrnjahtn kadinlarmi, kiigiik go- cuklanni topladi, hazineyi ve taşıyabilecegi kadar kiymetli eşyayi beraberine aldi ve memlekcti terk etti. Ancak giderken, Harezrnşahlar Imparatorlugununugurumasuriiklcnmcsinde baş- lica amillerden olan sonsuz ihtiras ve hissiyatimn fiili tecelli- lcrine silinmez bir leke daha ilave etmekten 5ekinmcdi. Sara- yinda mevkuf ve mahbus olup adlarmi “*^i'l-Karneyn ndbeti*,” bahsinde zikrettigimiz hiikiimdar ve hukiimdar-zadeleri toptan

^{1,0} *Sir. S. C. trc. 65.*

Cevhun'a attirarak bogdurtdi. Bu omriui yitksok mevki sahibi ve nul'uzlu kimsclerc do tcsmil eltigi iyin Sadr-i Cihan Burhan ii'd-din Muhammed ve k.mlo:Şi Il'tihar-i Cihan ilc, tltihar-i Ci- han'm Melik ii'l-islam ve Aziz ii'l-islam adlaniul.iki iki oglu daliil bldurulcnlerin sayisi 'o ye \akla\$mi\$ti^{ie1}. Terken Hntun bu oinayoti, saltauatma donutueyo kadar mcmlekdiuiuo tpkacaguu dusimdiigii kurisikhkklan onlomck maksadiyle i\$lcmi\$ti. Fakat kondisino tekrar HarezmiY dbnmok miyesser olmadi. Harckct hazirhklan csnasmda I lare/.mlilerin <,'ogu teossiirunden gdz vast dokmii\$tu; soma iso herkes onunla belabor olinaktan im- tina old vo X'alide Sultan gozde veziri Nizam ii'-mulk Nasir u'd-din'den ba\$ka pekaz kimsclerc yola tpklt. Yaninda giivenc- bilccegi ycganc adam olarak *l'azir* bolgcsi sahibiuin oglu Omcr -ban bulunuyordu. Yollan gayct iyi bildigi i'ix kafileyi milliard lc sevk ve X'alide Sultan'a sadakatlo hizmet eden Omcr -ban, hizmet ve sadakatinin miikafatim degil cezasim gordii. Horasan'da *l'azir* bdlgesinc varildigi sirada onun hiyanct ede- ccgi vahimesinc kapilan Terken Hatun tarafindan boynu vur- duruldu¹⁶². Kafilc bundan sonra *Mdzenderan'm* miistahkem ve sarp kal'alarmdan *Ilal* kal'asma ula\$tiigi zaman, arkalandan Cebc ve Sube'etai ordusundan bir kol yeti\$ti, Terken Hatun'u ve yamndakileri kal'ada ku\$atu ve onlan di\$ alemden tama- miyle tccrid etli. Muhasaranin siirdugu miiddet boyunca, yagmurun big cksik olmadigi o mmtikada, tesadiif olarak bir damla yagmur du\$medi. Terken Hatun susuzluk yiizunden teslime meebur oldu.

Sultanm kiitjiik ijocuklari, Kiimahi-Şah adindaki cn kiiqugii miistesna, dcrhal oldiirulduler. Hazinc, Sultanm kizlari, mazul vezir ve Terken esir olarak Cengiz Han'a gonderildiler¹⁶³. Sultan Celal ii'd-din zamanmda, Terken Hatun, Cengiz Han'm *Karakurum' da.ki* saraymda idi. Orada Hatun'un maiyetinde bulunup bilaharc Celal ii'd-din'in yanina

¹⁶¹ *Sir. S. C.* trc. 66.

¹⁶² *Sir. S. C.* ire. 68. *Cih. G.* II, 199-200.

¹⁶³ Cengiz Han kizlardan her birini kendi adamlariyle evlendir- mistir. Bu arada vcliahd Uzlag-Şah'in 6z henvjiresi Terken-sultan Hacib Dani\$mcnd ile cvlcnmistir. Yalmz Han-sultani (ki *Semerkand* hukiimdari Osman'm kansi idi) C09 almi\$tir (*Sir. S. C.* trc. 70, 305). Daha bk. *Cih. G.* II, 116, 200. *Katu. T.* IX, 335.

karan Hedr ii'd-din Hilal'in sbyli'di'im* g«*r<\ ilitiyar Valirle Sullan'm oradaki duruunu o d« r« < r srfilam* bir lial alimsii ki, giuiluk yiycegini bile Ongiz Han'in soCrasinm arliklarindan, bi./. it grlcrk toplainaksuri tiylr te'minr inrrbur bulunuyordu ¹⁸¹ 1 kind devrinde irtikap rttigi liaialarm, rinaycllrin, binlercc insan kaiunun dbktilinrsini intac rdrn liakijniy<rl tr\$iiirliginin bbyle akibclini aci bir \$ekilde gbrni bu kadin 630 ^1232-1233; da 6lmii\$tur ¹⁸⁰.

Terken bfatun'iin idare ve asayi\$ten mes'ul bir kimse birak- madan ayrili.pndan sonra ba^i lx^ kalan Harezmi ke\$mckc\$ igine dii\$lu. Karisiklikten bilistifadci Ali Kuh-i Drugan admda biri hakimiyeti clc aldi. Qok yalan soyledigi igin kcndisinc Kuh-i Drugan (dag gibi yalanlar) lakabi vcrlen bu adam, her tiirli idarecilik kabiliyetinden mahrum bir maccrapercst idi. Etra- frnda toplanan agtk goz kimselcr onun cehalcinden faydalana- rak ahaliyi zulum vc tazyik aluna almi\$lar, memlketin biitiin varidatini kondi aralannda payla\$maga baslamii\$lardi. Hak, adalet, insaf bu gapulcu giiruhunun viedamna vabeste kalxm\$ti. Bu hal, Sultan Muhammed'in olumiindcn sonra, giuya Sultan tarafmdan isdar edilmi\$ gosterdiklcri sahte fermanlarla Harezmi gelcn eski *divan* erkamndan *Miifrif* Imad ii'd-din ile *Vekil-i Der* \$ercf u'd-din'in *Giirganc'* d<\ dcvlet maliyesini az-gok nizama koymalarma kadar devam etti. Ali Kuh-i Drugan Sultan'in hakikaten Mogollarla miicadele halindc oldugunu sanarak memlketten uzakla\$mi\$ti ¹⁶⁶. Sonra, asagida gorecegimiz iizere, yeni veliahd Celal ird-din Harezmi'e geldi ise de, bu da, Terken Hatun'un segtirdigini sdylcdigimiz eski vcliahde taraftar olan ordu mensuplannin muhalefeti ve su-i kasd te\$ebbiisu ile kar- \$da\$ti igin Horasan'a gekilmek zorunda kalmi\$u. Mogol ordu- larinm yakla\$ti gi vchukumdar siilalesinden bir ferdin kalmadigt bu esnada *Giirgdnc'* do. bir fikir vc i\$ birli gi goriildi. Omera ve her simf halk miittefikan Terken Hatun'^m akrabalarmdan

Sir. S. C. ire. 69.

0

^{1,5} *Cih. G. II, 200.*

Sir. S. C. trc. 94-95. Buradaki *-iU'* (metin 56) kelimcsinin *Vrkil*, daha dogrusu saray ilc *diian* arasindaki temaslar idareyc memur *j>* J-O olmasi muhtemcldir.

llunwr -tigin ¹⁶⁷ i biitiuu merasim ve toşrifatiyle lahia ^ikarak *Sultan* ilan eitilcr ve vatanlaruu sonuna kadar miidafaaya karnr vevdiler ¹⁶⁸. Dev lot merko/.indo l /.lag -şalTin dayisi Null Pchlevan, Ogul llacib, Kinay -tigin, l'Vridun-i (luri, Erbuka Pchlevan. *Hocaul'dcw* kayan Timur Melik, Sipehsalar Ali Durugini ilh. . gibi biiviik kumaudanlar oiuriudo po bin Kankli askori vardt ¹⁶⁹. Mogul ordulan Bact-bek kumandasinda ¹⁷⁰ bnculcr, soma Bo'oivu tuineni, daha sonra Tolun Qorbi, Ustun ve Kadan Novanlarla birlikte ¹⁷¹ Qa'adai vo Ogodai kuvvcdcri,

.S' *merkand ha<c>*: olmak ii/ere *Gihoanc'w* sokuldular. Coyi kumandasimlaci kuvvotlor geriden goliyordu. Mogul ordulan yekimu lwhaldo too binden aşagi dcgildi ¹⁷², fakat Harezmi miidafiaasmi asil /ail'leton cihot Mogul harp taktigi olmuştü. C.engiz llan'm *Semerkand'*<lc tatbik ettiği maruf bozkir muha- robc sistemi yani *sahte ric'at ve pusu* burada da aynen tatbik olundu. Mogul onciileri *Giirgang* surlari oniinde goriindiikleri sirada. CirveynTnin ifadcsiyic *'bazi kisa goriişlii kimscler duş- manin boyle pek az sayida gclmcklc kiistahhk yaptiklanm" ileri surmiişler ¹⁷³ ve bir an ewel işlerini bitirmck iizere orduyu hiicumca teşvik etmglerdi. Siivari ve piyadeden miirckkep kala- balik bir Harezmi ordusu şehirden yikarak mahdut sayidaki hasimlara dogru ilerlediği zaman Mogul onciileri firar ediyor- muş gibi gerilerlcrken Harezmlileri şehrini yaktnindaki *Bag-i Hurrem'c* kadar yektiler. Burada pusulardan firlayan Bo'orcu idarcsindeki tiimen tarafmdan yevrilen Harezmi miidafaa kuv- %' Ebu'l-Gazi'ye gore Humar-tigin Terken Hatun'un biyiik biraderi olup *Giirgang* valisi bulunuyordu (Desmaison, 37; Riza Nur 41).

¹⁶⁸ *Cih. G. I. 98. Cam. T. I, I io^a. Rav. S. V, 33.*

¹⁶⁹ *Cih. G. I, 97. 131. Burada adi ge<en Ali Drugini'yi Barthold Kiih-i Drugan ile birle^tiriyor (Turks. 433) isc de, Ncsevi'nin daha cwel mem- lckctten uzaklastigini soylcdigi bu zatin Harezmi mudafaasma ijliraki ihti- mali zaitfir. Aym zamanda ordu kumandani olan Ali Drugini (Cam. T. I, no^a da: Mergini)nin baska bir sahis olması kuvvetle muhtemeldir.*

¹⁷⁰ *Sir. S. C. trc. 153. Barthold (Turks. 433) Tact Bek jcklini tercih ediyor.*

¹⁷¹ *Sir. S. C. trc. 154.*

¹⁷² *Sir. S. C. trc. 154 e gore Coyi ordusunun iltihakindan once too bin idiler.*

¹⁷³ *Cih. G. I, 98.*

11AK F//MJJA III .A K IMI'ARA IOKLUCUNUN YIKII.IFJI *73
 vetIrrinin mUhim l>ir k.srm imha cdilrli .74- B..nu mutcakip Mogollar
 kısa zamanda di\$ surdaki *Kabilan* kapusundan *ii;cn* ginnege tm.valfak
 oldularsa da, m«i< aci. lnin kanl. safluas. bun- dan sonra bafliynidu.
 Kadm-erkek lirrkrsin canla bafli i-?lirak ettigi sokak muhan-brlrri
 nrtiersindr, *Tennure* mahallrsine kadar sokulmu? olan Mogollar \$<-
 hirden suriilijp gikarildilar. Harap olan *Kabilan* kapusunda Feridun-i
 Guri'nin 500 muha- riple nobet beklemcsi iizrrine, bir daha taarruza
 cesaret goste- remcdilcr. Qa'adai ve Ogodai'nin ordulari vasil olunca
 durum Őiiphcsiz darlaŐti, buna ragmen inatla mukavemet cdildi. Bu
 defa surlar gcpgcvrc genber igine alinmiŐ, manciniklar kurulmuş ve
 esash tahrip muharebesine hazirlik yapilmıŐti. Civarda taş
 bulunmadigi igin, dut agaglan kesilerek mancmik gullelcr i cesa-
 metinde pargalandiktan sonra lslatdip ta.5 yerinc kullaniliyordu.
 El^iler vasitasiyle yapdan teslim teklifleri ve o zaman *Abes-* Aiun'daki
 adada bulunan Sultanm "karsmizdaki diişman kah- redici bir
 diiŐmandir, biitun fclaketleri onlcyccek cn iyi gare teslim
 olmanizdir*" diyc gizlice haber gondermesine ragmen, reddcdildi. Az
 sonra Cogi kumandasmda gelen iigiinci Mogol ordusu ile *Ctnd liajsri*
 muharebeye katildi. Su hendegi toprak, agag ve saire ile dolduruldu.
 Mogol ordulari sur altma kadar sokuldular. Fakat Şchre dokulen ok
 yagmuru, mancmik atiŐlari, iist iiste tazelenen kiitle hiicumlar, hig bir
 netice vermedi. Miidafilcrin burlardan, surlar iizerinden cansiparane
 muka- belesi her taarruzu akamete ugratiyor, muhacimleri agir ka-
 yiylarla puskiirtiyordu ¹⁷⁵. Muvaffakiyete ulaŐmadan uzun miiddet
 devam eden bu hal, Mogol kumandanlari arasinda ihtilaflara yol
 agjniŐti. Gengiz'in ogullan baŐarisizligi birbirle- rine atfediyorlardi.
 Ezciimle Qa'adai, yaŐga biiyiik olmasi dola- yisiyle umumi idareyi
 ele almiş bulunan agabeyi Cogi'yi karar- sizhk ve ordulari ciddi
 surette hiicumla sevk etmemckle itham ediyordu ¹⁷⁰; 5yle ki, vaziyet
 Cengiz'e arzedildi. Cengiz Han

Her halde Cuveyni'nin dedigi gibi 100 bin ki?i telcf olmamiştir. yine Ciiveyni'den
 anlajildigina gore, aralannda Ogul Hacib'in de bulunduğu 2 bin kadar kişi Horasan'a
 ka^abilmi^crdi (*Cih. G. I, 124*) 17# r* ?' lrc* *55- *Kam. T. IX, 343. Muhtasarii'd-Diivel*
 13.

TK L. A- \^U\ ^{Illob-} Barthol'a gore Co?i, sonradan kendi arazisine
 e l ecek olan bu zengin Şehri. tahribden korumak icin cok gayret gostermiştir (*Turks.*
 435).

Ogodai'yi baŞkumandanhga tayin ve digorlorinin ona tabi ohnalarim emroui ¹⁷⁷. Bundan sonra, dbrl laratian aviu zaman- da vo miiŞicrok hioumiar l>aŞladi. Suhan-l lumar- ligin gittikye vahimlosjon durum karsisuula Mogollarm artik Şohri zabtedc- coklorini anlamaju; inorok loslim oldu ¹⁷⁸. Memlokeiu biyiik- lerindo do ayiu his galip golmokto idi. IVvrin la/.il bir l'akihi olan Harozm *muhltsibi* Ali' d-din i'l-1 layyaii do notiooyi karan- hk gbrdiigii iy'in ('oyi'vo liaber gbnderdi. soma koudisi do ya- nma gidorok miioadoloniu bniinii alm.iga yalujti ¹⁷⁹. Bununla belabor gorok ahali gorok asker mukavomol azmiudon bir Şcy kayboimuj dcgillordi; son vo umumi laami/u miiteakip Mo- gollar surlan olo goyirdiklori zaman.mahallo aralarda yekilcrck motaueilo miieadeloye devnm ottilor. Sokaklarda barikatlar viiouda gotirdiler, su bondlorini sipor yapiilar, biyiik ve saglam binalan biror kal'a gibi kullandilar; koŞc kbŞc ha- simla boguŞtular. Ahali iizerine fasilasiz ok yagdiran Mogollar atuklan neftlerlc ovlori ateŞe voriyorlar, genis alcu dalgaları arasmda ilorlemoge gahsiyorlardi. Şehrin dogu yakasim harap bir halde zabtettikten sonra, ortadan go^on kanal iizcrinc koprii kurarak bati kosimino akmaga basladiklan sirada, burada bira- kilan 3 bin Mogol muhatizi halkin ani hiicumun ilc lama- men imha cdildi. Bu muvalli'akiyet miidafaa hcycamni kanuji- lanusti. Halk eskisinden da ha biyiik bir savletlc miistevliler iizcrinc auldi. Hakikaicn bu. Orta^agda vatan hissiylc kadm -crkck, gen^ - ihtivar biitiin birschir halkmin katildigi, cŞinc cn- dcr rastlanir, miidafaalardan biri idi. Fakat mahsurlarm insanca ve vasita bakimindan imkanlanm yavaŞ yavas crimesine niu- kabil, miitearnzlar hiicumlaruun Şiddeini gillike artinyor- lardi. Boylece Mogollar *Güigtinch* cvlcri yikilmi?, mahalleleri yakilmi; olarak bir cnkaz yigim halinde teslim aidilar (Rcbi- ulcvvel 618/Mayis 1221). Ccyhun suyunu kapayan biyiik ben- din a<plmasiylc sohri sular istila ctmiŞ, taŞ taŞ ustiinde kalmamis, biitiin imparatorluk scrvetinin toplandigi hazineler, o scrvetlc viiouda getirilen giizcl cserler ve nefis binalarla birlikte toprak olmusiu. Şayet Şurada-burada mcdeniyctten bir iki numunc kalmi? isc, o da, oliimden kurtulabilmi? halk diŞan

•²² *Cam. T. 1, no*". Daha bk. *Giz. 7.* >58.

•²³ * *Cili. G. I, 100.*

¹⁵⁹ *Sir. S. C. irr. 156.* Tabii Ogodai ilc mii/.akerc yapnntir.

cikarildiklan soma yapdan yafima ve <;apul rsnasmda tal.np rdil- mi?ti. XIII. asir ba\$md;i sarkm m l>iiyiik islain dcylctimn pa- yitahti, mcdrxelcr, kiiluphanelcr grim ve d< vrin cn tylek tiran t m«Tkc/i mua/.am C.urvanc^m hi.:. bir iz kalmiyasiya ycr yu- ziinden silindi. Ciivryni'nin ifadesiyle “ri< al-i n /.m ’ in vc “nisa-i bczm” in toplandigi, “hiimay-i dcvln” in yuva yapligi yrr olan Harc/.m, baykuslara, .piylaklara tiinek oldu^m. Nescvi'yc gore 4 ay (617 Ziilkadr-618 Safer/1220 Aralik sonu -1221 Mayıs) devam cdcn muhasara vc ccnkdc¹⁸² ahaliden zayiat miithi\$ti. Esascn sava^ta blrnemi? olanlardan harp csnasinda bndlcrin bozulmasi vcya arilmasi yiiziinden her tarafi kaplayan sularda bogulmustu. Mcs'ud zamanlarmda Harezm i\$in refah vc giizellik kaynagi olan Ccyhun, sahipsiz birakildigi anda onu bir daha dirilmexnek uzerc kendi irjine g6mmu\$tu. Ciizcani'yc gore, *Giirgdnca* maziden hatira olarak yaliuz iki bina kalmi\$ti: Harezm sahlar dcvlctinin cn miimtaaz simasi Sultan Tcki\$'in mezarı ile “Eski Saray”^{18h} Muharebe nihayete erdikten sonra Harezmli crkeklcr Mogollar arasmda taksim edildi, \$ocuklar ve kadinlar csir olarak gotiirildi. Hirfet vc san'at erbabi ise \$arka gondcrildiler ki, orada bunlar kolo- niler tc\$kil ctmi\$lerdir¹⁸⁴.

G) Sultan Muhammed Harezm\$ah'm kagi\$ı ve olumii:
Sultan Muharruncd Harezm\$aha gclince, o, Sirderya sag sahillcrini boydan boya kapliyan Mogol ordulanm, yukanda

¹⁸⁰ Tahriptcn bir sene evvel, yani 616 (i2i9)da *Giirganc'da* bulun- mu\$ olan YakOt'un tasvirlerinc bk. (*Aluc. B. II, 480-482*). Daha bk. Ze- kcriya-i KazvinI: *Asdrii'l-Bildd II, 349*. Qinli seyyah Ych-lu Ch'u-ts'ai da *Giirgdnca'm* zenginligini bilhassa kaydedcr (Bellcten VIII/29, 140)

¹⁸¹ *Gih. G. I. 98-100*. Bk. *Kam. T. IX, 343*.

¹⁸² *Sir. S. C. trc. 153*.

¹⁸³ Bk. *Turks. 436*. Mogollar devrinde mustiman ve Avrupalı seyyah- ların, Garbi Asya ilc Uzak-sark ticaret yolu iizerinde biyyiik bir \$chir olarak tavsif ettiklcri *Giirgdnca*, bu tahribden sonra iktisadi ehemmiyeti dolayisile, takriben aym civarda yapilan bask a bir sehirdir. Bk. *Orta Asya Turk Tarihi hakkmda dersler, 130*.

Barthold bu Harezmliiler ilc Dongcn'lcr arasmda nuinasebet aramaktadir (*Turks. 436, not 1*).

adlan go^on \$chir ve kal'alan tazyike huşludift vo Cengiz Han'in bizzat, *Buhdra* istikamotinde harokote gcyiigi snalarda yani 1220 ba\$lannda (Gib nihayoilorino doipu) *Semerkand'dcn* aynlmış, Mavoraiinnohiri tork cdorek golmi\$ti. Ncscvi'ye

gore,mak\$adi silali ba\$ina davct ottigi gbniillii gruplarim bck-lemckti¹⁸⁵. Cuvoyni'yc gore, Hindustan tarai'lanna gitmek arzusunda idi ^m. O zatnan Irak ku'asnuu kendisinc tcfviz edildigini gbrdiigiimiiz

Riikn ii'd-din Cursany'ti'nin veziri Imad ii'd-din Midtammod b. iVSavi'nin *Bclh'c* geli\$ti fikrini degi\$tiirdi. Harczuvjaha hediyeleer takdim eden Imad ii'd-din, miistcvlilerdeu kuttulmak iyin on miinasibinin Irak'a <jekilmck oldugunu o tarat'ta kolayca askor vo tc^liizat tedarikinin, bin- neiicc ciddi mukavemetin miimkin olabilceğini sdylemişti. Yani Mavoraiinnohirden sonra, \$imdi de

Horasan'in diişman dine birakilmesi tavsiye olunuyordu. Bu nokta-i nazara Sulta- nm yanuida bulunan oğlu Celal ii'd-din şiddetle itiraz etti. Ona gore, yapılacak iş hudut kal'alannin dayandigi şu esnada mum- kin mertebe 90k askeri bir araya getirip tcşkilatlandırılmak ve Mogollara mukabil taarruza ge^mektir. Hatta C ii v e y n i'ye gore¹⁸⁷,

Celal ii'd-din: "Sultan isterse Irak'a gitsin, fakat ordulari idareme alarak bir kere denememe miisaadc etsin! Muvaffa- kiyete crişemezck bile halkm : o kadar bizden mal ve hara\$ aldiktan sonra

iş vakti gelince kendi halimizc biraktılar, gibi ithamlarına hedef olmayız,, demi\$ti. Fakat Sultan bu sozlere iltifat etmedi, edemezdi; zira benligini istila eden dehşet onu her tiirli makul miilahazalardan uzak tutuyordu. O sirada *Belh* ile *Temiz* arasinda Ceyhun uzerinde

kain *Pencab'a* gon- derilen siivari miifrezesinin, Cengiz Han'in *Buhara'yi* zabte- derek *Semerkand'e* yiirtidiigiini bildirmesi, zihnini busbiitun alt-iist etti. *Belh'den* ayrildi. *Endhuy* civannda *Kutuluf'c* vasil

¹⁸⁵ *Sir. S. C. trc. 73.* Sultan Mavoraiinnehir'den o kadar siir'atle kagi- yordu ki, Ceyhun'u ge\$tiği sıralarda, o zaman blmu\$ bulunan yukarıda bahsettiğimiz %evzen meliki Kivam u'l-Miilk'un sandiklar dolusu hazinesi kendisine getirilmi?, fakat bunlari ta\$imaga vakit ve imkan bulunamadığı i^in sandikların bir kısmi mihiirleri bile bozulmadan nehre atılmıştir (*Sir; S. C. trc. 49*).

¹⁶⁸ *Cih. G. II, 106-107.*

¹⁸¹ *Cih. G. II, 107.* Daha bk. *Cdm. T. I, 102^b.*

oldtigu rsnada *Semerkañ* dr .sukuimm i ^{U1} K' o civarda duramaa 1.41, «,ldi; Irak'a kit.n,k karanyl, Lanya dogru «rkihnr*r ba,l. Ot.-d.nl.rrl H.:r,v.ms.dn Mavra- un-m-hirdc csasll vc rralitryr uy(?in l.-dl».rl.-r alinamakla suf landiran Ncsrvi: “Diişmana b.rak.lan m.-mlrknlr arazi v< insan bakimmdan oyl«- kiym-tli idi ki, unlara n.slx il. Irak 1.19 bir şcy ifadc ctmez” divert k Sultanm bu son karandaki isa- bctsi/.ligi belirtim kiodir ^{18U}. Maniafiñ bu raddrsindr Sultan i9in başkaca bir 9arc dr yokiu. Biitiin ordularinin imlm <dil- digi bu dar zamanda, gbnullilrr vasirasiylr Mogol savletine mukabelc ctmok hayaldm ibaretti. Esasrn Ccngiz Han bir taraftan 90k biyyiik siir'atlc mihim mukavemet merkezlrini diş alemden tocrid cdrkcn, digcr taraftan Harezmsah uzerine gonderdigii siivarileriyle ka^anlarin vcya halktan hizmetc da vet edilenlerin onun cmrinde toplanmalanna mani oluyor, ayru zamanda, mevcut mimafcretlerden bilistifadc Harczm ordula- rmin ileri gelcnlerini Sultan aleyhinc kullaniyordu. Mcscla *Otrar**da *vezaret naibVigi* yapruş olan Bcdr ird-din u'l-Amid den bu hususta faydalanmişti. Vaktiyle *Otrar*'in Harezma^aha inti- kali sirasinda, babasi Kadi Sa'd ile amcasi Kadi Mansur u, kardeşlerini ve yegenlerini oldiirttugiinden dolayi Sultana kin

baglayan Bedrii'd-din, Cengiz'in huzuruna ^agrildigi zaman, Sultan Muhammed ile validesi arasindaki anlaşmazliklarla ordu mensuplarimn Harezmsaha karşı menfi tavirlarnu. bun- larin i9 yiiziinii Mogol hiikiimdarina birer hirer agiklami^ti. Bunun uzerinc, giyya umera tarafindan Cengiz Han'a gonderil- ntiş sahtc mektuplar hazirlandi. Umumiyclle: “Biz Sultanm validesine hizmet i9in Tiirk memleketlerinden geldik. Harezmsah bizim sayemizde ulkeler zabtetti, hancdanlar devirdi, sonra da validesine karşı nankorliik etti. Şimdi Valide Sultan bizim onu terk etmemizi istiyor. Buna binacn emrinizi ifa etmek iizere gelmenizi bekliyoruz,, mealinde olan bu mektuplar muhtelif yollarla Harezma^aha ula^t.nlidd⁹⁰. Sultan, ger9ekten bir 90k hakikatkn ihtiva etmelerine ragmen, bu mektuplann uydurma o a l ecegini duşimcmiyordu. Vine aym zamana rasthyan bir

⁸⁵ *Cih. G. II, 108. Sir. S. C. trc. 74 Sir. S. C. trc. 77.*

¹⁹⁰ *Sir. S. C. trc. 64-65. Daha bk. Tar. Gu. 497. ^Jemamr, ,0.4.*

suikasd teŞebbusii Sultana yalni/hguu tamamiyle anlatnuŞ oldu. *Semer kand*'in Mogollar tarat'mdan isgalini takip eden gunlerde Tor ken Hatun'un akrabalarından olan Uran'lardan bir grup Sultan Muhununed'i uyku osnasmda bldiirmek i^in so/ birligi etmiŞlerdi. Kolelerinden biri vasiiasiyk* dtnumu ogrenen Harczmsah, ba^ka bir yadtra getpnek sureliyle giif kurtuldu. l'ilhakika o gee otagt luieuma ugramiŞ, ok darbele- rinden p.u\alannuŞu^m. Bundan baŞka Sultan, Horasan'a dogru Ceylnm'u geytigi stralarda, vine Terken Halun'un kabi- lesinden 7 bin ki^i onu lerk ile Mogollata iltiliak etmiŞler; *Kun- duz* bblgesinin nnihafafa/asina bnakttgt Ala ii'd-din ve dalia ba?- kalari Cengi/. hakimiyetini tanyatak ona eephe almislardt¹⁹³. Sultan hesabma tek yikar vol miimkiin oldugu kadar ^,abtik bn muhitten uzaklaŞmakti. *Tus* eivarmda *Ketdt* kal'asina geldiginde, kaPanm tutunmaya ve jnukavemete elvcriŞliligindcn, yalntz ufak tefek tamirata ihtivaŞ oldugundan bahsedenleri dinlemedi¹⁹³. Vukanda soyledigimiz gibi, iimeradan Baha u'd-din Mu hammed b. Sehl vasitasiyle *Nesd'yw* haber gondererek ahalinin bastnm ^arcsine bakmasuu tavsiyc eltikten soma¹⁰¹, 19 Nisan 1220 (17 Safer 617) de *.Nisabur*'a vasil oldu ¹⁹⁵. Cii- veyni deki rivayete baktlirsa. Sultan *Nisabur*'da nc devlet ne millet iŞleriyle, ne de askerle liitj ilgilcnmemiŞ, Vezir Miicir u'l-miilk Kafi ii'd-din Omer'e, iŞ sahiplerinin muracaatlanni reddetmek ve kendisini neŞ'elendiimek iŞin emir vermi?, Őarap meclisleri tertip ettirmiŞ, bu hal de halki derin bir hayrete dii- ŐurmuŞtii ¹⁹⁶. Hare/.msahm her seydm iimidini kestigi artik

^{1#1} *Cih. C. II. J09. Daha bk. Tm. Gii. 497.*

^{19::} *Sir. S. C. trc. 75.*

^{„J3} *Cih. G. II. 109.*

^{4t} *Sir. S. C. trc. 84-85.*

^{1.1} *Cih. G. II, 109. Ciliangiifd* na>irinin bu tariiin liatali oldugu ve dogrusunun 616 olacagt hakkmdaki fikri (I. 114, not 1) dogru dcgildir. Bu hususta Cuvcyini tarafından *Semer kand'in* zabtt olarak verilen 618 tarihi, yukarida gorduigiimiiz iizerc, istihad edilemez. Zaten bu tarih niuellifin izahlart iie de tezad halindedir.

^{1.16} *Cih. G. II, no. Xcscvi'yc* gore (trc. 77) Sultan korku ve dchŞel- ten dolavt jVnaWda ancak bir kat,- saat kalabilmistir. Daha bk. *Kam. T.*

HAKK/.MJJAIM.AR IMI'AKAI'OKIAJ^IJNUN YIKILIJl «7f) bellidir. *Nisdbur'dn* ik«n siivaii isiihbaral miifrrzrsi, Cebe ve SubcVlai liimrnleimin /W/Alai. Cryliun'u grrriikbri habe- rini gctirdifci zaman, Sulian “gbnbinu yakan endive atc\$ i^iade” alelacce *Isferdyin* yolunu lullu^{1M}.

Ccngiz Han'in Sultan Muharrimed'i, nerede olursa olsun, mutlaka yakalayip getirmeleri eniriylc harckete *gcqcn Cchc vc* Sube'clai llorasan'a ayak basar basmaz “daglardan vadilerc inrn seller gibi”, onun izinden *vc* herkesten onu sorarak dolu dizgin ilerliyorlardi. *Keltic* geldiklerinde, \$hrin ilcri gelenlc- rinden bir hey'eti kabul ettiler, yiyccck *vc* saire aldiktan ve halkla alakalanmadan, sadccc bir *fahne* biraktiktan sonra aym siir'atlc yollanna devam ctliicr. Kapularmi kapatip muka- vcmctc lc.scbbiis eden, *Nisdbur* mulhakaundan, *£dvt'*ye bile chemmiycl vermeksizin ilerlcyecccklcrdi. Lakin bunlarm bazi tahrik^i harekctleri dolayisiyle *£dve'*yi zabt *vc* ahalisini katl i<jjin ii\$ giin kadar mc\$gul olmak zorunda kaldilar. Fazla bek- lcmcgc vakitleri olmadigi cihctlc, hizla ilcri atddar. *^ave'nin* ba\$ma gelen akibet biitirn o havaliyi dch\$ete salmi\$, bir ibret dersi tç\$kil etmişti. Nihayct Cebe *vc* Sube'etai kuwetleri, Sul- tanin ayrdi\$indan takriben 40 giin kadar sonra, 617 Rebiilahir ba\$larmda (1220 Haziran ortalarmda) *Nisdbur'a*. ula\$tilar¹⁹⁸. Ve- zir Miicir u l-miilk Kafi ilc Ferid ii'd-din, Ziya u'd-miilk-i Zev- zeni gibi *Nisdbur* buyiiklcrinc cl<p gonderdiler, onlari tabiiyetc, Ccngiz Han'in fermanlarına inkiyada davet ettiler. Cebe mu- halefcttcn kaipnilmasmi, Mogol vazifcdarlarm iyi kar\$ilanma- sini, surun saglamligina ahalinin \$okluguna giivenerek giri\$- Icck herhangi aykiri bir hareketin felaket getirebilecegini bil- dirdi *vc* Uygurca yazilmi\$ bir “*Al Tawga*” ile Ccngiz Han'in beyanname mahiyetindeki jYir/jg'lanndan bir niishasi schre gondcrildi¹⁹⁹. Mogollar Sultani aramak iizere burada ikiye ayrilddar : Ccbc, *Ciiveyn* tizerinden *Mdzenderan'a* dogru;

¹⁹⁷ *ah.* G. 11, 112.

¹⁹⁸ *Cih-* G. I, 113-114. *Kant. T.* IX, 334. *Cam. T.* I, 108^b.

Ccngiz Han tarafından takipilcrrc miiteaddit niishalar halinde verildiigi anla\$ilan bu *yarhg'dn* Inilasatcn \$oylc deniyordu: “Kumandanlar, esraf *vc* ayan, halk ?oylc bilsinler ki,... il (tabi) olan herkes, kadinlanna *vc* qocuklarına merhamet gosterilccck; iFligi reddedenler kadinlan, ?o- cuklari *vc* akrabalarilyc birlikic hlclac cdileceklerdir”. *Cih.* G. I, 114.

SuboVtai *Tus* istikamotindo ilorlodi. Gbrdu&uinuz gili tabi olan memlektorlo dokunuhnuyor, lakat nuik.ivejurto yelic- nenler bldiiruluvordu. SuboYuii bu soboplo *Ihikan* ilo *Tih'un* \$arkmdaki kasabalaru /.mar vermodi, lakin muhalol'ot gbstoren diger malm Her ahalisiui kltlyum geyirdi. *RbJektin* yoluyla vasil oldugu *Habuftin'Aa* iltilm gormedigi iyin kailiam yaptt, ora- dan *fs/erayinr* gcldi²⁰⁰.

Sultan Harczm\$ah 13 Mavis mao (7 Rebiilevvcl 617) dc *tsferdyin* cihetindon Irak'a girdigi /.aman. habmiler vasitasiylc Mogul suvarilerinin kendisinin pe\$inde okluklanm vc pi'k ya- kmlara kadar geldiklerini bgrondi. Siir'alle *Hemeddn* ile *Isfahan* arasindaki *Ferre zin* kakasma dogru yoneldi. Maiyctindc 30 bin Irak askoriylo ovada bulunan oglu Gursantpi ilc kar\$ila\$ti. Irak iimerast *t'tHrankuh* karasnun iyi bir melee' olacagmi ilori siirerek ellerindeki kuwctlerle miidafaa Imzirliigi yapmak tavsiiycsindo bulundular. Sultan gerek bunu, gcrckse Melik Nusret u'd-din'in Fars'daki *Tengtegu* dagina gidip, toplanabi- lccok kulliyetli miktarda askcrle gctjtjlcrci tuunak suretiylc, mu- kavemet teklifini reddetti. Qiinki hig bir ycrdc ve hig bir \$art altmda Mogollarla kar\$ila\$mak istcmiyordu. Kadmlarmi ve oglu Pir-\$ah ile onun annesini gondcrdigi, Nasir u'd-din Togan kumandasmdaki, *Karven* kal'asnn²⁰¹ saklanmak iigin miisait gordii ve Sultanin Irak'a gclmesivle yurd miidafaasi iimitleri canlanmi\$ olan Riikn ii'd-din'i vc diger iimerayi kcndi hallerine terk cderek, *Rey* batismdan Taberistan'a dogru yollandi. *Ma- Zenderan* havalisinde Sultani aramakta olan Cebe kuvvetleri ise miifrezelcr halinde etrafi tanyorlar, ugradtklari \$chir ve kasabalarda emirlerine uymiyarlari oldiiruyorlar, \$uphclendik- leri kal'alan muhasara ediyorlardi. Bu arada bir kol *Amul'da* kailiam yapmi\$, diger bir kol, gdrdugiimiiz iizerc, Terken Hatun'un sigmdigi kal'ayi ku\$atmi\$ti²⁰². Harezms\$ah 1220

²⁰⁰ *Cih. G. I, 115.*

²⁰¹ *Rey* ile Taberistan arasindaki *Karven* dagtnda kain (*Cih. G. II, 113, not 1*).

²⁰² Terken'in bulundugu *Jldl* kal'asmi ku\$atanlarin Cebe Uimcninden oldugu anla?iliyor. Vakia Ciiveyni bir yerde (II, 199) bu mufrezeyi Su- be'etai kuvvctlerinden, bir yerde (II, 116) Cebe'nin kuvvctlerinden gos- teriyorsa da, o sirada Subc'etai hentiz daha jarkta bulunduguna gore, birinci versiyon daha dogru olmak gerektir.

Trmnummda (Cumadrl..14 (i.7), N[^] v-y.- gore, halkuu, v< jnaftlup orcliilardaa ka^anlanlan miir.-kk.-p ao lm.it yakin b.r kalabalikla /W* bnunde konakladigi sirarla, a,,s.z... Mogol kuwctlrn rarafintlan Qcvrildiler v<t l.ayl. iHi-lat vcrd.l-r. Vu- kanda adi gcpn Irnad ii'l-miilk blenl.r arasmda idi. l akat Mogollar tarafmdaii tciis edil.-miycn Sulian,/Cuvcym'ye gore a tint 11 yaranasma ragmen, adamlarindan bir ka\$ kip iJe ka<pp kurtulmaga muvaf'ak oldu^{2W}. Mogolian pi.prtmak icin Irak'a doncrck *Heme dan* <\ kadar uzandi ise d<-^{a0}S yan yolda isti- kamet degipirdi vc *Kazviric* nazir kal'alardan biri olan W- *calidnn* dogru yiiriidu; kdavuzlar *Hemeddn* a yetipn Mogol mufrozclcrine onun Bagdad cihcline giitigirii sbyli\orek izini kaybcctirmcgc muvafTak olmu^lardi²⁰⁵. Sultan, umerasi tara- fmdan hiirmctlc karplandigi *Gilan* biilgcsinde bir hafta kadar ikametten sonra *Mdzenderan* in en sarp kismi *Espidar*²⁰⁶ a vardi. Oradan yaknnda *Dabuyi* nahiyesine ulasti. Fakat artik btiin Mazendcran vc Taberistan havalisinc dagilmi? olup kendisini aramakla meppil Mogol suvarileri korkusundan sik sik ycr degipirmek kaygusu ilc, ugradigi yerdc fazla kala- miyordu. Nihayct yamndakilcrle yaptigi meşvcret sonunda en emin yer olarak segilen, Hazcr denizinin guney-degu sahil- lerine yakin, *Abeskun* adalarindan birinc sigindi²⁰⁷.

Subc'etai, *Damegan* da *Gird-i guh* hisari onimdeki savapa

⁵⁰³ *Sir. S. C. trc. 78. Cih. G. II, 114.* Bu \$arpi\$mada muellif \$emsu'd- din Muhammed b. Kays dc Sultan'in maiyetinde bulunuyordu. Hercvi mere arasmda kiiaplarindan \$ogu, bu arada mc?hur eseri *El-Mu'can fi Medyir-i Ef ari lAcem* in arabca miisveddeleri de kaybolmuftu (bk. *Kilobit l-Mu cent fi Meayir...* de muellifin mukaddimesi, 17).

⁰⁴ *Kam. T. IX, 334-335.*

³⁰⁵ *Cih. G. II, 115.*

Cih. G. II, 115 (bk. II. 115, not 5). *Sir. S. C.* metin 48 de: basilmi\$ vc (trc. 79 da) Oustunabad diye nesredilmipir ki, *Ustunabad* ile kanpirtldigi anlajiliyor.

^{*07} *Cik. G. II, 115-116. fidin. T. IX, 334.* Mogolların Sultan'in izini kaybettikleri muhakkaktr (krş. *Turks. 425*). *Sir. S. C.* (trc. 7g)dcki: "Mogol- ar sahile kadar gclcrck, kayik ipndc ka^an Sullan't ok yagmuruna tuttulav" kaydinn hakikatlc ilgisi olmamak lazim gelir. Aldiklan pddetli emir kar- Jismda sah.lc pek uzak olmayan vc sahil koylcricyle daimi temasm mum- un u undugu (bk. *Sir. S. C. trc. 80*) bir adada Sultani rahat birakmazlardi.

bir şok kimselori oldiirduktion. ugradigi *Shuntin* \ zorla tabii- voto aldtktan soma AYr'o goldi; *Rev* kadisuun Gongiz Han'm fermamna tabii\ot ar/.oimosi u/.erino *Ht incitin'* a dogru iler- lodi. Bu suada *Hemeddn'*a golmitj olau Cobo ilo birlojjtilor. Bu Şohir do iiaat odinco. *Hemeddn* ilo *F.bher* arasindaki, *Siah'da* Bog-tigin ilo Gii'^- boga knmandasmdaki orduyu kih^tan gc<jir- dilor. Oradan *Erdebil'c* vanlilar. *MUGanda* kiŞladilar. Ba- harda Irak-i Aoom'o dbnerok kitallordo bulundular. Mogol tabiiyotini kabul ettigi i^in Ala u'd-devle'yi hapsodon vo *Heme-* fAiYdaki Mogol *\$ahncs*\\|\\| bldiiten Comal ird-din Ay-aba ilo larni'iarlarnu toptan katlottilor; soma A/orbaycan'a gittilcr. Hor ugradiklan yeri kondilorno tabi kilarak, her şohir vo kal'- ada biraktiklan (.1/ *Tamga*) lar vo *\$ahnelorlo* Cengiz ferman- lanmu hukumlerini yiiruterok vo hor koşedc Mogol dchşctini biltiil isbat odorok; fakat, asil hodoflori olau Sultan Muhammed Harozmsah'i yakalayamadan. *Derbend* yoluyla Kafkaslan geŞ-tilor vo Hazar'm şimalindcn Gogi ordularina miilaki oldular ²⁰⁸. Congiz Han vo Tolui Mavoraiinnohirin zabtinda gordiigiimiiz aym harp sistemi ilo Horasan şchirlerini ole gcgirmeklc meşgul buhmuyorlardi.

Sultan Muhammed, yamndakilerle beraber bir sandalda, Nescvi'nin ifadesiyle, "no ccdadinm no do kendisinin malik ol- dugu topraklar da barmacak bir ycr bulamamak tcessiirii iginde", herkes tarafmdan tork cdilmiş birsurgiin gibi, adaya dogru iler- liyordu. Son senclcrin agir iizuntuleri arasinda hayli yipranan viicudu, kadcrin bu nihai darbesini kaldiramiyacak dcrcecedc tahammuliinii kaybetmişti. Adaya giktigi zaman cigerlcrindcn mustaripti. Kayikta yamnda bulunanlann anlattigma gore ²⁰⁹, tokrar sihhate kavuşamiyacagindan elem duyan Sultan "Vak- tivle sahib vc hakimi bulundugumuz o geniş ulkclcrden bizc mezar olacak iki zira'hk yer bile kalmadi" diyerck act act şika- yetler ctmektc idi. Esasen son zamanlarda validosi Terken Hatun ilc saraya mensup kadmlarin, kizlarmm vc hazinenin Mogollar clino gegtigini haber alinca derin kedcre bogulmuş, oliimii hayata tercih eder olmuşt²¹⁰.

²⁰⁸* *Cih. a. I*, 115-116.

²⁰⁹ *Sir. S. C. trc.* 79-80.

²¹⁰ *Sir. S. C. trc.* 93. *Cih. C. II*, 116.

Sultan aclada kalrligi U5 dbrl ay zarf.nda, znrn ilit.ysig- Jarini te'min hususumlu, *M&zenftermU* koyluhrden *w/Aicc.* yarclim gordii. Kiu;iidik gadirmm yai.mda, |>arлак gunlmiiii hAtiras.m canlandinnak Uzerr, bir at gbrmk arzusunu izhar ctjniş, hi I aharr Sultan Ci-lal U'd-din d.vrinde 'inirhk mevknnc yiikselccek olan 'lac U'd-din iluscyn tarafmdau tedarik odilcn kula hir at kendisinr lakdim olunmu^tu ^{2U}. Ncs* vi bu hadisc uzcrinc *Emir-i Ahur* ihtiyar u'd-din Giiglii'ntin 'Imparatorluk dahilindeki yuzlcrcc harada cmrimizde hergun 30 bin at bu- lunurdu vc istedigim zaman bir dirhem harcamadan bu yrkunu 60 bine tjkarabilirdim" dedigini kayitle bu iki hal arasindaki farka temas ediyor²¹².

Sultan'm U9 oglu: Cclal u'd-din, Ak-sultan vc veliahd Uzlag- şah babalariyle beraberdiler. Hasta Sultan, olumunc takaddim eden giinlcrde nihayct hayatinin hemen hemen tek mustakil kararlarindan birini verdi. Biilun maiyctindckilcrin huzurunda, sarsilan hAnedani yikilmek tehlikesinden koruyacak ve gcv^cycn saltanat dizginlcrine hakim olabilecek kabiliyette gordiigu oglu Cclal U'd-din'i yeni veliahd tayin etti vc herkesin onun bay- ragi altmda birleşmesini tavsiyo cdcrcck, kendi kilicmi cliyle Cclal u'd-din'in belinc kuşalti²¹³. Bundan biraz sonra da oldii (şewal617/Arahk 1220)²¹¹. Yinc N o s e v i'nin rivayctinc gore, C^{av}uş şcms u'd-din Mahmud ilc baş *Ferraş* Mukarreb u'd-din Mihtcr-i Mihtcran taraflanndan gasl edilen Sultan, adada kefen bulunamadigi işin Q'avus şcms u'd-din'in gomlcginc san- larak gomulmiiştir ²¹⁵.

-11 Sultan Muhammed dar zamanlartnda kendisine yardtm edenlere mevkiler bahjettiginc dair (*evkiler* veriyor, veya kilt£ ve saire gibi hediyelerle onlari raemnun ediyordu. Sonra Harezmşah olan Cclalii'd-din babasim bu /riiAi'lcrcni muteber saymi?, ondan hedive almi? olanlan da dainia hoş tutmustur (*Sir. S. C. ire. 81*).

^{3,2} *Sir. S. C. trc. 80.*

»u r, r' S, C, _rC' 94+ Daha bk_ C, m, T_ b toy¹.

¹¹ Olum tarilunin ayi mehazleimizde yoktur. şewal avinxn haki- kale uygun oldugu hakkmda bk. (*Turks. 426*).

¹ *Sir. S. C. trc- 8K Nisbc* c'n muahhar bir kaynak olan anonim "*Tarih-i I e(u a Sultan*

Muhatmed'in *Hadramut* tarafina ka^mak istedigii.

1, r, r' n • oValamaSI yazimdcn 613 dc denize aularak boguldugu kav.t- (metm 32, trc. 20). Bu malumatm hakikate aykirihi mey dandadir.

Sultan Celal ii'd-din 1229 sonosinde *Ahlat'i* muhasara cdcr- ken, babasmm komiklorini dolnottinnek maksadiyle, *Isfahdn'dn* bir mod rose in\$asuu vo i^indc muhte\$cm bir liirbo yapilmasini emrotmi\$ti. Bu i\$o, adi go^on Mukarrob ii' d-din moirur cdildi vc kendisine 30 bin dinar vcrilcrck gbndorildi. Aynca in\$aatin tamamlanmasi hususunda ioap eden paranm ic' mini Irak vezirinc bildirildi. Mukarrob ii' d-din'in harokotindon dort ay sonra *Isfahan A* varan miollif Nosovi medrese duvarlarmm adam boyu yiiksolmis oldugunu gbnnutjtu. Osirada Cclal ii' d-din, halasi olup *Mazenderdn'da* luilunan, cski Mazonderan mcliki Husain ii*d-dcvlc Erde\$ir'm dul kansi \$ah-hatun'a, Mazen- dcran cniirlcri vc buyuklerinin refakatinde bizzat, adaya gidcrck Sultan Muhammod'in kemiklerini, *Isfahan'daki* in\$aatin hitamma kadar kalmak iizorc, *Dtimavend* ilc Mazenderan arasmdaki sarp vc muhkem *Erdclin* kal'asma naklcttirmesinc dair bir ferman yolladi. Bu fermani Sultan Cclal ii' d-din'in miin- \$isi olan miicllifimiz Nosovi kalemc almi\$ti²¹⁶. Bu miinascbetle Ncsevi bir dii\$iiincesini naklcdiyor ki, cntresandir: Mogollar gittiklcri yerlerde gomiilii hukiimdarlarm kemiklerini \$ikarip yakiyorlardi. *Game'yi* aldiklarmda Sultan Mahmud-i Gazncvi'nin kemiklerini yakmi\$lardi. Zira onlar, no rede olursa olsun, biitiin hiikumdarlarin miifsterck bir cedden indiklerinc inamyorlar vc kendi adetlerini tatbik ediyorlardi. O zamana kadar Sultan Muhammed'in cescdinin mahfuz kalmasi, Mogollann adaya kadar gitmemeleri yiiziinden idi. Eger oradan Mogollann ula- \$abilecekleri bir mahalle naklcdilirse mutlaka o da yakilacakti. N c s e v i bu hususu Mukarreb u' d-din'e agmak istemi\$ ise de onun tarafmdan ho\$ kar\$ilanmadigi igin susmayi tercih ctmi\$ti. Celal ii' d-din'in fermani gercgincck kemikler *Erdehri c* gctirildi²¹⁷. Fakat N e s e v i 'nin dedigi gibi, Mogollar Celal u' d-din'in i\$ini bitirdikten sonra. *Erdehri i* muhasara etmi\$ler ve zabti miiteakip,

²¹⁶ *Sir. S. C. trc.- 319-320.*

²¹⁷ *Sir. S. C. trc. 320. Cih. G. II, 117. Cam. T. I, 108b. Macma'u'l- Ensab (2toa)da* Mogollann adaya gelmcclcri tizerine Sultan'in bajini alip 9ikip gittigi vc giinlcrcc yaya yurudugii, hastalaridigi ilh.. gibi uydurma bir rivayet vardir.

gomuldiigii yerden <;ikaril;trak Kaan Ogodai'a gonderilcn Sultan Muhammed'in kmiklcrci onun emriyle yakilmiřtir²¹⁸.

Sultan Muhammed Harezm^ah'm dlumu, Terken Hatun'- un esareti, Mavcraunnchirin vc Harezm'in sukulu ilc son Harezmşahlar Devleti tarihe mal olmuştur, demek yanliş olmaz. Bundan soriraki Sultan Cclal ud-din'in 10 sene kadar devam eden, fakat hit; bir musbet neticceye ula^amiyan heyecan dolu macerasi iso tetkikimizin dişmda kalmaktadır.

¹¹⁸ Sir. S. C. trc. 321. Daha bk. Tar. Gu. 498. ^afemarm 836.

Erdehn kal'asi Sultan Muhammed zamanında bir defa muhasara edil- mişti. Nesevi'nin Emir Tacii'd-din Omeri'l-Bistami'den dinledigine gore, bu Emir *Bistam*'a gelen Sultan'm emriyle i'ni para ve miicevherat dolu on' sandigi *Erdehn* kal'asi kumandanma gotiirup teslim etmif ve miihurlerine dokunulmadan teslim ettigine dair yazdi vesika almişU> Yine bu Emir'in soyledigine gore, Sultan'i arayan Mogollar kal'ayi kuşattiklarında bu ha- zine sandiklari mukabilinde muhasarayı kaldirmişlar ve bu sandiklari yine muhvirleri bozulmadan Cengiz Han'a gondermişlerdir (Sir. S. C. trc. 78).

NKTICK

Harezmsahlar Drvrltinin umuini bir muhasbcbsinin ya- pilmasi dusiiniildiği zamau, onuri grli.pnc csriasinda takip ettigi az-yok normal scyir bir taraf'a birakilirsa, iizcrirido oh<m- miyctlc durulmasi icap eden nokta, her halde Mogol istilasirim pck scri muvafll'akiyctinin sirn olsa gercktir. Yiksek idarc ka- biliyeli ve askeri doliasi dolayisiyly, ya«jadigi devir muc lliflc- rinden asnmizm modern tetkikeilerinc kadar, tarihlc ilgilenen zevatm ekserisini kendinc cezbedcn Ccngiz Han'in ^ahsiycti vc icraati vesilcsiyle bu hususta <;ok scyler soylcnmiştir. Mogol- larla muasir islam kaynaklari, Ciivcyni dahil; miisluman mem- Icketlerini, halkin o zamana kadar Şahit olmadigi bir sistem dahilinde ^igneyip tahrip cdnleri clbcttc hayirla anmiyorlar. Bu muelliflerin Mogollara karsi gizlcyemediklcri kini vc, Mcgol tcrori'mii hissedilir dcrccdc miibalagah akscttirmelcri keyfiye- tini tabii gormck lazimdu'. Bununla beraber, Ccngiz Han'in kendi yakmlanna, Kcrcit, Merkit, Nayman vc sairc gibi akraba kavimlcrcc karşi bile gbstermektc tereddut ctmedigi ?iddet vc yaptigi imha muharebclcrinden dc anlasiliyor ki, biiyik Mogol hiikiimdari, siyasi ihtiyatkarhk, itidal ve basireti yaninda, son dcrccc merhametsiz vc cmsaline ender rastlanan kan dokuciilerden biri idi. Rakip telakki ettiklerini bircr bircr ortadan kaldirmi\$, zaif zamanlannda Mogol kabilclcrinin ibti- dai inan^laine islismar edebildiği miiddct\$e biiyik yar- dimlarmdan faydalandigi niiluzlu şaman Kokogii'yii bile bu yardima ihtiyag. kalmachgi anda oldiirtmekte gccikmemiştii. Savaşlan, 50k defa, muanzlanm vola gctirilmesi ilc degil, tamamen yok cdilmcsi ilc nihayetleniyordu. Kis- yaz, gecc-giin- diiz suhuret farki miithis step ikliminin te'siriyle ruhan vc bedc- nen gclikleşmiş, kisir tabiat şartlari iginde gegen getin havat miicadeleleri yiizunden maddilcşmiş bozkir kavimlerini fren- Icmck ve onlan disiplin altma sokmak maksadma yorulabilecck olan meşhur *'Yasa" nⁿ 1 sort hiikiimleri, bu maksadi gercekleş- tiien Ccngiz Han'm sahip bulundugu yumu^ama bilmez ru-

him hakiki biv ma'kesdir. Bu sayode dimiyamn on goni\$ impa-
 ratorluklanndan birini kuran C.engiz, batiyi birdefa istilaya giri\$-
 tikicn soma, avm sobeplerden ve ativkarhkla gayr-i kabili tc'lif
 zihniyetton miitcwllii olaruk, topraga bagh, yerloşik, srmavi
 dinlerdcn birine in.mau iilkolcrdo. pck liizum olmadigi halde, bilo
 bile yapurdigi katliamlavdan dolayi tarihiu jnuahc- zesinc ugrnmis
 olmesma ragmen: Howorih. Poppo vi* Abbas Ikbal gibi igirkli ve
 garph bazi tetkikeiler tarafmdan a\$ m bir \$orof halesine biivumnck
 istcmniş vo hakkmda “medhiyc” dcnniesi \anliş oliniyan kitaplar,
 makaleler yazilmi^lir¹. Cen- gi/. 'in ban seferinin muvafakiyetinde
 Mogol tcthişinin her halde mihim hissesi vardır. Istilamn daha
 başlangicmda biitiin memlekeue şuyu' bulan korkun^ tevbrden
 yerli-yabancı herke- sin dehsvie dii\$tu giinu, Harez m vc Horasan
 ahalsinden giicu yetenlerin garbe dogru hicretc başladiklanni soy
 icy en, bu arada kendisi do kagan Sems ii'd-din Muhammed-i
 Razi' nin ifadesi bunun agik delilidir

Hadisenin ceryan tarzi boyle olmakla beraber, acaba is- lam
 alcminin Mogollar tarafmdan isdlasi mukadder mi idi? Bunda bizzat
 Harez m^ahlar dcvletinin rolü olmamiş midir? Yani, Sultan
 Muhammed'in malum muvazenesizee harcketleri vukubulniasaydi
 Cengiz Han yine, yakm doguyu bir cldc bir- lcştiren, bu Islam
 imparatorlugunu behemehal yikacak mi idi? Barthold'a gore³ ve,
 muvaffakiycderlc beslcnen Mogol istilasmı “yedikge artan işte haya”
 benzeten vc clgilcre tecaviiz hadise- sini diş sebep kabul ederok
 “zaferle neticelcnen scferler Cengiz'in gurunmu ok\$amiş, onda
 diinyaya ve servetlerine hakim olmak için Allah tarafmdan hak
 verildiği inancini uyandırnş, gdkte ancak bir güneş oldugu gibi, yer
 yiziinde de bir Han olmah, tarzmda ilahi bir salahiyet fikri teşekkul
 ettikten sonra, onun için bir kanaat ve hudut kalmamiştir” diyen
 Hacnisch'e gore,⁴ cvel! Haibuki, Sultamn sebep oldugu ihtilaflara
 kadar Mo-

¹ H. Howorth: *Mogollar Tarihi* I, 146. N. Poppo: *Türkiyat Mec.* I, 315. Abbas
 ikbal: *Tarih-i Mufassal-i Iran* I, 71-72.

² *El-Mu'cem Ji Meaytr-i Efari'l-Acem.* Miiellifin mukaddimesi, 5 vd. Daha bk. *Kam.*
 T. IX, 617 hadiseleri.

³ *Orta Asya Turk Tarihi hakkmda dersler*, 135. *Turks.* 400.

⁴ *Giz. T.* Onsdz, s. XLIII-XLIV.

gollar-Hareznufahlur mtinascbd Icrinc dair hadisclcr bu nokta-i nazari pck hakli (pkarmiyor gibidir. Cengiz Han'm, Uzak-Şarkla Yakm-dogu arasmnda cercyan ederek eanli ticarcte verdigi biiyiik chemmiyetc ilavcten Sultan Muhammed'i "bulun garbin ha- kimi" tanmiasi, onun boyle niyetlerden uzak oldugunu gbste- riyor. Eger Harezm^ah durumu idrak cdebilseydi, imparator- lugunun gidişine lakayd olnasa vc iktisadi ecphcye ihrnal ctmcsydy, tcb' asinm ihtiyae vc mcidaatlcrcni goz online alip ntancvi tcmayulalim oksasaydi vc nihayct 400 bin siivaridcn miirekkcp ordusuna bilfiil hiikmcdebilseydi, kuwetlc muhtc- mcldir ki, istila harckcti onlenmiş olurdu. İlk zamanlarda bati hakkmda az malumati olan Gerigiz Han, islam devletinin bir siirri za' aflanni tcdricen ogrenmesine ragmen, son ana kadar silahlı (jati^ma yoluna gitmcmiştir. Sayica Mogollarm hey'et-i umumiyesindcn 50k fazla olan miisliiman halkin kiifle halinde toplandigi, aşagi-yukari yarim milvonluk inzibatli ve hasmin harp usCillerine intibaka kabiliyctli ve o sistem iizerc talimli orduya dayanan bir islam devlcti, Cengiz Han't, - muvaffakiyet- leri hususunda, belki şuphcyce diisurebilirdi. Fakat tetkikimizde misalleriyle daima bclirttigimiz gibi. bu islam devleti Sultan Muhammed zamanmda ancak bir heyuladan ibaret kalmiştı. Ibn ii'l-Esir'in dedigi iizere, Sultan Muhammed ctrafmi, hi<j bir hanedan, hig bir mukavemet kudreti birakmamak şartiyle ezmiş⁵, hakimiyetine aldigi miiteaddit islam teşckkullerini bo- zuk idaresi yiiziindcn toptan infisaha ugratmisti. Yikilmaz bir kuwet olarak gorunen ordusu, gogunlukla bozkirh kavimlerden mute^ekkil olmasma ragmen şayan-i hayrettir ki, kendi oz strate- jisi olan step muharebe usfillerini unutmüş, yakin muharebe tarzma gore yetiştirilir olmuş vc bundan başka, adeta iranlila- şarak fazla "exigeant" hale gelmiştı. Mogol askerleri derece- sinde kanaatkar vc itaatkar olnnyan Harezmşahlar ordusunda mesela, Cengiz ordusunun en segkin unsurunu viicuda getiren, ok^u siivari smifi yoktu; veyahut yok denecek kadar azdt. Ne-sevi'de goriicn, yukanda bahsettigimiz, ok\$u birlikleri teşkili teşebbusune dair kayitlar bunu isbat eder. Mogollara karşi o kadar ihtiya\$ duyulan ve ge\$ kalmdigi i<jin tahakkuk ettirile-

⁵ Kam. T. IX, 330. Daha bk. R. Grousset: *L'Emp. Along*, 226-227.
Ha rtznufahlur Tcrihi 19

miyen bu tc\$ebbus, aym zamanda Sultanm kom\$u biyyiik bir dcvletin askerlik i\$leri bahsinde gbstordigi alakasizghi da isbat odor. Koza MuvaiVak ii'd-din Abd ii'l-l.aiif in sbzlcride yokcalib-i dikkatliir. Ona gore ⁶ Haro/mlilor inuharobo osnasmda ihliyat kuvvotler ayirmiyorlardi. Halbuki yalmz ihliyat ayirmek dcgil, hatta sava\$ birliklorinin bir kisnum ih'ri siinnok, fakat yogunu muhareboyc olveri\$li siitrolorde gizloyerok pusu kurmak bozkir harp sisloininin bashca hususiyotlorindendir. Cengiz Han *Seme r hand* vo *Giirgtinc* gibi garnizonlan on yiiiklii, binaonalcyh cn mukavim, morkozleri pusu savosindo paryalannij imha ctmi\$ti. Iran, Gur vo Mavoraiinnehir topraklannda jnulado muharebc usullorinin cari oldugu yorlorde, tabii kuvvot l'azlahgi avanta- jina dayanarak vo aym zamanda cosuranc dogii\$erek parlak muvaflakiyotlor kazanan Sultan Muhammod, Mogollarla daha ilk savasta, siir'at vo uzak muharobo csaslan uzcrine kurulmu\$ yeni bir sistomlo ortaya \$ikan tahannniillii vc <jetin Mogol askeri karjisinda, aradaki biyyiik farki anlanu\$ vc Cengiz ordu- larunn yenilmcz oldugu kanaati iyico zihninc ycrle\$mi\$ti.

Mamafih boyle bir ayrihgm mevcul olmamasi hali yinc Harezmsahtn muvaflakiyetini garanti odor mahiyette dcgildir. Nasil ki, cn kudretli silahlar dahi onu kullanmak ehliyetinden mahrum olanlar elinde kiymct ifadc etmczse, gcnii\$ manasiyle strateji veya bir sava\$m icaplanna uygun taktiklo zafore ula\$- mak da ancak o strateji ve taktik'i moharotlc icra mevkiinc koymaga baghdur. Alctlcrici kullananlar vc muharobeyi yapanlar nihayet insanlardir. Halbuki Cengiz ilc Harezmsah, Mogol ordularmdaki kumandanlar ile Harczm ordularmdaki emirler arasinda, kumandanhk bakimindan, miis\$terek hususlar, muka- yeseye imkan vermiyecek dercedede ciiz'idir. Bu malum keyfi- yetc *Otrar* faciasmz "Altin dizginlerimin *Sarla'ul* tarafmdan ko- parilmasma miisaadc ctmiyeccgim" demek surctiyle hiikiimran- ligma bir darbe vc \$ahsina bir hakarct saydigim bclirten Cengiz Han'm kirilmaz enerjisi kadar korkung ofkesi ilave edilirse, davanin temeli anla\$ilmi\$ olur. Cengiz, Harczm\$aha artik sul- tanhgi yakupiramiyor, onu haydut, hirsiz tclakki ediyordu. *Herat*'da esir dii\$en Kadi Vahid u'd-din Fu\$enci ile konu\$malan

* Bk. Dcr Islam XXIV', 1-29-130.

cBiiiasında: “Harczmph padi?ah H< gil bir ogri (him*) dir. Padi\$ah olsaydi benim < l(;ilnimi, bazirg&nleriini bldiirtmezdi” sdzlerini sik sik Irkrarlamif vc Iiakli d<: almaktan duydugu liu- zuru dcf’alarca iladr ctmijli⁷.

Harczmşahlar Imparatorlugunun yikilipnin Turkliige, do- layisiyle is lam diinyasma <;ok \$cyler kaybettirdigi muhakkaktır. Daha XII. asrm ikinci yarısında Harczmle hudut bdlgclcrden itibaren Asya i^lcrinc dogru islamiyete yeni <pgirlar acplmakta idi. Arap vc Irani) degil, Tiirklerden yoti\$en mutasavviflarm boz- kirli Turk boylan arasmda. onlara kendi dillcriyle hitap eden telkinleri yeni yeni jncyvclerini vermege başlamişti. Biyyik şeyh Ahmed Yesevi (dim. 1166) nin dogu Turk -jivesindeki “*hikmet*” leri, şarki Turkistan vc Scyhun havalisi Tiirkleri arasında miisait bir muhit yaratmiş vc Yesevi’lik o civarda <jabuk tutunan vc tc’sirleri hala devam eden, bir tarikat haline gelmiřti⁸. Ahmed Yesevi’nin talcbesi olup bozkir Tiirkleri tarafından <;ok sevilen Hakim Suleyman Ala (dim. 1186) mn başta *Bakrgan Kilabi* olmak iizerc, islami-tasawufi escrleri halk arasmda reva\$ bulmuřtu⁹. Sultan Tekiş zamanmin bozkirlilara karşi muvaffakiyet amillerinden olarak, bu manevi terbiye faaliyctini de unutmamak her halde ycrinde olur. Yesevi’nin gittik^e ^ogalan ve muhtelif Tiirk boylan sahalarmda şahşan miiridleri¹⁰, derin bir feragatle, yeni kazamlan kiitleleri olgunlaştırmakta idiler. Mogol istilasimn arifesinde *Kayahg* ve *Almalig* gibi uzak min- tikalarda Islam-Tiirk hukümetleri teşekkiil ediyordu. Nasil Oguz boylan islamiyete hayat aşılamak suretiyle Tiirkliige yeni bir şeref kazandirdilar ve kendileri de Yakm-dogu toprak- larma ycrle?erek medeniyel aleminin yardimcileri oldularsa, zamanla islam telakkilerini benimsiycek kalabak Kankli, K-jp^ak, Kimek kabilcleri de tarn bir zindellikle katilacaklan yeni dine ve dolayisiyle milletimize ve medeniyete biyyik hiz- metlerde bulunabilirler ve belki seleflerinin yaptiklan gibi kismen garbe dogru akararak miışterck inancin sagladigi kardeşlik

⁷ *Tab. Na.* 352-354.

Bk. F. Kopriili, *Isl. Ans. Ahmed Yesevi* mad.

⁹ Bk. R. Rahmeti Aral, *Isl. Ans. Hakim Ala* mad.

¹⁰ Yesevi’nin Harczm’daki halifelcrinden biri Said Ata idi ki, 1218 siralarında olmuştii (bk. *Isl. Ans. Ahmed Yesevi* mad.).

HAREZMŞAHLAR TAKIMI
duygulan i^inde Tiirk yurtlarını mifusca ^ogaltirlar ve geniş-
letebilirlerdi.

Fakat Mogol istilasi b« imkanlara sod Őkti. Bozkirli Tiirk-lerin pck
Őgu akmlann vc savaşlarm girdabiuda tclof oldu. Geri kalanlar da.

Siberva sahralannda vo Altaylarda tccrid edilmiş bir halde, oski
iptidai vaşayışlanm idainoyo mahkum duruma distiller.

Harezmsahlann inkirazi Mavcraihmehir vc Havczm ilim vo odobiyat
hayanna da son vordi. Totkikimizin bivjindan bori void goldik^e

zikrodilon muuşiler, ^airier, fakih ve sufilerdon başka, Fahr-i

Harozm namiylc ma'ruf Zcmah- şeriler, *ahire-i Harezmsahiyye*” adh
tib kitabmm miicclifi Ismail-i Gurcani’ler vo leylcsof Fahr u’d-din-i

Razilcr yetistiren muhit ozildi. Canlarim kurtarabilon bir 90k alim,

edib mcm- lckoti bnakarak Hindistan’a, Suriyo vc Anadolu’ya

kaçmak zorunda kaldı; Turk-Islam medeniyet vc kiiltur hayati, yeni
kit’alar fethodecek yordo, yinc kendi işine donmege meebur oldu.

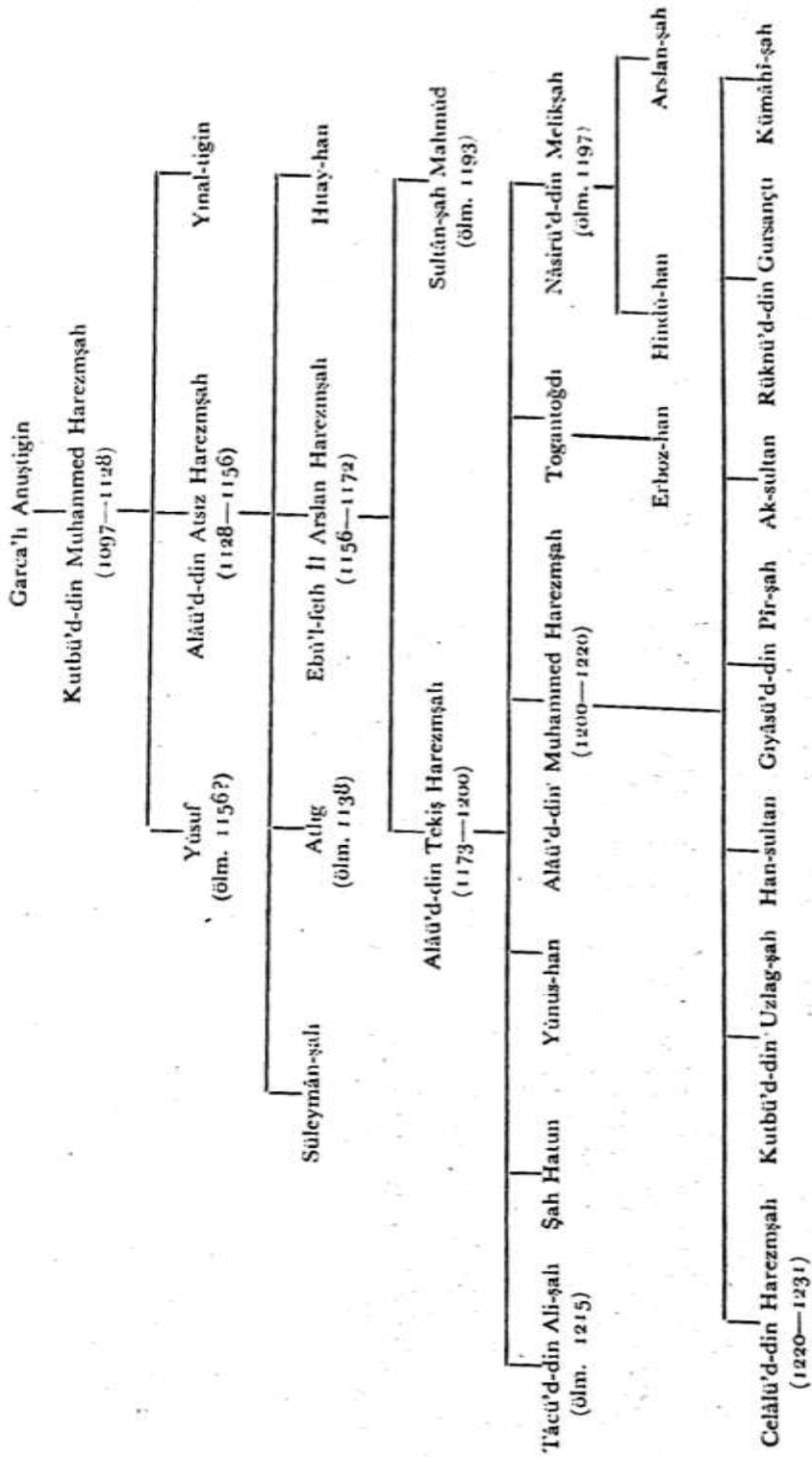
Bunun şu kadar bir faydasi olmuştur ki, diger islam ilkc-lerine
dagilan oigun ve namli kiiltur adamlari gittiklcri yerlerde feyizlerini

sajmaga devam etmişler ve miiktcsb bulunduklan manevi

nimetlerden diger kardcşlerini dc faydalandnnuşlardır.

Istanbul, Kasim 1953

H A R E Z M Ş A H L A R Ş E C E R E S İ

BIBLIYOGRFYA

(Kaynaklari tanitma bahsindc (I. Fasil) zikredilen ve bu- lunduklan yerler, varsa nc\$irleri veya terciimelcri gosterilcn 60 kayriak cscr buraya ithal cdilmemi^tir).

ALTAY, M. KOYMEN: *Biiyik Selfuklu Imparatorlugu tarihinde Oguz tsyani*. Ankara Dil ve Tarih-Cografya Fakiiltesi Dergisi, V, sayi 2. 1947.

ALTAY, M. KOYMEN: *Biiyik Selfuklu Imparatorlugu tarihinde Oguz Islilasi*. Ankara Dil ve Tarih-Cografya Fakiiltesi Dergisi V, sayi 5. 1947.

ALTAY, M. KOYMEN : *Selfuklu Devri kaynaklanna dair araytirmalar I. Biiyik Selfuklu Imparatorlugu demine ait Miinjeat Mecmualan*. Ankara Dil ve Tarih-Cografya Fakiiltesi Dergisi VIII, sayi 4- '95'-

ALTAY M. KOYMEN: *Biiyik Selfuklu Imparatorlugu Tarihi II. Ikin- ci Imparatorluk devri*, (Tirk Tarih Kurumu yayinlanndan, VII. seri, n. 23) Ankara 1954

ATEŞ, AHMET: Isl. Ans. *Enveri* maddesi

ATEŞ, AHMET: Isl. Ans. *Hakani* maddesi

EL-AZZAV!, ABBAS: *Tarih ii'l-Irak /*, Bagdad 1353/*935-

BALA, MIRZA: Isl. Ans *Il Deniz* maddesi

BARTHOLD, V. V.: *Orta Asya Turk Tarihi hakkinda dersler*. (Tiirkiviat Enstitusii yayinlanndan) Istanbul 1927.

BARTHOLD, V. V.: *Orta Asyada hiristiyanhk*. Turkiyat Mecmuasi I (1925), Istanbul.

BARTHOLD, V. V.: *Turkestan, dozen to the Mongol invasion (Second Edition. Translated Jrom the original Russian and revised by the Author)* GMS, new series, V, London 1928.

BARTHOLD, V. V.: *La decouverte de l'Asie (Histoire de VOrienta- lisme en Europe et en Russie)*. Traduit du Russc et annote par B. Nikitine. Paris 1947.

BARTHOLD, V. V.: Isl. Ans. *Beyhaki* maddesi.

BARTHOLD, V. V.: Isl. Ans. *Cengiz Han* maddesi.

- BARTHOLD, Y. Y.: tsl. Ans. *Bdlif* maddesi.
- BARTHOLD, V. Y.: tsl. Ans. *Hdrizm\$ah* maddesi.
- BARTHOLD, Y. Y.: tsl. Ans. *Buhara* maddesi.
- BARTHOLD, V. Y.: tsl. Ans. *Buurhan Ailesi* maddesi.
- BARTHOLD, Y. Y.: Envoi. de l'isl. *Kara K'itai* maddesi.
- BARTHOLD, V. Y.: Enyel. de l'isl. *lakach* maddesi.
- BAVIR, HIKMET: *Tekif adi hakkinda*. Belleten, sayi 56. Ankara 1950.
- BAZIN, I.: *Un texts prolo-turc tin IV. siirle le distique Hiong-nou du "Tsin-chou"*. Oriens 1. sayi 2. Leiden 1948.
- D'OHSSON: *Hisiore des Mongols (depuis Tchmgiz-khan jnsqu'a Timourlatic)* Paris 1824.
- EBERHARD, V.: *BIT ka(eski Tiirk iinvam hakkinda*. Belleten sayi 35. Ankara 1945.
- GROUSSET, R.: *L'Empire des Steppes*. Paris 1941.
- GROUSSET, R.: *UEmpire Mongol (Histoire du Monde, publiee sous la direction de M. E. Cavaignac)* Tome, VIII 3. Paris 1941.
- HOWORTH, H. H.: *Mogollar Tarihi* 1. kisim. Ingilizceden mii- tercimi: Abdiilahad Davud, Istanbul 1331.
- HRAND, D. A.: *Turk Tarihine dit Ermeni Kaynaklan*. Istanbul Universitesi Edebiyat Eakiltesi Tarih Dergisi I, sayi 1.. -1949-
- IKBAL, ABBAS: *Tarih-i Mujassal-i Iran I*, Tahran 1312 §.
- KOPRULU, FUAD: *Harezmfahlar Tarihine dit nollar*. Tiirkiyat Mec. I, Istanbul 1925.
- KOPRULU, FUAD: *Oguz etnolojisine dair tarihi nollar*. Tiirkiyat Mec. I, Istanbul 1925.
- KOPRULU, FUAD: *Tiirk Dili ve Edebiyati hakkinda arajtirmalar*. Istanbul 1934.
- KOPRULU, FUAD: *Orlazaman Tiirk devletlerinde hukuki sembollerdeki motijler*. (Tiirk Hukuk ve Iktisad Tarihi Mec. II,) Istanbul 1939-
- KOPRULU, FUAD: *Eski Tiirk unvanlanna dit nollar* (Tiirk Hukuk ve Iktisad Tarihi Mec. II,) Istanbul 1939.

- KOPRULU, FUAD: (*Iran Knbilesi*. Brllcten. sayj 26, Ankara 1943.
- KOPRULU, FUAD: *Osmatili Imparalorlugunun elnik rnenje'i tries'eleleri*. Brllcten., sayi 28. Ankara 1943.
- KOPRULU, FUAD: hi. A ns. *Hdriznifahlar* maddcsi KOPRULU, FUAD: tsl.
- Ans. *CUveyni* maddcsi KOPRULU, FUAD: Isl. Ans. *Beyhaki* maddcsi.
- KOPRULU, FUAD: tsl. Ans. *Ahmed Yesevi* maddesi.
- KOPRULU, FUAD: tsl. Ans. *Firuzkuh* maddcsi.
- KOPRULU, FUAD: Isl. Ans. *Halaf* maddesi.
- KOPRULU, FUAD: Isl. Ans. *Avfi* maddcsi.
- KOPRULU, FUAD: Isl. Ans. *Alp* maddcsi.
- KOPRULU, FUAD: Isl. Ans. *Bayrak* maddesi.
- LONGWORTH, M., D.: Isl. Ans. *Guriler* maddesi.
- MURAYANA, S.: *Uber die inschrijt auj dem "Stein des Tschingis"*. Oricns III, nr. 1 Leiden 1950.
- PELLioT, P.: *Oeuvres posthumes de P. Pelliot* publiees sous les auspices de l'Academie des inscriptions et Belles-Lettres et avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique II. *Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or, suivi de quelques 110ms lures d'hommes et de peuples fwissant en "ar"* Paris 1950.
- PELLioT, P. —HAMBIS, L.: *Hisloire des campagnes de Gengis khan. Chengwou Ts'in-Tcheng Lou*. Traduit et annote. Tome I, Leiden 1951.
- POPPE, N.: (Compte rendu: Vladimirtsov, CengizHan) Tiir- kiyat Mec. I. Istanbul 1925.
- PRITSAK, O.: Isl. Ans. *Karahanlar* maddesi.
- RAHMETI ARAT, R.: Isl. Ans. . *Hakim Ata* maddesi.
- SUMER, F.: *Bozoklu Oguz boylanna dair*, Ankara Dil ve Tarih-Cografya Fakiiltesi Dergisi, XI, sayi, 1 1953.
- STRECK: Isl. Ans. *Amil* maddesi.
- TOGAN, Z. V.: *Urnurni Tiirk Taiihine Girif I*, Istanbul 1946. TOGAN, Z. V.: *Horezm Kiilturii Vesikalari I*, Horezmce terctimeli Mukaddimat al-adab (Istanbul Oniversitesi Edcbiyat Fa- kiiltesi yaymlarından) 1st. 1951.

TOO AN, Z. V.: tsł. Ais. *Hdrizni* madde.fi.

TURAN, OSMAN: *Qingiz adi hakkmda*. Bo lie ten sayı 19. Ankara 1941.

TURAN, OSMAN: *Tiirkdn degil Terken* (Turk Hukuk Tarihi Dorgisi I,) Ankara 1944.

VLADİMİRTSOV, B.: *Gengts-K'han*. Trad M.Carsow, Paris, 1948.

WIEDEMANN, E.: Isl. Ans. *Hiraki* maddesi.

YİNAN9, M. H.: *Feridun Bey Miin\$eati*. Tiirk Tarih Encumeni Mec. nr. 2 (79), nr. 4 (81). Istanbul 1340.

YİNAN9, M. H.: Isl. Ans. *Arslan \$ah b. Tugrul* maddesi. ZETTERSTEEN: Encycl. de l'İsl. *Sandjar* maddesi.

İslam Ansiklopedisi, *Ibniil Esir ve İmadiiddin* maddelcri.

INDEXS

A

- Abbas Ikbdl*: 5, 8, 11, 12, 42, 54, 232, 245, 288.
- Abdu'l-Aziz-i Kufi: 105. *Abdii'l-Hiiseyn-i Neva!*: 10. *Abdii'l-Idtifi'l-Bagdddi*, *Muvaffaku'd- din*: 15, 18, 97, 205, 290.
- Abdti'l-Vasi-i Cebcli: 37.
- Abcskun: 107, 273, 281.
- Abhaza, -lar: 109, 137, 142. Acem-sah b. Melik Dinar: 144, 197. Adnan, Mecdii'd-din: 187. Afganistan: 30, 63, 205. Afrig-ogullari: 33.
- Ahidname*: 68.
- Ahlat: 284.
- Ahmed b. Abdi'l-Aziz: 57.
- Ahmed b. Abdi's-Samed: 34. Ahmedii'l-Baherzi: 55.
- Ahmed Baltic: 234, 235.
- Ahmed Bchmenydr*: 7, 78.
- Ahmed Han b. Hasan, (Karahanh): 5>-
- Ahmed-i Hoccndi: 234.
- Ahmed b. Nasr Han: 29.
- Ahu-pu\$: 59.
- Ak^a, Emir: 143.
- Akku\$, Nastrii'd-din: 140.
- Ak-sultan b. Harezm'ah Muham- med: 283.
- Alamut: 144, 145, 199-201. Alaii'd-devle: 68, 71, 77, 282.
- Alaii'd-devle b. Husami'd-devle: 27, 28, 49.
- Alaii'd-din, Emir: 278.
- Alaii'd-din-i Alevi: 170.
- Alaii'd-din Cihansuz, Huseyn-i Guri: 61, 63, 65, 67, 69, 71, 72, 80, 86, 87.
- Alaii'd-din-i Termizi: 217. Alcmu'd-din-oglu: 136.
- Ali, Bahati'd-din: 107.
- Ali, Cemalii'd-din: 136.
- Ali Celalii'd-din-i Rindi: 263. Ali'd-dini'l-Hayyati: 274.
- Ali Hace-i Buhari: 233.
- Ali Hoca: 257.
- Ali b. tshaki'l-Musevi: 53.
- Ali Ktih-i Durugan: 271, 272.
- Ali b. Muhammed b. Arslan: 55. Ali-\$ah, Tacu'd-din: 92, 107, 145, 147, 148, 150, 160, 162, 166, 167, 178, 194-196.
- Allame-i Kirman: 165.
- Almalig: 193, 247, 291.
- Alp Arslan, Sultan: 24, 36.
- Alp Direk: 129, 130, 138. Alper-han: 265.
- Alp Gazi: 114, 119, 154-157.
- Alp Han: 267.
- Alp Kara: 93-95, toi, 130.
- Alp Tigin: 57.
- Alp-ulug: 187.
- Al Tamga*: 279, 282.
- Allan Han (Ahutai): 227, 231. Altaylar: 292.
- Allay Koymen, M.*: 6, 8, 47, 49, 56, 62,
- Altunta\$: 33, 34.
- Amar, E.*: 10.
- Amid-i Buzurg: 268.
- Amil, -ler*: 141, 142, 150, 213. Amu Derya, bk. Ceyhun.
- Amul: 65, 167, 280, 281.
- Amuli, Evliyduallah*: 182.
- Amiiye: 65-67, 83, 104.
- Anadolu: 23, 205, 292.

- \nadoht Selyuklulavi: 9.
. t H. D.: j.
Anustigm: 97-40.
Anuftigin-ogullari: 8. 10, 23, 33.
Aral: 30-32, 45. 81.
Am/. R. R.: 291.
Ari\tov: 41'.
Arslan Argun: 23, 24. 36, 37.
Arslan Hoy: 02.
Arslan-yvis.i: 144.
Arslan Han. Ebu'l-fuiuh Muhammed:
193.
Arslan Han. (Karluk': 228, 229, *47*
048.
Arslan-s.ih b. Celali'd-din Mes'ud: -*'.)*
:;>°-
Arslan-sah b. Tugrul, Sultan: 64, 7b. 77.
80, 108, 144.
-•Ire Dh dm: 137.
Alabey: 24, 48. 73. 127, 137. 138.
Atabek-i u\am: 108, lit.
A lalny. Rf'irn: 18.
Alff. .4.: 12, 17. 58, 82.
Ailxg: 48. 49, 54.
Aisız b. Muhammed, Harezmsah: j. 6. 26.
41, 44-50. 54-61, 63, 65-72. 74- 77* 81,
83, 86, 95, 196.
Aisiz, Emir Şemsii'd-din: 178.
Aisiz, Melik Alaii'd-din: 178, 194, 195*
207.
Avc: 133.
AvfU Muhammed: 17, 44, 158, 159, 174.
177, 187, 196. 244, 263.
Ayaz. Gihan Pehlcvan: 207, 212.
Ay-aba, Cemaiii'd-din: 139, 140,
142, 282.
Ay-aba, Emir: 117.
Ay-aba, Miieyyed: 64, 69, 70, 77-79, 85,
86, 106, 109, 119, 221.
Ay-aba, Uiug Bey: 132, 136.
Aybck, Kutbu'd-din: 161.
Ay^i^ek Hatun: 210.
Aydogmu,, Şemsu'd-din: 10, 181, 182,
199.
- .■Inn. Redtii'd-din: 16.
Aytak. Ihtiyaru'd-din: 64. 76-78. Ay-iigin:
193.
Ay\ ar Bov: 83.
Azadvar: 119.
Azerbayean: 25. 27, 30. 64, 109, MI, 117.
142, 199. 200, 202. 203, 282.
Azerbayoan Aiabevlcrici: 9, 73. Az.izu'l-
islam: 270.
B
Babu't-Tilesin: 243.
Baci-bck: 272.
B;\dgis: 98, 114, 157, 163.
Bagdad: 24-28, 31, 60, 63. 76, 81. 106.
HI, 126, 127, 133-135* 139, 181, 199-
201, 204, 205, 210. 216, 219, 244, 243,
281. Bag-i Hurr: 272.
Bahaii'd-din, elg-i: 100.
Bahaii'd-din Muhammed b. Ali: "9*
Bahdii'd-din Muhammed b. Miieyyidi'l-
Bagdad!': 7, 104, 112, 119. Bahaii'd-din
Sam b. Mahmud: 194, 195, 206.
• Bahrcz: 112.
Bahtiyar Bey: 62.
Bala-han: 265.
Balasagun: 52, 53, 89, 95, 185, 192, 226.
Balemen: 86.
Balhmur-han: 250.
Bali\$: 235.
Bamiyan: 87, 90, 98, 121, 128, 162, 163,
178, 194-196, 207. Baratigin: 32.
Bar<;mhg-kent: 92, 93, 95, 100, 250.
253* 255, 250.
Bar^uk: 228.
Bar Hebraeus: 15, 54, 126, 131, 133,
138, 146, 151, 200, 226, 233,

- 241, a-f.fi, 247, 249, 254, 253, 26., 264, 266.
 Ban\$mas-han: 267.
 Barthold, V. V.: 6, H, 19, 33, 37, 39, 4'>. 45. 5'. 55. 7'. 72, 74.
 77, Ha, 89, 93, 96, 97. 103, 113, 129, I 30, I;-), If,H, 173. 176-178, 180, 183, 192, 201, 210, 220, 225, '-84- 236, 238, 245, 248, 252, 253, 236, 264, 272, 273, 275. S8B.
 Balmier: 24-26. 144, 143, 197, 199, 201, 213, 243.
 BavendJlcr: 27, 64, 120, 189. Bavcrd: 64, 98, 100, 101, 103, 121, i49i '59' '55' '60. Bayatlar: 131.
 Bayavul, -lar: 40, 131.
 Baylakan: 200.
 Bayur, H.: 73.
 Bazin, L.: 129.
 Bcdah\$an: 228.
 Bcdru'd-din, Haiib: 97. Bedru'd-dinu'l-Amid: 277. Bcdrii'd-din Hilal: 271.
 Bcdru'd-din Kadi-han: 261.
 Begdili: 39, 42.
 Bchram b. Hiisami'd-devle: 27. Behrarh-sah, Melik: 207.
 Behram-\$ah b. C.elali'd-din Mes'ud: 29, 30, 46, 61, 63.
 Behram-\$ah b. Imadi'd-din Omer: 164.
 Bekr, Tacii'd-din: 198.
 Belh: 24, 35-37, 4ⁿ, 4^s 62, 87, 160, 162-164, 194, 207, 218, 220, 250, 276, 279.
 Beliicistan: 198, 205.
 Benakct: 250, 253, 257, 239.
 Beni Percent: 219.
 Berezin: 40, 253.
 Bcrkyaruk, Sultan: 23, 24, 27, 28, ^{3⁶-3⁸}.
 Beydogdu: 35.
 Bcyhak: 56, 67, 78.
- Beyluikl, Ebfi'l-Kazl*: 8, 33-35.
Beyhaki, Ehu'l-Hawn, bk, lbn Pindik.
 Bcyigin: 282.
 Bcyvar: 114.
Bezvavi, Kadi: 15.
 Bidili Ahrncd: 106.
 Bilge Bey (—Tigim): 39, 42.
 Bilge Han, Melik Tacu'd-din: 183, 207.
El-Bir6ni: 33.
 Birun-tcmije: 142.
 Bistam: 77-79. 90, 107. itg. 121, 124, 133, 142, 150, 166.
 Bisbalig: 51-53, 191. 193. 247.
 Bizans Imparatorlugu: 40.
 Boga-tigin: 197.
 Bo'or9u: 247, 268, 272.
 Boz-aba: 117.
 Boribars: 23.
Brown, E. G.: 16. 17.'
I Budge, E. A. IV.: 15.
 .Buhara: 12, 30, 35, 38, 45, 49. 50. 57, 80-82, 95-97, 102. 173''78, 182, 185, 187, 207., 208, 238. 241,250, 253,247,260-264. 276. Buhdurma: 191.
 Bulgarya (Volga): 31.
 Burak Hacib: 185, 199, 261. Burdesir: 107, '144.
 Burhan ailesi: 57, 174. Burhanii'd-din, Ebu Sa'd: 103. Burhanii'd-din Muhammed, Sadr-i Cihan: 208, 213, 270.
Burslah, K.: 9.
 Burtana, Emir: 176, 177.
 Bust: 155.
Biindart: 8.
 Buyiik Selguklu Imparatorlugu: 7-10, 23, 27, 29, 32, 44, 49, 60, 62, 68, 71, 79, 199-
Biyyiik Sultan (Es-Sultam'l-a'zam): 28, 30, 75, 76, 203. Buvcyh-ogullari: 216.

HAKliZMJjAHLAR TAR 1 Hi

Jo.'

C

C'aocrm: (>4.

Caferoğlu, .1.: 533.

Cam: 112.

Cannika: 190.

Caogon: 230.

Ccbc N'oyan: 190. 228. 230. 231, 237.

247. 233. 260, 268, 270, 279. 280, 282.

Celalu'd-din. Harozmjah: 12, 13. 19.

198. 199. 203, 204, 210, 239, 249, 270,

271. 276. 283-283.

Colalu'd-din, ^cvhtilislam: 208.

Celalu'd-din Mcs'ud b. Ibrahim, Sultan:

20.

Celdek. Izzii'd-din: 142, 167-169,

198.

Celme: 190.

Cemal-i KarŞi: 80, 193.

Ccnd: 34, 36, 43, 45, 60, 61, 72, 73, 81.

84, 91-95, 100, 101, 105, 128-130, 143,

183, 211, 250, *53' 255-257, 259.

Cngiz Han: 13, 16-18, 189-191, 209,

220, 227,-240, 242-249.

*5'-253' 255, 257, 259-273, 276-279,

282, 283, 285, 287-290.

Ccnksi: 131.

Cerbazekani, *jVasih*: 10, iig, 123, 147,

181.

Ceyhun: 30,-32, 34-36, 38, 43, 56, 58-

60, 65, 82, 86, 88, 96, 115, 128, 157,

161, 171, 183, 184, 204, 252, 259, 261,

268-270, 274-276, 279.

Cibal: 178.

Cida Noyan: 253.

Cihan Pehlevan Muhammed b. II- deniz:

79, 80, 94, 97, 99, 108-111, 123, 138,

181.

Cin-limur: 256.

^{Co}C: 228, 236-240, 247, 253, 256, 257,

269, 270, 272-274, 282.

Coyi Kasar: 190,

Cutigdu bk. IVkin

Curran: *7. 49' 8 •4> 77. 100,

107. >*>. >33. 'd'b 166, >75.

.78.

Curcenlor: 51.

Cuzcdni, 1 *inhtk-i Sink*: 14. 121,

158. >59' >85, >94->95' 229,

*33. 236, 238, *39-241, 248,

261, 262, 265, 267, >75-

CiinaŞek: 121. 142.

Curcaniyc: 33. 35.

Ciirmanı : 212.

Ciiveyn: 63, 119, *79-

Ciirryni: >3' 39-4> ' 43-48' 5*' • 52'

54, 66, 70, 7^, 83, 85, 86, 89-91, 105,

112, 113, 113, 129,

131,

>34' '36->43' >45' >49' >53'

>54> >57> >58, 160, 161,

164,

167,168, 170,173-178, 182,

183, 185, 187, 188, 191,

192,

194, 198, 204, 209, 215,

219,

227, 231, 234, 237, 238,

240,

241. 247, 255-257, 260, 261-265, 267,

272, 273, 275, 276, 278, 280, 281, 287.

c

Qa'adai: 247, 253, 254, 264, 268,

²⁷²⁻²⁷⁴⁻

Cagri Bey: 34-36.

Qagri Han, Celalu'd-din: 80, 82. Qah-i

Arab: 146.

Qakir, Bedrti'd-din: 121, 122, 148.

149, 160, 161, 163.

Qakerdizc: 266.

Qap^iyal: 230, 231.

Qarmih: 250.

ƒclr: 63, 202.

Qei'g/m: 206.

Qila'un: 190. gigiller: 42.

Qiluku: 224.

- gin: 31. 3«. 3•²²⁴* 227-233* 237, 23», 247. E
 ginlilcr: 231. goftu^ak: 51. gu: 191, 205.
 D
 Dabuyi: 281.
 Damcgan: 25, 64, 77, 121, 124, 133, 134, 166, 281. Dandanekan: 35, 36.
 Danbmend Hacib: 260, 269, 270. David, Kiral: 225, 244.
 Davud b. Mugisi'd-din Mahmud: 25, 26.
 Daymark: 26.
 Dcbbusiye: 264.
 Dcbir-i Cami: 229.
Defrimtry: 16.
 Dek^ek, Emir: 203.
 Delhi: 161.
 Derbend: 204, 282.
Dergdh: 71.
 Dergam: 238.
 Dergezini, Ebd'l-Kasim: 25. *Desmaison, Baron:* 14, 54, 131, 233, 240, 245, 268, 272.
 Dezcc: 126.
 Dihistan: 36, 69, 76-79, 85, 86, 100, 107, 120, 121, 182, 221.
Dinar: 235.
 Dinar Bey, Melik: 62, 89, 90, 107, 144, 196, 197.
 Dinever: 127, 135.
Divan: 212, 271.
D'Ohsson, M.: 19, 185, 192, 193, 226, 250.
Dogrul, O. R.: 15.
Dorn, B.: 11.
 Doşı bk. CoŞi.
 Dongenler: 275.
 Dumavcnd: 142, 284.
liberhard, W.: 18, 129.
Eberkuhi: 16, 30.
 Ebhcr: 200, 204, 282.
 Ebivcrd bk. Bavcrd.
 Ebu'l-Abbib, Emir: 87.
 Ebu'l-Ali, Behaii'd-din: 140.
 Ebu Bekr b. Cihan Pehlevan: m8, '37. *39* '4²' 4⁸<²⁰¹. Ebu Bekr Eminii'd-din, Emir: 167. Ebu Bekr-i NiŞapuri: 144.
 Ebu Bekr b. Sa'd: 204.
 Ebu Bekri's-Serahsi: 166. Ebu'l-Fazli'l-Kirmani: 55.
 Ebii'l-Fazl, Tacu'd-din: 44, 64, 67, 69, 72, 80, 196.
Ebu'l-Ferec-Ibnu'l-ibri bk. Bar Hebraeus.
Fbu'l-Gazi Bahadur Han: 14, 54, 131, 233, 240, 245, 268, 272. Ebu'l-Heyca, Emir: 139, 140. Ebu'l-Kasim, Mucirii'l-mulk: 214. Ebu'l-Kasim-i Bagdadi, Muciriid' - din: 136, 137.
 Ebu'l-Kasim Cemalii'd-din: 106.
 Ebu Mansuri'l-Abbadi'l-Mervczi: 55-
 EbO Muhammed, Emir: 250.
 Ebu Muhammed-i Zeyyadi: 55. Ebu Riza Huseyni'l-Alevi: 182.
 Edib Sabir.: 58.
 Efrasyab: 52.
 Ekinci b. Ko^kar: 37, 38, -42. Elcezire: 27.
 Emin Melik: 221.
 Eminii'd-din, Emir: 182. F.minii'd-dini'l-Hcrevi: 235.
 Emir Huseyn-oglu: 234.
 Emir-i alcm: 140.
Emiru'l-Hiiccdb: 70.
 Emir Melik, Hacib: 172.
 Emir Serheng Sam: 250.
Eintr-i Silah: 79.
 Endhud (Endhtiy): 159, 163, 207, 276.

HARKZM\$AHLAR TAR 1HI

- F.ndioan: 184. *b'n*: -> *i*; 38.
 Erbil: 139. 200.
 Erboz b. Sa'di'd-din: 212.
 Erboz b. loganiogdi: 137. 142. 207.
 Erbuka Pchlcvan: 272.
 Erdebil: 282.
 Erdchn: 143. 284. 283.
 Ermcnilor: 3.
 Ermenistan: 203.
 Erran: 27. 111. 203. 203.
 Enas: 36.
 Er-tigin: 188.
 Esedabad: 127, 214. 219. 220. 224. Esen-
 aba: 78.
Es/uib-t cfvdrih: 237.
 Espidar: 281.
 Esterabad: 28, 64. 86. 107, 121.
 142. 147.
 E\$kenvar: 204.
 E\$nas: 235.
 Evbaj: 253.
 Eyyubiler: 10. 205.
- F
- Fahr-i Harkzm. bk. Zemahseri. Fahrii'd-
 dcvlc: 120.
 Fahru'd-din. Kadi: 78.
 Fahru'd-din, Elgi: 99.
 Fahru'd-din-i Denzeki: 235. Fahrii'd-din-i
 Habcji, bk. Inanu'n- Ncsevi.
 Fahru'd-din Miibarcksah: 15. Fahru'd-
 din-i Razi: 13. 19, 217,
 292.
 Fars: 27, 38, 79, 124. 197-199, 202.
 204, 203, 280.
 Faryab: 178.
 Fenaket bk. Benakei.
 Fera: 155.
 Fergane: 53. 185. 189. 225. Feridii'd-din,
 Nisaburlu: 279. Feridun-i Guri: 272.
 Ferrczin: 124, 132, 280, 281.
- Ferruh-jab b. Melik Dinar: 144, «97-
 Ferviuncz: 36.
Eftkiuimt: 6.
 /vuv.i; *Ih*.: 8.
 Firu/kuh ^Giir'dal: 63. 87. 99. 100, 113.
 131, 132. 133. 161. 163, 163. 178. 194-
 196. 230.
 Firu/kuh (Taberistan'da): 64, 142,
 Fucco: 230.
 Fu-ma: 84. 89.
 Fujonc: 87. 98. 113. 114.
 Fuscuii. Kadi Yahidu'd-din: 290.
- G
- Gal\$a bk. Garcisian.
Gcni. Dr.: 8.
 Garca: 39, 41.
 Garcisian: 39. 41'. 43. 87, 196.
 Gari>ian bk. Garcisian.
 Garsistan bk. Garcisian.
 Gayir Han: 240-243. 250, 253-235.
 Gazi Mcliku'z-Zahir: 205.
 Gaznc: 24, 29. 30. 39. 46, 53, 61, 63. 85.
 87, 121, 150, 154, 155, 157. 161, 163.
 195, 196. 214, 221, 249, 284.
 Gazndi. -ler: 7, 28. 30, 32. 34, 43, 88.
 Gejvarc: 120. 142.
 Giyasii'd-din Keyhiisrcv b. Kili<j Arslan:
 g.
 Girdiguh: 281.
 Gil: 32.
 Gur: 39, 43, 53, 90, 91, 107, 113, 116,
 151, 156, 161, 165, 178, 179> 183' >94-
 250, 290.
 Gurlu, -laf: 61-63, 66, 71, 86-88, 90, 98,
 100-102, 114. 115, 119, 121, 128, 147,
 149, 151-153, 156, 159-162, 164, 166,
 168-170, 173- 175' 178' 181, 193, 207,
 214, 244.

- Giirsan<,li, Riikntt'tl-din: 1/04. 210, 276, //ambit, /...; 4., 51, 7;{, ,3,t , -j
2(to. *Hainiliillnh-i Kazvntt*: 16.
GiyyiKunak Ita'aiur: 230. *Harnidu'd-din-i Zevzeni*: 145.
Gli^-bnga: 2H2. *Hamid Pur*: 261.
(iiR'liik I Ian: i(5(i. 1**7. 189, 1*40-193, EI-Hammal-i Meragl: 235.
201, 221, 223-228, 232, 236-238, 242, Han Melik: 246.
244. *Hari-sultan*: 187-189. 270.
Giilpayegan: 120. *Harakan*: 132.
Gurculcr: 203, 204. *Harb b. Muhammed, Ticu'd-din*:
Giircisian: 204. 166, 198.
Giirgane: 32-36, 48, 57-39. 73* 77- 83-83, Harczm: 8, 9, 17, 30, 32, 34-38, 43,
89. 93, 103, 106, 119, 44, 46, 47, 49, 55, 57, 58, 69,
145*>47- 134' *56-139, 169, 170, 178, 7*. 73. 74- 76-78, 80, 81, 84,
180, 182, 184, 187, 195, 204, 206, 209, 86, 88, 91-94, 96, 99-101, 104, 105, 108,
212-214, 254, 259, 268, 269. 271, 272, 113, 115, 116, 119, 120, 122, 124, 125,
274. 275, 290. 127-130,
Gur-han: 51-53. 83. 84, 158, 176, 178. *32. *33. >37. *38. *45. *46,
182-185, 188, 191-193. 148, 151, 153, 157, 160. 161,
223-226. 165, 167, 168, 170, 171, 177,
Gurzban: 163. 178, 180, 182, 183, 185-188, 192, 194-
Grousset, R.: 19, 5*- *58. >92, 225. 199, 203-208, 212-216, 224, 233. 235.
234. 246, 267. 289. *Grumm-Gijimailo*: 40. 246, 249, 250, 256,
Gokborti, Muzafllcru'd-din: 200. Gokqe, 257, 259, 268-272, 274, 275,
Nuru'd-din: 138. 140, 141, 147, 148, 180, 285, 288, 291.
181. *Harezmiyah*: 33, 37,
Gok-han: 261, 262. *Har-i Rey*: 124, 125, 133, 138, 202.
HaricUer: 216.
H
Harru\$ Emir: 128, 250.
Haberan: 101. *Harun b. Altunta\$*: 34, 35.
Habe\$ i b. Ahuntak: 38, 43. Habujan: 70, *Hasan, Melik Kutbii'd-din*: 250.
72, 99, 280. *Hasan, Cclalii'd-din (Nev Miislilii- man)*:
Hacib (Biiyik Hdcib): 25, 48, 63, 125, igg-20i, 204, 215, 217.
159, 160, 212. *Hasanu'l-Ejrcfi'l-Alevi*: 50,
Hacib Suba\$ i: 35. *Hasan Haci*: 255.
Hadinx Hiiseyin, Mevlevi: 15. *Hadramut*:
283. *Hasan-i Nizami*: 15.
Haenisch, E.: 13, 230, 288. *Hasan-i Yezdt*: 16, 113.
Hafem: 66.
Hafiz Ebru: 14, 39, 49, 53. 54. 89. 191, *Haser*: 258, 269, 272, 273.
265. *Havaf*: 169.
Hafiz-i Hemcdani, Riiknu'd-din: 136. *Hayl-i buzurg*: 202.
Hakani: 17. *Hayvaki, \$ihabu'd-din*: 157, 158. 248,
249.
Hazar: 49, 61, 65, 282.
Hemedan: 25, 26, 28, 63, 64, 75, 79, 80,
in, U7*"9. *24-*27.

- 132-142. >47' 180.181. >99
400, 202,217- ■219 280-28 2.
- HerAt: 38, 39,84, 87, 91, 98, 114-
116, 121,122, . 128,. 149. 150,
'32- 157, 160-173. 175. 178. '79*
>94' 196,220, ,22. 246, 290.
Heri-rud : 61.
- Hezaresb •• 35' 48. 5«. 59* 7'^o
'59-
- Hitavlar: 32.
Huav-han: 69.
Hicaz: 201.
Hil'al: 132, 143. 195, 200.
Hillc: 63.
Hindisian: 14. 31, 88, 114, 149, 131, '34-
'55' >61, 163, 167, 193, 196. 199. 249,
276, 292. Hindular: 161.
Hindu-han: 137. 138. 148, 149, 152.
Hiraki, Ebu Muhammed: 35. Hocend:
250, 253, 257-259, 272. Hocendi,
Sadrii'd-din: 133, 134. Hondmir: 16.
Horasan: 11, 14. 17, 23-25, 27-29, 34,
36. 37, 42. 44-48, 50, 53, 54, 56-80, 84-
86, 88-90, 92, 93,
- '96-98, 100 -103, 105, 106, 108-
110, 112, 114. 120- -122, 127'
128, '38' 142. '43.'45- '47-
■49' '5'. >5²' 156,160, 161,
164, 166-1 169, '7'. '75. '77-
'79. 182, '94' '99.205, 213,
218, 219, 221, '249'25'. 252,
261, 264, '268-271,273. 276,
278, '279' 288.
- Hotcn: 53, 192, 226, 227. *Houdas*,
O12, 84, 201, 202. *Ho worthy H. H.*:
19, 219, 288. Hua-ta-la bk. Otrar.
Hukan: 280.
Hulvan: 219.,
Hamur-iigin: 272, 274. Hurundiz:
212.
Huzistan: 134, 137. Humamu'd-din,
El'vi Emir: 99.
- Hiiniayiln: 121.
Htinmiz: 198.
Husuinii'd-devle Erde'ir: 11, 27, 85,
103-107. 120, 121, 142, 147, 166.
Iliisanui'd-din b. Abdi'l-A/.iz: 57.
Hiisoyin, Taoii'd-din: 283.
Hiisoyin, Melik Nasint'd-din: 195.
Hiisoyin b. Hannil: 128, 159, 161, 162.
163. 165-169, 178.
Hiisoyin b. Muhannodi'l-Mergani:
>53* '34> '37-
Hiisrcv-\$ah b. Bchram-\$ah: 63, 87.
1, 1
Ilamis: 184, 186.
Irak: 11, 23-25, 27, 28, 30, 37, 63, 64,
67, 75, 76, 80, 109, no, 112, 116-119,
121, 123, 125, 126. 128, 129, 131, 132,
135, 136. 141, 143-145, 151, 180, 199-
201, 206, 211, 215, 217,
224, 233, 239, 249, 276, 277, 280, 281,
284.
Irak-i Acem: 9, 10, 64, 120, 124, '33-
'34* '47»¹⁸'. 199-202, 204, 205, 282.
Ibnii'l-Ala: 205.
Ibnii'l-Amid: 16. *tbm Arabfah*: 16, 243.
Ibnii'l-Cevzi: 10, 26.
I bn Ebi Usaybia: 18, 205. *Ibnii'l-F.str*:
14, 26, 29, 34-37, 39, 43, 46, 48, 50-54,
56, 62, 73, 77, 80, 82, 84, 89, 90, 97-99'
103, 105, 108, 114, 115, 118-
120, 128, 132, 133, 135, 136,
139, 148-150, 152, 153, 157,
158, 162, 164, 166, 167, 173,
'75' '77' ¹⁸'> '82, 184, 188,
189, 192, 193, 198, 201, 215,
225, 231, 232, 236-238, 241,
²⁴³²⁴⁵' ²⁵^o* ²⁵²» 261-263,
265-268, 289.

- Ibn Fadldit*: 31 > 32 •
/bn I'tinhk: j, •*» 67.
Jhu Uallikdii: iB.
/bn /jnuHyilr: 11, 64, 68, 72, 76, 77, H<>, 126, 138.
 103-107, 120, i2i, 124, 126, 130. * 3** '33'1 rli>: 191.
 >36. <4*. 147, i5'>. «6o, 166, iHi, 182. */bn*Isfahan: 26, 125, 127, 132-134, 137-
Kalanist: 14 Ibnii'l-Kassab, Mucyycdii'd-140, 142, 145, 147, 181, 199, 202, 218,
 din:280, 284.
 126-128, 132-137. Isferayin: 279, 280.
Ibn Kcfrcc Bogra: 243. *Ibn Kcrim-i* Isficab: 189, 225.
Nisaburf: 199. Isfizar: 155, 165. *Iskandinavya*: 31.
Ibn Mcs'ud: 178. *Iskender-i Sami*: 186.
Ibnii't-Tiktaka: 10, 244. *Ismail Afoar*: 9.
/bn Vasil, Ctmalu'd-in: 10, 205, 245. *Ibn* /*smail-i Curcani*: 292.
Zeyyad: 163. Ismail Handan: 35.
Ibrahim Inal: 34, 36. *ibrahimu'l-Mercvzi*: Ismaili, -ler: 13, 144, 145, 150, 161,
 55. >97. >99. 215.
Idi-kut: 228, 247, 248, 253. *Iftihar-i Cihan*: Istahr: 204.
 270. *Istifa Divani*: 13. tzzu'd-din Kct: 250.
Ihliyarii'd-din, Emir: 99. *Ihtiyarii'd-din* Izzii'd-din Tugrai: 70.
Gii<Ju: 250, 261, 262, 283. J
Ilal: 270, 280. *Jacques de Vilry*: 225, 244, 245.
 11 *Arslan, Ebu'l-fcth Harezmsah*: 41, 60, *Jewett, J. R.*: 10, 42, 218.
 61, 66, 69, 73-84, 146. *Ildcniz, şcmsu'd-*
din: 64, 76, 78-80, 108. *John Krit*: 226.
Iletgii, Emir: 257. *II Hoca*: 260. *Ilig* K
Turkmen: 81. *Imadu'd-din, Muşrif*: 271. *Kabaca, Nasirii'd-din*: 161.
Imadu'd-din Ahmed bk. Ay-aba, *Kabil*: 87.
Miieyycd. *Kabilan*: 273.
imadi'd-din-i tsfahani: 8, 9, 27. *imadu'l-* *Kadan Noyan*: 272.
miilk: 281. *Kadir Han, Celalii'd-din: i8g. Kadir*
Imam-zade, Riiknu'd-din Mes'ud: 263. *Han (Karahanh)*: 28. *Kadir Han*
Imil: 51, 52, 191. *Inalcik bk. Gayir Han.* *(Kipşak Reisi)*: 131. *Kafkas daglari*:
Inane Bey: 79, 80, 108, m. *Kahire*: 141. 205, 282.
Inane Hatun: 112, 116. *Inanii'n-Nesevi*: *Kahire (Kale)*: 144.
 250. *El-Kaim biemrillah*: 216.
/nfd Divani: 5, 6, 8, 12, 187, 208. *Iran*: 17, *Kain*: 145.
 23, 30, 31, 74, 79> ¹⁰³> *Kalaş (Hala?)*, -lar: 42, 43, 221.
Kamac, Alaii'd-din: 87.
Kamac (Sel^uklu Emiri): 24.

- Ksnkh, -lav: 7, 40-42, 52, 53. 130, 131.
 146. 167, 170. 257. 262. 263-267, 272, 291.
 Kara, Nurit'd-din: 123, 139.
- Karaca, Hacib: 230,
 Karaca's-Saki: 28.
 Karagol: 81.
 Karagol. Emir: 127. 132.
 Karahanhlar: i 12. 4* 43* 5' 8. 82. 185. 187. 189, 193, 22 8.
 Karahitay, -lar: 19, 5°- 5>> 53- 54* 56. 37. 39. 60. 7 2, 81.-84. 88-91. 93-96. 98. 102. 113. 128, 129. 142. 131. 138- ', 164-167. 169-178. 180. 182-189, 191-193, 207, 213. 223-226, 228.
 Karahuay Sultanlan: 12.
 Karakmn: 30, 86, 256. 257.
 Karakorum: 231. 256, 270.
 Karaku\$. Emir: 90.
 Karasu: 137.
 Karin b. Husaini'd-devle Erde\$ir: 142. 166.
 Karluk. -lar: 42, 46, 50. 52-54, 79, 80 83, 91, 1 g 1. 221, 228.
 Karven: 280.
 Kasimabad: 126.
 Kaşan: 138, 140.
 Kaxgar: 28, 30, 53, 192, 193, 226, 228.
Kdfgarh Mahmud: 18, 51, 80, 159.
 Kata: 95. 97.
 Katavan: 23, 49, 54, 56, 59, 61, 65, 80.
 Kath: 33.
 Katir Buku Han: 129, 130, 183.
 Kayahg: 191, 228, 247, 291.
 Kayir Han bk. Gayir Han.
 Kaymaz, Siraciid'd-din: 133.
 Kazvin: 118, 125, 138, 140, 145, 202, 203, 281.
 Kebudcame: 49, 107, 121, 171, 177, 202,
 Kelat: 278.
 Kemalii'd-din, Seyyid: 121.
- Kemalu'd-din b. Arslan Han Mahmud : 60. 61.
 Kerber Melik: 196.
 Korder: 32.
 Kerec: 133, 200.
 Kereitler: 189, 226. 287.
 Ken, Riiknii'd-din: 267.
 Key kavus: 120.
 Kezlik-han. Emir: 167, 169-171. 175. 177- 1 ~8.
 Kezlik-han Sanear: 167.
 Kih^ Tatnga^ Han: 29, 50. Kipyak, -lar: 7, 37, 40, 41, 61, 67, 91. 93, 94, 101, 110, 129-131, 146, 179, 191, 205, 221, 238, 291.
 Kiran: 93.
 Kirgizlar: 52.
 Kirgiz Bozkirlari: 30.
 Kivamii'd-din, El\$î: 99. Kivamu'l-miilk, Melik: 197, 198, 276.
 Kizil Arslan Osman b. lldeniz: 79, 108, 110-112, 116-118, Kizilkum: 30.
K'ifou Tch'ang-Tch'ouen: 267.
 Kimek: 40, 41, 131, 239, 291. Kin sulalesi: 51, 52, 235.
Kiragos: 5.
 Kirman: 11, 36, 87, 90, 107, 144, 170, 171. 185, 196-198, 205. Kirman Karahitaylari: 261.
 Kirman Seltjuklulari: 7.
Kirmani, Afdalu'd-in: n, 12, 90, 107, 144, 170.
Kirmani, Kasirit d-din : 12.
 Kirmani, Sadrii'd-din: 136. Kirman\$ah: 116, 117.
 K'i-tanlar: 51, 52.
 Kitat: 230.
 Kodan, Emir: 37, 38.
 Komis: 77, 202.
Korakft: 232, 235.
 Korkut Bey: 62, 68.
Kozin, S.: 13.

- Khk-kescne: 93.
 Kbkoc;u: 287.
Kdk-seif'iin: 67, Ho, Hi.
 Kok Saray: 255,
Kti/nillti, 5. ^J, ¹¹ ■ '3- >4' '7- 37' 39* 4²
 Bo_t 93* 1*3' 29* 130, 159, *04, 245,
 291. Kubilai: 190.
 Kubnat: 144.
 Kucay-tigin: 272.
 Ku<,a: 51, 191.
 Kudu: 190, 239.
 Kudus: 139.
 Kufc: 63.
 Kuhistan: 150, 17H, 205.
 Kulan Hatun: 247.
 Kulca: 225.
 Kuman: 40.
 Kum: 37, 40, 42, 138.
 Kunduz: 278.
 Kura: 167.
 Kur'an-han, Emir: 139. Kutlug-babg bk.
 Zernuk.
 Kuilug Bey, Candar: 76. Kutlug-han,
 Emir-i Emiran: 256. Kuilug Inan\$: 112,
 116-119, 125- 127, 132-135.
 Kutlug-ligin: 195.
 KOival: 66, 153.
 Kiimahi-Şah: 270.
 Kunabad: 150.
 Kune Orgenc: 33.
 Kiir-han bk. Giir-han.
 Kurtler: 127, 219.
 Kiitluf: 276.
- L
- La^in Bey: 81.
 Lahur: 30, 63, 88, 156, 161.
Lees, IV. Nassau: 15.
 Liao: 51.
Lugal, N.: 1 o.
- M
- Mahmud, Sultan Mugisii'd-din: 25,
 27-2Q' 43-
 Mahmud Bay: 183, 1853.
 Mahmud, Gazncli Sultan: 33, 34, 284.
 MahmGd Han b. Muhammed Ars- .lan
 Han, Ruknti'd-din: 29, 50, 53' 54* 64-
 65, 68-72, 74-78, 85.
 Mahmudii'l-Harczmi: 234, 233.
 Mahmud b. Muhammed Giyasu'd- din-i
 Guri, Giyasii'd-din: 155, 161-163, 165,
 166, 168, 172, 178, 194, 206.
 Mahmud b. Sultan MelikŞah: 24,
 Mahmud, QavuŞ şemsu'd-din: 283.
 Mahmud Yalva? bk. Mahmudii'l-
 Harczmi.
Makrizi: 16, 42.
 MankiŞlag: 36, 43, 47, 72, 73, 94, 100,
 205, 245.
 Mansur, Kadi: 277.
Mar'aft, Zahiru'd-din: 11, 27, 49, 64, 68,
 72, 77, 85, 86, 107, 121, 126, 143, 167,
 182.
Mar quail: 40, 41, 239.
 Maveraiinnehir: 12, 17, tg, 28-30, 42,
 44, 45, 49-51, 53, 54, 56, 57* 75' 79-
 81, 83, 90, 91, 93, 95-97, 100-103, 106,
 109, 161, 164, 166, 167, 171, 173, 174'
 176, 179, 180, 182-185, 187,
 205, 213, 216, 225, 229, 233, 243, 249-
 253, 259, 263, 264, 267, 268, 276, 277,
 282, 290, 292.
 Mayacik, Emir şemsii'd-din: 127,
 '3²*34' >35* '4^o43' *45-
 Mazenderan: 25, 53, 67, 77, 80, 85, 98,
 101, 105, 106, 108, 112, 120, 142, 147,
 161, 166, 167, 175,
 176, 178, 180-182, 189, 199,
 213, 221, 270, 279-281, 283,
 284.
 Mecdii'd-din-i Alevi: 114.
 Mecdii'd-din-i Bagdadi: 19, 22c.
Mfhdt Beydnt: 12.

- Mchd-i Irak. Hatun: 68.
 Mokran: 36, 108
M-uhide bk. Batiniler.
Mdik: 24. 28-30, 33. 174. 197. 206.
 Melike Hatun: 204.
 Melik-han: 194. 193.
 Meliku'l-islam: 270.
Alelikii'l-muazzam : 198.
 MelikŞah. Buyiik Sultan: 23. 24. 27, 28.
 30. 36. 37. 42. 47. 141. 178.
 Meliksah b. Mahmud: 63.
 MelikŞah b. TckiŞ. Nasini'd-din: 91, 94.
 93., 101, 106, 122. 127. 134,
 137-
Alelikii'f-fuard Ittihaz: 143.
 Me'tniin-ogullari: 33.
 Mcngli Bey: 103-107, 112.
 Nlengli, Nasirii'd-din: 181, 182.
 199-201.
 Mcngli Tigin: bk. Mengli Bey.
 Mrcr-i Sayig: 212.
 Merdavi^, Taonii'l-miiluk: 49. 64.
 Mergab: 121.
 Mergini: 272.
 Merkitler: 190-192. 227.237-239,
 287.
 Merv: 24, 37, 47. 48. 55, 37-60. 62, 65.
 71. 72. 85, 86, 90, 98, 99, 101.104. 106,
 113, 115, 122,
 127. 137, 148, 149, 152, 134-
 157, 160, 167, 202, 220, 250,
 256. 257.
Aletcczi, ferefii'z-zoman: 8. 37. 42.
 Merv-i Rud: 39, 114, 122, 148, 153, 154,
 160.
 Mes'ud, Melik Fahrii'd-din: 87.
 Mes'ud b. Mahmud, Gazneli Sultan: 34-
 36.
 Mes'ud-i Harczmi, Biiyiik Hacib
 Şihabii'd-din: 104, 112, 125,
 137. >45-
 Mes'ud-i Hcrevi, Sadrii'd-din Ni- zamu'l-
 miilk: 137, 138, 143, 145.
 Mes'ud, Gurlu Husamu'd-din: 250.
 Mes'ud. Mcodu'd-din: 208.
 Mes'ud b. Muhanuned, Sultan: 23- 28.
 44. 63, 64, 73.
 Mes'ud Zahini'd-din: 207.
 Mecdud b. Mes'dd, Ge/.neli Sultan: 83-
36.
 Meyheno: 163.
 Meymend: 87. 178.
 Me/dcgan: 132, 138.
 Misir: 18, 139. 203.
 Miskalu't-taci: 37.
Alinorsky, 1'; 37, 40.
Mirhond: 16, 173, 243.
Mirzu Aluhiwimed-i Kazi'ini: 8, 12, ■3'
 >7. 18, 37- 57' >34' 137' 174. 177, 201.
 219.
 Mivanc; 203.
 Mogolistan: 40, 227, 231.
 Mogollar: 3, 13-13, 17-19, 32, 33, 31,
 179, 190, 196. 199, 204, 214. 220. 221.
 223, 225, 227- 232, 234, 235, 238, 239,
 242. 243. 245, 246, 249, 252, 234- 237,
 260, 262, 264-266, 271, 273-275, 277-
 282, 284, 287-292.
 Mongka Kaan: 260.
 Mugan: 282.
 Mugisi, Kadi Riiknu'd-din: 170, 217.
 Muhanuned Alau'd-din-i Hoteni: 227.
 Muhanuned (Kutbu'd-din) Alau'd- din b.
 TekiŞ, HarczmŞah: 13, 18, 92, 122, 127-
 131, 138, 144- 148. 151-154, 156-170,
 172-175' 177-189, 192, 194->97' >99-
 203, 205-221, 223-225, 227-229, 231,
 232, 234, 236-243, 245, 246, 249-252,
 259, 261, 268, 269, 271, 275-285, 288-
 290.
 Muhanuned b. Ali b. BcŞir, El^i: 164,
 195, 196.
 Muhanuned b. Ali, Harczmsah: 33.
 Muhanuned Arslan Han: 28, 29, 44, 46,
 50, 52.

- Muhammed b. C^urbek: 12b, 14b, «^r*3-
«⁵»7-
- Muhammed, Emir AlAUd'-din: 197.
- Muhainmcdii'l-I larc/ml: 233.
- Muhammed, Melik Jimaimi'd-din: >94-
Muhammed b. Ibrahim, Ebu Hamid: 9.
- Muhainmcd, Ilniyaru'd-din Harpost: 22 1.
- Muhammed, Imadii'd-din: 207.
Muhammed Iqbal: 9, 55.
- Muhammed, Ismaili: 199.
- Muhammed b. Karakasim-i Nesevi: 224.
- Muhammed b. Kays, tfemsii'd-din* bk.
Sems b. Kays-i Razi.
- Muhammed Kutbu'd-din b. Anu\$- tigin,
Harezm\$ah: 38, 42-44.
- Muhammed b. Mahmud, Sultan
Giyasii'd-din: 63, 75.
- Muhammed, Melik Imadii'd-din: 197,
198.
- Muhammed, Melik Nusretu'd-din: 202,
203, 206.
- Muhammed b. Muhammed b. Ars- lani'l-
Harczmi: 5.
- Mtihammedit'l-Musevi*: 16.
- Muhammed b. Omer b. Burhani'd- din
Abdi'l-Aziz: 82.
- Muhammed b. Omer, Melik lm&- dii'd-
din: 108.
- Muhammed Nasirii'd-din, Nizamu'l-
miilk: 207, 208, 211, 213, 214, 270.
- Muhammed Nizamu'l-mulk b. Mes- `ud:
211, 212.
- Muhammed, Nusretu'd-din (Zevzen
Mcliki) 142, 147, 196, 197.
Muhammed-i Paytzi: 5.
- Muhammed b. Sam, Sultan \$iha- bii'd-
din: 87, 88, 107, 114, 115, '49-151. i54-
!57. 159-162, 165, 180, 183, 207, 214,
268.
- Muhammed b. Sam, Sultan (\$em- sii'd-
din) Giyasii'd-din: 88-89,
93. 95. 9^*103, 113-116, 119, 128,
148-156, 160.
- Muhammed b. Savi, Imadu'd-din: 204,
276.
- Muhammed b. Sehl, Bahaii'd-din: 252,
278.
- Muhammed, Scyfii'd-din: 87.
- Muhammed, Sultan Giyasii'd-din:
24, 25, 28-30, 68, 76. Muhammed-jah
(Kirman Sel^uklu- larndan): 107.
- Muhammed, \$cmsii'd-dih: 13.
- Muhammed \$emsii'd-din b. Mahmud b.
Sam : 207.
- Muhammed, E\$-5crif Nesevi: 214.
- Muhammed b. Tugrul (Sel^uklu) 108,
in.
- Muhammed b. Vezzan, Sadrii'd-din:
>37-
- Muhammed Ziyaii'd-din, Melik:
150-152-
- Muhammed b. Z^ufer*: *2- Muhammedi:
132.
- Aluhlesib*: 274.
- Muhtefem*: 170.
- Muinii'd-din-i Ka?i: 123, 124.
- Mukaddesi*: 31.
- Mukali: 247.
- Mukarrebii'd-din Mihter-i Mih- teran:
283, 284.
- El-Muktedi billah: 24.
- El-Muktefi biemrillah: 26, 27, 56, 63.
64, 75, 76.
- Multan: 161.
- Mustafa Ziada*: 16.
- El-Mustazhir billah: 24.
- Musul: 26, 198.
- Mubariz, Kutbu'd-din: 197, 198.
- Mubarizu'd-din: 250. Mueyyedii'l-
mulk: 38.
- Miilhid* bk. Batini.
- Mu'mine Hatun: 116.
- Munecim Bafi*: 16, 244.
- Aliintecibii'd-din Bedi*: 7, 8. El-
Mustenjijid: 25, 26.

HAREZMŞAHLAR TARIHT

S»*

*Mu*iirmdn*: 31.

Mufrif; 271.

N

Nahcndni, Hindiisah: 11.

Nah'ob: 230. 231.

Xamazgah: 263. Nang-
ging: 231.

Null IVhlcvan: 272.

Nrtraver: 138.

Ntir-i Buhara: 34. 260, 264.

Nurud-din Afi/nfi bk. Nesevi, Mu*
hanmicd.

Xusciii'd-din Atubck b. Oner: 144,

Nuja: 264.

O, O

Nasirlidinillah : 10. 110, 116,

118, 123-127. 133. 136. 138.

141. 143. 181 too •201, 205,

214-217, 220, 227. 2. 43-

Xasini'd-din b. Mchdi: 136.

Nasr Han: 29. 30.

Nayman.-lar: 31, 189-193, 223, 225. 227.
228, 287.

Necmu'd-din Ali Hoca: 78.

Necmu'd-din-i Kubra: 220.

Necmu'l-miilk-i Levhi: 70.

Nemeth, Gy.: 40.

Nerjiht. Muhammed: 12, 49, 175, 261.

Nesa: 12, 69. 78, 80. 86, 98, 100, 108,
149, 133, 185, 207, 208, 252, 278.

Nesevt, Muhammed: 12, 13. 38, 84, 108,
131, 201, 203, 204, 208-

213, 218, 219, 223-225, 228,

233, 236, 237, 240-243, 250-

252* 255, 272, 275, 277, 278,

281-285, 289.

Nihavend: 25.

Nimruz bk. Sistan

Nisabur: 35, 55, 62-65, 7°. 77. 78- 80, 86,
90, 99, 101, 104-106, 112, 119, 121,

122, 127, 129,

*37. *47* *48. 160-162, 167,

169, 170. 175, 211, 212, 218,

238, 250, 278, 279.

Nis&buri, Tacii'd-din: 214.

Nizami-i Aruzi: 174.

Nizamii'd-din, Katibii'l-In\$a: 214.

Nizamii'l-mulk (Btiyiik Sclquklv vc-
ziri): 24, 125, 178.

Nobet: 118, 148, 206.

Oghnus, Scyfii'd-din: 201, 202, 215, 217,
219.

Ogodai: 247, 233, 254, 264, 268, 272-
274, 283.

Ogul-bcy: 73.

Ogul-hacib (Inane): 250, 262, 272, ■273-

Oguz.-lar: 23, 32, 39, 40, 41, 56, 60-62,
64-72, 74, 77, 85, 87, 89, 90, 98, 114,
197, 291.

Ong Han: 190, 226.

Ongudlar: 190.

Orhun (Nehir): igo.

Oria .Asya: 23.

Orungge^i: 33.

Osman Han, Sultan (Karahanlı): 159,
164, 173, 176, 182-189, 207, 270.

Osman b. Harb, Nasiru'd-din: 171.

Ot-^igin: 190, 247.

Otrar: 185, 207, 233, 236-238, 240- 243,
247, 248, 250, 253-255, 257, 259. 263,
264, 277, 290.

Ozar (Bozar): 225, 247.

Omcii'l-Bistami, Emir Tacu'ddin: 285.

Omcrc, Celalu'd-din: 207.

Omer, Emir-i Emiran: 112.

Omer, Emir Imadii'd-din: 162-164, 169,
207.

Omcrc-i Firuzkuhi: 90.

Omcrc, Hacib Hiisamu'd-din: 144.

Omer-han: 270.

Omer Hoca: 235.

Omcrc, Emir Hiisamu'd-din: 197.

- Omrr, KAl'iyik'd-din Milrlrtt'l-nrdilk: «7^H. 279.
- Omer D. IYlwhainmodi'l-Mrrgani: *53*
- Omer, Mucirti'd-din: aid, a 17. Ozbek 1). C'ihAn PehlcvAn: 137- 141, 147, 181, 199-204, a 17. Ozkend: 185., 189, 1 92, 255.
- Pekin: 229 -231.
- Pelliot, P.*: 38, 40, 41, 5• 73« '3>- 159, 225, 246.
- Penedih: 113, 148.
- Pencab: 276, 279.
- Pir-sah, Giyasu'd-din: 199, 280.
- Poppe, jV.*: 288.
- R**
- Radavi, M.*: 18.
- Radckan: 36, 112, 280. Radiyii'd-din-i Ni\$apuri: 197.
- Rah-i Hani: 260.
- Er-Rajid billah: 26.
- Ravend: 140.
- Ravendi*: 9, 108-no, 117, 123, 124, >3>. »32, I35-J37. >39» >4°' >43' 145, 148.
- Ravendi, Tacii'd-din: 124.
- Razi, Bahau'd-din: 229-232, 237.
- Rebibii'd-din, EbuM-Kasim: 202, 203, 206.
- Reis*: 141.
- Rc\$id, (Dcrbend Sahibi): 205. *Refidu'd-din, Fazlullah*: 9, 14, 39, 41, 42, 231.
- Rc\$idu'd-din, Emir: 109.
- Refidii'd-din Valval*: 5-7, 17, 49, 56, 58. 67, 85.
- Rey: 2 5, 64, 79, 80, 108, 117-120, 124-127, 132-138, 140, 142, 143, 147, 180, 199, 202, 218, 280, 282.
- Rezin: 154.
- Riza MCn*: 14, 233, 243, 273. KibAiat: 93.
- KibAi-i Toganin: 93.
- Hindi, Sa'dii'd-din: 168, 169, 172.
- Rindler* : 255.
- Ross, E. I.*: 13.
- Rod bar: 87, 166,
- Riim: 71, 106.
- Rusya: 31, 140.
- Riiknii'd-din, Kadi: 197. Riiknii'd-din Kebudcame: 177. Rustem b. Husami'd-devlc Erde\$ir: 166, 167, 181,
- Riistem, Sabikii'd-devle: 121. Rustem, \$ah Gazi: 27, 28, 49, 64, * 87, 76, 77, 80. 85.
- S**
- Sa'ari: 190, 230.
- Sa'd, Kadi: 277.
- Sa'd, Atabey: 197, 202, 204, 206.
- Sadrlar Ailesi: 174, 208.
- Sadr-i Cihan*: 208.
- Sadrii'd-din-i Cendi: 211, 212. Sadrtii'd-din-han, Kadi: 263. *Sadrii'd-dini'l-Huseyni*: 10, 78, 125. Sadrii'd-din-i Nisaburi: 5. Saffariler: 7.
- Said Ata: 291.
- Said, Kad: 163, 166.
- Samanlilar: 32.
- Samin: 132.
- Sancar (Buharali): 174, 176, 207.
- Sancar, Sultan: 8, 23-30, 37, 42, 43-50. 53-55, 57-72, 74-77, 186, 196, 199.
- Sancar b. Suleyman-\$ah: in, 118.
- Sancariler: 114.
- Sancar-\$ah b. Togan-\$ah: 103-105. Sang dere: 228.
- Sang gol: 228.
- Sarih-hun: 228.
- Sariye: 77, 85, 142, 167. Sarsig-han: 267.

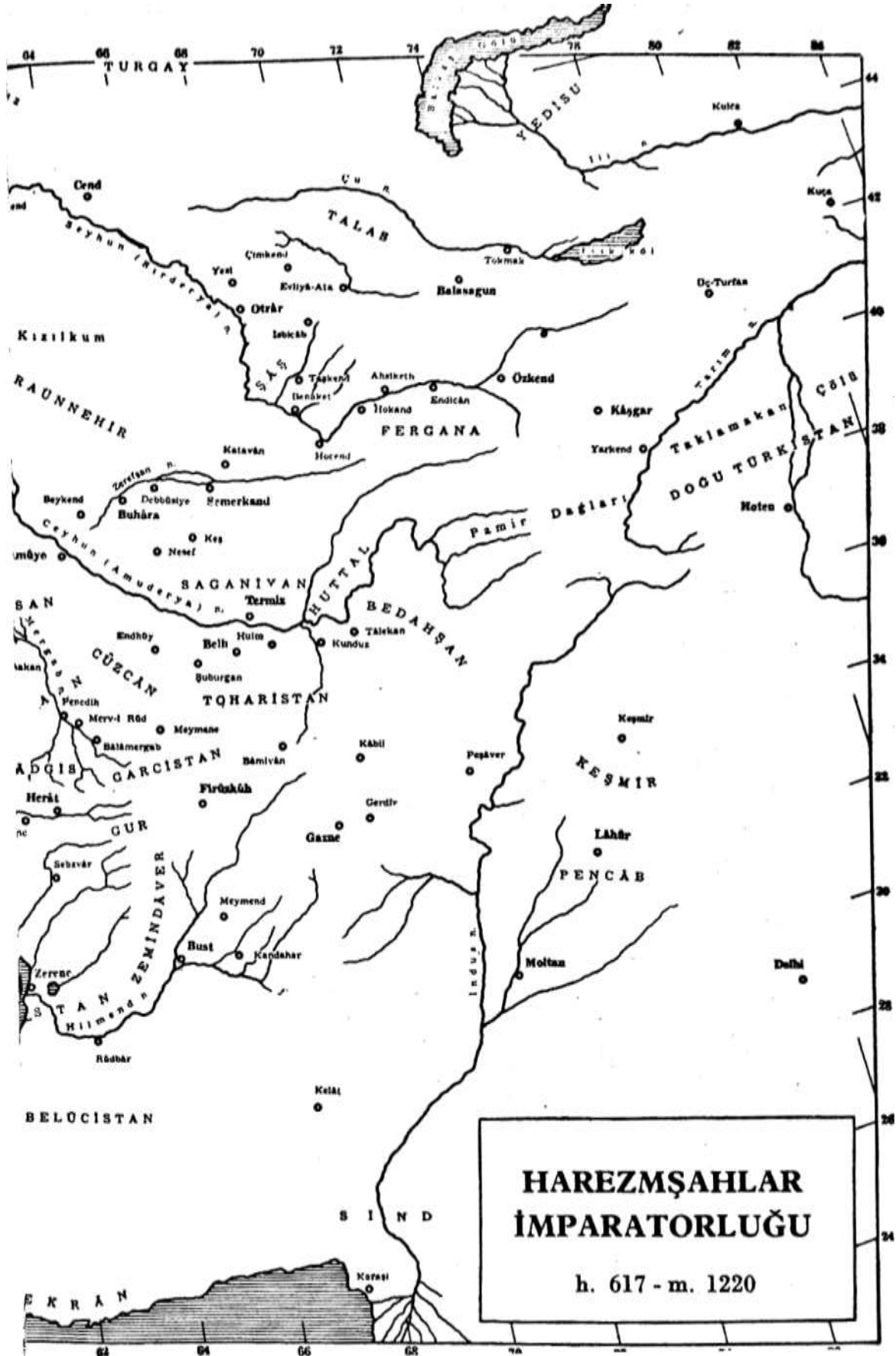
- Sai*:-'ttJ: 246, 290.
 Sat max. İzzu'd-din: 138.
 Save: 25. 43, bo, 123, 13-2. 133. 13b.
 ■Say ram: 93.
 ■Si-•': < t'e>. Ch.: i'.
Sr tilebi. Abdii'i-Melik: 31.
 Sebzvar: 78. toG.
 Sr's uk Bey: 36.
 Schukin, -lar: 34. 33. 39. 69, 72. S3, 86.
 88, 111. 118, 147, 186,
 21G.
 SeU'unek: 1G9.
Se:r, AbJu'l-h'erim: 62.
 Semerkant: 12. 17, 28-30, 43. 44, 46. 49.
 30. - 3. 57, 64, 67. 80-82. 93. 130. *I Islam*: 216.
 184,173,176. 177,182, 184-189, 201, 207-
 209. 220, 238, 239- 250-252,254, 257,
 264-270, 272. 276-278. 290.
Semerkandi, Sluluimined b. Ali'z- £tithiri:
 12, 82.
 Serahs: 54. 89. 90. 95. 98-102, 107,
 I 15, 121. 149. 152-154. '67, 171, 220.
 Scrcahan: 281.
 Scr-i pul: 264.
Sevendiime: 49.
 Sevinc. Emir: 165.
 Sevin^han: 261.
 Scyfabad: 69.
 Sevfı'd-din, Emir: 100.
 Sevfii'd-din-i Gun: 63.
 Scyfu'd-din MerdanŞir: 104, 112.
 Scyhun: 65, 67, 91-93, 95, 101, 103, 128-
 131. 137. 143, 184, 192,
 205. 225, 229, 255, 257-259,
 275, 291.
 Sibt İbnii'l-Cevzi: 10, 42, 118.
 Signak: 61, 95, 129, 207, 250, 255, 256,
 259.
 Signak Tigin: 247.
 Sirdcrya bk. Scyhun.
 Sibirya: 31, 40, 292.
 Sicas: 282.
 Sicistan bk. Sistan.
 Simnan: 123. 134, 133, 202, 282. Sind:
 203.
 Siraou'd-din b. Kahri'd-devlc: 120, 121.
 Sistan: 28, 43. 33. 67. 69, 80, 87, 90,98,
 114, III), 121, I45, *65, 171, 196, 198, 205,
 230. *Somogvi. J. r.*; 18.
 Suburb: 86, 107.
 Subo'ctai Ba'atur: 190, 191, 237- 239, 247,
 253, 260. 268. 270, 279-281.
 Sul'ihanc: 254.
 Suketu-^erbi: 233, 257.
Sulhin: 24, 26, 30, 63. 87, 113. *Es-*
Sultan-*u'l-a'zam* bk. Btiyiik Sultan. *Sultan-*
30. - 3. 57, 64, 67. 80-82. 93. 130. I Islam: 216.
Sultan Sancar bk. Muhammed b.
 209. 220, 238, 239- 250-252,254, 257, Teki?!. Harezmi?ah.
 264-270, 272. 276-278. 290.
 Sultan-Şah Mahmud: 80, 84-86, 88- 91.
 98-101, 103, 104, 106, 112- 116. 119-122,
 221.
 Sunkur, Emir: 57.
 Sunkur, Muzaffaru'd-din: 200.
 Surl: 61.
 Suriye: 18, 23, 27, 292.
 Suta\$, Emir: 142, 147.
 Suzeni, Şemsii'd-din Muhammed: 82,
 Suan-dei-fu: 230.
 Suhrevcrdi, Şihabii'd-din: 5,217-219
 Suleyman Ata, Hakim: 291. Suleyman-Şah
 b. HarczmŞah Atsiz: 73 Siileyman-sah, b.
 Muhammed, Gi- yasii'd-din: 48, 60, 62,
 64, 76. *Siimer, F.*: 39.
 Ş
 Şadiyah: 86. 105, 148, 170.
 Şah Abbas-i Vcli: 33.
 • *ŞdhfuT-i Nisaburi*: 5.
 Şah Hatun: io5, 107.
 Şah-melik: 34-36.
£ahne: 26, 150, 268, 279, 282. Şam: 26,
 205..

- Jjunsabi: I ^5: aafj.
 JjcbAnkarc: 197.
Şeb(h'k<trei, Aihmmcd: i|>. Jjehir-kend: 95, 257.
 , 'jehristan (— c): 69, 70, 108, 146, 259.
 •*Jtehriyar: 197.*
 Şchriyar b. Hursid: 107.
 Şchr-i Zor: 200.
 Şckcr Hiidim: 34.
 Şcms b. Kays-i Razi: 18, 42, 281, 288.
Şcmullah Kndirt: 15. fjemsu'd-dini'l-Kellabadi: 214. Jjcmsu'l-miilk b. Hiiseyin Ayaz: 79. Şercfu'd-din, Emir-i Meclis: 204. Şrcrfii'd-din, Vckil-i Der: 271. Jjrcrfu'l-mulk: 170. Şeyh-han: 265. Jjihu' d-din Alpu'l-Herevi: 196. Şihabu'd-din Siihrcverdi-i Mak- n'd: 217. Şikar Bey, Şemsu'd-din: 76. Şirvan: 203.
 T
 Tabcrek: 119, 124.
 Taberistan: n, 17, 27, 28, 30, 64, 65, 67, 76, 86, ii2, 120, 121, 142, 167. 179, 205, 280, 281. Tabes: 36, 138, 171.
 Tacik: 221.
 Tahir b. Fahri'l-mulk: 62. Tahir-ogullan: 42.
 Talckan: 87, 113, 114, 122, 148, 49- >53' 54' 16°. 63' 65- Tamga9 bk. Qin.
 Tamga?, Emir: 119, 124.
 Tamgag Bogra Han: 82.
 Tamga\$ Han Ibrahim: 57, 80, 82, >59-
 Tamir: 190.
 Tangut, -lar : 227, 230, 247.
 Taraz (Talas): 95, 146, 158, 184.
 Tarbagatay: 51, 52.
 Tijtd/ir: 36, 37.
 Taiarlar: 241.
 Tayang Han: 189, 190.
 Tayangu: 158, 184, 185.
 Tayfuri, Kcirmii'd-din: 213.
 Tayir Bahadir: 260.
 Taynal Noyan: 257,
 Tavgat, Hatun: 223.
 Tebriz: 202.
 Tcki\$. Alaii'd-din Muhammed Harezmsah: 5-7, 9, 41, 73, 83-86, 88-109, 112-116, 119-122, 124- 132, 134-138, 141-146, 148, 149, 159, 171, 179, 182, 196. 197, 211. 214, 221, 243. 275, 291. Tckrit: 63.
Temir. A.: 13. Tcngtegu: 280. Tennure: 273. Terken Hatun (Harezmsah TekL>' in karisi): 13, 41, 42. 130, 131, 158, 170-172, 176, 179, 180, 183, 187, 188, 204, 208-210, 212, 213, 220, 221, 238, 240, 242, 252, 268-272, 277, 278, 280, 282, 285. Terken Hatun .(Harezmsah II Ars- lan'in karisi): 84-86. Termiz: 28, 37, 54, 56, 69, 70, 72, i6t, 164, 165, 173, 207, 250, 276. Tefrif: 117, 126, 127, 195, 200. TevkV: 211,213, 219, 283. Tiflis: 106, 205. Tilki ge^idi: 230. Timur Melik: 258, 259, 272. Tiyen-\$an: 39. Togan, Z. V.: 31-33, 39> 4°' 43- Togan Han: 250, 267. Togan, Nasirii'd-din: 280. Togan-\$ah b. Miieyyed Ay-aba: 86, 90, 91, 98-100, 103-105, 113° 120. Toharistan: 205, 250. Toktoa-biki: 190, 191. Toku^ar Noyan: 238, 268.

- Volui: -',-3. 239. 262, 282.
 Toiun ('evbi: 272.
Torku: 233.
 Tot >12: 143. 146, 170. 171.
 To?i bk. Coyi.
Tug: -MI.
 Tugai: -'37.
Tugra: Hi'. 187.
 Tugrul. Emir Rahaii'd-din: t2i. Tugrul b.
 Arslan. Sultan: 108. Tugrul Bey. Sultan: -
 '4. 34. 36, Ji(>. l'u'grul l'elcki: 113.
 Tugrul. Iz/u'd-din: 213.
 Tugrul b. Muhanmied. Sultan Ruk- nu'd-
 din: 23. 26. 28. 64.
 Tugrul b. Arslan-sah. Sultan: 9. 1 to, l i t .
 116-119. 121. 123-127.132,
 > 35> »4²*
 Tugrul, Seyl'ii'd-devle: 133.
 Tugrul. Scyfii'd-din: 138. Tugrul-tigin b.
 Ekinci: 42. 43, 45. Tulek: 150. 229.
 Tung-gon geyidi: 231.
 Tunguz: 51.
Turun, 0. • 51, 130, 240.
 Turfan: 51.
 Turgay: 238. 256.
 Tits: 62, 64, 90, 112, 149, 154, 155, 171,
 177, 278, 280.
 Tusa Baskak: 264.
 Tuti Bey: 62, 68, 71.
 Tutuk, Emir: 147.
 Tiirkistan: 30, 45, 50, 82, 143, 173, 189,
 192, 225, 239, 291. Turkmen, -ler: 81,
 140, 171, 181, 257, 260.
 U, t)
 Ubeydullah, Cclalii'd-din: in, 112.
 Ukuna: 235, 240.
 Ulak Noyan: 253, 257.
 Ulug-han: 267.
 Ulug Sultan: 189.
 Ulus-idi: 253, 255-257, 259. Umman:
 196, 198.
 Irkond (U/.kend, Uroendl: 253. Uygur, -
 lar: 31. 191, 228.
 I graklar: 221.
 Iran, -lar: 93-95, 129, 130. 146, 22t. 278.
 Uzlag-sah b. Harc/m\$ah Muham- med:
 187, 210, 213, 270. 272, 283.
Czluk. F. . V. 1 6 .
 Cner, Emir: 38.
 T rgenc: 33.
 Csum Noyan: 272. isuinavend: 142.
 Cst Yurt: 30, 32, 45.
 CjUirankuh: 280.
 V, W
 Yah?: 207, 250.
Vanagan Hovannes: 5.
 Vasit: 63.
 Yeramini, Fahru'd-din: 124. Ycrzani:
 228.
Vidor Rosen: 7.
Visak-bafi: 70.
Vlddimirtsov, B.: 226, 228, 232, 235,
 246., 248.
Wiislenfeld, IT.: 17.
 Y
 Yabgu-han: 81.
 Yabgu, Sipehsalar: 137.
 Yagmalar: 42.
 Yagmur-han: 77.
 Yahya, izzii'd-din: 136.
Yakut: 17, 33, 58, 225, 275. *Yalkaya, §.*:
 15, 16.
Yarltg: 267, 279.
 Yarukta?, Emir: 37, 38.
Yasa: 287.
 Yazir: 171, 270.
 Yedisu: 228.
Yehlii Ch'tiis'ai: 17, 243, 264, 275 Ych-
 lu Ta-5ih: 51 - 53.
 Yemc bk. Cebe Noyan.
 Ycmek bk. Kimek.

- Yesevi, Ahmed:* 291.
Ycsui I liitun: 247.
Vigiln Tay.si: 204.
Yildiz, Ta« ii'd-din: 87, 181, 195. *Yinal bk.* (»ayir Man.
Ymal-tigin b. Muliammed Harc/.m- jah: 58, 63, 67.
Timing, A/. //:; 7, 93, 108, 109. *Yiva:* 13a, 135.
Yimck bk. Kimck.
Yugnak (L'gnak): 185.
Yugur (ijchir): 239.
Yugur, -lar: 40, 41, 93.
Yuhanna: 226.
Yu-ku: 239.
Yiinini, Ktitbit'd-din: 10, 218, 219.
Yunus-han: 119, 127, 132, 134, 135, >37-
Yusuf Kenka: 233.
Y'usuf b. Muhammed Harezmjah: 631
 73-
- Z
- Zabulistan:* 161.
Zahidi, Sa'dii'd-din: 106. *Zahirii'd-din-i Belhi:* 117.
Zahirii'd-din-i Nisdburi: 9.
Zamcan: 32.
- Zavc:* 279.
Ze/tebt, !jeunit'd-din: 15, 18, 97, 203.
Zfheriyd-i Kan ini: 17, 39. 145,180, *75-
Ztnwhfrri: 19, 292.
Z'niindaver: 196.
Zcncan: 137, 138, 141, 181, 200, 204.
Zencani, Eminii'd-din: 125. *Zendepifi:* 234, 235.
Zcngi b. Aksungur: 26.
Zengi b. Ali, Emir: 49.
Zcngi b. Mcs'ud, Emir: 149, 152, 153, 160, 161.
Zengi b. Sa'd: 204.
Zercfjan: 81, 251, 264.
Zerntik: 260, 269.
Zevzen: 166, 167, 169, 197, 198, 204, 276.
Zeynii'd-din, Kadi: 139.
Zir-i pil: 112.
Ziyau'd-din Beyabaneki: 214. *Ziyaii'l-mulk-i Zevzeni:* 279. *Zidkarncyn Nobeti:* 206, 269.
 >92.
 ^ y 184*

HAREZMŞAHLAR İMPARATORLUĞU

h. 617 - m. 1220